

[illegible]

دیوانِ منوّر

بامُقابلۂ سہ نسخۂ معتبر خطی قدیمی وتصحیح وتحشیہ
ومقدّمہ وشرح احوال

مشتمل بر شرح احوال و اشعار فقیر سیّد نُور الدّین بخاری المتخلص منوّر
وزیر حضُوری دربار مہاراجہ رنجیت سنگھ

بکوشش
پروفیسر ڈاکٹر محمّد عبداللطیف

۱۳۹۲ ھجری
۱۹۷۳ عیسوی

انتشارات پیکیجز لمیٹڈ۔ لاہور



طابع : رشید احمد چودھری
مکتبہ جدید پریس ۴۴۔ شارع فاطمہ جناح لاہور

انتساب اور احوالِ واقعی

"حیاتِ مُبارک" "حیاتِ مراتب"[1] کا تتمہ تھی "دیوانِ منوّر" کو حیاتِ مُبارک کا تکملہ سمجھئے۔ پہلی دونو کتابیں عظیم احساسِ محرومی کی ترجمان تھیں۔ حیاتِ مُبارک کی تدوین کے سِلسلہ میں ہمیں محترمہ والدہ مرحُومہ کے اسلاف و نیاگان کی زندگیوں میں قریب سے جھانکنے کا موقع ملا اور اِسی تحقیق و تدقیق میں اُن کے خاندان کے مُورثِ اعلیٰ فقیر سیّد نورالدّین بخاری کے دیوان کے خطی نسخے ملے جنہیں فقیر صاحب نے دیوانِ منوّر کے نام کے تحت اپنے جیتے جی مرتب کیا اور کتابت کروایا۔ کتابت نہایت دیدہ زیب اور جاذب نگاہ تھی۔ یہ نُسخے میجر فقیر سیّد مغیث الدّین کی تحویل میں تھے۔ جنہوں نے اپنے بزرگوں کے اِن ادبی شاہپاروں کو حرزِ جاں بنائے رکھا۔ اُنہیں اپنے آبا و اجداد کی ان ادبی امانتوں کی جدائی ہرگز گوارا نہ تھی۔ میں نے فقیر صاحب کے ادبی مذاق اور خاندانی اُنس کی داد دی اور کہا کہ یہ فقط ہماری میراث نہیں۔ یہ دیوان بابِ اخلاق کا ایک روشن اور جلی عنوان ہے۔ ہمارے اسلاف و نیاگان کے یہ ادبی جواہر ریزے ہماری الماریوں سے نِکل کر سکولوں، کالجوں اور یُونیورسٹی کی لائبریریوں کی زینت کیوں نہ بنیں۔

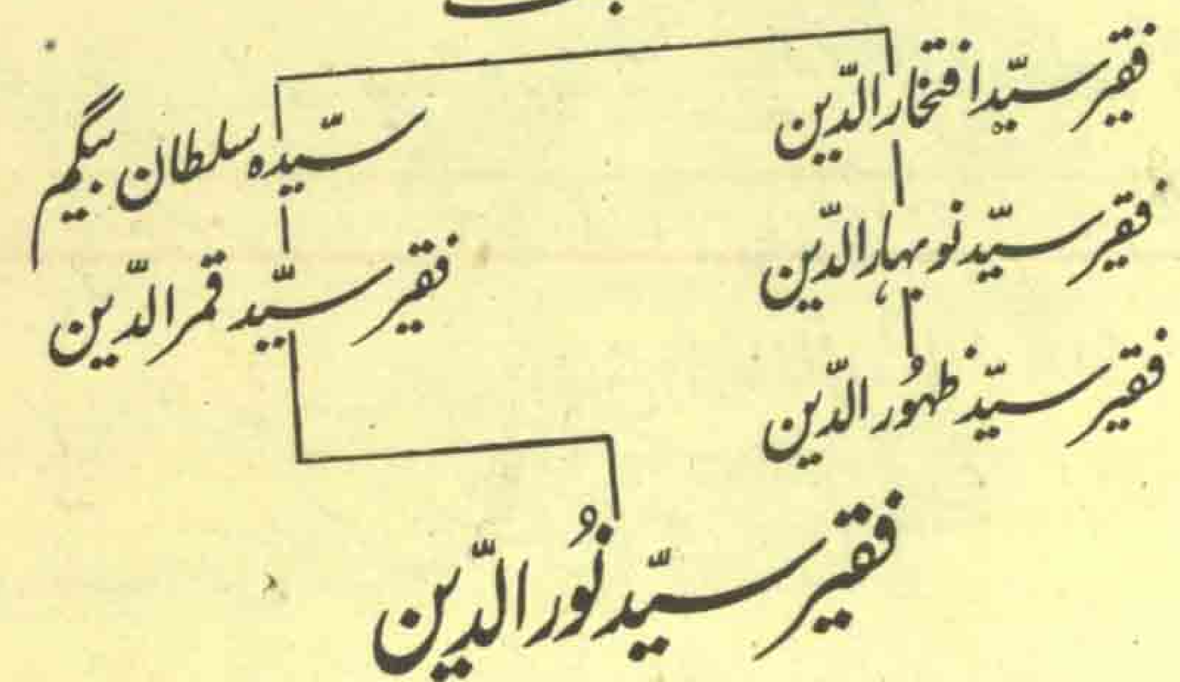
فقیر صاحب نے کمال مہربانی و برضا و رغبت یہ نسخے میرے حوالے کر دیئے۔ دیوانِ منوّر چھپ کر تیار ہو گیا۔ مگر فقیر صاحب چند روز پیشتر اللہ کو پیارے ہو گئے۔ وہ زندہ ہوتے تو دیوانِ منوّر کو منصۂ شہُود پر آتے دیکھکر کتنے خوش ہوتے مگر ساری انسانی آرزوئیں کب پُوری ہوتی ہیں۔

میں اِس گراں بہا امانت کو میجر فقیر سیّد مغیث الدین بخاری کے نام سے معنون کرنے کی سعادت حاصل کرتا ہوں۔

سیّد بابر علی

---

[1] "حیاتِ مراتب" سوانح حیات سر سیّد مراتب علی اعلی اللہ مقامہ
"حیاتِ مبارک" سوانح حیات سیّدہ مبارک بیگم (لیڈی مراتب علی)، مرحومہ و مغفورہ۔



غزلیات و مناقب

ردیف الباء (ب)

ردیف التاء (ت)

۱۰۲ جوانان را اگر حسن و جمال است

۱۰۳ چو بندگیٔ تو در هر دو کون آزاد هست

۱۰۴ چو بنده را بقدوم تو خانه آبادیست

۱۰۵ چو فضل حق براین عاصی مدام است

۱۰۶ چو من ز آبا و اجدادم غُلامت

۱۰۷ چون الهٰا جُزت خدای نیست

۱۰۸ چون در دو کون غیر خدا هیچ یار نیست

۱۰۹ چون شه مشکل کشا جُز حیدر کرار نیست

۱۱۰ چونکه این بنده خانه زادِ علی است

۱۱۱ حضرت شبیر ایدل بیکسانرا چون کس است

۱۱۲ خداوندی که از هر راز داناست

۱۱۳ ختم الرُسل که سیّد سالار دوسراست

۱۱۴ در رهِ عشق بی خوف و خطر باید رفت

۱۱۵ در کشور عشق مدح و ذم نیست

۱۱۶ دوحۀ اقبال ما سیراب کز فضل خداست

۱۱۷ دهر را هیچ اگر وفای نیست

۱۱۸ دی هاتفم بگفت که کاری مبارکست

۱۱۹ ساقیٔ ما بحشر شاه علی است

۱۲۰ سلام بنده بآن بزم اقدس زهراست

۱۲۱ سلام بنده بآن شاه پشت مختوم است

۱۲۲ سلام بنده بروح مقدس زهراست

۱۲۳ شاه حیدر چو شهریار من است

۱۲۴ شاهدم را چون باده در جام است

۱۲۵ شاهِ مشکل کشا چو شاه منست

۱۲۵ الف شکر حق کاسبابِ عشیم جملگی آماده است

۱۲۵ ب شهنشاها نمیخوانم خدائیت

۱۲۶ عرض دارد فقیر یا حضرت

۱۲۷ عقدهای غنچه وا هرچند از باد صباست

۱۲۸ غم آلِ نبی بسینۀ ماست

۱۲۹ فائق ز بیان است چو اوصاف حمیدت

۱۳۰ کُحل عیون چرخ برین گرد راهِ تُست

۱۳۱ گردی کنون دلا که براهی مبارک است

۱۳۲ گرچه ایمان میان خوف و رجاست

۱۳۳ لوحِ دل من پاک چو از بغض و عناداست

۱۳۴ ما را چو آرزوی وصال محمّدؐ است

۱۳۵ ما را که جُز علیؑ ولی هیچ یار نیست

۱۳۶ محمّدؐ کعبۀ ایمان و دین است

۱۳۷ مرا چو بادشاه عشرت مدام در جام است

۱۳۸ مقدمت چون در آشیانه ماست

۱۳۹ ناخدائم چون شبیر و مهروی نای من است

۱۴۰ وجودم گر سراپا حرص و آزاست

۱۴۱ وصف ذات پاک زهرا چون ز فکر ما وراست

۱۴۲ هرچند مرا نه زاد راه است

ردیف الثاء (ث)

۱۴۳ نیست هرگز چو جز تو کس یا غوث

۱۴۴ یا غیاث المستغیثین کرد گارم الغیاث

ردیف الجیم (ج)

۱۴۵ ای شهنشاه صاحب الافواج

ردیف الحاء (ح)

۱۴۶ ای که در بحر وحدتی سباح

ردیف الخاء (خ)

۱۴۷ ای خداوند بیخ و ثمره و شاخ

ردیف الدال (د)

۱۴۸ از حبّ علی ذوق بجانم دادند

۱۴۹ اگرچه نامه ام از پشت و رُو سیاه بود

۱۵۰ اگر من ننند نخویم یا محمّدؐ

۱۵۱ الا ای راکب نامی محمّدؐ

۱۵۲ آنچه در دهر بهر صُبح و مسامی زیبد

۱۵۳ ای ابر بهار باغ اُمید

۱۵۴ ای آنکه توئی قوتِ بازوی محمّدؐ

۱۵۵ ای برائیت هرچه آمد در وجُود

۱۵۶ ای بشام و سحر مه و خورشید

۱۵۷ ای جز تو بهر دو کون شاهی نبود

۱۵۸ ای چون مه و مهر جبّه و خدّ

۱۵۹ ای خدائے کریم بی مانند

۱۶۰ ای سراپا وجود تُست امداد

۱۶۱ ای غلام تو تاجدارانند

۱۶۲ ای فدای تو جان چون من صد

۱۶۳ ای یدالله را تو خُوش دست خدائی المدد

۱۶۴ .بزم عاشقان ساقی کجا پیمانه می باید

۱۶۵ براه عشق خُوش همره دلِ دیوانه می باید

۱۶۶ بر جفای سیّد الشهدأ هر آنکس غم کند

ردیف الذّال (ذ)

ردیف الراء (ر)

۲۳۷ مرحبا دوستدار شاه شبیر

۲۳۸ نصیحتی است محبانه بشنو ای دلدار

۲۳۹ وجود توبهٔ من شکست چندین بار

۲۴۰ وکسّر ظهرا اعدای جمیعًا

۲۴۱ یا حسینَ ابنِ علی اخ شبیر

۲۴۲ یا رب بحق احمد و صدیق و عُمر

۲۴۳ یا رب صل علی النّبی و حیدر

ردیف الزا (ز)

۲۴۴ پری پگاه چو از خواب چشم کردم باز

۲۴۵ چو بحرِ فیض در جوش است امروز

۲۴۶ دلا یاد حق کُن که باشی عزیز

۲۴۷ دی چو برخاستم از خواب نمودم در باز

۲۴۸ زبانم خوش گهر بار است امروز

۲۴۹ شاه ما را بسر تخت مقام است امروز

۲۵۰ عرض دارد بتو ای پادشه بی انباز

۲۵۱ بگیر بندهٔ خُود را و از کرم آمرز

ردیف السّین (س)

۲۵۲ از می ذوق نبی این بنده سرشار است و بس

۲۵۳ ایدل ار خواهی نجات از احمد مختار پُرس

۲۵۴ ای نه برتر از عباد الله جز تو هیچکس

۲۵۵ با قضا تدبیر کار ای بوالهوّس

۲۵۶ بد منیدیش دلا باش نکو با همه کس

۲۵۷ پادشاه هر دو عالم شاه ابرار است و بس

۲۵۸ دارم از کثرت عصیان گله چندان که مپرس

۲۵۹ در امشب چونکه باقی بود یک پاس

۲۶۰ در جهان گرچه گنهگار رند بس

۲۶۱ در گلستان جنانم گلعذار یار بس

۲۶۲ دل من مهر ترا همچو نگین باشد و بس

۲۶۳ راهبر راه نجاتم سیّد ابرار بس

۲۶۴ شکر للّٰہ لطف حق بر این گنهگار است و بس

۲۶۵ قافله سالار امّت احمدِ مختار بس

۲۶۶ ماه اَو اَدنیٰ شب معراج رویت بود و بس

ردیف الشین (ش)

۲۶۷ برداشت نبی علی چو بر دوش

۲۶۸ به بحر فیض سُبحان میروم خوش

۲۶۹ هر عیب را ز حضرت خود ستر بخش

۲۷۰ تا بکی گردی بگرد غیر ها شرمنده باش

۲۷۱ تا توانی ای دل اندر کیش کوش

۲۷۲ ز ساقی خوش شنیدم این سخن دوش

۲۷۳ ز شیخ وقت چه خوش نکتهٔ شنیدم دوش

۲۷۴ من نمیگویم که عاقل باش یا دیوانه باش

۲۷۵ وجود خاکیٔ ما را به بو تراب به بخش

۲۷۶ هان دلا بیدار شو کُن هوش هوش

۲۷۷ یا الهی هر آنچه خواهم بخش

۲۷۸ یا رب باهلِ بیت نبی جرم من به بخش

۲۷۹ یا رب ببزم شاه علیمؑ گذار بخش

۲۸۰ یا رب مرا گذار به راهِ صواب بخش

ردیف الصاد (ص)

۲۸۱ بروی خوب جناب شبیر با اخلاص

۲۸۲ جناب نوشهٔ ثانی بحر حق غوّاص

ردیف الضاد (ض)

۲۸۳ ای مه آسمان و وی شه ارض

۲۸۴ لُطف عمیم تو گرفت چونکه سما و جمله ارض

۲۸۵ هزار شکر شدم کامران ازان عارض

ردیف الطاء (ط)

۲۸۶ ای رُخت مصحف و بالای لبت باشد خط

ردیف الظاء (ظ)

۲۸۷ ز چشم زخم زمان باشدت خدا حافظ

ردیف العین (ع)

۲۸۸ ای که در بزم احمدی چون شمع

۲۸۹ دلا بیاد خدا کوش کُن ز غیر وداع

ردیف العین (غ)

۲۹۰ ای بوصفت مشتغل طوطی و زاغ

۲۹۱ ای بوصف تو گفت ما حق زاغ

۲۹۲ چو داغ بندگیٔ تست لاله را در باغ

۲۹۳ ای دل اندر ماتم شبیر و شبر ایدریغ

ردیف الفاء (ف)

۲۹۴ ای ترا جدّ پاک عبد مناف

۲۹۵ ایکه دُرّی و دو عالم چون صدف

۲۹۶ ای صبا زود شو بعز و شرف

۲۹۷ نقد ایمان و دل و جان از پیٔ نذر بکف

۲۹۸ هاتفم گفت دی بعز و شرف

ردیف القاف (ق)

ردیف الکاف (ک)

ردیف اللام (ل)

ردیف المیم (م)

ردیف النون (ن)

ردیف الواو (و)

ردیف الها (ه)

ردیف الیاء (ی)

۴۳۴ نگاه لطف بما یا محمدؐ عربی

۴۳۵ ندیدم قدرتت را کردگارا هیچ پایانی

مثنویات

۱ الٰها پادشاها کردگارا

۲ الٰهی تا که عالم را قیام است

۳ امشب از خواب چون شدم بیدار

۴ آنکه از بهرِ مزعکی خُورشید

۵ ای خداوند انس و جان و ملک

۶ ای خداوند شیخ و شاب و صبی

۷ ای خداوند عرش و فرش و فلک

۸ ای خداوندگار رازق و ربّ

۹ ای خداوند مالک تن و جان

۱۰ ای زمام قدر در دست شریف

۱۱ ای قضا فرمان بر فرمان تو

۱۲ ای کریم کارساز بی نیاز

۱۳ بخاک کعبه و خاک مدینه خاک نجف

۱۴ بفضل تُست چه چشم من محقروا

۱۵ جستجوئی کنه ذات پاک را

۱۶ چون شبیرم بود معین هر دم

۱۷ چون شدم بیدار من امشب ز خواب

۱۸ خداوندا بنام احمد پاک

۱۹ در شب پنجشنبه وقت سعید

۲۰ رب اوصل ثواب کل طعام

۲۱ رُخ شاه شبیر و اخ شبر

۲۲ مرا از شومئ اعمال و کردار

۲۳ یا الٰهی بحق احمد پاک

۲۴ یا علئ مرتضیٰ دُلدُل سوار

۲۵ یا علیؑ ولی بنام خُدا

مقطعات

۱ ادق الباب من خیر الانام

۲ از عنایات ایزد متعال

۳ الا ای خالق هشیار و کودن

۴ آنچه شام و پگاه میخواهم

۵ ای بخیر منوّرت تکفیل

۶ ای بکنه تو عقل سر در گم

۷ ای بهنگام سیر وقت پگاه

۸ ای خداوند دین و ایمانم

۹ ای خداوند صاحب الاکرام

۱۰ ای خدائیکه جُز تو هیچ کسی

۱۱ ای خدای مالک و خلاّق رُوح و جان و تن

۱۲ ای خداوند ملک و دولت و جاه

۱۳ ای خداوند هر که و هر مه

۱۴ ای دُرّ یتیم صدف کونین

۱۵ ای سپهر محمدّی را ماه

۱۶ ایکه از فرق تا بپا آدمی

۱۷ ایکه پرسی چگونمیت چه کسم

۱۸ ایکه در بحر و بر شهنشاهی

۱۹ ای مست شراب در چه فکری

۲۰ ای نامه سیاه در چه فکری

۲۱ بدرگه شه بغداد بعد عرض سلام

۲۲ مرا ز پرورشت بود و هست و خواهد بُود

۲۳ برون ز عقل و قیاس و گمان این گمراه

۲۴ بنام احمد مختار و بنت خیر انام

۲۵ بنده را کردی از کرم مختار

۲۶ بنوشته پری چه خوش لبنگی

۲۷ بهر حل مشکلم امداد فرما یا علی

۲۸ بیُمن حب نبی و باهلبیت کرام

۲۹ جان و دل رُوح و روان من بتن

۳۰ جناب حضرت نوشاه ثانی

۳۱ چونکه دیدم خویشتن را کم زکم

۳۲ چونکه من خاک راه شبیرم

۳۳ خدایا چشم دارم گر پذیری عرض مسکینی

۳۴ درحضورت یا حسین ابن علی باچشم نم

۳۵ در وادئ عشق دردمندی

۳۶ دلا از گفتن بدتا بهوشی

۳۷ دو چار شد پری با من عزیزیے

۳۸ دی زبخت نکو سر عینی

۳۹ دی هاتفم کرده ندا گفتا شنو باگوش هوش

۴۰ راه من نیست غیر راه علی

۴۱ روئی تو صبح و زلف تو شام است یا علی

۴۲ سپیده دم که دم صبح صادقش خوانی

۴۳ شاه علی که شیر خدا شد خطاب او

۴۴ شبم گفت ہاتف ز الطاف یزدان
۴۵ شد ز افضال ربّ جل جلال
۴۶ شنیدم خوش پری میگفت بہر رہروی مستے
۴۷ شنیدم دی بخواب خوش عجب غُل
۴۸ شہنشاہا تو چون صاحب سریری
۴۹ صُبحدم ہاتف باستعجاب
۵۰ صبح دی نکتہ عجیب بمن
۵۱ عرضی است ز بندۂ مجسم بگناہ
۵۲ علی رُوح النبی بلغ ثواب الختم یا ربہ
۵۳ غلام پنج تنم عرض دارم از ہر تن
۵۴ فضل بیجد تو من سترّ و علن میطلبم
۵۵ فضل حق طلب دلا بیقین
۵۶ گر بشویئم خویشتن را تا کہ گردم پاک تن
۵۷ گرچہ آوردیم ما نامہ سیاہ
۵۸ مرا امداد کُن یا غوث اعظمؒ
۵۹ من از وفور معاصی چو بید لرزیدم
۶۰ من بخشم نگاہ شاہ حسین
۶۱ منکہ دی رفتم بگلگشت چمن
۶۲ نیاید نیکوئی از بندہ ہرگاہ
۶۳ ہر رہروی کہ راہ رود کی رود بحق
۶۴ وہ ازین باغی کہ چون فردوس باشد دلکشا
۶۵ یا الہٰی بہ نبی صحت تن میطلبم
۶۶ یا الہٰی بخت من بیدار کُن
۶۷ یا الہٰی بذاتِ خیر انام
۶۸ یا الہٰی بنام خیر ورٰی
۶۹ یا الہٰی ز تو من صدق و صفا می طلبم
۷۰ یا حسین ابنِ علی پادشہ شاہ و انام
۷۱ یا حسین ابن علی یا فخر اولادِ بتول
۷۲ یا رب بکمال غوث اعظم
۷۳ یا رب دل مرا عیشگاہ کُن
۷۴ یا شاہ علی ولیٔ کامل
۷۵ یا شبیر اخ شبر ابن علی آل نبی
۷۶ یا شہِ مشکل کشا عرضیست از پیر غُلام

مسدّسات

۱ از برای مُصطفیٰ فخر زمین و آسمان
۲ اصلّی نبیّا رفیع المقام

۳ السّلام ای راحت جان پیمبر السّلام
۴ السّلام ای سید لولاک شان
۵ انبیاء را پیشوائی یا نبی
۶ ای اجمل جُملۂ جمیلان
۷ ای آنکہ برای دردہا درمانی
۸ ای خالق و رازق و خدای اکبر
۹ ای خدای بیچگون و بی نمون و بی نشان
۱۰ ای خداوند شیخ و شاب و صبی
۱۱ ای خدای مالک یوم لمن
۱۲ ایکہ لطفت فائق است از حد و عد
۱۳ بر قامت بر بینت شہ کربلا سلامی
۱۴ بوصف گیسوئی شبیر ہر موی زبان کردم
۱۵ توئی چو قادر قیوم و مالک و علاّم
۱۶ توئی دانائے اسرارِ درونہ
۱۷ جناب حضرتِ شبیر نامت حرز جان کردم
۱۸ خوش گفت پری براہ رندی بدنام
۱۹ جناب سید جیلی شہِ امیر و فقیر
۲۰ دل دادہ زبان کشادہ بنہادہ جبین
۲۱ دی چہ خوش گفت پیر پاک نہاد
۲۲ ز من گدا خدا را برسان صبا پیامی
۲۳ سراجی، مشعلی، شمعی، شہابی
۲۴ سلامی بشبیّر و خوش خوئ او
۲۵ گر بسی نا خُوردنیہا خوردہ ام
۲۶ گرچہ بنمودہ ام بسی تقصیر
۲۷ گلشن است و ابر و ہم باد بہار
۲۸ نگاہ لطف بمن یا محمّدؐ عربی
۲۹ ہر چند کہ عہد ہا شکستم
۳۰ یا امیر ابن الامیر ابن الامیر
۳۱ یا حسین ابن حضرت زہرا
۳۲ یا حسین ابن علی اخ شبر
۳۳ یا رب بصدغ و جبہ و گیسوی مُصطفیٰ
۳۴ یا رب بموئ اقدس خیر الورٰی بہ بخش
۳۵ یا علیؑ ولی شہ دو سرای
۳۶ یا محمد مُصطفیٰ یا رہنمائے مُسلمین

مخمسات

۱ اسلّم نبیّا شفیع الانام

۲ اگرچه هیچ نکردم بعمر خود جز بد

۳ السّلام ای بُلبل گلزار حق

۴ الٰهی بالنّبی المصطفاء

۵ الٰهی بشبّیر و اولاد او

۶ امشب از فضل خدائی فلک و عرش مجید

۷ ای پادشاهِ بحر و بر

۸ ای دل ملکی گهی و گه خنّاسی

۹ ای شه تخت و بخت و تاج و نگین

۱۰ ای شه عالیجناب حیدر صفدر خطاب

۱۱ ای شهنشاه زمن امددنی

۱۲ ای شهنشاهِ شیخ و شاب و صبی

۱۳ ای شهنشاه والاگهر جدّ شبیر و هم شبر

۱۴ ای صاحب تیغ و علم

۱۵ ای کریم و اکرم و پروردگار

۱۶ ای که شاهی و شاه شاهانی

۱۷ بنام حضرت خیرالورٰی شه جیلی

۱۸ بنام مصطفیٰ یا شاه جیلی

۱۹ توئی چو ابر سخا یا علی ولی الله

۲۰ شها، پادشاها، سرا، سرورا

۲۱ من ترا از جان و دل خاک در استم یا علی

۲۲ من نه اسکندر و دارا و نه جمشید و کیم

۲۳ یا رب بحق چهار فرزند رسول

۲۴ یا علی شیر خدا، شیر خدا، شیر خدا

۲۵ یا علی مرتضیٰ اخ نبیٔ مصطفیٰ

رباعیات و دوبیتی ها

(یک صد و چهل و دو - ۱۴۲)

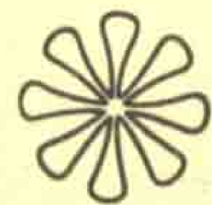
مثلّث

ای مراد و ج صفا وی شه فرج وفا

مُفردات

یک صد و هفتاد (۱۷۰)

تاریخ ختم دیوان



بنام خداوند بخشنده و مهربان

پیش لفظ

(رشحات قلم آقای دکتر احمد علی پناهی فورٹنگ پروفیسر دانشگاه پنجاب)

هشتصد سال است که زبان فارسی در شبه قاره پاکستان و هند رواج دارد و چند قرنی هم زبان رسمی دربار پادشاهان این سرزمین بوده است؛ حفریاتی که اخیراً در نواحی مرزی افغانستان و پشاور بعمل آمده مؤید آنستکه کوشانها اوّلین اقوامی بوده اند که قبل از اسلام از درّه فرغانه گذشته و از راهِ تخارستان و خراسان قدیم بدرّه خیبر راه یافته اند و زبان فارسی را بشبه قاره آورده اند و اما بعد از اسلام آئین و فرهنگ اسلامی در شبه قاره رسوخ یافته و همراه با فرهنگ و آئین اسلامی زبان فارسی در شبه قاره رواج و گسترش یافت. آئین مقدس اسلام وسیله مهلب بن ابی صفره سردار معروف اموی در سال چهل و چهار هجری از راهِ خراسان و افغانستان و درّه خیبر تا پشاور پیشرفت و در سال ۹۲ هجری از راهِ مکران و دریای عمّان وسیله محمّد بن قاسم بن حاکم ابی عقیل پسر عم حجّاج بسند راه یافت و اگرچه سند و مولتان اسماً تا چندی یکی از استانهای تابع خلفا بشمار می رفت لیکن واقعاً حکومتی در آنجا وجود نداشت و در حقیقت اسمی از اسلام در این سرزمین ها بود بدون آنکه وجود آنها تأثیری در بهبود زندگی مردم داشته باشد۔ آئین مقدّس اسلام وقتی مبدأ تحول در زندگی مردم این سرزمین گشت که همراه با تمدن و فرهنگ و همدوش با زبان و آداب و علوم ایرانی در این خطه نفوذ کرد۔ نفوذ زبان فارسی با فتوحات مسلمین و مهاجرت پارسیان در قرون اولیه اسلام و فتوحات سلطان محمود در این دیار شروع گردید و با سلطنت غزنویان و غوریان انتشار یافت و بعدها با تأسیس سلطنت مغول باوج ترقی رسید زبان فارسی وقتی در این سرزمین راه یافت تمامی السنه محلی را زیر نفوذ خود قرار داد و خطه شبه قاره میدان تازه ای برای نمائیش ذوق و هنر ایرانی و زبان فارسی گردید۔ یکی از مظاهر اسلام که در افکار مردمان شبه قاره رسوخ کامل نمود۔ تصوف اسلامی بود اصول درویشی مانند فنافی الله و وحدت وجود در این سرزمین رسوخ بسیار نمود صوفیان معروف که زمینه را برای ارشاد مناسب میدیدند از ایران بشبه قاره رفتند و بساط ذکر و موعظه را گستردند و از طرف مردم با استقبال گرم روبرو شدند و اسلام وسیله آنان رواج یافت و چون زبان شیرین فارسی تنها زبانی

بود که می توانست جولانگاه افکار اسلامی باشد و تصوف و احساس و معانی لطیف آن را در خود بپروراند لهذا مشایخ صوفیه و شعرای که پای بند دین بودند این زبان را مورد قبول قرار دادند و تمام آثار و نوشته های خود را برای این زبان جاری نمودند و همین زبان را در بین مردم ترویج نمودند، عامل اصلی مهم دیگری که در ترویج فرهنگ و تمدن و زبان فارسی خصوصاً در شبه قاره تأثیر کلی داشته است وجود خاندانهای سلطنتی و فامیل های معتبری بوده است که از ایران بآن خطه رفته بودند - از سال ۲۶۹ هجری تا سال ۱۲۷۵ هجری نزدیک به سی و دو خانواده مسلمان ایرانی نژاد در نواحی مختلف شبه قاره حکمرانی کردند، دربار این شاهان همیشه مرکز تجمع مشاهیر علم و ادب و شعراء و نویسندگان فارسی گو بود و زبان فارسی زبان رسمی دربار آنان بود و خود پادشاهان آشنائی کامل به شعر و ادب فارسی داشتند و اشعاری بزبان فارسی میسرودند و حتی سوال و جوابهای خود را با شعر رد و بدل می کردند - زبان فارسی نه تنها زبان رسمی دربار بود بلکه زبان محاکم رسمی و دفاتر دولتی بود - زبان شعر و ادب مسلمانان شبه قاره از قرنها پیش زبان فارسی بود و در دوران متمادی علوم دینی و فلسفی و عرفان بفارسی نوشته می شد و زبان تألیف نیز زبان فارسی بود شعرای فارسی گو در شبه قاره از حد و حصر بیرونند، شبه قاره پاکستان و هند طی قرون متمادی پناهگاه شعراء و سخنوران و گهواره شعر و ادب فارسی بود تا آنجا که یکی از سبک های شعر فارسی بنام سبک هندی مشخص شده است مشائخ صوفیه در پاکستان در همه جا با اشعار فارسی آشنا هستند - در مساجد و کتیبه های ابنیه و آثار تاریخی و مقابر و زیارتگاهها همه جا آثار فارسی مشهود است - کتب خطی فارسی بسیاری در کتابخانه ها موجود می باشد، شعراء و نویسندگان و فضلا و ادبا و فلاسفه بزرگ زبان فارسی از این خطه بلند شده اند که خدمات بسیار ارزنده ای بزبان فارسی نموده اند - کتابهای متعددی بشعر و نثر فارسی در این سرزمین نگارش یافته است - اولین چاپ بسیاری از مواریث ادبی ما ایرانیان از شبه قاره بدست ما رسیده است - عشق و علاقه بزبان فارسی از دیر باز بین مردمان این سرزمین بوده است و اکثر مردمان اشعار سعدی و حافظ را حفظ داشتند و در محاورات خود بکار می بردند همین علاقه بزبان فارسی باعث شد که حضرت شیخ نورالدین بخاری شاعر و متفکر بزرگ اسلامی این زبان را وسیله نشر افکار و عقاید دینی خود قرار دهد - علت آنکه او زبان فارسی را وسیله بیان مقاصد خود قرار داده - در درجه اول این میباشد که فارسی زبان متکلم در مناطق وسیعی از شبه قاره بوده است ثانیاً زبان فارسی است که می تواند میدان و جولانگاه اندیشه های دینی و فلسفی قرار گیرد و از این رو فارسی بهترین وسیله ابلاغ عقاید دینی او بوده است، نورالدین بخاری

از آغاز عمر دارای افکار بلند و ذهن وقادی بوده است و همین ذوق باعث شد که او متوجه شعر گفتن شود او در اشعار خود سعی نموده که مسلمانان را بکار وادارد، مجموعه اشعار بسیاری اعم از غزلیات و مسدسات و مخمسات و مثلثات و مقطعات و رباعیات و مفردات بوجود آورده، قوت کلام و نفوذ سخن و طبع وقاد او را جامع جمیع جهات و صفات یک شاعر بلند پایه نموده است - نورالدین یک شاعر معمولی نیست شاعری است که علوم و فضائل عصر خود را فرا گرفته و زبان عربی و آیات قرآنی و احادیث نبوی را بخوبی میدانسته است و بموقع از آنها استفاده نموده است از مطالعه اشعار نورالدین بخاری معلوم میشود که او اشعار شعرائ بزرگ متقدم ایرانی و هندی را مانند سعدی و حافظ، مولوی، جامی و فیضی و نظیری و کلیم و بیدل را بدقت مطالعه نموده و از آنها بهره برده ولی در سبک شعری از سبک شعرای ایران پیروی نموده و سبک اشعارش همان سبک هندی است تنها نازک خیالی و سستی در آن بسیار کم و نادر است در شعر گفتن و بخصوص در غزلیات از اشعار حافظ بیشتر تضمین نموده و در افکار مذهبی از حزین بیشتر پیروی نموده و اشعارش بطور کلی رنگ مذهبی کامل دارد او از ایراد مضامین متکلف و سست و کلمات نا درست حتی الامکان خود داری نموده است در غزل بحافظ نزدیک میشود و از لحاظ تراکیب و اصطلاحات و مضامین شعری از او تبعیت میکند تنها تفاوتش با حافظ اینستکه بیشتر از سبک هندی که ناچار در محیط مواجه بآن بوده است پیروی بسیار کرده برای نمونه به مطلع یکی دو سه غزل حافظ و منور اشاره میکنیم -

حافظ می فرماید

اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل ما را ... بخال هندوش بخشم سمرقند و بخارا را

منوّر می فرماید

اگر خورشید جیلانی نظر سازد دل ما را ... کند در یک نظر لعل بدخشان سنگ خارا را

حافظ می فرماید

الا یا ایها الساقی ادر کاساً و ناولها ... که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها

منوّر می فرماید

الا یا طالب المقصود شف بابًا و انزلها　　که آثار رسول الله را در وبیت منزلها

جای دیگر میفرماید

الا یا طالب الامداد فی التمجید من طاها　　بلا احصی ثنا کُن ثنای مالک جاها

منوّر از سعدی هم اقتباس نموده مثلاً میفرماید:

سعدیؔ میفرماید

ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم　　وز هر چه گفته اند و شنیده ایم و خوانده ایم

مجلس تمام گشت و بآخر رسید عُمر　　ما همچنان در اول وصف تو مانده ایم

منوّر میفرماید

اے قاصر از بیان صفاتت زبانِ ما　　شیرین بود ز شکر شکرت دهانِ ما

حیران تو از عجز بوده اند　　وهم و خیال و قیاس و گمانِ ما

سعدیؔ میفرماید

گر ماه من براگند از رُخ نقاب را　　برقع فرو هلد. بجمال آفتاب را

منوّرؔ میفرماید

ای آنکه برکنی ز رُخ خود نقاب را　　سازی چراغ صبح مگر آفتاب را

علاوه براینها از سایر شعرای دیگر مضامین عالی گرفته و آنهارا ببسیار جالب و عالی تضمین نموده است، شاعر قرآن مجید را کاملاً مطالعه نموده و باحتمال قوی حافظ قرآن هم بوده است چون در اشعار خود اشارات زیادی بآیات قرآنی دارد معلوم میشود که تحت تأثیر کلمات آسمانی اشعار خود را سروده است مثلاً میفرماید:

براعداء فتحیابم کُن سپُرد بو ترابم کُن　　شفیعًا فتحیابم کُن بسُبحان الّذی اسری

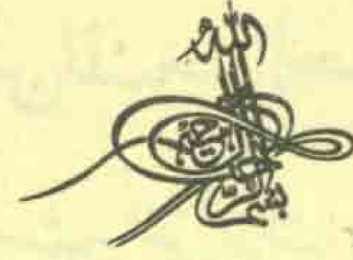
که اشاره است بآیه کریمه:

سُبحان الّذی اسری بعبدهٖ لیلاً من المسجد الحرام الی المسجد الاقصیٰ

و صدها نمونه دیگر که از آیاتِ قرآنی تمثیل نموده است. منوّر گذشته از مقامات فضل و علم و کمال و حکمت ذوق سرشار و طبع شعر غراء نیز داشته، گاهی که از مطالعه فراغت می یابد و بصورت تفنّن اشعاری میسروده است و مانند اکثر اهل علم مضامینی که بخاطرش میرسد بصُورت غزل و قطعات و مثلثات و رباعیات در میآورد و مطالعه اشعارش نشان میدهد که شاعر بذله گوئی نبُودہ و از شعر ستودن مقصودی دارد و شعر را بخاطر شعر گفتن نمی سراید از این جهت اشعارش سست نیست و در نهایت فصاحت و بلاغت است و سلاست و روانی دارد خاصیت دیگر اشعار منوّر در اینستکه بذله گوئی نمیکند و اهل شوخی و مزاح نیست و متعرض مردم هم نمیشود باکسی کاری ندارد و پیداست که حکیمی بوده که میخواهد مردم را هدایت کند دنبال سخن پردازی و الفاظ نیست مستغرق فکر خودش است و فکر خودش را هم بنحو عالی بیان مینماید۔

دوست فاضل و دانشمندم جناب آقای دکتر محمد عبداللطیف که سالها با زبان فارسی آشنائی کامل داشته و خود سالها استادِ این زبان بُوده و درجه دکترای ادبیات فارسی را از دانشگاه تهران اخذ نموده است دیوان منوّرؔ را بطور دقیق مورد بررسی و تحشیه قرار داده و الحق میتوان گفت که در کار خویش بنحو بسیار شایان و ارزنده ای موفق شده است اثر بسیار نفیس و جامع دیوان منوّر را برای ارباب فضل و کمال عرضه داشته است و کتاب را از هر نظر جامع و در خور استفاده تنظیم نموده است و این توفیق از هر جهت قابل ستائش و تقدیر است و آرزومندم تحقیقات و تتبعات خُود را ادامه دهند و در آینده آثار پرارزش دیگری بادب و زبان فارسی عرضه نمایند و مسلم میدانم که جناب ایشان همواره موفق بوده و توفیق رفیق راه ایشان خواهد بود۔

دکتر احمد علی پناهی



خاندان - اسلاف و نیاگان صاحبِ دیوان فقیر سیّد نور الدّین بخاری المتخلص **منوّر** کا تعلق فقیر خاندان سے تھا۔

اس خاندان کے اسلاف و نیاگان کا شجرۂ نسب براہِ راست مخدوم سیّد جلال الدّین جہانیاں جہاں گشت بخاریؒ سے جا ملتا ہے۔ جن کی اولاد رُشد و ہدایت کا درس دینے کے لیے بہاول پُور سے نکل کر پنجاب کے اطراف و اکناف میں پھیل گئی تھی۔ ان میں سے ایک صاحبِ کرامت بزرگ سیّد حسین پیرِ کمال تھے۔ جنہوں نے تذکیر و ارشاد کے لیے لاہور کے نزدیک سرزمین چونیاں کو منتخب کیا۔ اور آخر کار وہیں پیوندِ خاک ہُوئے۔ اِن کے چوتھے بیٹے سیّد شجاع الملک کی اولاد سے فقیر خاندان کا آغاز ہوتا ہے۔

فقیر خاندان کا مُورثِ اعلیٰ فقیر خاندان کے مورثِ اعلیٰ اسی سادات گھرانے کے ایک مشہور بزرگ سیّد غلام شاہ تھے جو مغلیہ خاندان کے آخری دَور میں چونیاں سے لاہور اُٹھ آئے اور مغل دربار سے منسلک ہو گئے۔ آپ بڑے متشرّع اور متدیّن بزرگ تھے۔ دُنیا سے تعلق رکھنے کے باوجُود آلائش دُنیوی سے اپنے دامن کو بچائے رکھا اور اپنے عمل سے دُنیا کو بتا دیا کہ "جام و سندان باختن" کی صحیح تفسیر یہ ہے۔

قیام لاہور کے دوران آپ کے تعلقات حکیم عبداللہ انصاری کے خاندان سے استوار ہُوئے۔ حکیم صاحب ان دِنوں صُوبیدارِ لاہور تھے۔ سیّد غلام شاہ کو خُدا نے ایک فرزند عطا کیا۔ نو مولودِ مسعُود کا نام والدین نے "غلام محی الدّین" رکھا۔ یہی ہونہار بچّہ آگے چل کر "**نوشۂ ثانی**" کے لقب سے مشہُور ہوا۔ لیکن صد حیف کہ ابھی زندگی کی چند بہاریں ہی دیکھی تھیں کہ شفیق و بزرگ باپ کے سایہ سے محروم ہو گیا۔ سیّد غلام شاہ نے عین عالمِ شباب میں وفات پائی۔

حکیم عبداللہ انصاری بڑے وضعدار آدمی تھے، انہوں نے حق دوستی نبھایا اور ماں بیٹے پر دستِ شفقت بڑھایا۔

غلام محی الدّین شاہ کو اپنی فرزندی میں لے لیا اور پھر مرحوم کی رفاقت کا پُورا پُورا ساتھ دیتے ہوئے اپنے بڑے بھائی کی دُختر نیک اختر سے ان کی شادی کر دی۔ خاندانی جذب و طہارت اس پہ اعلیٰ تعلیم و تربیت اور سب سے بڑھ کر پاک دل و پاک باز ماں کا فیضانِ نظر یہ جوہر خوبی و محبوبی خوب چمکا اور علم و طریقت میں خوب نام پایا۔ ظاہری علوم کی تکمیل کے بعد باطنی کمالات کے لیے حضرت فقیر امانت شاہ قادری کے ہاتھ پر بیعت کی جو ان دنوں مشہور اصحاب طریقت و سلوک میں سے تھے، اُس مرشدِ کامل کے فیضانِ نظر نے آپ کو علومِ ظاہر و باطن کی جامعیّت عطا فرمائی۔ اتّباع سنّت نے سونے پر سہاگے کا کام کیا۔

لقب فقیر اور نوشۂ ثانی اپنے مرشد فقیر امانت شاہ قادری کی نسبت سے آپ نے لقب فقیر اختیار کیا جو نسلٍ بعد نسلاً ان کے خاندان میں چلا آتا ہے۔ فقیر سیّد غلام محی الدّین اپنے علم و فضل، زہد و ورع اور تقویٰ و تقدّس کی بناء پر نوشہ ثانی کہلائے آپ کے علوم و معارف اور رُشد و ہدایت کا اندازہ اُن کے ملفوظات سے ہو سکتا ہے جو عالم و عارف دونو کیلئے مفید ہیں۔

نوشۂ ثانی اور اُن کی مثنوی آپ کو شعر کہنے میں فطری ملکہ تھا۔ آپ کی مثنوی کا خطی نسخہ پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں مجموعۂ پروفیسر آذر میں نمبر ۵۱۵، کے تحت موجُود ہے جس کی عکسی کاپی فقیر سیّد مغیث الدّین کے پاس موجُود ہے۔ یہ نسُخہ راقم الحروف کی گہری دلچسپی کا باعث بنا۔ اس میں عشق و تصوف کا ایک حسین امتزاج پایا جاتا ہے۔ خالق و مخلوق، عبد و معبُود، طالب و مطلوب، شاہد و مشہود، ظاہر و باطن اور کثرت و وحدت کے اسرار و معارف کی نقاب کشائی کی گئی ہے۔ اِس میں سالکانِ راہِ ہدایت کی ہمّت افزائی کی ہے۔ آپ کو پیرانِ پیر حضرت غوث الاعظمؒ سے گہری عقیدت و ارادت معلوم ہوتی ہے جس کا اظہار آپ نے اپنی مثنوی میں جا بجا فرمایا ہے۔ انہی کے لقب کی نسبت سے آپ کو اپنا نام بہت عزیز تھا۔ اِس مثنوی میں راہبانہ سکون پرستی نہیں جس تصوف کی اِن اشعار میں ترجمانی کی گئی ہے۔ وہ دِل کے سکون اور شرع دینِ متین پر صحت و استقامت کے ساتھ گامزن ہونے کے لیئے اک نُسخہ کیمیا ہے۔ فاضل، نوشۂ ثانی کو شاعران متصوفہ سے گہری عقیدت اور اُن کے کلام پر پُورا عبُور نظر آتا ہے۔ حضرت فریدالدّین عطّار کی شہرۂ آفاق مثنوی کا افتتاحیہ شعر ہے ؎

حمد بیحد مر خُدای پاک را آنکہ ایمان داد مُشت خاک را

اب ذرا نوشۂ ثانی کی مثنوی کا پہلا شعر ملاحظہ کیجئے۔ یہ اُسی کی صدائے بازگشت ہے:

حمد گویم آن حمیدِ پاک را　　کو کرامت داد مُشتِ خاک را

فقیر سیّد غلام محی الدّین

- فقیر سیّد عزیز الدّین
- فقیر سیّد امام الدّین
- فقیر سیّد نُورالدّین بخاری

انہوں نے تین بیٹے چھوڑے۔ والدین کا اولاد کے سامنے گزر جانا والدین کی خوش نصیبی اور اولاد کا قدیم ورثہ ہے۔ اُن کی جیسی عمدہ زندگی اور عمدہ موت ہُوئی اس کی ہر شخص کو تمنا ہونی چاہیئے۔ انہوں نے سعادت مند اولاد چھوڑی اور انہیں بفضلہٖ تعالیٰ بڑی اچھی حالت میں چھوڑا۔ ایک زمانے کو اپنا مدّاح، ثناخوان اور شُکرگزار چھوڑا۔ وہ نیکیوں کی عمدہ مثال تھے۔ انہوں نے ہر ادنیٰ اور اعلیٰ کی خدمت گزاری سے مخدومیّت کا درجہ حاصل کیا۔

فقیر صاحب نے تینوں بیٹوں کی تربیت صحیح اسلامی شعار پر کی۔ بچپن ہی سے اِن تینوں بھائیوں میں وہ ذہنی بیداری نظر آتی تھی جسے دیکھ کر کہا جا سکتا تھا کہ یہ بچّے دُنیا میں کچھ بن کر رہیں گے۔ ذہین و طبّاع بچّوں نے مروّجہ علوُم فارسی و عربی میں کمال مہارت پیدا کر لی۔ فقہ و حدیث میں عالمانِ دین سے استفادہ کیا۔ پھر فنِ طبابت کی طرف خصوصی توجہ دی فقیر سیّد عزیزالدّین کو تکمیل طب کے لیے اُس وقت کے جیّد ترین ہندو حکیم حاکم رائے کی شاگردی میں بٹھایا۔ اِس جوہرِ قابل نے اِس فن میں وہ مہارت پیدا کی کہ خود اُستاد بھی شاگرد پہ نازاں ہوا۔ فقیر صاحب کی اولاد کو اللہ نے بڑی دینی و دنیوی برکت عطا فرمائی۔

فقیر سیّد نورالدّین بخاریؒ کے حالاتِ زندگی

فقیر سیّد نُورالدّین بخاریؒ جن کے دیوان اور حالاتِ زندگی پہ قلم اٹھانا مقصود ہے نوشۂ ثانی کی تیسری اولاد تھے۔ آپ لاہور میں پیدا ہوئے۔ سالِ پیدائش ۱۷۴۹ء ہے۔ انتہائی اسلامی خطوط

پر پروان چڑھے، لاہور ہی میں ابتدائی تعلیم پائی جس کی پُوری تفاصیل معلوم نہیں ہیں لیکن قرائن سے یہی ظاہر ہوتا ہے کہ اس زمانہ کے دستُور کے مُطابق تعلیم پہلے گھر پر پائی۔ ان کا گھرانہ ایک بُلند پایہ علمی گھرانہ تھا جس میں فارسی کو مادری زبان کی حیثیت حاصل تھی۔ فقیر صاحب کے حرف شناسی کے زمانے میں "علم" سعدی کی گلستان، بوستان سے شرُوع ہوتا تھا اور دفترِ ابوالفضل، خمسۂ نظامی، قصاید خاقانی، شاہنامۂ فردوسی، دیوان حافظ، مثنوی مولوی، سبعہ معلّقہ اور کشف المحجوب کے بام ہای عرُوج تک جا پُہنچتا تھا۔ فقیر صاحب ایک صاحبِ حال بزرگ تھے جنھوں نے حرُوفِ صرف دیکھے ہی نہیں بلکہ اُنہیں پہچانا بھی ہے۔ مروّجہ علوم فارسی و عربی میں مکمل دسترس حاصل کر کے فقہ و حدیث کے لیے عالمانِ دین کے سامنے زانوی ادب تہ کیا، اگرچہ بظاہر ثبوت نہیں ملتا لیکن اُن کے کلام کے مُطالعہ سے یہ گمان یقین میں بدل جاتا ہے کہ وہ ضرور حافظ قرآن تھے۔ اپنے کلام کو اُنہوں نے قرآنی آیات، اشارات احادیث اور قرآنی قصص و تمثیلات سے جس طرح آراستہ کیا ہے وہ بغیر قرآنی حفظ کے ممکن نہیں۔

آبائی پیشہ چونکہ طبابت تھا اِس لیے عام تعلیم کے علاوہ طب بھی باقاعدہ پڑھی۔ علوم باطنی کے لیے اپنے والد بزرگوار سے اکتساب فیض کیا اور اُن سے بہت گہرا اثر قبول کیا۔ دردمندی، سوز و گداز اور عاشقانہ تڑپ انہوں نے بہت حد تک ورثے میں پائیں۔ یہ انہی کی تربیت کا اثر تھا کہ توکّل، بے نیازی، رِقّت، بخود مشغولی، مسکنت اور صوفیانہ جذبات اُبھرے۔ اُن کی عظمت کا انحصار پھر اُن کے رفعت نسب ہی پہ نہیں اور نہ ہی اُن کی امارت و وزارت پہ ہے بلکہ ان طبعی جوہروں کی ندرت اور غیر معمولی درخشندگی پر بھی ہے جن سے انہوں نے شرف پایا۔

ایک سنگِ میل

سنہ ۱۷۹۰ء کا سال فقیرانِ منعم کی راہ میں ایک سنگ میل کی حیثیت رکھتا ہے۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ نے لاہور فتح کیا، تو کچھ دیر بعد وہ آشوب چشم کے عارضہ میں مبتلا ہو گیا۔ یہ تکلیف طول پکڑ گئی۔ مہاراج کی چونکہ ایک ہی آنکھ تھی اِس لیے سخت تشویش لاحق ہوئی۔ مہاراج کی خوشدامن سدا کور حکیم حاکم رائے کی بہت معتقد تھی۔ اُس نے حاکم رائے کو بلانے کا مشورہ دیا۔ حکیم سیّد فقیر عزیزالدّین اپنے اُستاد حکیم حاکم رائے کی معرفت وہاں پہنچے اور آنکھ کے لیے شیاف ابیض کا نسخہ تجویز کیا۔ یہ علاج موافق آیا اور آنکھ اچھی ہو گئی۔

فقیر خانہ کی پہلی جاگیر

کچھ دنوں بعد مہاراج بُرج مثمن میں مغرب کی جانب رُخ کیئے دریا کے نظارے سے لُطف اندوز ہو رہے تھے۔آنکھ پر سبز پٹی ابھی تک بندھی ہُوئی تھی۔ کپڑا اٹھا کر پُوچھا فقیر صاحب وہ سامنے کس گاؤں کے درخت ہیں۔آپ نے جواب دیا "نین سُکھ"۔ فی الواقع یہ اُس گاؤں کا نام بھی تھا اور اس کے معنی راحت چشم کے بھی ہیں۔مہاراج اِس ذومعنی جواب سے بہُت خوش ہوئے اور وہ گاؤں فقیر صاحب کو جاگیر میں دے دیا۔فقیر خانے کی یہ پہلی جاگیر تھی۔پھر تھوڑے ہی عرصے میں بدو، اور شرقپور کی جاگیریں اُن کی تحویل میں آگئیں۔

تینوں بھائیوں کا عُروج

فقیر سیّد عزیزالدین آنکھ کی بدولت مہاراجہ کو دل سے عزیز تھے۔اب جب انہیں شاہی قرب نصیب ہوا تو مہاراج پر اِس جوہر قابل کے دِل و دماغ کی صلاحیتوں کے راز کُھلے۔ وہ معتمد اور مقرب درباری بنے۔اپنے فہم و فراست، تدبّر اور ذہانت کی بناء پر وہ وزارت خارجہ کے عہدہ جلیلہ پر مامُور ہوئے۔فقیر صاحب جب معتمد وزیر اور منہ چڑھا مشیر کار بنے تو دُوسرے بھائیوں نے بھی دربار میں راہ پائی اور پھر اپنی علمیت، قابلیت اور فہم و فراست سے ترقی کے منازل پر جو چڑھتے تو بڑھتے ہی چلے گئے اور بلند مرتبوں پر جا پہنچے، پھر جوں جوں مہاراجہ کا اقبال بڑھتا گیا۔ان سب بھائیوں کا ستارہ چمکتا گیا اور جاگیروں کے ساتھ اختیارات بھی زیادہ ہوتے گئے ایک وقت وہ تھا جب فقیر عزیزالدین وزیر اعظم اور وزیر خارجہ تھے، فقیر سیّد امام الدین گوبند گڑھ کے مشہور و معروف قلعہ کے قلعدار اور امرتسر میں سرکاری خزانہ کے محافظ تھے۔اُدھر فقیر سیّد نُورالدّین وزیر حضوری، گورنر آف لاہور، موتی مندر خزانوں کے کلید بردار، مہاراجکماروں کے اتالیق، محلّات کے محافظ، اور مہاراج کے ذاتی معالج تھے، دربار اور سلطنت میں ہر سُو ان کا طوطی بولتا تھا۔مولانا محمد حسین آزاد لکھتے ہیں کہ: "اگر خزانوں پر خیال کرو تو تمام قلعوں کی قلعداریاں انہی بھائیوں کے سپرد تھیں۔ملک داری پر خیال کرو تو غیر سرکاروں کی خط و کتابت خاص اُن کے ہاتھ میں تھی۔انتہا یہ کہ مہاراج کی جان بھی ان کے حوالے تھی کہ کوئی دوا کوئی غذا بے اُن کے پُوچھے نہ کھاتے تھے آپ ملتان، پشاور، کشمیر صد ہا کوس پر دھاوے مارتے تھے۔لاہور فقیر عزیزالدّین اور فقیر نُورالدّین پر چھوڑ جاتے تھے۔"[1]

[1] مقالات محمد حسین آزاد۔ مرتبہ آغا محمد باقر۔ چاپ مجلس ترقی ادب ۱۹۶۸ء صفحہ ۴۰۹

فقیرانِ منعم کا دماغ، ان کا حافظہ، اُن کی قوّتِ مشاہدہ، ان کی فیاضی سب غیر معمولی تھے۔انہیں اپنے فرائض منصبی کا بے حد پاس اور احساس تھا۔فرض ادا کرنے میں اپنی صحت تک کی بھی پرواہ نہ کرتے، اِس کُھلی حقیقت کا اعتراف دوست اور دشمن سبھی نے کیا ہے کہ فقیر صاحبان ہر چیز سے درگزر کر سکتے تھے مگر جھوٹ، ریا اور بددیانتی کے متحمل نہیں ہو سکتے تھے۔ان کی بلند کرداری، عالی ظرفی اور سیر چشمی کا یہ عالم تھا کہ کسی ملکی یا غیر ملکی، مُسلم یا غیر مُسلم تاریخ نویس نے اُن کی دیانت اور امانت پر انگلی نہیں اٹھائی، مولانا آزاد لکھتے ہیں:-

"حق یہ ہے کہ مہاراج کے تمام امیروں میں فقیر صاحب اور ان کے بھائی فقیر نُورالدّین ایسے لئیق اور صاحب علم تھے کہ نہ فقط اس زمانہ میں بلکہ اگر اگلے بادشاہوں کے عہد میں بھی ہوتے تو ایسے ہی ممتاز ہوتے اور مہاراج نے بھی انہیں ایسا ہی عزیز رکھا تھا جیسا کہ اُن کے لیے زیبا تھا۔انہیں مرتے دم تک اپنے ان جان نثاروں کی محبت کم نہ ہوئی تھی۔سبب یہ کہ انہوں نے کبھی اپنے لالچ کے لیے اپنے آقا کو دھوکا نہیں دیا۔کوئی معاملہ ریاست یا غیر ریاست کا اُن کی صلاح کے بغیر نہ ہوتا تھا۔"[1]

سکھّوں کے دورِ حکومت میں مُسلمان عوام بڑی سختی اور بدبختی کی زندگی گزار رہے تھے۔پُوری قوم بے اعتمادی اور محرومی کا شکار تھی۔اُس پر آشوب دَور میں فقیر خاندان کے افراد ہی ایسے تھے جو بچارے مُسلمانوں کی داد فریاد مہاراجہ کے کانوں تک پہنچاتے، تاریخ لاہور کے مصنف مسٹر کنہیا لال نے سنہری مسجد کے متعلق جو حکایت لکھی ہے، وہ اُن کے ملّی جذب و ہمدردی کی کھلی ہوئی دلیل ہے۔مصنف کا بیان ہے کہ اِس مسجد پر جب اکالیوں نے قبضہ جمایا تو مُسلمان بہت غمگین ہوئے اور سب نے مل کر فقیر سیّد نُورالدّین کے مکان پر مجمع کیا اور اُس کی بحالی کے لیے انہی کا دامن تھاما"[2]

رنجیت سنگھ کے بعد مہاراجہ کھڑک سنگھ کے عہد میں بھی ان کی عظمت بدستور قائم رہی۔چیت سنگھ نامی سردار پر سردار کھڑک سنگھ کی بیحد چشم عنایت تھی۔جب اُس کے اختیارات حد سے بڑھ گئے تو کنور نونہال سنگھ ولی عہد اور اُس کے ساتھیوں نے چاہا کہ اُسے سر دربار ایک دن مار ڈالیں۔مولانا آزاد لکھتے ہیں کہ: "تمام دربار میں کوئی شخص ایسا نہ تھا جو فقیر صاحب کی

[1] مقالات آزاد چاپ مجلس ترقی ادب ۱۹۶۸ء مرتبہ آغا محمد باقر ص ۴۱۳ [2] ماخوذ از تاریخ لاہور۔ مرتبہ کنہیا لال

دُور اندیشی اور خیر خواہی پر بھروسہ نہ رکھتا ہو اور انہیں بزرگ نہ سمجھتا ہو۔ ان سے یہ صلاح پوچھی گئی اور انہوں نے اول تقریروں سے روکا اور اخیر پر یہ کہا کہ بزرگوں سے سُنا ہے کہ جو تلوار دربار میں نکلتی ہے وہ جب تک صاحب دربار کا خون نہیں چاٹ لیتی تب تک میان میں نہیں جاتی۔ آئندہ حضور مالک ہیں۔"[1]

مولانا آزاد آگے لکھتے ہیں کہ "ان کے اخلاق اور اُن کے کاروبار کا ڈھنگ ایسا تھا کہ بہت سے آدمی اُن کے اختیاروں کا رشک کرتے تھے۔ مگر کوئی علانیہ ان کا دشمن نہ تھا۔ وہ مُسلمان تھے پھر بھی سب میں ہر دلعزیز تھے، اس کی وجہ یہ کہ اُن کا مذہب بھی صُلح کُل تھا۔ ایک دفعہ مہاراج نے پوچھا کہ فقیر صاحب آپ کے نزدیک ہندوؤں کا مذہب اچھا ہے یا مُسلمانوں کا۔ انہوں نے جواب دیا کہ مہاراج حضور یُوں خیال کریں کہ گویا منجدھار دریا میں چلے جاتے ہیں اور دونوں کناروں پر بہت سے مُسافر ہیں۔ اِدھر والوں سے پوچھیں تو کہتے ہیں کہ وار سے پار جانا ہے۔ اُدھر والوں سے پوچھیں تو یہی کہتے ہیں کہ وار سے پار جانا ہے۔ اب حضور ہی فرمائیں کہ وار کونسا ہے اور پار کونسا ہے۔ حق پوچھئے تو دونو وار ہیں اور دونو پار ہیں۔ خدا اپنے تئیں پار اتار دے کہ منجدھار میں ہیں۔ اس وقت یہ بات اِس طرح ان کی زبان سے نکلی کہ مہاراج ہاتھ اٹھا کر دعا کرنے لگے اور تمام دربار میں ایک حالت چھا گئی۔"[2]

دُنیا سے پورا تعلق رکھنے کے باوجود انہوں نے آلائش دنیوی سے اپنا دامن بچائے رکھا۔ کوئی نصف صدی تک بڑی نیک نامی، عزّت و حُرمت اور دینداری و دیانت داری کے ساتھ امور سلطنت پر حاوی رہے۔ اِس مدّت میں صدہا حاجتمند سائل، ہزاروں شرفا اُن کی خدمت میں حاضر ہوتے، ان سے مستفیض ہوتے اور دعائیں دیتے ہوئے رُخصت ہوتے۔ مہاراج ان کی دانائی اور دُور اندیشی کو بڑی قدر و منزلت کی نگاہ سے دیکھتے تھے اور مرتے دم تک اگرچہ کوئی کام بے ان کی صلاح کے نہیں کیا۔ لیکن اُن کے کردار میں دنیوی سیادت و امارت کے ساتھ ساتھ باپ کے زہد و ورع کی جھلکیاں بھی پائی جاتی تھیں، اِس میں کوئی شک نہیں کہ انھوں نے امیری میں فقیری کی۔ وزارت و امارت کے ٹھاٹھ کے باوجود مردانِ حق کی طرح اپنی ذمہ داریوں

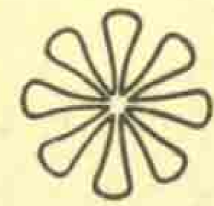
[1] مقالات آزاد مرتبہ آغا محمّد باقر ص ۲۱۳
[2] مقالات آزاد مرتبہ آغا محمّد باقر ص ۲۱۴، ۲۱۳

کو محسوس کیا۔ وفاداری اور ایمانداری کے ساتھ اپنے فرائض کو نبھایا۔ کبھی غریبوں کا دل نہ دکھایا۔ ان لوگوں کی دُنیا داری بھی عین دینداری تھی۔ دولت و اقتدار کا نشہ ان کی فطرتِ سعید کو چھو تک نہ گیا تھا۔ دُنیا کے ساتھ دین کی بلندیاں بھی اُن کے بخت میں تھیں۔ اُدھر یہ لوگ زندگی کے شیبی منازل میں پہنچے اُدھر سکھوں کا عروج گہنانے لگا۔ گویا ان کی عُمر کا ڈھلنا سکھّوں کے اقبال کا ڈھلنا تھا۔ ۱۸۴۴ء میں منجھلے بھائی نے اور اُس سے اگلے برس ۱۸۴۵ء میں فقیر سیّد عزیز الدّین نے اس دارِ فانی سے کوچ کیا۔ فقیر سیّد نورالدین صاحب دیوانِ ہنوّر ان کے کچھ سال بعد تک زندہ رہے اور ۱۸۵۲ء بمطابق ۱۲۶۸ھ میں تریسٹھ سال کی عُمر میں وفات پائی اور اپنے بھائیوں کے پہلو میں پیوندِ خاک ہوئے۔ ان کے لوحِ مزار پہ یہ شعر لکھا ہوا ہے جس سے تاریخ وفات بھی نکلتی ہے :۔

پئے تاریخ خود ثاقب خوش گفت   ہنوّر نُور دیدم در جنان شُد
۱۲۶۸

قبریں

فقیر خانہ میں ان بزرگوں کی قبروں کو راقم الحروف نے خُود جا کر دیکھا۔ ایک وسیع احاطہ کے اندر تینوں بھائی اپنے والدِ بزرگوار کے ہمراہ پہلو بہ پہلو ابدی نیند سو رہے ہیں۔ زندگی بھر ان تینوں کا باہم ساتھ رہا اور پھر موت بھی اُن کے درمیان حائل نہ ہو سکی اور وہ مر کر بھی جُدا نہ ہوئے۔ امتدادِ زمانہ سے اب احاطہ ٹوٹا پھوٹا ہے۔ حویلی طویل و عریض ہے۔ مگر جو کچھ بھی تھا کبھی تھا اب کچھ بھی نہیں ہے۔ قبروں کے تعویذ باقی ہیں۔ گویا اب تو سب ایک ڈھیر پتھروں کا ہے۔ قبریں دیکھ کر عبرت ہُوئی ع : "باقی رہے نام اللہ کا"۔



عصرِ فقیر

ہر شاعر اور ادیب اپنے ماحول کی پیداوار ہوتا ہے اور فقیر سید نورالدین کی شاعری پر چونکہ قلم اٹھانا مقصود ہے۔ لہٰذا ضروری ہے کہ اس زمانے اور ماحول کا مختصر سا مگر بھرپور جائزہ لیا جائے۔

شاعر، شاعر میں فرق ہوتا ہے۔ اِس فرق کا موجب ایک تو شاعر کی اپنی افتادِ طبع اور سیرت اور دُوسرے اُس زمانے اور ماحول کا اثر ہوتا ہے جس میں وہ پروان چڑھتا ہے۔ شعر کہنے والا جِس زمانے میں پیدا ہوتا ہے اس سے اُس کی حسّاس طبیعت بہت گہرا اثر قبول کرتی ہے۔ زمانہ سازگار ہو، حالات مساعد ہوں، اجتماعی رُوح زندہ ہو اور افراد کا رشتہ زندگی اور کائنات دونوں سے قائم ہو جس میں شاعر اپنی فطری خصُوصیات کو نشو و نما دے سکے تو وہ جو شعر کہے گا وہ آسمانی شعر ہوگا۔ لیکن زمانہ اگر انتشار کا ہو معاشرت کا شیرازہ بکھر چکا ہو۔ فرد کا رشتہ جماعت سے ٹوٹ چکا ہو۔ تمدّنی اور معاشی پستی حد کو پہنچ چکی ہو اور اجتماعی زندگی سے بےخبر سب اپنے اپنے حال اور اپنی اپنی فکر میں ہوں تو شاعر بھی باہر کی دُنیا سے آنکھ بند کر کے اندر کی دنیا میں ڈوب جاتا ہے۔

ہمارے شاعر نے جس وقت آنکھ کھولی مغلیہ سلطنت کا اقبال گہنا چکا تھا۔ یہ زمانہ سلطنت مغلیہ کا دمِ واپسیں تھا۔ عظیم مغل شہنشاہیت اپنی دیرینہ عظمت کا محض اک دُھندلا سا سایا ہو کر رہ گئی تھی۔ انحطاط و انہدام کی قوتیں گذشتہ نصف صدی سے مصروف پیکار تھیں۔ اُس زمانے میں زوالِ مملکت اور سقوطِ سلطنت کے آخری مراحل طے ہو رہے تھے، ساتھ ساتھ مغربی استعمار کے سائے بھی بڑھتے چلے جا رہے تھے، دہلی میں حکومت شاہی قلعے تک محدود تھی، حکومت کی بے مقدُوری اور معاشی تنگ دامانی کے باوجود اُس قلعے کی شاہی زندگی میں محض بُجھنے کے وقت بھڑکتے ہوُئے چراغ کی سی رونق اور شفقِ شام کی سی رنگا رنگی موجُود تھی۔ فقیر صاحب نے اپنے سنِّ شعور میں اک انحطاطِ مسلسل دیکھا، پھر ہنگاموں کا اک لامتناہی سلسلہ، ہر طرف انتشار اور افراتفری کا شور سُنا جس سے ہزاروں دولت مند گردشِ زمانہ کا شکار ہو کر نانِ شبینہ کو محتاج ہو گئے۔ سینکڑوں آبرو والوں نے اپنی جانیں اس ہنگامۂ گیرو دار کی نذر کر دیں۔ بہت سے شریف ہمیشہ کے لیے عزلت گزین ہو گئے۔ نہ قدر رہی نہ قدردان، نہ جوہری نہ جوہر شناس،

مسلمانوں کی ہزار سالہ روایات کا ورثہ ہندوستان میں اہلِ دہلی کے سوا کسی کے پاس موجود نہ تھا۔

ادھر سرزمین پنجاب اور اس کے گرد و نواح میں سکھوں نے آفت مچا رکھی تھی، یہاں اپنی آنکھوں سے زندگی پر موت کو رقص کرتے ہوئے دیکھا۔ گویا آس پاس اندھیرا ہی اندھیرا تھا، سیاست میں اندھیرا، معاشرت میں اندھیرا، تہذیب و تمدّن میں اندھیرا گویا اک نہایت ہی پُر آشوب اور انقلابی زمانہ میں پرورش پائی، انہوں نے ایک تمدّن کو اُجڑتے اور دُوسرے کو اُبھرتے ہوئے اپنی آنکھوں سے دیکھا، مشرقی اور مغربی تہذیبوں کی ٹکّر دیکھی، اقدار کو، تمدّن کو، تہذیب کو بدلتے دیکھا۔ جس سے ذہنی کشمکش کا پیدا ہونا اک یقینی امر تھا جس سے شاعری کے رُخ ہی بدل جاتے ہیں۔

تاریخ عالم میں اس کی مثال ہمیں تاتار و تیمور کے ظلم و ستم اور چیرہ دستی میں ملتی ہے جِس نے اقوامِ عالم کو تہ و بالا کر دیا۔ بڑے بڑے کجکلاہوں کو گدائے راہ نشین بنا دیا۔ سقوطِ بغداد سے دنیائے اسلام پر ایک سناٹا چھا گیا۔ دنیا کی بے ثباتی اور انقلابات کا اک ایسا دردناک منظر لوگوں نے دیکھا جو ان کے دل و دماغ سے مدتوں تک محو نہ ہو سکا۔ شاعری کا دھارا ہی بدل گیا اور تصوّف کا رنگ غالب آیا۔

ماحول کی تاثیر

بعینہٖ یہی حال برصغیر میں مغل سلطنت کے سقوط پر تھا۔ بڑا ہی پُر آشوب زمانہ تھا۔ فقیر صاحب نے ان سب دردناک حالات اور کربناک واقعات کو کانوں سے سُنا۔ آنکھوں سے دیکھا اور دل کی گہرائیوں سے محسوس کیا، ان کی حساس طبیعت ان سے آنکھ کیسے بند کر سکتی تھی، سکھوں کا عہدِ حکومت، گھٹی گھٹی سی فضا۔ بھلا تخیّل اور مشاہدہ کو مناسب جولانگاہ ملے تو کیونکر؟ اُس زوال اور ابتلا کے زمانے میں اُن کے کلام میں وہ گرمیٔ گفتار یا طنطنہ کیسے ہو سکتا ہے جو فاتح لوگوں کے شعراؑ کے کلام میں تھا۔ تند و تیز اور توانا خیالات اور خنجر و شمشیر کی نمائش انہی شاعروں کا حِصّہ تھی۔ یہ تو مفتوح قوم کے شاعر تھے، لے دے کے اپنی قلبی دُنیا میں محصُور تھے۔ اِس لیے ان کی شاعری کا لہجہ بالکل مختلف ہے۔ وہ گویا اپنی شکست کی آواز ہیں، ان کے ہاں داخلیت کا رنگ بہت زیادہ گہرا ہے۔ ان کے اشعار میں ان کے دل کی سچی لگن اور دھڑکن صاف سنائی دیتی ہے۔

کچھ تو اُن کی گھریلو زندگی، مذہبی ماحول کا اثر و تاثیر کچھ اس پُر آشوب دَور کی تند و تیز آندھیاں اور مُسلمانوں کی بے بسی عام

قاعدہ ہے کہ مصیبت میں خدا زیادہ یاد آتا ہے اور سبھوں کا رُخ خدا کی طرف مڑ جاتا ہے۔ طبیعتوں میں انفعالی اثر زیادہ پیدا ہو جاتا ہے جو قدرتاً مذہبی رنگ میں ظاہر ہوتا ہے۔ پھر یہ وہ زمانہ ہے جب ملک میں فارسی کا ذوق بھی بہت محدود ہو کر رہ گیا تھا اور مذاق خاصہ بگڑ چکا تھا۔ جب شاہانہ دربار بے رونق ہو چکے تھے جو صدیوں پہلے پرورشِ شعر و سخن کے بہترین وسیلے تھے۔ پھر فقیر صاحب تو ایک ایسے دربار سے متعلق تھے جہاں حکومت کی باگ ڈور ایک ایسی قوم کے ہاتھ میں تھی جو لذّت سخن سے تو درکنار، شاید فارسی زبان ہی سے بہت حد تک ناآشنا تھی۔

بقول ڈاکٹر سیّد محمد عبداللہ سکھّوں میں فارسی کی اشاعت نہ ہونے کی وجوہات ظاہر ہیں۔ ان کے نزدیک پنجاب کی اپنی زبان جو اُن کی مقدّس کتاب گورو گرنتھ صاحب کی زبان بھی تھی زیادہ مقبول اور محبوب تھی پھر سکھ اور مُسلمان ایک دُوسرے کے سیاسی حریف بھی تھے جس کی وجہ سے اِن میں اک گونہ سیاسی مناقشت اور منافرت بھی تھی تو فارسی جو مُسلمانوں کی سرکاری زبان تھی اُن میں کیسے مقبولیت پا سکتی تھی۔ سیّد صاحب لکھتے ہیں کہ حق بات تو یہ ہے کہ تعلیم و تعلّم اور علم و فضل سے سکھّوں کی دیہاتی آبادی کو خاص لگاؤ بھی نہ تھا۔

البتہ مہاراجہ رنجیت سنگھ کے عہد کے متعلق ڈاکٹر سیّد عبداللہ صاحب اپنی گراں بہا تالیف "ادبیات فارسی میں ہندوؤں کا حصّہ" میں یوں رقمطراز ہیں: "پنجاب میں سکھّوں کی حکومت سلطنت مغلیہ کی ویران بنیادوں پر کھڑی کی گئی تھی۔ اِس لیے مہاراجہ رنجیت سنگھ نے گذشتہ روایات کو بہت حد تک برقرار رکھا۔ مہاراجہ کا دربار ہندو مسلم اہلِ علم کا مرجع تھا۔ اس سلسلہ میں مہاراجہ کی فیاضی کے بہت سے واقعات نقل کئے جاتے ہیں۔ حکیم سیّد عزیز الدّین انصاری، فقیر سیّد نور الدّین، مصر بیلی رام، دیوان امرناتھ اکبری، دیوان دیناناتھ اور دیوان گنگا رام وغیرہ اِس دربار کے اکابر علماء میں سے ہیں۔ دفتری کاروبار فارسی میں انجام پاتا تھا۔ روزنامچے اور واقعات کی مسلیں فارسی میں مرتب ہوتی تھیں، اور اسی زبان میں انگریزی حکومت کے ساتھ خط و کتابت بھی ہوتی تھی اور معاہدے لکھے جاتے تھے"[1]

---

[1] ادبیات فارسی میں ہندؤوں کا حصّہ۔ مرتبہ ڈاکٹر سیّد محمد عبداللہ صاحب

ایسے پُر آشوب دَور میں جو سراسر انحطاط کا دَور تھا۔ حکومت کو بقا نہ تھی فارسی کو کیا بقا ہوتی۔ بقول سیّد صاحب صدیوں کی بہار کے بعد اس چمنستان کو اب دائمی پت جھڑ کا سامنا ہو رہا تھا تاہم مرکز میں بعض قدآور شخصیتیں اور یادگارِ زمانہ لوگ ضرور موجود تھے، پنجاب میں فارسی تقریباً رخصت ہو رہی تھی۔

شرح احوال

فقیر صاحب کی شخصی زِندگی پر ایک طائرانہ نگاہ

فرزندِ باصفا اور نوشۂ ثانی جیسا ہم پہلے بھی اشارہ کر چکے ہیں کہ فقیر سیّد نور الدّین کے والد بزرگوار صاحبِ کشف و کرامت تھے، ایک صالح عاشق، شب زندہ دار، اکثر جبین نیاز برخاک، مست شوق و دامن پاک، درویش مشرب، درویش پرست وسیع المشرب انسان، فقیر کامل، شکستہ دل، جان دردمند، علائق ظاہری سے منفور اور ہجوم خلائق سے بہت دُور۔ فقیر سیّد نور الدّین پر اِس خُو بُو کا گہرا اثر تھا۔ بڑے ہو کر وہ بھی عالم رنگ و بُو کی رنگینیوں سے آشنا مگر محروم۔ انہیں اپنے والد باکمال سے بہت گہری عقیدت و ارادت تھی۔ اپنے دیوان میں جہاں کہیں اُن کا ذکر کیا ہے، بجد احترام اور عقیدت کا اظہار کیا ہے، ملاحظہ ہو ؎

جناب نوشۂ ثانی بحرِ حق غوّاص   محبّ آل رسُول و غلام با اخلاص
ز درگہ شہ جیلان غُلام محی الدّینؒ   فقیر و مرشد و مخدوم دہر خاص الخاص
دلا سعادت کونین گر ہمی طلبی   بروب عتبۂ نوشاہ ثانی از اخلاص

دیوان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ آپ نے علوم باطنی کے لیے بیعت بھی اپنے والد بزرگوار ہی کے ہاتھ پر کی۔ مندرجہ ذیل اشعار میں اسی طرف واضح اشارہ موجود ہے ؎

ندیدم مُرشدی دیگر بعالم   باین صورت باین قامت باین قد
مریدم دست خود دادم بدستت   تو از لُطف و کرم بجد دبی عد

گرفتی دست و عین الحق نمودی   مرا عید است دارم عین برئیڈ

اخلاق فقیر صاحب

آپ نے ایک ایسے گھرانے میں جس کا علمی تبحر اور رُوحانی درجہ مسلم تھا پرورش پائی ۔ والد صاحب جو عارف رموز شریعت و طریقت تھے ان کے فیضان نظر نے سونے پر سہاگے کا کام کیا، فقیر صاحب کی اپنی زندگی پاک بازی اور تقویٰ کی ایک بہترین مثال تھی، عیش کوشی اور ہوسناکی سے ان کا دامن کبھی آلودہ نہ ہونے پایا - اصلی دولت دل کی دولت ہے - فقیر صاحب اس دولت سے بھی مالا مال تھے - غنا و فقر کے آگے دُنیا کے تمام ساز و سامان ہیچ ہیں ظاہر و باطن یکسان اور ہر لوث سے پاک و صاف تھا - نمود و نمائش سے نفرت تھی - طبعاً حلیم تھے - اخلاق و آداب کی اقدار اُن کے لیے رسمی نہیں بلکہ با معنی حقیقتیں تھیں -

ایک مغنّیہ کا اعترافِ شکست - ع "یہ تاب یہ مجال یہ طاقت نہیں مجھے"

اس صوفیٔ صافی اور درویش دل ریش کے زہد و ورع کی ایسی دھاک تھی کہ ہوسناک اور آلودہ دامن کو بھی ان کی طرف نگاہ اٹھا کر دیکھنے کا یارا نہ تھا - مہاراجہ رنجیت سنگھ کو رقص و سُرود کی محفلوں سے گہری دلچسپی تھی - نسوانی حُسن اور خُوش آئند آواز چلتے ہوئے جادُو ہیں - اُس کے محل میں "بشیراں نامی" مغنّیہ نہایت چنچل اور شوخ و شنگ تھی - اُس کی آنکھیں بھورے رنگ کی تھیں جس مناسبت سے مہاراجہ اُسے "بلّو" کے نام سے پکارتے - وہ دیوانِ حافظ سے غزلیات گانے میں متخصص تھی - رنجیت سنگھ اُسے دِل و جان سے چاہتا تھا - ایک دن محفل سرود برپا تھی - بشیراں حافظ کی ایک غزل سنانے لگی، تو مہاراجہ نے کہا کہ بلّو تمہاری جاگیر میں چار ہزار روپے کا سالانہ اضافہ کر دیا جائے گا اور پندرہ ہزار روپے کے زر و جواہر تم پہ نچھاور کئے جائیں گے اگر تم فقیر سیّد نُورالدین کو اپنے حُسن اور خوش الحانی سے قائل کر دکھاؤ - بشیراں نے فوراً مؤدبانہ طریق سے جواب دیا کہ مہاراج کیا آپ یہ چاہتے ہیں کہ میں اس مردِ خدا اندیش و خدا مست پہ ایک غلط بین نگاہ ڈال کر ہمیشہ کے لیے اندھی ہو جاؤں اور تاریکیوں میں بھٹکتی پھروں - ع :

"منظرے خدائے بنیان ز سر ہوا نباشد"

ذیل کے شعر سے اندازہ لگایئے کہ خود فقیر باتدبیر رقص و سرود کی ایسی محافل سے کتنے دُور اور متنفر تھے ؎

سزد بمجلس ما ذکر کلمۂ طیب   خدا نشان مدہد روی مطرب و رقّاص

امیری اور فقیری کا حسین امتزاج

بڑے بھائی مہاراجہ کے وزیر اعظم اور وزیر خارجہ اور اُدھر خود فقیر صاحب وزیر حضوری، گورنر آف لاہور، موتی مندر کے کلید بردار، محلّات کے محافظ، مہاراجکماروں کے ذاتی معالج تھے - دربار اور سلطنت میں ہر سو اُن کا طوطی بولتا تھا - ان کی جاگیروں کے قطعات پنجاب اور اطراف و اکناف کے صوبوں میں بکھرے ہوئے تھے - شاہی اعتماد کا یہ عالم تھا کہ مہاراجہ رنجیت سنگھ کے لئے کھانا جب مطبخ سے بند ہو کر جاتا تو اس پر فقیر صاحب کی مہر ہوتی تھی - ان "مختلف الحیثیات" مشغلوں اور مصروفیتوں کے ساتھ فقر و تصوّف کا یہ رنگ کہ ساری عمر وہ بوریا نشینِ عافیت ہی رہے - امیرانہ ٹھاٹھ باٹھ اور خسروانہ شان و شوکت میں فقیر صاحب کے لیے کوئی کشش نہ تھی اِس مرتبۂ بلند اور منصب ارجمند کے باوجود خلق محمدیؐ اختیار کیا - شہرت، دولت اور نشۂ حکومت جس سے اک دنیا میں ہیجان اور انقلاب ہے اور جن کی آگ تقریباً ہر سینے میں مشتعل ہے اُن کی آنچ سے محفوظ رہنا اور وزارت و امارت کے ٹھاٹھ میں ایسے شعر کہنا جن سے بوئے فقیری آتی ہو نہایت عبرت آموز اور خوش آیند ہے - ان کی زندگی استغنا اور قناعت کی ایک عمدہ مثال تھی جس کی نظیر ڈھونڈے سے کم ملتی ہے - ساری آمدنی وقف کر کے سچّی قناعت کی ایسی مثال چھوڑی جو بہت کم دیکھنے میں آتی ہے - سامنے کی عکسی تصویر کو دیکھئے اور اس مردِ حق پرست کے زہد و ورع کا اندازہ لگایئے - فقیر صاحب نے اپنی تمام جائیداد منقولہ اور غیر منقولہ بشرح و بسط تمام خدا کے نام پر وقف و ملک کر دی تھی - اس عہد نامے پر جو خدا کے حضور میں کیا ہے - تمام عزیزان و وارثان کی مہریں ثبت ہیں ایسے شخص کے مقام کو آپ خود ہی سعدیؒ کے اِس شعر کی گہرائیوں میں تلاش کرنے کی کوشش کریں ؎

گرت مال و جاہ ہست زرع و تجارت   چو دل با خدائیست خلوت نشینی

شہرت سے بالکل مستغنی تھے - طبیعت میں متانت اور سنجیدگی تھی یہاں تک کہ وہ بلند آواز سے گفتگو بھی نہیں کرتے تھے دھیمی اور شیریں آواز میں آہستگی سے باتیں کیا کرتے تھے - قہقہہ مار کر یا زور سے نہیں ہنستے تھے - کوئی بات ناگوار گزرے تو غصّے سے جواب

نہیں دیتے تھے۔ نہ کبھی کوئی برا لفظ منہ سے نکالتے تھے۔ لیکن اس متانت و سنجیدگی میں خشکی یا یبوست نہ تھی۔ ان کی صحبت میں اُٹھنے بیٹھنے والے ان کی شگفتہ مزاجی کے قائل تھے۔

حاضر جوابی و شگفتگی

چونکہ مہاراجکماروں کی تعلیم و تربیت آپ کے سپرد تھی۔ رنجیت سنگھ کے بیٹے شیر سنگھ کے آپ ہی اتالیق تھے۔ شیر سنگھ کو اپنے باپ کا مشہور گھوڑا ڈولو (DOOLOO) بہت پسند تھا۔ وہ اُسے مہاراج سے لینے کی بارہا تمنّا کر چکا تھا مگر بات نہ بنتی تھی کیونکہ وہ گھوڑا رنجیت سنگھ کو بھی بیحد عزیز تھا، ایک دن جذبات سے مغلوب ہو کر آخر بیٹے نے جی میں اور ہی کچھ ٹھان لی۔ داروغۂ اصطبل سے جا کر کہا کہ ہمیں ڈولو پر سواری کا بیحد شوق ہے ذرا لاؤ دم بھر کے لیے اُس پر سواری کر آئیں۔ داروغہ نے جو اصل مطلب سے بے خبر تھا گھوڑے کو مرصع کر کے شیر سنگھ کے حوالے کیا۔ وہ سوار ہو کر نکلا اور پھر لوٹ کر نہ آیا۔ اور گھوڑا اپنے اصطبل میں باندھ لیا۔ داروغہ کو اپنی جان کے لالے پڑ گئے۔ آخر ایک دن ہمت کر کے سارا واقعہ مہاراج کو جا سنایا۔ رنجیت سنگھ کو بیٹے کی اس جرأت اور بیباکی پر سخت غصّہ آیا۔ وہ جب غیظ و غضب میں آتا تو یا مونچھوں پر تاؤ دیا کرتا تھا اور یا رومال سے اپنے چہرے کو جھلنا شروع کر دیتا تھا دُوسری علامت انتہائی غیظ و غضب کی غمّاز ہوتی تھی۔ رنجیت سنگھ نے رومال سے چہرے کو جھلتے ہوئے حکم دیا کہ شیر سنگھ کی تمام جائداد سب جاگیریں اور املاک ضبط اور ساتھ اسے ملک بدر کرنے کا حکم دے دیا۔ معتوب بیٹے نے سیدھا اُستاد کے گھر کا رُخ کیا۔ اور سارا واقعہ سنا کر اُن سے دَیا کا دان مانگا۔ کہ جیسے بھی بن پڑے میری جان بخشی کرائیں۔ فقیر صاحب اُس وقت تو یہ کہہ کر خاموش ہو گئے کہ تم نے جو کچھ کیا بہت بُرا کیا۔ شام کو مہاراجہ کی خدمت میں حاضر ہوئے تو رنجیت سنگھ نے کہا۔ فقیر صاحب سن لیا آپ کے شاگرد نے کیا گُل کھلائے۔ اور ہم نے اُسے کیسے آڑے ہاتھوں لیا۔ فقیر صاحب نے سُن کر کہا آپ نے جو کچھ کہا وہ بالکل بجا اور مناسب کیا وہ کم بخت تو گھوڑے کو یوں لے اڑا جیسے یہ اُس کے باپ کا ہو۔ رنجیت سنگھ یہ فقرہ سنتے ہی قہقہہ مار کر ہنس پڑا۔ سارا غصّہ جاتا رہا اور فوراً اپنا حکم واپس لے لیا کہا کہ آج سے یہ گھوڑا شیر سنگھ کی ملکیت ٹھہرا۔"[1]

---

[1] ماخوذ از "Real Ranjit Singh by col.Syed Faqir waheed-ud-Din"

تبرکات اور دربار عالی

مہاراجہ کے دربار سے منسلک ہوتے ہوئے بھی درباری تعیش سے کوئی سرو کار نہ تھا۔ وہ اُس سے بڑے دربار کے مجاور تھے۔ عہد مغلیہ سے اہلبیتؑ کے جو تبرکات چلے آرہے تھے ان کا ایک حصّہ لاکھوں روپے بطور ہدیہ دے کر مول لیا۔ اپنی رہائشی حویلی کے قریب ہی ایک عمارت تعمیر کروائی جہاں یہ تبرکات بصد عزّت و احترام محفوظ رکھے گئے، اس عمارت کا نام دربار عالی رکھا۔ ان مقدّس تبرکات کی زیارت کے لیے زر کثیر صرف کر کے جے پور سے سنگ مرمر کی ایک گنبد دار مسہری بنوائی تاکہ اُس میں بیٹھ کر یکسوئی و یکجہتی اور حضور قلب سے اُن کی زیارات کر سکیں گویا یُوں جیسے عالم قدس کے سوا دُنیائے فانی کو نظر اُٹھا کر نہیں دیکھا۔ یہ عمارت اب بھی فقیر خانہ کے قرب و جوار میں موجُود ہے۔ اب شکستہ حالت میں ہے۔ لمحات فرصت میں فقیر صاحب یہاں حاضری دیتے اور عبادت و زیارت کرتے۔ فقیر سیّد مغیث الدّین راوی ہیں کہ ان دنوں وہاں تقریباً سو آدمی ہر وقت قرآن حکیم کی تلاوت کرتے نظر آتے۔ فقیر صاحب نے حفّاظ کی کفالت کے لیے بہت بڑی غیر منقولہ جائداد وقف کر رکھی تھی۔ اُس کمرۂ تبرکات کو ہر روز عرق گلاب سے غسل دیا جاتا تھا اور پھول چڑھائے جاتے تھے۔ اس عمارت کی تاریخ تعمیر اِس آیت کریمہ سے ماخوذ ہے۔ "اخلع نعليك انك بوادی المقدّس"

تاریخ تعمیر خود فقیر سیّد نورالدّین نے یُوں نکالی ہے:؎

سال تاریخ زیارتگہ آثار شریف　　　ہاتف غیب چو گفت آیت اخلع نعليك
زائرا چون تو باین وادئ مقدس برسی　　　باش بر حدّ ادب و از ادب اخلع نعليك

اسی عمارت پر آپ کا یہ شعر بھی کندہ ہے:؎

دلا سعادت کونین گر تو می طلبی　　　غلامئ درِ شاہ شبیر و شبر کُن

جے پور سے منگوائی ہوئی بیش قیمت مرمریں مسہری کے اردگرد منقش اشعار بھی فقیر صاحب ہی کے طبع زاد ہیں:؎

ای روئ تو کعبہ و لبت زمزمۂ صاف　　　زلفین تو بر کعبہ کشید است غلاف
خواہم کہ کنم با صدق دل لیل و نہار　　　گرد کف تو سُرمہ و گردِ تو طواف

ظاہر ہے کہ ایسے عالی دربار سے منسلک ہونے کی وجہ سے آپ نے کسی دینوی دربار، سرکار یا تاجدار کی مدح و قصیدہ گوئی سے اپنی زبان کو آلودہ نہیں ہونے دیا۔

مذہب و عقیدہ

انہوں نے علوم دین کی تکمیل، کلام مجید کا درس، فقہ و حدیث کی تعلیم خود بھی حاصل کی اور پھر آگے چل کر جب خدا نے استطاعت بخشی تو دوسروں کو یہ تعلیم دلوانے کا اہتمام بھی کیا۔ اُن کے کلام میں شروع سے لیکر آخر تک جس جذبے کا سب سے زیادہ اثر نظر آتا ہے، وہ ان کا مذہبی جذبہ تھا۔ مذہبی تصورات سے انہیں گہری دلچسپی تھی عملی طور پر شائد اس سے بھی زیادہ مذہبیت پسند ہوں اور اوراد و وظائف اور صوم و صلوٰۃ کے سختی سے پابند، شب بیدار و شب زندہ دار، اُن کے اشعار سے پتہ چلتا ہے کہ طبیعت تشیّع کی طرف مائل تھی، سوال پیدا ہوتا ہے کیا وہ شیعہ تھے؟ اُن کی اولاد کا کہنا ہے کہ وہ سنّی المذہب تھے۔ اگرچہ اُن کے اشعار سے اہل بیت کی بعید محبّت ثابت ہوتی ہے۔ لیکن شیعی عقائد کا کوئی پتہ نہیں چلتا۔ اِس کے ساتھ ساتھ اصحاب پیغمبر کی مدح کو بھی آپ نے اسی اعتقاد و احترام سے منظوم کیا ہے، حضرت پیران پیر پیر دستگیر سے اُنہیں گہری عقیدت و دلچسپی تھی ؎ :

اگر خورشید جیلانی نظر سازد دل مارا   کند دریک نظر لعل بدخشان سنگ خارا را

یہ لہجہ کسی شیعہ کا نہیں ہو سکتا۔ بہر کیف کسی کی دلآزاری نہیں کی، گویا وسیع مذہبی مُطالعہ، بے تعصّب طبیعت اور وسیع الخیال دماغ نے اور سب سے زیادہ حق کی جستجو، کلام الٰہی کے عمیق مطالعے اور گہرے مذہبی جذبے نے جو دین کی اصل اور اسلام کی رُوح کو جاننے کے لیے بے چین تھا، اُن میں مذہب کا وہ تصوّر پیدا کر دیا جس میں تنگ نظری اور تعصّب کا گزر ممکن نہ تھا۔ ان میں مذہب کی وہ سچی رُوح بیدار ہو گئی۔ جس نے ایک طرف اپنے خالق کی بے پایاں محبت پیدا کی تو دُوسری طرف محسنین کی محبت اور انسانیت کا سچا درد عطا کیا۔ مختلف فرقوں کی اعصابی اعتقادی جنگ سے وہ بالاتر رہے۔ کرنل فقیر سیّد وحید الدین نے ان کے صلح کل مذہب و مشرب کی ایک نادر مثال پیش کرتے ہوئے اپنی تصنیف میں لکھا ہے کہ ایک دن مہاراجہ رنجیت سنگھ اور فقیر سیّد نور الدّین آمنے سامنے بیٹھے ہوئے تسبیح گردانی کر رہے تھے۔ مہاراجہ کے ہاتھوں میں موتیوں کی ایک بیش بہا مالا تھی، جسے وہ بائیں سے دائیں پھیر رہے تھے،

اور فقیر صاحب کے ہاتھ میں "کاہو" کے دانوں کی ایک تسبیح جسے وہ دائیں سے بائیں گھما رہے تھے، مہاراجہ نے پوچھا فقیر صاحب دونو طریقوں میں سے تسبیح گردانی کا صحیح طریق کونسا ہے۔ فقیر صاحب نے جواب دیا اصل مقصد تو خدا کا نام لینا ہے تاہم اگر ہاتھ باہر سے اندر کی طرف آرہا ہو تو گویا آپ اپنے خدا کو اپنے من میں کھینچ رہے ہیں اور اگر ہاتھ اندر سے باہر کی طرف جا رہا ہو تو گویا آپ شیطان لعین کو باہر دھکیل رہے ہیں۔ مہاراج ان کی اِس وسیع المشربی سے بہت محظوظ ہوا اور اپنی بیش قیمت مالا بھی انہی کو دے دی۔

پہلا تحقیقی کارنامہ

بادشاہی مسجد کے صدر دروازے کی گیلری میں جو تبرکات مقدّسہ محفوظ ہیں وہ اسلامیان پاکستان کے لیے دلی طمانیت اور رُوحانی مسرت کا سرچشمہ ہیں۔ لاہور کو ان آثار متبرکہ کی امانت داری کب اور کیونکر نصیب ہوئی یہ ایک قدیم داستان تھی جو مدتوں ماضی کے دھندلکوں میں رُوپوش رہی۔ اِس اہم ترین داستان کی نقاب کشائی بھی فقیر سیّد نور الدّین کے ہاتھوں ہوئی۔ عُمر رسیدہ اور باخبر لوگوں سے حقائق معلوم کر کے آپ نے اُنہیں فارسی زبان میں قلمبند کیا جسے آگے چل کر آپ ہی کے خاندان کے ایک فرد نے انگریزی میں ترجمہ کیا۔ لاہور کی ہسٹری لکھنے والے مشہور مؤرّخ سیّد لطیف نے اپنی تاریخ لاہور میں بادشاہی مسجد کے احوال میں اسی ترجمہ کو شامل کر کے ان تبرکات مقدسہ کی یاد کو محفوظ کر دیا۔

سفر بنارس

ان کے کلام کے مطالعہ سے معلوم ہوتا ہے کہ فقیر صاحب سفر و مسافرت سے قطعاً شغف نہ رکھتے تھے، سفری صعوبتوں سے سخت کبیدہ خاطر معلوم ہوتے ہیں۔ ان کے عزیزوں سے روایت ہے کہ ایک مرتبہ بنارس کا سفر کیا۔ راہ کی صعوبتوں سے تنگ آکر خدا کے حضور میں نہایت عجز و انکسار سے نہ فقط واپسی کی دعا کرتے ہیں بلکہ یہ تمنّا بھی کی ہے کہ پھر کبھی انہیں سفری صعوبتوں سے خدا دچار نہ کرے۔ یقیناً یہ سفر ان کے لیے انتہائی کٹھن اور صبر آزما ہو گا کیونکہ ان کے اشعار سے صاف پتہ چلتا ہے ؎ :

از تو خواہم ای کریم ذوالمنن   زود باخیرم رسانی در وطن

از تو خواہم یا الہ العالمین   باہزاران عجز بوسیدہ زمین

آشوبِ چشم، موتیا بند

نہ فقط ان کی بلکہ دونو بھائیوں فقیر سیّد عزیز الدّین اور فقیر سیّد نُور الدین کی آنکھیں عرصے سے کمزور ہوتی چلی آرہی تھیں مگر کام کی کثرت اتنا موقع ہی نہ دیتی تھی کہ علاج کی طرف توجہ کریں۔ ان کی ایک آنکھ میں پانی اتر آیا۔ پھر دُوسری آنکھ کی روشنی بھی کم ہونا شرُوع ہو گئی۔ ان کا تذکرہ ان کے دیوان میں دعائے صحت کی شکل میں بار بار آتا ہے۔ اپنے بڑے بھائی فقیر عزیز الدّین کے حق میں کس محبت اور عاجزی سے دعا کرتے ہیں ؎

چو عنکبوت مرض پردہ کرد بر چشمش　　　ز چشمہاش بر پردۂ تنیدۂ او

اپنے ہم عصروں کے آئینے میں

"Faqir Nur-ud-Din especially enjoyed a very general respect in the country. And after the war of 1846 when Raja Lal Singh was defeated for treason. Faqir Nur-ud-Din was appointed one of the councils of regency to carry on the administration until the maturity of the infant Maharaja Dalip Singh." [1]

دیوان امرناتھ کی رائے

مؤلف ظفر نامہ رنجیت سنگھ دیوان امرناتھ لکھتا ہے "چنانچہ پروانۂ کرامت نشانہ سرکار والا موسومۂ خلیفہ صاحب فلاطونِ دوراں کہ گلشن حاجت روائی توان گفت کہ صیت مہربانیش از سمک تا سماک رسیدہ و از ذرّہ تا خورشید گوش کردہ" [2]

مولانا محمدؐ حسین آزاد کی رائے

مولانا آزاد لکھتے ہیں "فقیر سیّد عزیز الدّین اور اُن کے بھائی فقیر سیّد نُور الدّین اپنے زمانے میں نہایت فصیح مشہور تھے۔ جیسی اُن کی تحریر تھی ویسی ہی تقریر بھی تھی۔ نظم میں دیوان فارسی ان کا موجُود ہے۔ ریاست کے خط اور مراسلے انہی دونو بھائیوں کی تحریر سے جاری ہوتے تھے اور وہ زبان فارسی کی فصاحت اور تحریر کی متانت کا نمونہ ہیں۔ مولوی رجب علی خان جنہیں اُن کی دانائی اور

[1] Rulers of India Rangit Singh by sir lepel griffen K.C.S.I. Oxford 1892 Page 122

[2] ظفر نامہ رنجیت سنگھ مؤلفہ دیوان امرناتھ ص ۲۳۷

قابلیت نے سرکار سے ارسطو جاہ کا خطاب دلوایا تھا اُن کا قول ہے کہ یہ دونوں بھائی ابوالفضل اور فیضی تھے۔ مگر نہ معلوم ہو سکتا تھا کہ کونسا ابوالفضل ہے اور کونسا فیضی"۔ [1]

ذوقِ شعری اور پہلا شعر

مختصر حالات و واقعات سے فقیر صاحب کی سخن سرائی کے محرّکات کا سراغ نہیں ملتا۔ ہاں اُن کے کلام کے مُطالعہ سے یہ بات واضح اور عیاں ہو جاتی ہے کہ شعر گوئی کا مادہ وہبی تھا۔ ان کا ذوقِ شعری فطری جذبات کا پرورش یافتہ تھا۔ تیز طبیعت کا خاصہ ہوتا ہے کہ ایک فن پر دل نہیں جمتا۔ سرکار دربار کے کاموں کے علاوہ طرح طرح کے شوق دل میں اُٹھے، طبابت کی طرف رجوع کیا اور نام پیدا کیا۔ اور تیزئ طبع نے بزرگوں کے علم یعنی طبابت ہی پر نہ تھمنے دیا تو شاعری کا فطری جذبہ اُبھرا۔ وہ ماحول کی سازگاری یا ناسازگاری سے یکسر بے نیاز تھے، اُن کا یہ فطری ملکہ گویا ظہور و نمود کے فطری جوش میں خُود ہی فوارے کی طرح اُچھلتا رہا۔ مور خواہ ویرانے میں ہو خواہ آبادی میں، اُس کو مستی و نشاط کے عالم میں رقص سے گریز نہیں۔ قُدرت نے انہیں شعر و سخن کی صلاحیتوں سے نوازا تھا۔ وہ داد و دہش اور جلبِ منفعت سے بے نیاز تھے۔

دربار سے اُن کا براہ راست تعلق تھا۔ بلکہ ہر سُو اُن کا طوطی بولتا تھا۔ یقیناً اکابرِ زمان سے اُن کے مراسم ہوں گے۔ جن میں اہل علم و فضل بھی ہوں گے اور اہل عزّ و جاہ بھی۔ مگر یہ بات واضح رہے کہ شعر گوئی میں اُن کا کوئی اُستادِ مسلّم نہیں جس کے سامنے انہوں نے زانوئے تلمّذ تہ کیا ہو بلکہ انہوں نے کسی آموزگار کا سہارا بھی نہیں لیا۔ شعر و شاعری کی ان دشوار گزار گھاٹیوں کو اپنی فطری صلاحیت اور استعداد کی روشنی میں عبور کیا اور اُستاد کی بجائے انہوں نے اساتذہ کے دیوانوں کو سامنے رکھکر اُنکا تتبع کیا ہوگا اور یوں فائدہ حاصل کیا ہوگا جسطرح کوئی شاگرد زندہ اُستاد سے شاعری سیکھتا ہے شاعری کیلئے اوّل قُدرتی جوہر، فطری ملکہ اور بعد اُسکے چند علمی لیاقتیں درکار ہیں، بعد اسکے ذوقِ کامل اور شوقِ دوامی۔ یہ سب چیزیں اُن کے ہاں بدرجۂ اتم موجُود ہیں۔ شعر انہوں نے کم سنی ہی میں کہنا شرُوع کیا، غالباً ان کا بچپن کا کہا ہوا پہلا شعر یہ ہے۔ نسخہ خطی الف کے آخری صفحہ پر یہ شعر ان الفاظ کے نیچے درج ہے "فرد کہ در خورد سالی تصنیف شدہ بُود"

[1] مقالات محمد حسین آزاد۔ مرتبہ آغا محمد باقر۔ چاپ مجلس ترقی ادب ص ۱۴۴

میگذارم ہمچو بُلبل روز و شب با درد و آہ — در گلستان جہان ای گلعذاران ہمتتے

(فرد۔ شمارہ ۸۵)

فقیر صاحب کی شاعری اور دیوان منوّر

فقیر صاحب نے جب طبع آزمائی کی تو فارسی شاعری کو عالمِ وجُود میں آئے ہزار سال کے لگ بھگ ہونے کو آئے تھے۔ اِس طویل مدّت میں ایران اور برصغیر پاک و ہند کی سرزمین سے ہزاروں باکمال فنکار اُٹھے اور پیوند خاک ہوگئے۔ ہر کِسی نے کتاب دل کی تفسیریں اپنے انداز میں لکھیں۔ بعض ایسی شخصیّتیں بھی اُٹھیں جنہوں نے پُرانے ڈگر سے ہٹ کر زمانے کی روش اور وقت کے دھارے ہی کو بدل کے رکھ دیا لیکن فقیر صاحب نہ عرفیؔ تھے نہ بیدلؔ اور نہ ہی نظیریؔ و غالبؔ کہ اہل زمانہ کے مذاق ہی کو بدل کر رکھ دیتے۔ انہوں نے شاعری کی طرف پیشہ ور شاعروں کی طرح توجہ نہیں کی۔ جو کچھ محسوس کیا کہہ لیا۔ دل پر جو کچُھ بیتی اس کی ترجمانی کر دی۔ فقیر صاحب نے ذوقِ فطری کی بنا پر ذوقی و عشقی اشعار کہنے شروع کئے جن میں ان کے دینی افکار و مذہبی احساسات و عواطف کی جھلکیاں ہیں اور یہی وجہ ہے کہ انکی شاعری حسن و عشق کے جھوٹے تذکروں اور بے سر و پا خیالی باتوں سے یکسر پاک ہے بلکہ حق تو یہ ہے کہ ان کا کلام ان کی وضعِ زندگی اور طرزِ تفکّر کا آئینہ دار ہے۔ یہ دیوان حقیقت و اصلیت کا مخزن ہے، جس میں سادگی، تاثیر اور گداز کے اعلیٰ محاسن شعری موجُود ہیں عشق فقیر، تذکرۂ عشق پاکبازان اور زبان اُن کی نمونۂ زبانِ جان گدازان ہے، جنہیں پڑھ کر ہر صاحب دل کے تار ارتعاش میں آجاتے ہیں۔

کلامِ منوّر اور اصنافِ شعر

کلام کے مقام کا تعین ایک طول طویل بحث کا متقاضی ہوتا ہے۔ یقیناً فقیر صاحب کا کلام ہر معیار پر پُورا اتر سکتا ہے۔ مگر میں یہ عرض کئے بغیر نہ رہوں گا کہ اِس باب میں ہمیں ایرانی تصوّرات کو زیر بحث لانے کی ضرُورت نہیں اور نہ ہی ہر حال میں اُنہیں معیارِ تنقید بنایا جا سکتا ہے۔ کوئی زبان ایک ملک سے جب دیگر ممالک میں پہنچتی ہے تو جو شکل وہاں اختیار کرتی ہے وہ اُس کا حقیقی معیار بن سکتا ہے جس کی واضح مثالیں دُنیا کی مختلف زبانوں میں موجُود ہیں مثلاً انگلستان کی انگلش اور امریکہ کی انگلش ہرگز ایک نہیں۔ حالانکہ دونو زبانیں انگلش کہلاتی ہیں۔ اِسی طرح افغانستان اور ایران کو لے لیجئے ان دونو کی فارسی بھی ہرگز یکساں نہیں لیکن دونو زبانیں فارسی ہیں، فقیر صاحب کا پُورا کلام یا دیوان ہمارے ہاں کی کلاسیکی فارسی میں ہے لہٰذا اُس کے لیے نئے پیمانے یا نئے معیار مقرر کرنے کی

ضرُورت نہیں۔ پھر اس میں شک نہیں کہ فقیر صاحب نے ہر صنفِ شعر میں جو کچھ کہا ہے اس میں کلاسیکی تقاضوں سے انحراف نہیں۔ آپ کا کلام متنوّع ہے۔ حمد، مناجات، نعتیہ غزل، منقبت، مثنوی، مخمس، مسدّس، قطعہ اور رباعی سبھی پر مشتمل ہے۔ ہاں سب کا مرکزی خیال ایک ہی ہے۔ عشق خدا و رسُول اور حبّ اہل بیت، انہی کو مرکز مان کر پرکار کی مانند انہی کے گرد گھومتے رہے ہیں۔ آپ منوّرؔ تخلّص کرتے ہیں اور بسا اوقات تخلّص کو صیغۂ غائب میں باندھ کر عجب ابہام پیدا کر دیتے ہیں۔ دیوان منوّر سراپا عشق ہے جس میں گل و بُلبل، شمع و پروانہ اور مے و میخانہ کے فرسُودہ مضامین نام کو نہیں، ہر قسم کے سوقیانہ پن، ابتذال اور بازاری آلائشوں اور آلودگیوں سے پاک ہے عشق زیبا، عشق منزّہ، عشق بوجود مجرد، عشق بہ رسُول خدا، عشق بہ آلِ پیمبر، عشق بہ سالکان و کاملان راہِ کمال، ایک ایک لفظ سے جذب و مستی اور خلوص و عشق پھوٹا پڑتا ہے۔ اشعار میں اک آتشِ درُونی ہے۔ عشق و حال اور جذب و شور اور اسی جذب و خلوص کی وجہ سے شعرِ منوّر ہر قسم کے تصنّع اور تکلّف سے مبرّا ہے۔ آیئے مختلف اصنافِ شعر کے آئینہ میں اُن کے کلام کا جائزہ لیں۔

قصیدہ

اس کلام سے انہیں کوئی مناسبت نہیں۔ وہ اصلاً قصیدہ گو شاعر نہیں۔ آپ نے شاہوں اور مہاراجوں کی جا و بیجا تعریف میں ہرگز قلم نہیں اُٹھایا۔ ایک مطلق العنان حکومت کے زمانے اور ایک پُر آشوب دَور میں دربار سے منسلک ہونے کے باوجُود اپنے دامن کو درباری مدح و خوشامد سے پاک رکھنا بڑی ہمّت اور بلند فطرت کا ثبوت ہے۔ تعریف، مدح و منقبت کا سزاوار آلِ رسُولؐ اور بزرگان دین و مردان حق کو سمجھا، بقول حزینؔ:

مگر مدح پیغمبرؐ و آل او — کہ ہر کس بگوید خوشا حال او

البتہ بعض غزلوں میں قصیدے کا سا زور بیان ہے اور غزل کی نسبت قصیدہ کی روایتی شان زیادہ جھلکتی ہے۔

غزل

غزل کی سب سے بڑی خصوصیت اور رُوح رواں و جان کیا ہے؟ سوز و گداز، درد، معاملاتِ عشق اور عجز و نیاز۔ یہ شرط ضرور ہے کہ زبان سادہ ہو، بے تکلّف ہو۔ الفاظ میں الجھاؤ نہ ہو۔ خیالات دُور از فہم نہ ہوں۔ ان کے بحر موزُوں ہوں۔ شگفتہ اور چھوٹے ہوں،

جہاں تک ان باتوں کا تعلق ہے فقیر صاحب کانٹے کے تول پُورے اُترتے ہیں۔ وہ موزوں اور شگفتہ بحروں میں اپنے جذبات درونی کا اظہار کرتے ہیں تو معلوم ہوتا ہے کہ اندر آگ سُلگ رہی ہے جس سے دُھواں اُٹھ رہا ہے۔ ملاحظہ ہو : ؎

غم آل نبی بسینۂ ماست — دلِ غمناک ما دفینۂ ماست
وانکہ طوفانِ نوح گویندش — قطرۂ دیدۂ نمینۂ ماست

روی خوبت را نگویم ماہتاب — آفتاب است آفتاب است آفتاب
ما فقیران را ز بدخواہی و شرک — اجتناب است اجتناب است اجتناب

یا الٰہی عنائتیم فرما — کرم بی نہائتیم فرما
چون تُوئی کافیم لکلِّ امور — یا الٰہی کفائتیم فرما

مارا چو آرزوی وصال محمدؐ است — خوش اشتیاق ما بجمال محمدؐ است
گوشم نہ آشناست بصوت رباب وچنگ — خوش وجد ما ز ذوق مقال محمدؐ است

ماہ رویم دودیدہ می آید — بخدا نُور دیدہ می آید
آہ اندر غم تو در گلشن — گل گریبان دریدہ می آید

ای غُلام تو تاجدارانند — بندگان تو بخت بیدارند
دوستان تو جُملہ سر دارند — دُشمنان تو بر سر دارند

ای بہر آنی ترا شانی دگر — عاشقت را ہر دمی جانی دگر

زفکر نارسائی ماجمالش ماورا باشد — کہ تاب دیدن خور نیست ہرگز چشم بنیارا

بریاض کامگارے تو کہ باد نو بہارے — زنہالِ بختیارے تو چہ شاخ برگ داری
مئ جام زرنگارے تو نشاط بے خمارے — تو جگر کباب دارے تو نگارے گلعذاری

غزل کی دُوسری بڑی خصوصیت یہ گنی جاتی ہے کہ وہ ساخت کے اعتبار سے متناسب ہو۔ اساتذۂ فن نے غزل کی طوالت کو معیُوب سمجھا ہے، جس کی وجہ وہ یہ بیان کرتے ہیں کہ غزل کا جسم ایک خاص صورت کا حامل ہوتا ہے جس کے حُسن کے لیے دیگر اجسام کی طرح تناسب کا ہونا نہایت ضرُوری ہے۔ غزل کے اشعار بارہ تیرہ سے آگے بڑھیں تو وہ تناسب نہیں رہتا اور غزل اپنے محرّک مرکزی جذبہ سے ہٹ جاتی ہے جس سے تناسب اور موزونّیت میں فرق آجاتا ہے۔ فقیر صاحب کی غزلیات اِس نقص سے مُبرّا نہیں۔ ان کی اکثر غزلیات میں طوالت کا پہلو پایا جاتا ہے۔ طوالت کی وجہ سے زیادہ قافیئے لانے پڑے جس کے باعث بعض اشعار محض قافیئے کے پاس سے لکھے گئے معلوم ہوتے ہیں۔ یقیناً جہاں جہاں اُن کی غزل طویل ہوئی ہے یہ طوالت اعادہ وتکرار کا باعث بن گئی۔ وہاں ایمائیت گھٹ گئی۔ ان پہ مناقب کا رنگ غالب ہے۔ لہٰذا اُن کی طویل نظموں کو غزلیات ہی کے زمرہ میں رہنے دیا ہے۔ اگرچہ شعروں کی تعداد تیرہ سے بہت حد تک زیادہ ہے۔ مثال کے طور پر غزل شمارہ ۱۸/۵۶/۷۶/۱۲۶/۱۴۵/۱۶۸/۲۸۹/۳۰۳/۳۱۱/۳۲۲/۳۳۸/۳۶۳/۳۶۴/۴۰۴/۴۱۷۔ ان غزلیات میں جہاں تفصیل کی طرف قدم اُٹھایا ہے وہاں اثر اور لُطف کی کمی واقع ہوگئی ہے اور یقیناً ایسے اشعار دُوسرے درجے کے ہیں۔ اُن میں وہ جذبہ اجمال و ایمائیت موجُود نہیں رہی اور بعض اشعار بے کیف ہو کر رہ گئے۔

نعتیہ غزلیات، تغزّل و نعت

فقیر صاحب کا خود اپنا دعوٰی ہے ؎ :

جز ثنا و نعت و مدح و منقبت — از ہنوّر نیست دیوانی دگر

اُوپر ذکر آچکا ہے کہ ان کی غزلیات پر نعت کا رنگ غالب ہے۔ نعت کا موضوع ایک بڑا نازک سا موضوع ہے۔ عشق رسول کے نغمے الاپنے کے لیے حبّ رسُول کے کرب و درد اور عشق حقیقی کے انہماک اور مرکزیت سے آشنائی اِس کا پہلا زینہ و قرینہ ہے جو کچھ بھی ہو فقیر صاحب کی نعتیہ شاعری محبت کے رموز سے بھی آشنا ہے اور عقیدت کے رنگ میں بھی رنگی ہوئی ہے۔ نعت تو خیر ہے ہی محبت کا ایک مقدس نغمہ ان کی دیگر شاعری کا لب ولہجہ بھی ان کے درد آشنا دل کا آئینہ دار ہے۔ حضور سرور کائنات کے حضور میں اپنی متاع شاعری پیش کرکے آپ نے دُوسری محبتوں کے تذکرے کو درخور اعتنا ہی نہیں سمجھا۔

محبّت رسول میں بسی ہوئی شاعری میں زبان سے زیادہ جذبہ قابلِ لحاظ ہوتا ہے۔ مگر ادب کا یہ تقاضا ہے کہ آنحضرت کے سِلسلہ میں "با محمدؐ ہوشیار" کی احتیاط کا دامن ہاتھ سے نہ چھوٹنے پائے اور اُن کے کلام سے ظاہر ہے کہ وفورِ عقیدت کے طوفان میں بھی وہ پاسِ ادب کی کشتی کو سنبھالنے میں کامیاب رہے ہیں۔ اِس صوفیٔ صافی اور صاحبِ دِل شاعر کو جذبِ اندرون کی بدولت اِس سلسلہ میں کوئی دقّت پیش نہ آئی۔ پاک نظری اُن کی خاص روِش تھی۔ عشق و عاشقی کا منزّہ طریق، سارا دیوان طہارت کا اک مرقع ہے۔

مناقب

ان کے مناقب بھی تغزّل کی جان ہیں۔ فضائل و مناقب میں آپ نے دین اسلام کے متصوفانہ دامن کو نہیں چھوڑا۔ خدائے بزرگ و برتر کی ذات کو آپ نُورِ محض جانتے ہیں اور باقی کائنات کی ہر شے کو اُسی نُور کا پرتو سمجھتے ہیں۔ اِس نُور کی اولین جھلکی حضور سرور کائنات کی ذات بابرکات میں جلوہ گر پاتے ہیں۔ اولیاء اللہ کی ذات نبی سے مستنیر اور کشائشِ حاجات کے لیے خُدا کے حضُور میں سفارش پر قادر جانتے ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ پیر دستگیر حضرت غوث الاعظم کی ثنا خوانی میں انہیں باک نہ تھا۔ اِس سلسلہ میں انہوں نے بڑے آبدار شعر کہے ہیں۔ ان کے نعتیہ اشعار و مناقب میں وہ خلوص ہے جو چھپائے نہیں چھپتا ہر لفظ سے ٹپکا پڑتا ہے۔ اس قسم کی عشق و عاشقی کے پاک خیالات کے ادا کرنے کے لیے ایک خاص لہجے کے علاوہ ایک خاص زبان بھی درکار ہوتی ہے۔ جس کے الفاظ پاک، پاکیزہ ہوں۔ لطیف و شیریں ہوں۔ اشارات و تشبیہات عامیانہ نہ ہوں۔ ان میں اک خاص شان دلآویزی و دلفریبی ہو۔ واردات قلبی کے معاملات، راز و نیاز، عجز و انکسار، سوال و جواب، محبوب حقیقی کے حسن و جمال کی تعریف، ان سب کو فقیر صاحب نے جس لطافت و پاکیزگی سے ادا کیا ہے اس کا اندازہ لگانے اور قارئین کی ضیافت طبع کے لیے دیوان **منوّر** سے چند مثالیں درج ہیں۔

نعت و مناقب در غزل

تخاطب بہ حضور سرور کائنات[۲] حضور پاک سے انہیں بے پناہ عقیدت و ارادت ہے۔ ذرا یہ اشعار ملاحظہ ہوں ؎:

نقاش ازل کشیدہ تصویر تا در نکشد دگر رقم را
بر صفحہ رُوی او ز حیرت بگذاشت ز دست مو قلم را

اب ذرا اس کے محاسن شعری کو دیکھئے۔ اِس شعر میں خدا تعالیٰ کو مصوّر اور نقّاش کہہ کر فن مصوّری کو تقدیس بخش دی ہے۔ گویا اُن کے نزدیک خالق کائنات بھی ایک مصوّر و نقّاش ہے اور کائنات اس کی نقّاشی کا نمونہ ہے۔ انسان اُس کا شاہکار ہے۔ اور انسانوں میں بھی حضُور وہ تصویر، جواب دکانِ آئینہ ساز میں بھی نہیں۔ گویا وہ محبُوب جو فقیر صاحب کے دل کا محبوب ہے اور اُن کے رگ و پے میں بسا ہوا ہے۔ وہ اتنا کامل ہے کہ اس کا مثیل و شبیہہ تو صانع ازل نے بھی پھر نہ بنانا چاہا۔ کیونکہ وہ جمال کے تکمیل کا مظہر ہے۔ آنحضرت کی ذات بابرکات کو "ماہ تابان گردون یٰسین"، "سرور غنای بستان طٰہٰ"، "محرم بزم او ادنیٰ" اور "شائستہ پیرایہ لولاک" لکھا ہے۔ "خدا نیست اما از خدا ہم جُدا نیست" چند نمونے ملاحظہ ہوں ؎:

چون وجُودت مرکزِ قوسین او ادنیٰ بود ابروی مہ رُوی خوبان قوس پرکارِ شما
خاکروبان درت چون گلرخان عالم اند فخر بر ریحان و سنبل می کند خارِ شما
محمد کافرینش را سبب بود است و می باشد شہِ دین و مہ ایمان و شمع جمع محفلہا

شہِ لولاک در وصفت چگویم مگر کونین شُد پیدا برایت
دہانت کوثر است و زلف واللّیل رخت خوش مصحف است و خال آیت
ای مطلع انوار الٰہی روئیت اندر شب زلف نو ہلال ابرویت

کرد خوشبو چہ خوش مشام دلم نگہتِ زلفِ عنبرین شما
آنکہ در دہر مہرِ نامندش ہست آویزۂ نگینِ شما

بر لوح دلم کاتب قدرت ننوشتہ غیر از الف قامت و لجوی محمدؐ

گر منصب کلیم ز حق کوہِ طور بُود در بہر وی ز دور تجلّی طُور بُود
گویم چہ وصف سیّد "لولاک شان" مگر نُوری وجود او چو مجسم ز نُور بُود

من میگویم خدائی یا نبی لیک از وی کی جدائی یا نبی

ای رخت شمس الضحیٰ وی عارضت بدر الدجیٰ   کز شب تار غمم کن روز روشن از کرم

ببین ببین ز کرم یا محمدؐ عربی   اگرچہ عرض بتکرار ہست بی ادبی

تخاطب بہ حضرت علیؓ و اہل بیت کرام

حضرت علیؓ کے موارد میں سُلطان دین، امام ہُدیٰ، شاہِ لافتیٰ، زوج بتُولؓ، شیرِ خدا، بابِ مدینۂ علم، دُلدُل سوار اور صاحبِ ذوالفقار کے عمدہ و خوشنما تراکیب استعمال کرتے ہیں ے:

ای لافتیٰ و لحمک لحمی ز شان تُست   کون و مکان زمین و زمان ہم از ان تُست

غم آلِ نبی بسینۂ ماست   دل غمناک ما دفینۂ ماست

ای قدومت باعث آبادئ کاشانہ ام   ور نامت راحت افزای دل دیوانہ ام

وضو را با تیمم بوترابی کردہ می آیم   کہ تا با وی ادا سازم نماز بوترابی را

ذرہ ام لیک آفتابی ام   خاکیم لیک بوترابی ام

تخاطب بہ امام حسینؓ

شہدای کربلا اور شہید اعظم حضرت امام حسینؓ کے سلسلہ میں انتہائی درد انگیز اشعار کہے ہیں، "مُشتی نمونہ از خرواری" ے:

از رُخ خوب خویش اگر رفع کنی حجاب را   چیست عجب خجل کنی ہاں مہ و آفتاب را

مہر رُخ تو تا فگند پرتو نُورِ خویشتن   بُردہ ز عکسِ نور خود رونق ماہتاب را

ایکہ ز جامِ ذوقِ حق مست شرابِ وحدتی   بخش ز لطفِ خود بمن جُرعۂ این شراب را

حُبِّ رسول و آلِ وی منجئ ماست روزِ حشر   پس نکسی بپرسدم روز جزا حساب را

مصحف رویش ای دریغ شُست بخون چہ بد دریغ   خواند مگر نہ قاتلش صفحۂ این کتاب را

گر بیائی ز رہ لطف بہ کاشانۂ ما   ز رشکِ فردوس زمین تو بود خانۂ ما

ہاں مگر گویم ز شاہ کربلا وہ ہمتش   حلق او دُشمن بُرید و شاہ خود تکبیر کرد

مہ رُخا، مہر خُدا، زہرہ جبینا مددے   شاہ شمشاد قدا، صدر نشینا مددے

بر قامت برینت شہ کربلا سلامی   بر رخ، خوش حسینت شہِ کربلا سلامی

بدو عارض و جبینت شہ کربلا سلامی   بدہان شکرینت شہِ کربلا سلامی

بدو زلف عنبرینت شہ کربلا سلامی   بدو چشم عنبرینت شہِ کربلا سلامی

تخاطب بہ غوث الاعظم پیرانِ پیر پیر دستگیرؒ

اگر خورشید جیلانی نظر سازد دل ما را   کند در یک نظر لعل بدخشان سنگ خارا را

ز فکر نارسائے ما جمالش ماورا باشد   کہ تاب دیدنِ خور نیست ہرگز چشم بینا را

در ازل بر ما چو لطف شاہ جیلانی بوَد   تا ابد در قسمت ما فضل یزدانی بود

غم مخور ای دل ہزاران بار میگویم ترا   گر امیران را نگہ بر باب دیوانی بود

چونکہ از فضل خداوند کریم ذوالمنن   ما مریدان را پنہ محبوب سُبحانی بود

چونکہ بر لوحِ دلِ ما نقش نام قادر است   ما غلامان را امان از شرّ سُلطانی بود

در حضورش کافتاب آنجا بود چون ذرّہٗ   خویش را چیزی شمردن حرف نادانی بود

من کہ باشم دم ز خدّامی زنم چون در قصور   معترف قدسی و عرفی نیز خاقانی بود

مرثیے

ان کے مراثی ان بلندیوں تک نہیں پہنچے جہاں اساتذۂ فن نے پہنچایا ہے۔ مگر جہاں تک غور کیا جائے ہر مرثیہ سے خلوص کی بُو آ رہی ہے۔ اس خلوص نے ہر مصرع میں نشتر پوشیدہ کر دیئے ہیں۔ بہر کیف مرثیے جیسے بھی ہیں خُوب ہیں ان کی دل کی کیفیت اور عقیدت شعروں میں ڈھل کر نکل آئی ہے۔

مثنوی

ان کی مثنویات کی تعداد زیادہ نہیں مگر اتنی کم بھی نہیں کہ اُسے نظر انداز کیا جا سکے۔ جہاں جہاں ان کی طبیعت میں روانی پیدا ہوتی ہے۔ وہاں جذبات کا ہیجان اور تخیّل کا طوفان نظر آتا ہے۔ مثنوی ایک طویل نظم ہوتی ہے۔ انہوں نے سیاسی درجہ سے اپنی شاعری کو دوسرے درجے اور اوقات فراغت پہ اٹھا رکھا تھا۔ ان کو اتنی فراغت کہاں میسّر تھی کہ طویل نظم گوئی کا اہتمام کرتے۔ مثنویات کے یہ ٹکڑے ان کی غزلیات کے سامنے بڑا درجہ نہیں رکھتے۔ البتہ ان کی قادرالکلامی پر دلالت ضرور کرتے ہیں ؎ :

جستجوی کُنہ ذات پاک را	کی توانائی بود ادراک را
اندرین وادی خرد گردید لنگ	فکر را آمد درینجا پا بسنگ
عقل اینجا سر بسجدہ سُودہ است	جبۂ خود را بخاک اندودہ است

در قیاس آید کجا این گفتگو

ربّنا ربّ الٰہُ وحدہٗ

ای کریم کارسازِ بی نیاز	وی رحیم پردہ پوش چارہ ساز
ای رفیق عاجز درماندۂ	وی شفیق جاہلِ ناخواندۂ
ای دوای دردہای لا دوا	وی طبیب و معطئ خیر و شفا
تو شہنشاہی شہا من بندہ ام	گر بدم بد کردہ ام شرمندہ ام
از توام من بر درت افتادہ ام	بر گناہم عاصیم درماندہ ام
دستگیر عاجز و درماندگان	تکیہ گاہ و چارۂ بیچارگان

عاجزم افتادہ ام دستم بگیر

عاصیم درماندہ ام عذرم پذیر

دو بیتی ہا و رُباعیات اور قطعات

رباعی ہمیشہ بحرِ ہزج میں لکھی گئی ہے۔ اِس کے اوزان بھی مخصوص ہیں۔ بعض کا بحر وہی ہے۔ لیکن رباعی کے متداول اوزان میں نہیں، لہٰذا انہیں دو بیتی کہا جا سکتا ہے جو رباعی ہی کا دُوسرا نام ہے جیسے بابا طاہر عریاں یا خود علّامہ اقبال نے پیامِ مشرق میں لالۂ طور کو رباعیات کا نام دیا حالانکہ ان میں سے بعض صریحاً قطعات ہیں کہ پہلے مصراع میں قافیہ نہیں۔ دو بیتی و رباعیات اُن کے دیوان میں فراواں ہیں اور متوسّط درجہ کی ہیں۔ جن میں شاعر کی جدّت و ذہانت اور طباعی کا غیر معمولی کارنامہ نظر نہیں آتا۔ قطعات کم ہیں اور جو ہیں وہ بھی کم تر درجہ کے ہیں۔

فقیر صاحب کے کلام کا محور

فقیر صاحب کے تصوّرات اور شاعری اور عاشقی کے قدیم رشتوں میں ایک بنیادی فرق یہ نظر آتا ہے کہ عاشقی کو اس کے قدیم ڈگر سے نکال کر اُس کا محور ہی بدل دیا ہے۔ چنانچہ اُن کے پُورے دیوان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ فقیر صاحب کے عاشقی کے جذبات یا تو حضورِ پاک کی نعتیہ غزلیات میں ظاہر ہوتے ہیں یا اہلِ بیت و صحابہ اور بزرگانِ دین کی محبت میں سرشار نظر آتے ہیں گویا اُن کے نزدیک صرف مرد اور عورت کی محبت ہی اعلیٰ قدرِ زندگی نہیں بلکہ محبت کے اِس سے اعلیٰ و ارفع موضوعات بھی موجود ہیں جن سے پیمانِ وفا باندھا جا سکتا ہے۔ آپ نے اہلِ بیت کرام کی عظمت و رفعت، جرأت و ہمت، شجاعت و بسالت، امانت و ولایت، دیانت و امانت اور خطابت کے گیت گائے ہیں، گویا ؎ :

داستانِ حسن جب پھیلی تو لامحدود تھی	اور جب سمٹی تو تیرا نام ہو کر رہ گئی

چونکہ ان کے تصوّرات و نظریات کا محور یہی جذبۂ پاکیزہ ہے اس لیے ان کے شعروں میں اک سلگنے والی کیفیت پائی جاتی ہے، ان کی نظریں ہر شے میں اسی حسن کو دیکھتی ہیں۔ جب یہ ثابت ہو چکا کہ ان کے کلام کے اکثر و بیشتر حصے کا قدرِ مشترک ایک ہی ہے خشیۃ اللہ، حبّ رسُول، حبّ اہلِ بیت، حبّ شہدأ، حبّ بزرگانِ دین۔ اِن میں سے ہر ایک مضمون کو انہوں نے مکرر در مکرر باندھا ہے۔ یقیناً یہ تکرار در تکرار بعض نازک طبع ادباء و شعرا پہ گراں گزرے گی۔ مگر حق بات یہ ہے کہ بار بار کی یہ تکرار نہ گراں گزرتی ہے اور نہ ملال انگیز ہے۔ ہر دفعہ وہ اُسے نئے ڈھب سے بدل کر کہتے ہیں اور یوں معلوم ہوتا ہے کہ کوئی نئی چیز پیش کی جا رہی ہے۔ ہر مرتبہ

اک نئے اسلوب سے کہا جس سے اک نیا اثر پیدا ہوا۔ اس مضمون کو فرسودگی اور کہنگی سے بچانے کے لیے کہیں استدلال کا طریق اپنایا ہے اور کہیں رقت انگیز طریقہ اختیار کیا ہے جس سے یہ پتہ چلتا ہے کہ ان کی قوّتِ تخیّل کس قدر قوی ہے۔ لیکن اتنے بڑے دیوان میں اس تکرار کا گاہے ملال انگیز ہو جانا بعید بھی نہیں۔

تنقیدی جائزہ

ٹھیک ہے فقیر صاحب کے کلام میں کوئی گہرا فلسفہ نہیں۔ یہ بھی کہا جا سکتا ہے کہ کوئی دقیق نکات نہیں۔ فلسفہ و دقائق اگر نہیں ہیں تو نہ ہوں۔ شاعری صرف انہی دو چیزوں پر تو مبنی نہیں ؎ :

خوبی ہمین کرشمہ و ناز و خرام نیست　　　بسیار شیوہ ہاست بتان را کہ نام نیست

لہٰذا سوال صرف یہ ہے کہ کیا شاعری یا شعر کہنے کی صلاحیت کے ساتھ زبان کی خوبی و صفائی ہے یا نہیں، یعنی فقیر صاحب اگر طبیب یا وزیر نہ بھی ہوتے تو کیا وہ ایک شاعر ہو سکتے تھے یا نہیں ؟

اس میں شک نہیں کہ دیوان **منوّر** میں نہ مسلسل داستانیں ہیں نہ انہوں نے زبان کو ترقی دینے کی غرض سے شاعری کی ہے اِس میں بھی شک نہیں کہ ان کی شاعری میں وہ مغلیہ دور کی شاعری کی توانائی، خطر طلبی اور قوت و صلابت نہیں، وہ اپنے آپ کو گلشن کا زمزمہ خوان نہیں بلکہ نوحہ خواں سمجھتے ہیں۔ ان کے کلام میں نہ محبوب مجازی سے شکایات نہ اس کی ستم رانیوں اور اپنی پریشانیوں کا رونا، نہ رقیبوں کی فائز المرامی اور اپنی محرومی و ناکامی کی چیخ و پکار۔ نہ بلبل کی فریاد ہے، نہ قمری کی افتاد ہے بس ایک اللہ کا بندہ عشق خدا و رسُول اور حبّ اہل بیت سے سرشار اپنی سنا رہا ہے۔ ذرہ بھر اپنا حال نہیں چھپاتا۔ جو کچھ من میں ہے وہی قلم و زبان پر ہے۔ بناوٹ اور تکلّف نہیں، جو کچھ کہا ہے وہ سادہ ہے۔ کچھ شیریں، کچھ پھیکا، کلام میں عُمق نہیں، معلوم ہوتا ہے جیسے کوئی واعظ منبر پر وعظ کر رہا ہے یا کوئی مناجاتی سر بسجدہ ہو کر خدا سے کچھ التجائیں کر رہا ہے اور گڑگڑا کر دعائیں مانگ رہا ہے ہم ان کی مثالیں دینا ان کی بہتات و کثرت کے پیش نظر بیکار سمجھتے ہیں۔

فقیر صاحب کے کلام میں ماورائیت اور آفاقیت کی مثالیں کم ہیں۔ ان کا کلام ان کے ذاتی محسوسات، جذبات اور

واردات تک محدُود ہے۔ کلام کا مطالعہ پتہ دیتا ہے کہ فقیر صاحب فارسی شاعری کی عراقی طرز کے دلدادہ ہیں اور عراقیوں میں بھی حافظ سے بہت متاثر ہیں۔ گاہے اُن کا رنگ جامؔی کے زیادہ قریب ہے۔ ان کی غزلوں میں خال و خط، عارض و رخسار کا بیان اِس تکرار سے ہے کہ بعض اوقات ساری غزل یا نظم کتاب حسن کی فہرست دکھائی دیتی ہے چونکہ جزو پر زیادہ زور دیتے ہیں۔ اِس لیے مجموعی تاثر کا بیان کم ہو جاتا ہے۔

یہ بات بھی دُرست ہے کہ فقیر صاحب کے کلام میں معانی کی وہ عظمت اور جلالت موجُود نہیں جو اساتذہ کے حصّے میں آئی۔ اور یہ بھی صحیح ہے کہ ان کی شاعری میں فلسفیانہ تجزیہ اور حقائقِ فکری کم ہیں، لہٰذا گہرائی اور فکری سطحیت کی شکایت اگر کسی کو ہو تو وہ بجا ہو گی مگر طہارت اور پاکیزگی کی شاعری میں وہ یقیناً منفرد مقام کے مالک ہیں۔

ان کے کلام میں خالِص فکری عنصر کی کمی ہے۔ اِس سے ان کی تنقیص کا پہلو نکالنے کا کوئی ارادہ نہیں۔ جہاں کہیں عقلی تجزّیہ ہے وہ بھی آخر ایک جذباتی الجھاوے پہ ختم ہو جاتا ہے اور جلد ہی وہ اس کا دامن چھوڑ کر جذبات کے سائے میں پناہ لینے لگ جاتے ہیں اور ادراک حقیقت کے لیے دو ہی راستے تسلیم شدہ ہیں۔ ایک طریقہ بحث و نظر یعنی عقل و دانش یا استدلال کا ہے۔ دُوسرا طریقہ تصفیہ باطن یا وجدان کا ہے۔ یہ تو ظاہر ہے کہ وہ صوفیانہ روایتوں کے مالک تھے لہٰذا اُن کے نزدیک حقائق کے ادراک کا صحیح ترین بلکہ واحد ترین طریقہ یہی تصفیہ و تزکیہ قلب کا طریقہ ہے۔ پہلے طریق سے اُن کی بیزاری ملاحظہ ہو ؎ :

برو سر بند مرغ عقل را ہان بال و پر اینجا　　　کہ مُرغ عقل را اینجا دلا پروا نمی باید

اور اب دُوسرے طریق سے ان کی وابستگی اور اُس پہ اعتماد و اعتقاد کا عالم ملاحظہ ہو ؎ :

ہر گہ کہ نگاہ کُنی بر دِل　　　جامی است خدا نما خدا را بنگر

فلسفیانہ گہرائی کی کمی محض تنقیص پہ دلالت نہیں کرتی۔ ظاہر ہے کسی شاعر کی شاعری کا یہ پہلو بھی اُس کو قارئین کے لیے سہل و مرغوب بنا دیتا ہے۔ اُن کے اشعار سادہ و سلیس ضرور ہیں مگر شاعری صنعت و حسن کاری سے محروم و بیگانہ نہیں۔

ہم یہ بھی کہہ آئے ہیں کہ ان کے کلام میں فکری گہرائی زیادہ نہیں۔ اِس سے ہماری مراد یہ ہے کہ ان کے کلام کے مطالعہ سے

جستجو اور تلاش کی تحریک نہیں ہوتی نہ انھوں نے کائنات کے اسرار و رموز پر فلسفیانہ نظر ڈالی ہے نہ زندگی کے کوئی خاص بھید کھولے ہیں اور شاید یہ بات بھی سچ سے زیادہ قریب ہے کہ انھوں نے قلب انسانی کے عام محسوسات کا بھی فلسفیانہ مطالعہ نہیں کیا، البتہ اپنے قلب کی حالتوں کو بہت محسوس کیا گویا اُن کی شاعری کا رُخ کائنات کی طرف کم ہے۔ ذات کی طرف زیادہ ہے۔

"عُیبِ مے جملہ بگفتی ہُنرش نیز بگو"

محاسنِ کلام

اگر فصاحت کے یہ معنی ہیں کہ مبالغے اور بلند پروازی کے بازُوؤں پر بے پر کی اڑائیں، زنگار رنگ قافیوں کے پروں پر فرفر پھڑپھڑاتے جائیں، لفّاظی اور شوکت الفاظ کے زور سے فضا کی لامتناہی وسعتوں کو چیرتے ہیں اور تشبیہات و استعارات کی گہرائیوں میں ڈوب کر آنکھ سے اوجھل ہو جائیں تو فقیر صاحب یقیناً ایسی فصاحت سے دُور ہیں اور اگر فصاحت کے یہ معنی ہیں کہ خوشی یا غمی، کسی چیز سے محبّت یا نفرت، کسی شے سے خوف یا ہراس، کسی چیز پر قہر یا غضب یعنی جس دِلی کیفیت کا اظہار مقصود ہو وہ اِس طریق سے باندھ دیا جائے کہ وہی تاثیر، وہی جذبہ سُننے والے کے دل پر طاری و ساری ہو جائے تو فقیر صاحب کے ہاں یہ سب کچھ موجُود ہے۔

ان کی شاعری کے جسم و رُوح دونو کو ایران سے پُوری نسبت ہے۔ شاعری وہی ہے جو حافظ و سعدی، رومی و خسرو سے وراثت میں پائی ہے۔ ان کے بحور، قوافی، شیرینیٔ کلام و روانی ہیں وہی فارسی شاعری ہے جس سے ہم صدیوں سے مانوس ہیں وہی روایتی انداز ہے۔ ان کے خیالات دلپسند ہیں، الفاظ شُستہ، ترکیبیں پاکیزہ اور تراشیں خوشنما ہیں۔ ان کے ہاں مضمون کی گرمیاں بھی ہیں اور انداز کی شوخیاں بھی۔

انہوں نے شعرا کی زمین میں غزلیں کہی ہیں۔ مگر ان کا یہ تتبع محض زمین شعر تک محدُود ہے۔ نفس مضمُون ان کا اپنا اور جنون ان کا اپنا ہے۔ فقیر صاحب نے مختلف اقسام شعر پر طبع آزمائی کی ہے اور تمام اصنافِ سخن کو کامیابی سے نباہا ہے۔ اُن کا تخیّل رنگین تھا، مشاہدۂ واردات بھی تیز تھا۔ مگر قُدرت اتنی شاید نہ تھی یا یوں کہہ لیجئے کہ فرصت شاید اتنی نہ تھی کہ فکر کی نئی راہیں نکالتے

اِس لئے وہ روایات ہی کے دائرے کے اندر گھرے ہوئے ہیں۔

دردِ دل اور واردات قلبی چونکہ ایک فطری چیز ہے۔ اِسے صنعت گری سے دُور کا واسطہ بھی نہیں ہوتا۔ تصنّع کو ان کے ہاں دخل نہیں اِس لیے تخیّل واضح ہے۔ نہ کوئی اُلجھن ہے نہ پیچیدگی۔ زبان صاف ہے، فصیح ہے۔ ہیر پھیر اور اینچ پیچ سے مبرّا ہے استعارات و تشبیہات کو کام میں لاتے ہیں مگر نہ تو وہ دُور از کار ہیں اور نہ پیچیدہ اور مغلق۔ اسلوب بیان میں شوخی پیدا کرتے وقت لفظی صناعی سے دامن کو پاک رکھتے ہیں۔ ان کی شاعری چیستان نہیں خوشگوار ہے۔ ان کا کلام ان تمام محاسن و اوصاف سے آراستہ ہے جو حسن کلام کے لوازم ہیں۔ زبان میں سلاست و صفائی ہے، بیان میں دلآویزی ہے۔ طبع آزاد ہے۔ اساتذہ کے کلام پر ان کی نظر ہے

فقیر صاحب پر حب رسول اور حبّ الٰہی کا رنگ غالب ہے۔ ان کے تمام کلام میں یہ جذبہ بڑے جوش و خروش سے پایا جاتا ہے اور اس کا تسلسل شروع سے اخیر تک بدستُور قائم رہتا ہے۔ عشق خدا و رسُول میں جو واردات آتی ہیں، وہ ان واردات قلبی سے باخبر ہیں اور ان سب جذبات کو پوری ارادت، واقعیت اور جوش و حقیقت کے ساتھ وہ شعر کے سانچے میں ڈھال دیتے ہیں جس طرح وہ دل میں آتے ہیں اور حرف تمنا کی اصلی حقیقت بھی یہی کچھ ہے۔

ان کے اشعار میں سادگی بھی ہے اور ایماء و اشارہ کی بلاغت بھی، مگر ایما سے کہیں بھی ایسے خلا پیدا نہیں ہوتے جن سے ابہام و تعقید پیدا ہوتی ہو۔ اشارات مانوس اور رمزی بلاغتوں سے لبریز ہیں۔ ان کی معنوی وسعتیں شاعر کے احساس و تخیل کی گہرائیوں کا پتہ دیتی ہیں اور ان کا ایمائی پیرایہ بیانِ شاعر کی قدرت فن کا غماز ہے۔ جس طرح ان کے موضوع جذبات کو متاثر کرنے والے ہیں، اسی طرح ان کا طریق اظہار بھی ایسا ہے جس کی وجہ سے عام و خاص سب ان کے شعروں کو اچھی طرح سمجھ سکتے ہیں۔

فقیر صاحب کے زمانہ میں سبک ہندی کی شاعری کا جوبن اور عروج تھا۔ اکثر شعرا باریک بینی اور دقتِ آفرینی کی بھول بھلیّوں میں کھو جاتے، بال کی کھال اترنے لگی تھی۔ تشبیہات دُور از کار اور استعارات پیچیدہ ہو گئے تھے اور شاعری محسوسات سے نکل کر طلسم خیال میں گھر چکی تھی۔ اکثر اشعار پہیلی بن کر رہ گئے تھے۔ شاعری بہت حد تک لطف زبان سے بیگانہ ہو گئی تھی، مگر فقیر صاحب کا کلام جس پہ یقیناً سبک ہندی کی چھاپ ہے اور ہونی چاہیئے تھی، ان پیچیدگیوں، ان نازک خیالیوں اور دُور از کار

تشبیہات سے مبرا ہیں۔ بلکہ اُن کے کلام میں حسن اور لطف کا ایک بڑا ذریعہ اُن کی تشبیہات ہیں۔ کوئی چیز ایسی نہیں جو پڑھنے والے کی دسترس سے باہر ہو۔ ذیل میں مثال کے طور پر دیئے ہوئے اشعار کی طرح پیچیدہ و مغلق شعر کہیں ڈھونڈے ہی سے ملتا ہے ؎ :

از مطبخش وظیفۂ لیل و نہارِ چرخ　　　این قرص مہر و ماہ دو نانِ تنور بُود

دست ای زدست تو شُد برون پی جستجوش سرت نگوں　　　بتلاش آن بر خش کنون بخدا بچاہ ذقن در آ

صنائع و بدائع

محسنات شعری جنہیں گذشتہ زمانے میں علم و فضل کے اظہار کا ذریعہ خیال کیا جاتا تھا اور جنہیں اب حسن کلام کے چہرہ کا بدنما داغ کہتے ہیں۔ فقیر صاحب ان کے استعمال میں ذوق سلیم سے کام لیتے ہیں۔ ان کے ہاں صنائع بدائع لفظی و معنوی موجود ہیں لیکن یوں استعمال کئے ہیں کہ خیال کو پر پرواز مہیا ہوتا ہے۔ یہ نہیں کہ محسنات زنجیر بن جائیں اور پڑھنے والے کو آگے بڑھنے سے روکیں۔

شعر اگر شاہدِ سخن ہے تو مجاز اس کا پُر تکلف لباس و زیور، سادگی اُس کی ایک ادائے دلنشیں تو آرائش بھی انہی کا اک دستور و آئین ہے۔ مگر اُس کا حد سے بڑھ جانا گویا پاؤں کی بوجھل زنجیر بن جاتا ہے۔ فقیر صاحب نے شاعری کو صنائع و بدائع کی بھینٹ نہیں چڑھایا۔ کہیں ابہام نہیں اور نہ ہی تعقید۔ کہیں حد اعتدال سے تجاوز نہیں کیا۔ جو ان کے کلام کا طرۂ امتیاز اور اُن کے مذاقِ سلیم کا بیّن ثبوت ہے۔ آیئے ذرا اُن کے کلام کے آئینہ میں انہیں جھانک کر دیکھیں ؎ :

صنعت تلمیح

صنائع شعری میں کسی قصہ طلب واقعہ سے مضمون پیدا کرنا ایک لطیف صنعت ہے جسے اصطلاح میں تلمیح کہتے ہیں۔ ملاحظہ ہو فقیر صاحب نے اِس صنعت کا کس خوبی سے استعمال کیا ہے ؎ :

ز امواج معاصی خویش را در کشتیٔ فضلت　　　بیفگندیم و بسم اللہ مجریہا و مُرسہا

در کاسۂ سر اگر به بینی　　　سرّیست که آن بجام جم نیست

تا معطر شوم بگفتن نعت　　　چون ادیم از سہیل ُملک یمن

پس شمار خویش را در روزِ حشر　　　ہمچو زالی در خریدارانِ تو

استخارہ کی بدولت اپنے حل مقصد کے لیئے فال لی تو یہ صدا آئی ؎ :

که داد ہاتف غیبم ندا بیک ناگاہ　　　عزیز مصر برآمد ز چاہ کنعانی

صنعت ایہام و تضاد

دوستانِ تو جملہ سر دارند　　　دُشمنان تو بر سر دارند

حُسن تعلیل

آہ اندر غم تو در گلشن　　　گل گریبان دریدہ می آید

تسبیح خوان حضرت او نیست گر سپہر　　　تسبیح کہکشان بگلوی فلک چرا ست

پرسید دل ز عقل کہ در دیدۂ مردم　　　این مردم مستُور سیہ پوش کیانند

فرمود محبّان بصد افسوس کنان آہ　　　در ماتم حسنین بغم پردگیانند

صنعت مراۃ النظیر

چون وجودت مرکز قوسین او ادنیٰ بود　　　ابروی مہ روی خوبان قوس پرکارِ شما

خوشبو زنست صندل و دادی تو بوی خوش　　　عطر و گلاب و عنبر و مشک و عبیر را

صنعت تضاد

قرص خورشید و مہ ز مطبخ دہر　　　نان روزینہ و شبینۂ ماست

شام ما نیکتر نمود ز صبح　　　صبح خوش تر ز شامِ ما کردند

طوطیم گفت دی چہ نکتۂ خوش　　　سبز می پوش و سرخرو می باش

صنعت لف ونشر

کو زلیخا کیست مجنون از کجا فرہاد ونل　　کیست یوسف کیست لیلی کیست شیرین و دمن

درسوز و گداز و نوحہ و ناز　　پروانہ و شمع و بُلبل و گُل

ہر سبزہ ترا تسبیح و ہر بندہ ز تو بخشش　　میروید و می گوید می پوید و می جوید

محاکات

کتابی چہرہ قابل تعریف خیال کیا جاتا ہے۔اس رعایت سے رُخ کو مصحف کہتے ہیں۔جب یہ بنیاد بندھ گئی تو پھر کتابی تشبیہ کے دیگر لوازمات مثلاً آیات، سطور، بین السطور وغیرہ کی مناسبت سے ان الفاظ کو کس خوبی و انسجام سے باندھا ہے ؎ :

بر مصحف رُخ تو میان دو سطر لب　　دندان خوشنمائیتو بین السطور بُود

مصحف رویش ای دریغ شُستہ بخون چہ بیدریغ　　خواند مگر نہ قاتلش صفحہ این کتاب را

تمثیل وارسال المثل

ایک بات کو مصرع اولیٰ میں ذکر کرنے کے بعد مصرع ثانی میں اُس کے شواہد، وامثال و براہین لانے کا نام تمثیل وارسال ہے ملاحظہ ہو فقیر صاحب نے کس خوبی سے اسے باندھا ہے ؎ :

ای جانِ جہان چہ خوش بدلم جا گرفتہ　　ہمچون الف کہ ہست مقامش بجانِ ما

استعمال امثال و اصطلاحات و محاورات

مصطلحات و محاورات و امثال و حکم کو فقیر صاحب اپنے دیوان میں جا بجا باندھا ہے اور نہایت خُوبصورت پیرائے میں باندھا ہے، ملاحظہ ہو ؎ :

چون بامید تو از جرم نکردیم دریغ　　آفرین باد برین ہمت مردانۂ ما

پس خدا ناخواستہ عسرت اگر آید بہ پیش　　غم مخور ہر عُسر را ای دل چو یسری در پس است

زیُمن حب آل احمد پاک　　مَیم در جام و معشوقہ بکام است

اندرین وادی خرد گردید لنگ　　فکر را آمد درینجا پا بسنگ

ز آتش دوزخش رہائی دہ　　وقنا ربّنا عذاب النّار

از فضل خدا ز کارہانیت　　آغاز چو شد نکو، نکوست انجام

بہ نائے فضل تو از موجِ عصیان در پنہ خُود را　　بیفگندیم و بسم اللہ مُجریہا و مُرسٰہا

گر بشویم خویشتن را تا کہ گردم پاک تن　　میشوم ناپاک تر چون سگ کہ تر گردد بدن

در حضورش کافتاب آنجا بود چون ذرّۂ　　خویش را چیزی شمردن حرفِ نادانی بود

تکرار الفاظ وحروف

شعر کی صوتیت کو خوش آئند بنانے کا ایک ذریعہ تکرار الفاظ بھی ہے۔فقیر صاحب اِس سے خوب فائدہ اٹھاتے ہیں ؎:

ہرچہ فرمائید بگوئی چشم چشم　　ور بپرسد حال ما را گوش گوش

بر سر کوثر بہ تقسیمِ شراب　　ساغرم بخشی و گوئی نوش نوش

تشبیہات

تشبیہ شاعری کے چہرے کا غازہ ہے اور ان کے کلام میں حسن اور لطف کا ایک بڑا ذریعہ ان کی سادہ اور رنگین تشبیہات ہیں، ملاحظہ کیجئے ؎۔

زلف و روی تو بہم دیدیم و گفتیم عجبا　　این چہ سحر است کہ صبح است بہم با شامی

دہانت و عذارش غنچہ و گل　　دو چشمش نرگس و زُلفش دو سنبل

مصحف رویش ای دریغ شست بخون چہ بیدریغ　　خواند مگر نہ قاتلش صفحۂ این کتاب را

وانکہ طوفانِ نوح گویندش　　قطرۂ دیدۂ نمینۂ ما ست

رُخت را ماہ چون گویم کہ مہ را نیست گیسوئے   نہ دندان و دہانِ تو نہ خال و خط نہ ابروئے

آنجا کہ وصف طرۂ جانان می کنند   از مشک گر کنند حدیثے خطا بود

شوخی وظرافت

شوخی کی جھلکیاں اُن کے کلام میں کہیں شاذونادر ہی پائی جاتی ہیں۔ لیکن جہاں ہیں نہایت لطیف اور نازک پیرایہ ہے۔ عام شاعروں کی طرح کہیں ضرورت سے زیادہ کھُلے نہیں۔ ہمیشہ میانہ روی کو ملحوظ خاطر رکھا ؎ :

چون بامید تو از جرم نکردیم دریغ   آفرین باد برین ہمت مردانۂ ما

پس باین کثرت نہایت او   گر گنہ کم کنم گناہ منست

اکتفا نیست بی حساب بدہ   در حسابت اگر چہ افتادہ

میکنی توبہ پس از جُرم و دگر می شکنی   باز خوش آچو پیٔ عفو گناہ آمدۂ

لاش مستان را سزد ہان غسل در شط شراب   گر بمیرد بلبلی از برگ گُل زیبد کفن

وصف گیسوی و زُلف

زلف پیچاں بخط خوش آہ   ملفوفۂ قصّۂ درازی

سخن کوتاہ کنم در وصف زُلفت   کہ زلفت و وصف زُلف تو درازاست

از مقدم تو گشت جہانی چو معطر   ای بادِ صبا نگہت گیسوی کہ داری

قد محبُوب

ندیدم ہمچو قدش راست اندر بوستان ہرگز   صنوبر دیدم و شمشاد و سرو و نخل خرما را

زور بیان

حد شرعی ہوشیاران را زنند   ما یکی مستیم از مستانِ تو

احوال ہر آنکس کہ رخت دید چہ باشد   شیدا شدہ آن کس کہ شنیدست ندیدت

واقعہ نگاری

بھائی کی آنکھوں میں موتیا یا پانی اُتر آنے کا منظر کس حسین و دلکش پیرایہ میں باندھا ہے ؎ :

بدہ شفا بدو چشم رسد رسیدۂ او   بروب گرد و غبار از سوادِ دیدۂ او

چو عنکبوت مرض پردہ کرد بر چشمش   ز چشمہاش ببر پردۂ تنیدۂ او

چو باز نُور پریدش ز آستانۂ چشم   دگر بخانہ رسان طائر پریدۂ او

بچشم خیر بندرت چو می کشد چلہ   قبول کُن ز کرم چلۂ کشیدۂ او

آیات و احادیث وقصص و تمثیلات

فقیر صاحب کے معلوماتِ علمی، ادبی اور مذہبی سے انکار نہیں کیا جا سکتا۔ انہوں نے اپنے کلام کو آیاتِ قرآنی، احادیث نبوی کی تلمیحات اور قصص و تمثیلات سے نہایت عمدگی سے آراستہ کیا ہے اور ان سب کا استعمال نہایت برمحل کیا ہے اور ہمیں یہ کہنے میں ہرگز تامل نہیں۔ کہ ان کے اکثر و بیشتر اشعار کی تشریح کا سمجھ میں آنا اُس وقت تک ممکن نہیں جب تک قاری کو قرآن حکیم پر پُورا عبور حاصل نہ ہو۔ ان کا سارا دیوان اس حقیقت کا بیّن ثبوت ہے۔ کثرت امثال کے پیش نظر اس سلسلہ میں مثالیں پیش کرنا محض تکلف اور تحصیل حاصل ہے۔ ہمارے اِس دعویٰ کی تصدیق کے لیے خود دیوان **منوّر** کی طرف رجوع کریں۔

فقیر صاحب کی زبان دانی

اس دَور کے دُور افتادہ مقامات کے ادیبوں اور شاعروں کی زبان میں سنسکرت اور ہندی الفاظ بکثرت پائے جاتے ہیں جو یقیناً فارسی جیسی بلیغ زبان کی صفائی اور پاکیزگی کے منافی ہے۔ سکھ مصنّفوں نے تو بٹالہ کو بھی وٹالہ لکھا ہے۔ مگر فقیر صاحب کا کلام اس نقص سے بالکل مبّرا ہے۔ معلوم ہوتا ہے متقدمین اور اساتذۂ فن کے دواوین ہمیشہ اُن کے پیشِ نظر رہے۔ انہیں زبان پر عبُور تھا۔ لہٰذا زبان کی روانی اُن کا طرّۂ امتیاز ہے۔

عربیّت

اِس سے کسی کو انکار نہیں ہوسکتا کہ فقیر صاحب کو قرآن حکیم پر خاصہ عبور تھا۔ بلکہ اُن کا دیوان خود شاہد عادل ہے کہ وہ ضرور حافظ قرآن بھی ہوں گے۔ ہوسکتا ہے اِس فن کی نادر کتابیں بھی اُن کے مطالعہ سے گزری ہوں اور اُن کے حافظہ میں محفوظ و مخزون ہوں۔ لیکن اِس فن میں انہیں دعوٰی نہیں اور نہ ہی انہیں ماہر تسلیم کیا جاسکتا ہے۔ مگر دیوان میں عربی اشعار جا بجا بکھرے پڑے ہیں جن سے اُن کی عربی دانی کا اندازہ ضرور ہوتا ہے۔ مگر اس میں اکثر وہ قافیہ بندی اور بے جا تکلفات سے شاید آگے نہیں بڑھنے پائے شاید یہ اُس دَور کا عام انداز ہو۔ چونکہ یہ محض عقیدت و ارادت کی بناء پر ہے نہ کہ نمود و نمائش یا ادّعا کی خاطر، لہٰذا ان پر الزام نہیں آسکتا۔ سعدی کے شہرۂ آفاق نعتیہ قطعہ "بلغ العلیٰ بکمالہٖ" کے تتبع میں قطعات بھی لکھے ہیں۔ بلاشبہ وہ فصاحت و بلاغت کی اُس بلندی کو نہ پاسکے۔ مگر سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ آج تک عرب و عجم میں ان بلندیوں کو کون چھُو سکا ہے۔

اخلاقیات

اخلاقی شاعری فارسی شاعری کا طغرائے امتیاز ہے۔ متقدمین نے اِس زمین کو آسمان تک پہنچا دیا۔ پھر ایسے بھی آئے جنہوں نے اس آسمان کو اور بھی بلند کر دیا۔ ظاہر ہے کہ فقیر صاحب کا جن کے نزدیک شاعری ایک ثانوی حیثیت رکھتی ہے کیا مقام ہوسکتا ہے تاہم انہوں نے چونکہ انسانی کردار کو اسلامی عینک سے دیکھا اور اُن کے باہمی میل جول اور اخلاق کو بھی اسی ترازو میں تولا اور وہ اعمال جن کا تعلق براہِ راست عقائد سے تھا۔ ان پر گاہ گاہے تبصرہ بھی کیا۔ مثلاً اخلاق و موعظت، عجز و انکسار، تعظیم فقرأ و بزرگان، ریاضت، فقر و استغنا، تواضع، مروت، صلح جوئی، ترک طمع، بے ثباتیٔ دُنیا، تفرقہ و جمعیت، توکل، تزکیہ نفس، عمل اور وحدتِ حق وغیرہ وغیرہ۔ چند شعری نمونے ملاحظہ ہوں ؎ :

درس اخلاقیات ــــ پند و موعظت

اگر بر عیب کس آگاہ گردی — ترا گویم تدامی پوشش می پوشش

اگر بد گوئیدت کس در جوابش — نکو گو ور نگوئی باش خاموش

درس قناعت

تا نخورد ضرب ھُو قلب بود نام دل — تا نہ قناعت کُنی پُر نشود جام دِل

اخلاق حسنہ

ز ہجوم ہمّ و غم زمان نشوی اگر کنمت بیان — کہ ز بہر خیر وئی امان بحصار خلق حسن در آ

توحید پرستی

ہر چہ باشی باش لیک از غیر حق بیگانہ باش — ای منوّر در طریق بندگی مردانہ باش

تفرقہ و جمعیّت

از پریشانی ز دریا قطرہ گردیدی دلا — جمع شو با آب دریا تا وگر دریا شوی

وحدت الوجُود

آفتاب قدرتش در ہر دو کون — تافت و ہر ذرہ پُر انوار کرد

دید از یک نخ موحد تار تار — چون نگہ در سبحہ و زنّار کرد

آنکہ ہر یک از نقوش و از عقول — بر وجود وحدتش اقرار کرد

ندیدم ہیچ جا جز مظہرِ یار — اگر سنگ است و گوہر ور گُل و خار

برگ سبز و کاہ خشک و خار و گُل — بنگری گر نیک ہر یک دفتر است

درمیانِ سبحہ و زنّار چون یکرشتہ است — پس چہ در شیخ و برہمن ہست وجۂ کارزار

مرنجان مرنج

خدایا چنان ہمتم دہ بلند — کہ ناید ز من ہیچکس را گزند

ما عاجزان نداریم آئین تلخ گفتن　　گوئیم در بہ تلخی خوش تلخ چون دوائیم

توکّل

ما فقیران را باُمیدِ الله　　جز توکل نیست سامانی دِگر

تقدیر و قضا

با قضا تدبیر ای ابوالهوس　　پیش طوفان نیست غیر از مُشتِ خس
چارۂ تقدیر با تدبیرها　　اخذ شهباز است با دامِ مگس

فقر و صبغۃ الله

هر کسی رنگی اگر از قرمز و رود رنگ کرد　　مرشدم از صبغۃ الله رخت من خوش رنگ کرد
خاک اکسیرار طلا بنماید از مس فی المثل　　کیمیای فقر او ما را بخود همرنگ کرد

یک حرف بس است

گوئیمت تا بکجا پند که حرفی کافی است　　لیک در خانہ بشرطی که اگر باشد کس

جنّت عاشق

حور عین و جنت الرضوان چو بهر زاهدانست　　از برائے ما فقیران وعدۂ دیدار بس

عالم و عاشق

عالمان علم ظاهر را چه باشد اطلاع　　گر بپرسی رمزِ حق از محرمِ اسرار پُرس

حال و قال

ما کلہ پوشان منوّر صاحبِ تاجیم و حال　　قال اگر پُرسی برو از صاحبِ دستار پُرس

تواضع و انکساری

از حوادث گر امان خواهی دلا ناچیز باش　　کس نمی گیرد نشانه دانۂ خشخاش را
خاکساری روشنی بخش دل آئینه است　　خاکساری زان گزیند آفتاب و ماهتاب
خاکساری می گزیند هر که مقبولِ خداست　　خاکساری در دو عالم می نماید فتح باب

صلح جوئی

بد میندیش دلا باش نکو با همه کس　　دست بر دست وگرنه تو بمالی چو مگس

بے ثباتیٔ دنیا

عیش دُنیا چیست مانند خواب را　　بود وی مانند حباب آب را
ای منوّر نظر کُن بجهان گذران　　خوش همی گفت بمن پند سرا
در کاسۂ سر اگر به بینی　　سرّیست که آن بجامِ جم نیست

خموشی معنیٔ دارد

گر نه فوقیت خموشی راست هان بر گفتگو　　غنچه را جمعیت و گُل را پریشانی چراست
لب به بند از غیر یادِ حق وگرنه عیبِ او　　از فغانِ بُلبُل و از خندۂ گُلزار پرس

ایک دعوٰے

فقیر صاحب کا یہ شعر ملاحظہ ہو جس میں شاعرانہ انداز میں اپنی شاعری کی شہرت کے ہر سو پھیلنے کا دعوٰی کیا گیا ہے۔ جسے شاعری کی اصطلاح میں شاعرانہ تعلّی کہا جاتا ہے ؎ :

گفتۂ من چو رفتہ رفتہ رسید　　در نواحیٔ بحر و اندر چین

لیکن مؤلف کو اس سے اتفاق نہیں۔ یہ دیوان یقیناً پہلی مرتبہ زیورِ طباعت سے آراستہ ہو رہا ہے۔ پہلے فقیر صاحب کی اپنی اور پھر ان کی اولاد کی الماریوں کی زینت بنا رہا تو پھر یہ کیسے ممکن ہے کہ اِس کی شہرت بیرونِ ملک جا پہنچی ہو۔ ہاں یہ ممکن ہے کہ فقیر صاحب نے اپنے دُور دراز بسنے والے اکابر یا دوستوں کو اس کے قلمی نسخے ارسال کرنے کا اہتمام کیا ہو۔

متقدمین اور متوسطین سے تتبع اور موازنہ

فقیر صاحب کو شاعرانِ متقدمین میں سے سبکِ خراسانی پہ بالعموم اور سبکِ عراقی پہ بالخصوص مکمل عبور نظر آتا ہے سبکِ ہندی تو اُن کی اپنی رگ و پے میں تھا ہی۔ دواوین اساتذہ مثل مثنوئ معنوی، دیوانِ حافظ، کلیاتِ سعدی و جامی و بیدل و حزین پر انہیں پُورا عبور ہے۔ ان سے فقیر صاحب کو دلی ارادت و عقیدت بھی ہے۔ ان کا رنگ اہلِ فارس کی نکالی ہوئی راہوں سے جُدا نہیں۔ وہ قدما اور متوسطین کی راہ سے گزرے ہیں۔ جا بجا اُن کی نظموں اور غزلوں کا تتبع کیا ہے، مگر نوا ان کی اپنی، ان کا نغمہ اپنا، اُن کی دُھن اپنی اور جنون اپنا ہے۔ تتبع کوئی معیوب بات نہیں۔ متقدمین اور اساتذۂ فن کے دواوین آنے والے شاعروں کے لیے ہمیشہ قابلِ توجہ رہے ہیں اور رہیں گے۔ ادب میں ہمیشہ چراغ سے چراغ جلتا چلا آیا ہے۔ بات یہ ہے کہ شاعر کی فکر میں شاعر کی اپنی روشنئ طبع بھی شامل ہو۔ فقیر صاحب نے اساتذہ کے تتبع یا جواب میں جو کچھ کہا ہے مضامین اگر اُن سے لیے ہیں تو یقیناً اسلوب بدل دیا ہے اور ایسا بدل دیا ہے کہ یہ بھی معلوم نہیں ہوتا کہ یہ موتی انہی قطروں سے بنے ہیں۔

قارئین کی ضیافتِ طبع کے لیے اور اس تتبع کی پوری وضاحت کی خاطر ہم بعض نمونے درج کئے دیتے ہیں۔ توازن و تقابل کے لیے نہیں۔ حافظ بادشاہِ غزل ہے اور سعدی شاعرِ آخر الزمان ہے اور ادھر فقیر صاحب کو ادّعائے شاعری بھی نہیں۔ اب اگر وہ ان اساتذہ جیسی بات پیدا نہ کر سکے ہوں تو ان کے فرقِ مراتب ظاہر ہیں۔ دکھانا صرف یہ مقصود ہے کہ انہیں متقدمین سے کتنی گہری عقیدت ہے اور اُستادانِ فن کا رنگ ان پہ کتنا غالب تھا۔ نیز یہ کہ اُس تغزل کو فقیر صاحب نے نعتیہ غزل کی شکل میں کس خوبی سے نبھایا ہے اور یقیناً ان کی یہ کوشش لائقِ صد تحسین ہے ملاحظہ ہو :

چوتھے مصرع سے عیاں ہے کہ حمد و مناجات باری تعالیٰ کے یہ اشعار سعدی شیرازی کے شعر سے متاثر ہو کر اسی کے تتبع میں لکھے گئے ہیں،

سعدی شیرازی

ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وہم
وز ہرچہ خواندہ ایم و شنیدیم و دیدہ ایم

منوّر

ای قاصر از زبان صفاتت زبانِ ما
شیرین بود ز شکرِ شکرت دہانِ ما
حیران کنہ ذات تو از عجز بُودہ اند
وہم و خیال و فکر و قیاس و گمانِ ما

حافظ شیراز

الَاَیَا اَیُّھَا السَّاقِی اَدِرْ کَاْسًا وَّ نَاوِلْھَا
کہ عشق آسان نمود اوّل ولی افتاد مشکلہا
مرا در منزلِ جانان چہ امن و عیش چون ہر دم
جرس فریاد میدارد کہ بر بندید محملہا
شبِ تاریک و بیمِ موج و گردابی چنین حائل
کجا دانند حالِ ما سبکبارانِ ساحلہا
بوی نافۂ کاخر صبا زان طرہ بکشاید
ز تابِ جعدِ مشکینش چہ خون افتاد در دلہا
ہمہ کارم ز خود کامی بہ بدنامی کشید آخر
نہان کی ماند آن رازی کزو سازند محفلہا
بمی سجادہ رنگین کن گرت پیرِ مغان گوید
کہ سالک بیخبر نبود ز راہ و رسمِ منزلہا

منوّر

الَاَیَا طَالِبُ الْمَقْصُوْدِ شَفْ بَابًا وَّ اَنْزِلْھَا
کہ آثارِ رسول اللہ را درویست منزلہا
محبان را چو طوفِ حضرت او فرض عین آمد
سزد با نیّتِ احرام گر بندند محملہا
شبِ قدر است پُر انوار و فضلِ حق چنین شامل
کہ بحرِ فیض می ریزد بحمد اللہ بساحلہا
غلامِ درگہش ہرگز نہ بیند روزِ بد گاہی
غلامئ درش باشد کلیدِ حلّ مشکلہا
محمد کآفرینش را سبب بود است و می باشد
شہ دین و مہ ایمان و شمعِ جمع محفلہا
ز اکرامش بحمد اللہ منوّر بادہ می نوشد
الَاَیَا اَیُّھَا السَّاقِی اَدِرْ کَاْسًا وَّ نَاوِلْھَا

حضوری گر ہمی خواہی ازو غائب مشو حافظ
مَتٰی مَاتَلق مَن تَھویٰ دَع الدُّنیا وأَھملھا

مرادِ دل اگر خواہی ازو غائب مشو زائر
مَتٰی مَاتَلق مَاتَھوٰی عَلیھَا اَسجُد واقبلھَا

حافظِ شیراز

اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دلِ ما را
بخالِ ہندوَوش بخشم سمرقند و بخارا را

منوّر

اگر خورشیدِ جیلانی نظر سازد دلِ ما را
کند در یک نظر لعلِ بدخشان سنگِ خارا را

زخجلت بر نیاید تا بحشر مہر و مہ ہرگز
اگر بی پردہ بنماید جمالِ روی زیبا را

ندیدم ہمچو قدش راست اندر بوستان ہرگز
صنوبر دیدم و شمشاد و سرو و نخلِ خرما را

اگر بخشد مرا دیدار خود محبوبِ سُبحانیؒ
کنم تا کیمیا از خاکِ پایش گیرمش پا را

نمودی زندہ دینِ احمدی را ای مسیحادم
توئی کاحیا نمودی بعدِ عیسیٰ رسمِ احیا را

غلامانِ غلامانت شہان بودند در عالم
سکندر دیدم و جمشید و کیکاؤس و دارا را

منور چشم میدارد باین بسیاریِ عصیان
شفیع آرد بحشر بہرِ بخشش آلِ طاہا را

سعدی شیرازی

کریم السجایا جمیل الشیم
نبی البرایا شفیع الامم

(بوستان سعدی)

گر ماہ من برافگند از رُخ نقاب را
برقع فرو ہلد بجمال آفتاب را

(کلیات سعدی)

بلغَ العُلیٰ بکمالہٖ
کشف الدّجیٰ بجمالہٖ
حسُنت جمیع خصَالہٖ
صلّو عَلیہِ وَ اٰلہٖ

منوّر

بوستان سعدی کے تحت تاثیر مخمس کا یہ بند ملاحظہ ہو :-

اسلم نبیّا شفیع البرایا
شفیع البرایا کریم السجایا
کریم السجایا جزیل العطایا
جزیل العطایا نبی الورایا

علیہ السّلام علیہ السّلام

سعدی کی اِس غزل کے تحتِ تاثیر فقیر صاحب کی ایک نعتیہ غزل ہے جس کی زمین اگرچہ قدرے مختلف ہے لیکن تاثر یقیناً بلبل شیراز سے لیا ہے۔ اس کا مطلع ملاحظہ ہو :

از رُخِ خوب خویش اگر رفع کُنی حجاب را
چیست عجب خجل کُنی ہان مہ و آفتاب را

صلوا علی شمس الضحیٰ
صلوا علی بدر الدجیٰ
صلوا علیٰ خیر الھدیٰ
صلوا لروح المصطفیٰ
صلوا علیٰ خیر الوریٰ
صلوا علیٰ صدر العلیٰ
صلوا علیٰ کنز التقیٰ
صلوا لروح المصطفیٰ
صلوا علیٰ مطر الکرم
صلوا علیٰ بحر النعم
صلوا علیٰ کہف الامم
صلوا لروح المصطفیٰ
صلوا بحسن جمالہٖ
صلوا بحسن خصالہٖ
مع اٰلہٖ وعیالہٖ
صلوا لرُوح المصطفیٰ

عبدالقادر بیدلؔ

ستم است اگر ہوست کشد کہ بہ سیر سرو وسمن درآ
تو ز غنچہ کم نہ دمیدہ در دل کُشا بچمن درآ
پی نافہ ہای رمیدہ بُو مپسند زحمتِ جستجُو
بخیال حلقۂ زلف او گرہی خورو بختن درآ
نفست اگر نہ فسون دمد بتعلق ہوس جسد
زہٖ دامن تو کہ میکشد کہ درین رباط کہن درآ
ہوس تو نیک و بد تو شد نفس تو دام و دو تو شد
کہ این جنون بلا تو شد کہ بعالم تو و من درآ
غم انتظار تو بُردہ ام برہ خیال تو مُردہ ام
قدمی بر پرسش من کشا نفسی چو جان ببدن درآ
چو ہوا ز ہستئ مبہمی بتاملی زدہ ام خمی
گرۂ حقیقت شبنمی بشگاف و در دل من درآ
نہ ہوای اوج و نہ پستیئ نہ خروش و ہوش نہ مستیت
چو سحر چہ حاصل ہستیت نفسی شو و بسخن درآ
چہ کشی ز کوشش عاریت الم شہادت بی دیت
بہ بہشت عالم عافیت در جستجُو بشکن درآ

منوّرؔ

چہ ہوا خوش است بباغ دل در دل کشا بچمن درآ
بخدا و خالق جان و تن چو روان بقالب تن درآ
چہ روم برایتو کو بکو چکنم ز بہرِ تو جستجُو
چو زتُست این ہمہ رنگ و بُو تو بسان بوُی سمن درآ
پی آہوان خطا و چین چہ زنی بابرُوی خویش چین
بخدا خطای مرا ببین تو ز چین برآ بختن درآ
چو زحد گذشت خموشی تو قسم بغنچہ دہانیت
زصبای لطف عمیم حق چو گل چمن بسخن درآ
ز رُخ تو شمس و قمر خجل ز قد تو سروِ چہ پا بگل
چو بماست لطف تو مشتمل پی حل مشکل من درآ
چو محمدؐ ہست شہ زمن کہ بود خلاصۂ پنجتن
ز پئ امان دل و جان من بہ پناہ شاہ زمن درآ
گل باغ احمد مُصطفیٰ مہ پُر ضیا شہِ کربلا
چو ز خاک و خون تست تربت قبا ز قبا برآ بکفن درآ
بخدای خود نگہ نما رُخ خوب خویش بمن نما
تو کہ پادشاہی و شاہ ما پی دفع رنج و محن درآ

عبدالقادر بیدلؔ

بکدام آئینہ مائلی کہ فرصت این ہمہ غافلی
تو نگاہِ دیدۂ بسملی مژہ وا کن و بکفن درآ
ز سروش محفل کبریا ہمہ وقت می رسد این ندا
کہ بخلوت ادب وفا ز درِ برون نشدن درآ
بدر آئی بیدلؔ ازین قفس اگر آنطرف کشدت ہوس
تو بغربت آنہمہ خوش نۂ کہ بگوئیمت بوطن درآ

منوّرؔ

دستار ز دست تو شُد برون پی جستجُوش سرت نگون
بتلاش آن بر خش کنون بخدا بچاہِ ذقن درآ
چو منوّرؔ است ز جان و دل بہ ثنا و مدح تو مشتغل
پی حلِ مشکلم العجل چو صبا بسیر چمن درآ
ز ہجوم ہمّ و غم زمان شنوی اگر کنمت بیان
کہ ز بہرِ خیر و پئ امان بحصار خلق حسن درآ

غالبؔ

حق جلوہ گر ز طرز بیان محمدؐ است
آرے کلام حق بزبان محمدؐ است
آئنہ دار پرتو مہر است آفتاب
شان حق آشکار ز شان محمدؐ است

منوّرؔ

مارا چو آرزوی وصال محمدؐ است
خوش اشتیاق ما بجمال محمدؐ است
مارا مجال وصف رُخ احمدی کجاست
شرمندہ مہر و مہ چو ز خال محمدؐ است
گوشم نہ آشناست بصوت رباب و چنگ
خوش وجد ما ز ذوق مقال محمدؐ است

ہوا مخالف و شب تار بحرِ طوفان خیز
گستہ لنگر کشتی و ناخدا خفت است

کشتئ کہنہ و فرسُودہ و طغیانئ آب
طرفہ تر اینکہ ندارد نی و ملاح و طناب

احمد جامؔ

احمد جامؔ کا یہ شعر جسے سُن کر حضرت خواجہ بختیار کاکیؒ نے اپنی

منوّرؔ

فقیر صاحب کی ایک مثنوی کا مطلع جو آیت کریمہ ”کُلَّ یوم

جان جانِ آفرین کے سپرد کردی تھی ؛ ھو فی شان" کی تفسیر ہے احمد جام کے اِس مشہور شعر سے متاثر ہو کر لکھا گیا ہے ؎ :

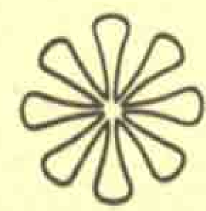
کشتگانِ خنجرِ تسلیم را — ای بہر آنی ترا شانی دگر
ہر زمان از غیب جانی دیگر است — عاشقت را ہر دمی جانی دگر

تنقید اور انتخاب ذاتی پسند کی چیزیں ہیں اس لیے ممکن ہے بعض صاحبِ ذوق قارئین کو ان میں اختلاف کے بعض پہلو نظر آئیں۔ لیکن میں نے محاکمہ کا حق ادا کرنے کی سعی ضرور کی ہے اور میری کوشش یہی رہی ہے کہ دیوان کی تدوین اور کلام کے مطالعہ کے بعد دیانت داری سے جو رائے قائم کی گئی ہے۔ مقدمہ اور انتخاب کلام میں اس کی وضاحت کر سکوں اور یہ اشعار شاعر کے منفرد اور امتیازی رنگ اور اُس کے ماحول کے اثرات کے ترجمان اور آئینہ دار ہوں۔

دیوان کی تدوین و ترتیب میں بعض فاضل احباب اور پروفیسر صاحبان کے مفید مطلب اور قیمتی مشورے لیے گئے۔ جن میں سے ڈاکٹر احمد بناہی، ڈاکٹر ظہور الدین، ڈاکٹر بشیر احمد، اور پروفیسر ایم اے مجید یزدانی کے نام خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔ ان کے مفید مشورے اِس ادبی کاوش میں مؤلف کے لیے مشعلِ ہدایت کا کام دیتے رہے ہیں۔ فقیر سیّد مغیث الدّین نے جس کمال مہربانی، فراخدلی اور خندہ پیشانی سے مجھے ہر قسم کا مواد فراہم کیا وہ انہی کا حصّہ تھا۔ ان کے کامل تعاون کے بغیر اِس دیوان کی تدوین و ترتیب کا سوال ہی پیدا نہ ہو سکتا تھا۔

توقع ہے کہ اہلِ علم حضرات میری اِس کوشش ناتمام میں میری کوتاہیوں سے چشم پوشی و اغماض سے کام لیں گے ؎ :

تا دست رسم بود زدم چاکِ گریبان — شرمندگی از خرقۂ پشمینہ ندارم



مخطوطۂ کلیّات یا دیوانِ منوّر کے خطّی نسخے

فقیر سیّد نور الدین المتخلص "منوّر" نے اپنے دیوان کو "دیوان منوّر" کے نام کے تحت اپنے جیتے جی مرتب کیا اور کتابت کروایا۔ اِس کے چھوٹے بڑے تین مختلف نسخے ہیں جو سیالکوٹی کاغذ پر لکھے ہوئے ہیں۔ کتابت نہائیت دیدہ زیب اور جاذب نگاہ ہے جو کاتب کے حسن ذوق اور لطف طبع کی دلیل ہے۔

دیوان منوّر کی ترتیب و تدوین کے دوران یہ تینوں نسخے پیش نظر رہے جو سب کے سب غیر مطبوعہ ہیں۔ دیوان میں کُل ۳۵۴ غزلیں اور مناقب، ۲۵ مثنویاں، ۷۷ قطعات، ۳۷ مسدّسات، ۲۵ مخمّسات، ۱۴۲ رباعیات و دو بیتیاں، ۱ مثلث اور ۱۷۰ منفرد اشعار ہیں اور یوں دیوان میں کل شعروں کی تعداد ۶۸۲۲ تک جا پہنچتی ہے۔

اِن نسخوں کو میں نے سہولت و اختصار کے لیے نسخہ خطی الف، نسخہ خطی ب اور نسخہ خطی ج کا نام دیا ہے۔ نسخہ خطی الف اور ب میجر فقیر سیّد مغیث الدین کی تحویل میں تھے۔ اپنے اسلاف و نیاگان کے ان ادبی شاہپاروں کو فقیر صاحب نے حرزِ جان بنائے رکھا اور دوست و احباب کی نظر اور دست بُرد سے بچائے رکھا۔ انہیں اپنے آبا و اجداد کی ان ادبی امانتوں کی جدائی ہرگز گوارا نہ تھی۔ مگر سیّد بابر علی شاہ کی اِس یقین دہانی پر کہ اب اُنکے اسلاف و نیاگان کے یہ ادبی جواہر ریزے اُن کی الماریوں سے نکل کر منصّۂ شہود پر آئیں گے اور چھپ کر مکاتب، مدارس اور یونیورسٹی لائبریریوں کی زینت بنیں گے، وہ انہیں میرے حوالے کرنے پر آمادہ ہو گئے۔ اور مجھے خوب یاد ہے کہ اپنے اسلاف کی اِن ادبی امانتوں کو میرے حوالے کرتے وقت وہ کس گومگو کی حالت میں تھے اور مجھے کتنی بار تاکید در تاکید کی کہ میں انہیں انتہائی حفاظت سے رکھوں۔ نسخہ خطی ج عزیزی سیّد بابر علی سے ملا۔ یہ نسخہ سب سے مختصر ہے۔ نسخہ خطی ب نسخہ خطی الف کے مقابلہ میں مختصر اور نامکمل ہے۔ البتہ جو کچھ ہے وہ نسخہ خطی الف سے مختلف نہیں۔ کہیں کہیں کسی شعر یا مصرع میں اختلاف ہے جو حواشی میں درج کر دیا گیا ہے۔ بعض غزلیات نسخہ خطی الف میں ہیں مگر

نسخہ خطی ب میں نہیں۔ اِس صورت میں بھی حواشی و پاورقی میں تصریح کردی گئی ہے۔ نسخہ خطی ج اِن دونو سے بہت مختصر ہے اِس میں زیادہ تر مسدسات، مخمسات و رباعیات ہیں۔ مواد کے لحاظ سے نسخہ خطی الف کو جامع ترین نسخہ کہنا چاہیئے۔

اِن میں سے نسخہ خطی ب سب سے قدیم ہے۔ ان کے لکھنے والے ملک سیف الدین ہیں اور رجب المرجب کی آخری تاریخ سن نامعلوم بمطابق ۱۸۔ ماہ مگھر سن نامعلوم میں اسے مکمل کیا۔ یہ اس عبارت سے پتہ چلتا ہے جو اس نسخے کے آخر میں یوں درج ہے۔

"دیوان قدوۃ العارفین، زبدۃ الکاملین، امام السالکین، خلیفۃ المسلمین، فیاض دوران، عادلِ زمان، امیر معدلت آئین، فقیر کرامت تزئین، مقبول درگاہ باری، ولی نعمی ام حضرت فقیر صاحب والامراتب عالی مناقب خلیفہ نُورالدین بخاری دام اقبالہٗ و اجلالہٗ از دستِ خطِ خام کمترین ارادت آئین ملک سیف الدین تباریخ سلخ رجب المرجب کہ عبادت از ہژدہم ماہ مگھر باشد صورت اختتام پذیرفت اللّٰھُمَّ اغْفِرْ لکاتبہ وَالقاریہ وَلِمَن نظر علیہ۔"

نسخہ خطی الف کی کتابت کے متعلق سال، مہینہ، دن بلکہ گھڑی تک یوں مذکور ہے :۔ "باتمام رسید و بانجام انجامید اجزا نسخہ متبرک متیمنہ طبع زاد حضرت خلیفۃ المسلمین، امام الکاملین، فیاض فیہ مساکین، سرآمد فصحا متکلمین، امیر معدلت قرین، مقبول اہل بیت مقرون جناب مقدس، مزکی معلی حضرت شیخ محی الدین قدس سرہٗ العزیز اعنی مخدومی و مولائی نُور الدّین بخاری زاد اللّٰہ شرفہٗ تباریخ نوزدہم ماہ شعبان المعظم ۱۲۵۹ ہجری پنجشنبہ در مسجد بلند کھاری کھوئی والا بوقت ہشت گھری روز برآمدہ صورت تطہیر پذیرفت،"

خود فقیر صاحب نے دیوان منوّر کی "تاریخ اتمام" "جزاك الله فى الدارين خيرا" لکھی ہے جو ۱۲۶۴ھ بنتی ہے۔ گویا اُن کی وفات سے تین چار سال قبل یہ دونو نسخے مکمل طور پر تیار تھے۔

تیسرا نسخہ خطی ج سب سے بعد کا اور آخری نسخہ ہے۔ اس کے لکھنے والے کا نام "غلام نبی" ہے۔ کاتب نے اپنے شہر کا نام بھی لکھا ہے مگر صحیح طور پر پڑھا نہیں جا سکا۔ تاریخ اختتام کتابت ۲۴ جمادی الثانی ۱۲۹۵ھ ہے۔ آخیر میں یہ شعر لکھا ہے ؏

نوشتہ بماند سیہ بر سفید   نویسندہ را نیست فردا اُمید

یہ نسخہ یقیناً فقیر صاحب کی وفات کے بہت بعد کا لکھا ہوا ہے۔

راقم الحروف کو دیوان منور کی تدوین و ترتیب سے پیشتر اپنے ڈاکٹریٹ کے مقالہ کے سلسلہ میں بعض مخطوطوں کی چھان بین کا تجربہ ضرور تھا۔ مگر وہ کام نثر میں تھا اور اس سے اک گونہ مختلف۔ ایک غیر مطبوعہ منظوم مخطوطے کی تدوین و ترتیب پر دیدہ ریزی اور کاوش کا یہ گویا پہلا موقع تھا۔ اِس لیے جب اِس علمی خدمت کا بارِ گراں اٹھایا تو اِس راہ کی دشواریوں سے کما حقہٗ آگاہ نہ تھا۔ بالآخر حدس و ذوق سلیم کا سہارا لیا اور قدم بقدم آگے بڑھتا گیا۔

خطّی نسخوں کے حواشی میں بعض جگہ بہت دقّت پیش آئی۔ کیونکہ وہ خط شکستہ میں لکھے ہوئے تھے۔ دوسرے نسخوں سے ٹکراؤ سے بالآخر وہ الجھنیں دُور ہو گئیں۔ کچھ مقامات ایسے بھی تھے۔ جہاں سبھی نسخوں میں بعض مصرعے نامکمل ہیں۔ ان کی تکمیل کی سبیل بھی شاید کسی نہ کسی رُخ نکل ہی آتی۔ مگر ان کی خانہ پُری کرنا علمی دیانت داری کے منافی تھا اور یقیناً کسی ایڈیٹر کو خُود رائی کا حق نہیں پہنچتا۔ اس لئے ان کو ویسے ہی رہنے دیا۔ اِس کے سوا کوئی چارۂ کار ہی نہ تھا۔

دیوان کی ترتیب و تدوین میں راقم نے جن امور کو پیش نظر رکھا۔ ضروری ہے کہ ان کی توضیح و تشریح کر دی جائے۔ فقیر صاحب کی بعض غزلیات فنی لحاظ سے غزل شمار نہیں ہو سکتیں۔ یقیناً ان کی طوالت انہیں اس دائرے سے باہر لے جاتی ہے، میں نے ایسی غزلوں کی طرف مقدمہ میں صریحاً نمبروں کے تحت اشارات کر دیئے ہیں مگر انہیں علیحدہ نہیں کیا۔ اس لئے کہ نہ وہ قصاید ہیں اور نہ فقیر صاحب قصیدہ گو شاعر، وہ مناقب کے زیادہ قریب ہیں اور فقیر صاحب نے خود انہیں غزلیات ہی کے زمرہ میں شمار کیا ہے۔ لہذا انہیں وہیں رہنے دیا ہے۔ ویسے فنّی نقطۂ نظر سے انہیں غزل شمار کرنے کا کوئی جواز نہیں اس لیے اِس حصے کو غزلیات و مناقب کا نام دیا گیا ہے۔

پاورقی اور حواشی کو مندرجہ ذیل امور کو پیش نظر رکھ کر مرتب کیا گیا ہے :

الف : حواشی میں دیئے ہوئے اشعار متعلقہ غزل میں درج کئے گئے ہیں۔

ب : (الف، ب اور ج) مختلف نسخوں میں جو تفاوت ہے اُن کا توازن و تقابل درج کیا گیا ہے۔

ج : کتابت کی جملہ اغلاط و اشتباہات کی نشاندہی کی گئی ہے۔

د : کلام میں جہاں آیاتِ قرآنی کی تلمیحات ہیں انہیں واضح طور پر آیت کریمہ متعلقہ بمعہ سورۃ اور سیپارہ کے درج کیا گیا ہے۔

ھ : اسی طرح حکایات و قصص و تمثیلات و تلمیحات کی تشریح بھی کر دی گئی ہے۔

و : متقدمین و متوسطین کے اشعار جن کے تحت تاثیر کوئی غزل، نظم یا اشعار لکھے گئے ہیں، پاورقی میں متحد المضمون اشعار کے موازنہ کی خاطر شاعر کے نام سمیت درج کر دیئے گئے ہیں۔

ز : غیر مانوس اور مشکل الفاظ کی تشریح و معانی دے دیئے گئے ہیں۔

ح : شرح اسماء رجال جن کی طرف اشارہ کیا گیا ہو۔

ط : مخفف الفاظ کی تشریح کر دی گئی ہے۔

ی : بعض جگہ "دستور زبان فارسی" کے لحاظ سے بحث کی گئی ہے۔

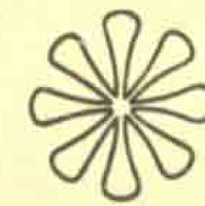
ک : کسی شعر میں وزن یا قافیہ وغیرہ میں کوئی سقم نظر آیا تو اُس کی نشان دہی کر دی گئی ہے۔

ل : کلام میں صنائع بدائع کی تشریحات بھی درج کر دی ہیں۔

کلیدی اشارات

۱ : دیوان کی ہجائی ترتیب شعر کے آخری حرف سے نہیں بلکہ دائیں جانب یعنی ابتدائی حروف تہجی پہ رکھی گئی ہے۔

۲ : اصناف شعر کے لحاظ سے ترتیب یوں ہے (۱) غزلیات و مناقب (۲) ثمنویات (۳) مقطّعات (۴) مسدسات، (۵) مخمسات (۶) رباعیات و دوبیتی ہا (۷) مثلث (۸) مفردات





ا

از رُخِ خوبِ خویش اگر رفع کُنی حجاب را … چیست عجب خجل کُنی ہاں مہ و آفتاب را
مہرِ رُخِ تو تا فگند پرتوِ نُورِ خویشتن … بردہ ز عکسِ نُورِ خُود رونقِ ماہتاب را
نذر دو زُلفت آورم صندلِ سُودہ با گلاب … نیز عبیر و عطر و گل عنبر و مُشک ناب را
ایکہ ز جامِ ذوقِ حق مست شرابِ وحدتی … بخش ز لطفِ خُود بمن جُرعۂ این شراب را
وحش و طیُور و جنّ و انس حور و ملک بصد زبان … وصف کنند ہر زمان از دِل و جان جناب را
ہمچو گدا بہ پیشِ تو بحر چو کشتی آورد … خجلت بیحساب داد بخششِ تو سحاب را
سیمِ مہ و طلای مہر نذر تو میکند سپہر … ہر شب و روز سرنگون بوسہ دہد رکاب را
حبِّ رسُولؐ و آلِ وی مُنجئ ماست روزِ حشر … پس نکسی[۱] بپرسدم روزِ جزا حساب را
مصحف رویش ایدریغ شُست بخُون چہ بیدریغ … خواند مگر نہ قاتلش صفحۂ این کتاب را
لعن و علن سزد بر آن ہر کہ بدشت کربلا … ز آلِ رسُول ایدریغ کرد دریغ آب را
گرچہ گناہ این حقیر بود فزون و لیک حق … داشت بحبِّ اہلِ بیت[۲] باز زمن عذاب را
بندۂ خویش را شرف بخش بہ بندگیِ خویش … ای بغلامئ تو فخر شیخ و صبی و شاب را

۱ "پس نہ کسی بپرسدم" حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۹۔
۲ "بحبّ اہلبیت" حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۹۔

تا که کشم بچشمِ جان سُرمهٔ خاکپای شاه   خوش بمژه بروفتم عتبهٔ بوتراب را

جُرمِ منوّرِ حقیر بخش زلُطفِ خود شبیر[1]

عذرِ غُلامِ خود پذیر بهرِ خُدا ثواب را

۲

اسبابِ ظاهری نبود گر برایِ ما   خوش کارساز ماست بعالم خدای ما

ای خاک پاک تو خوش کیمیای ما   وی نقش های پای تو خوش رہنمای ما

خیرِ دو کون بخش باین سائل از کرم   لِلّٰه شئ[2] چو ہست بہ پیشت صدائی ما

امن و امان و عزّت و اقبال و عافیت   از یُمن حُبّ تُست فراهم برای ما

اکنون زیُمنِ حُبّ تو مقبول عالمم   زین پیش گر نبود پشیزی بهای ما

از مُشکلاتِ دہر مخور غم منوّر!

مُشکلکشایِ ماست چون مُشکل کُشای ما

۳

اگر خورشیدِ جیلانی[3] نظر سازد دلِ ما را   کند در یک نظر لعلِ بدخشان سنگِ خارا را

[4] ز فکرِ نارسای ما جمالش ماورا باشد   که تاب دیدنِ خور نیست ہرگز چشمِ بینا را

اگر محبوبِ سُبحانی پذیرد بنده را در نذر   نیازش میکنم جان و دل و ایمان و دین یارا

[1] بخش زلطف یا شبّیر۔ حاشیہ نسخہ خطّی الف ص ۹۔
[2] اعتقادِ عوام "شئ للہ یا شیخ"
[3] مُراد از "پیرانِ پیر۔ پیر دستگیر شیخ عبدالقادر جیلانی"۔
[4] حافظ شیرازی کی شہرۂ آفاق غزل سے متاثر ہو کر اسی کے تتبع میں لکھی ہوئی ہے۔ حافظ شیرین سخن کے بعض اشعار ملاحظہ ہوں:
اگر آن ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ ما را   بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را
زعشقِ ناتمامِ ما جمالِ یار مستغنی است   بآب و رنگ و خال و خط چہ حاجت روی زیبا را

غلامِ درگهش باشد فلک زان طُرّهٔ تُوتُو   بسر دارد ز اکرامش نمی بینی ثریّا را

اگر بخشد مرا دیدار خود محبوبِ سُبحانی   کنم تا کیمیا از خاک پایش گیرمش پارا

بده ساقی منوّر را مئ ذوقش که در چونی   ندارد مثل و در لذّت خجل بنمود مُلها را

مریدانش ز اصغای نویدِ لَا تَخَف[1] زیبد

که بسپارند باوی کارهای دین و دُنیا را

۴

[2] اگر مه روی جیلانی نماید روی خود را   نذر سازم بیک نظّاره او دین و دُنیا را

ز خجلت بر نیاید تا بمحشر مهر و ماه ہرگز   اگر بی پرده بنماید جمالِ روی زیبا را

ز توصیفِ رُخش دعویٰ که بنماید تعالیٰ اللہ   که خورشیدِ رُخش دیدن کرا طاقت بگو یارا

ندیدم ہمچو قدّش راست اندر بوستان ہرگز   صنوبر دیدم و شمشاد و سرو و نخلِ[3] خرما را

نمودی زنده دینِ احمدی را ای مسیحا دم   توی کاحیا نمودی بعدِ عیسیٰ رسمِ احیا را

غلامان غلامانت شہان بودند در عالم   سکندر دیدم و جمشید و کیکاؤس و دارا را

منوّر چشم میدارد باین بسیاریِ عصیان

شفیع آرد بمحشر بہرِ بخشش آلِ طاہا را

۵

الا یا طالب الامداد فی التحمید من طاها   بلا احصیٰ ثناءً کُن ثنایِ مالکِ جاہا

[1] تلمیح بہ آیت کریمہ لَا تَخَفْ اِنَّکَ اَنْتَ الْاَعْلٰی پارہ۔۱۶ "قال الم" سورۃ طٰہٰ آیت ۶۸
[2] رجوع باشارات ۳، ۴ در صفحہ گذشتہ)
[3] "سرو نخل خرما" نسخہ خطّی ب ص ۲۴۔ (واؤ) ندارد (اشتباہ کاتب)

خداوندا زمین و آسمان و عرش و مافوقش — خداوندِ جبال و ریگ ها و دشت و صحراها
خداوندِ[1] نباتات و جمادات و همه حیوان — خدائی هرچه باشد در بطون بَرّ و دریاها
باسم ذاتِ پاک او نباشد جز الفِ اوّل — پسش لام مشدّد با الف بعدش نه اِلّا ها
خورند از خوانِ فیضش هر سحر هر شام خوش روزی — مجانین[2] و عقیل و جمله نادانها و داناها
کنون اندر جنابش عرض حال خویش میزیبد — که باشد حضرتش بهرِ عباداللہ ملجاها
ازان افتاده میگویم بدرگاهش بصد زاری — پناها، تکیه گاها، پادشاها، مالکا، شاها
مجیب الدعوتا، ستّار عیبا، غافر الذنبا — اِلٰه العالمینا، خالق الخلقا، شهنشاها
باین بسیاریٔ[3] عصیان بغفران چشم میدارم — نظر بر بندگیِ خود مرا ای برتو دعواها
ز امواجِ[4] معاصی خویش را در کشتیٔ فضلت — بیفگندیم بِسْمِ اللّٰهِ مُجْرِیهَا[5] وَ مُرْسٰهَا

منوّر تا بمالد چشمِ خود بر پای خاصانت
ز اهل اللہ میگیرید ازان با صد ادب پاها

۶

الا یا طالب المقصود شف بابًا وانزلها — که آثارِ[6] رسول اللہ را در ویست منزلها

---

[1] ع "خدای هر نبات و هر جماد و جملهٔ حیوان" نسخهٔ خطی الف ص ۲۔
[2] جمعِ "مجنون"
[3] ع "بوصفِ کثرت عصیان بغفران چشم میدارم" نسخهٔ خطی الف ص ۲۔
[4] تلمیح بآیت کریمہ وَقَالَ ارْكَبُوْا فِيْهَا بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرٖىهَا وَمُرْسٰىهَا اِنَّ رَبِّيْ لَغَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ۱۲ سپارہ "وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ" سورہ ہود۔ آیت۔
[5] ع "بہ نامِ فضلِ تو از موجِ عصیان در پناہ خود را" نسخهٔ خطی الف ص ۲۔
[6] فقیر خانہ کی ملحقہ حویلیوں میں بازارِ حکیماں میں ایک مقدس عمارت ہے جسے دربارِ عالی کے نام سے یاد کیا جاتا ہے جس میں آنحضرتؐ، اہلِ بیتؑ، ائمہ کرام اور بزرگانِ دین کے متعدد تبرکات ہیں جو فقیر صاحب نے لاکھوں روپے ہدیہ کے عوض حاصل کر کے وہاں بڑے اہتمام سے رکھے۔ فقیر خاندان کے عروج کے دنوں میں وہاں حفاظ ہمیشہ قرآن خوانی میں مصروف رہتے تھے۔ فقیر سید نورالدین نے جے پور سے سنگِ مرمر کی ایک مسہری بنوائی جس میں دو زانو بیٹھ کر وہ ان تبرکات کی روزانہ زیارت کرتے۔ یہ تبرکات جنہیں مطلع میں "آثارِ رسول اللہ" کے نام سے یاد کیا گیا ہے۔ آج بھی فقیر خانہ میں موجود ہیں۔ پہلے مصرع میں اعتقادِ عوام کی طرف اشارہ ہے۔ آج بھی عامۃ الناس اپنی حاجات کے حصول میں یہاں آتے ہیں۔ دربارِ عالی کا دروازہ کھٹکھٹاتے ہیں اور بڑے خشوع خضوع سے دعا مانگتے ہیں۔

غبار آستانش سُرمهٔ چشمِ ملک باشد — قمر اندر طوافش روز و شب گردد بمنزلها
غُلامِ درگهش هرگز نه بیند روزِ بدگاهی — غلامیٔ درش باشد کلیدِ حلِّ مشکلها
محبّان را چون طوف حضرت او فرضِ عین آمد — سزد با نیّت احرام گر بندند محملها
به لیل تار بیمِ موج و گردابی چنین بنگر — رسد کشتیٔ احبابش چه خوش آسان بساحلها
مرادِ دل اگر خواهی ازو غائب مشو زائر — متٰی ماتلق ما تهوی علیها اسجد و قبلها[1]

ز اکرامش بحمداللہ منوّر باده می نوشد
أَلا یا ایها الساقی ادر کاسًا و ناولها

۷

ای آنکه از تو هست همه رنگ و بوی ما — از لُطفِ خویش دار نگه آبروی ما
خواهم دگر ز بهرِ عدو زردیٔ رُخش — خواهم دگر بدهر بُود آبروی ما
کافیست در دو کون پئ حلِّ مشکلم — بینی اگر بگوشهٔ چشمی بسوی ما
زان هرچه هست در دلِ من حُبِّ حیدرؑ است — باشد گواه حالِ دلم گفتگوی ما
وز بادهٔ محبّت شاهِ علیؑ پُر است — مینای ما و ساغرِ ما و سبوی ما
گوید بچشمِ مقدمت اکنون منوّرت — ای دلربا و دلبرِ ما، ماهروی ما

کز بهرِ حلِّ مشکلِ ما ساز از کرم
یا شاهِ بوتراب گذاری بکوی ما

---

[1] یہ غزل خواجہ حافظ شیرازؒ سے شاعر کی گہری عقیدت کی شاہدِ عادل ہے۔ دیوانِ حافظ کی افتتاحیہ غزل کے چند اشعار ملاحظہ ہوں ؎

أَلَا يَا اَيُّهَا السَّاقِي اَدِرْ كَاسًا وَّ نَاوِلْهَا — کہ عشق آسان نمود اوّل ولی افتاد مشکلها
مرا در منزلِ جانان چه امن عیش چون هر دم — جرس فریاد میدارد که بربندید محملها
حضوری گر همی خواهی ازو غائب مشو حافظ — مَتٰی مَا تَلْقَ مَنْ تَهْوٰی دَعِ الدُّنْیَا وَ اَهْمِلْهَا

۸*

ای آنکه برکشی ز رُخِ خود نقاب را   سازی چراغِ صبح مگر آفتاب[1] را
ای بادشاهِ حسن دگر چارهٔ نماند[2]   جُز داغ بندگیٔ تو بس ماهتاب را
جای[3] امان و مامنِ احبابِ حضرتت   بنیم چو خوش بزلفِ تو هر پیچ و تاب را
وصف دو گیسوئیت چه نمایم که نکهتش   شرمنده کرد و ساخت خجل مشکِ ناب را
زان مشکِ ناب از سرِ خجلت که بُرده است   برخود کشیده است نه بینی حجاب را
گویم کنون سلام بزهرا و مصطفی   با هر دو سبطِ پاک شهِ بوتراب را
یا شاهِ بوتراب منوّر ز درگهت
خواهد بصد نیاز کنون فتحِ باب را

۹

ای آنکه بندگانرا غیر تو نی خدا ها   وز ردِّ عرض آنها باشد ترا حیا ها
ای ارحم از اب و ام وی ساقیِ سقاهم   کردی نه رزقِ کس کم ایصاحب[4] وفا ها
رزّاقِ هر عبادی خلّاقِ هر بلادی   هر نعمتم تو دادی ای سامع ندا ها
هر کس ثنات گوید سویت همیشه پوید   فضلِ ترا بجوید ای لائقِ ثنا ها
جز لطفِ تو ندیدم یار و شفیق هرگز   دیدیم[5] چون بخوبی در دهر آشنا ها

* غزل شماره ۸ در نسخهٔ خطی الف وجود ندارد۔
[1] شاعر سعدی شیرازی کی شہرۂ آفاق غزل سے متاثر نظر آتا ہے۔ سعدی کا مطلع ملاحظہ ہو: گر ماہ من برافگند از رُخ نقاب را — برقع فرو هلد بجمال آفتاب را
[2] چاره ای نماند۔
[3] جای امان مامن احباب .... حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۔
[4] ای صاحب نسخهٔ خطی الف ص ۴۔
[5] فعل مصرعِ ثانی با فعل مصراع اولی تطابقت ندارد۔ (ندیدم - دیدیم)

شاها به تُست هر عرض موقوف تُست هر غرض   در حکم تست هر مرض محکوم تو دوا ها
گوید فقیرِ احقر بنهاده بر درت سَر   یعنی گدا منوّر ای سامع دعا ها
خواهم دہی امانم از رنج دو جهانم   در ستر و هم عیانم ایصاحبِ عطا[1] ها
بپذیر پادشاها از لطفِ خود دعا ها
ای سامعِ نداها وی دافعِ بلاها

۱۰

نهم ذیقعده ماه ، سنه ۱۲۵۳ هجری

ای آنکه خالقی تو امیر و فقیر را   وی آنکه رازقی تو صغیر و کبیر را
بخشیدهٔ تو از کرم خود بسروران   اقبال و بخت و حشمت و تاج و سریر را
کردی عطا بحکمتِ خود نیز از کرم   با دوستانِ خویش تو دلق و حصیر را
از تو بود جمالِ رُخِ گلرخانِ دهر   از تست روشنی دلِ صافی ضمیر را
شیرین تو کردهٔ ز عنایاتِ خویشتن   قند و نبات و شکرّ و هم شهد و شیر را
خوشبو ز تُست صندل و دادی تو بُوی خوش   عطر و گلاب و عنبر و مشک و عبیر را
در روزِ حشر بهرِ نجات همه اُمم   بنواختی نبیٔ بشیر[2] و نذیر را
کردم نیاز حضرتِ او رُوح و جان و دل   سازد مگر قبول نیازِ فقیر را
یا ربّ مرا مپرس بروزِ جزا که من   آورده ام شفیعِ جناب شبیر را

[1] ای صاحب عطاها" نسخهٔ خطی الف ص ۵۔
[2] تلمیح به آیهٔ کریمه: فَقَدْ جَاءَكُم بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ ۗ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ۝ سیپاره ۶ - لا یحب الله - سورة المائده آیت ۱۹۔

گوید بدرگهِ تو منوّر بصد نیاز — دریاب هان ز لطفِ تو حالِ فقیر را

رزقِ حلال وافر و توفیقِ بندگی
یا رب ببخش از کرمِ خود فقیر را

۱۱

ای بندگی حضرتِ تو عزّ و شانِ ما — با من سزد که فخر نماید زمانِ ما
از یُمنِ فکرِ وصفِ جمالِ رُخت بود — پر نُور چشم و سینه و رُوح و روانِ ما
ما راست در تلاطمِ[1] امواجِ معصیت — دامانِ پاکِ آلِ نبیؐ بادبانِ ما
اندر غمِ شبّیرؑ چو آهی زنم ز دِل — این بس بود بسینهٔ دُشمن سنانِ ما
بهرِ نثار حضرتِ تو یا شهِ شبّیرؑ — پُر دُرّ و گوهر است در چشم دکانِ ما
افزود حُبِّ آلِ نبیؐ صد هزار شکر — اقبال و بخت و دولت و توقیر و شانِ ما

گوید بصد نیاز منوّر بحضرتت
سوئیم نگاهِ لطف شهِ مهربانِ ما

۱۲

ای چشم امیدِ ما بر افضالِ تو وا — باشد درِ تو ملجاء ما و ماوا
محتاج مداوا نشود ذاکرِ تو — نامت چو بود برای هر درد دوا
ذوقی که بیادِ تست هرگز نبود — در قند و نبات شهد و شیر و حلوا
خواهم که بروز حشر جایم بخشی — در بندگئ شاهِ علیؑ زیرِ لوا

---
[1] تلاطم امروز ہا۔

نامد بوجود گر نکوئی از من — در زادِ من است جمله از حرص و هوا
من آمده ام از بهرِ حلِّ مشکل — با آلِ نبی که تا نمائی در وا

در حشر مپرس از منوّر ز عمل
ای ساترِ عیب تا نگردم رسوا

۱۳

ای خدای کریم و بی همتا — واهب فضل و لطف و جُود و سخا
خالقِ عرش و فرش و ارض و سما — رازقِ فیل و مور و بُوم و هُما
تو کریمی و قادری و قدیر — غافر الذنب و بنده پرورِ ما
چشم دارم که بی دوا یابد — اظهر از درد چشم خیر و شفا
نیز خواهم بنُور عین نبیؐ — بهرِ عینین او چه نُور و ضیا
شُکر للّٰه که هاتفم گفتا — باجابت قرین شدت چو دعا

ای منوّر بشُکر آن حق گو
صد هزاران سپاس و حمد و ثنا

۱۴

ای رُخِ خوب خوش مطلع انوارِ هدیٰ — هر دو خدِّ[1] تو بود شمس ضحیٰ بدرِ[2] دوجا
هر دو گیسوی شریفت بود ای شاهِ دو کون — بهرِ ما حبلِ متین عروهٔ وثقی[3] بدوجا

---
[1] خدّ بمعنی رخساره۔
[2] "تخاطب برسُول کریمؐ۔ شَمسُ الضُحیٰ۔ بَدرُ الدُّجیٰ۔ نُورُ الهُدیٰ۔ کهفُ الوَریٰ۔"
[3] بمعنی مضبُوط رسّی اور مضبُوط دسته،

خواستم وصف جناب تو نمایم لیکن — من کجا وصف تو ای سرور کونین کجا
هان مگو نور نبیؐ، نور علیؑ نور بتول — نور شبّرؑ بیقین کرد یدالله یکجا
تاکه از وی بوجود آمدی ای معدن جود — ای جناب تو مرا جای پناه و ملجا
هاتفم داد درین عرصه بشارت از غیب — کای غلام شه شبیرؑ بیا زود اینجا
کوب اکنون در آثار شریفش[1] به نیاز — از پی خیر و شفا از پی امید و[2] رجا
کوفتم چونکه درش کرد ز لطفم در باز — باز فرمود بگیر آنچه تو خواهی زاینجا

شد دعایت چو **منوّر** باجابت مقرون
ایستاده بدرش بندگیات[3] آر بجا

۱۵

ای شاه هر دو عالم سرتاج اولیاها — بر ذات اقدس تو شد ختم انبیاها
شاهی که خاک پایت خواهند اصفیاها[4] — گیرند تا بدیده زان نور وهم ضیاها
اندر هوائی گردت گردد مدام گردون — دار همیشه زان چشم ماموری هواها
تا انجم و کواکب سازد جلا غبارت — آئینه خانهٔ او دارد ازان صفاها
ماهی که در طوافت گردند همچو گردون — اقطاب و غوث گردت چون هاله انبیاها
نام تو ورد دارم از بهر حل مشکل — ای نام اقدس تو باشد سر دعاها
لوح و قلم برایت عرشست و نیز کرسی — پیدا شده ز بهرت هم ارض و هم سماها

[1] مراد "دربار عالی" که در بازار حکیمان است و آثار رسول الله و اہل بیتؑ و بزرگان دین دارد۔
[2] "از سر امید و رجا" حاشیه نسخه خطی الف ص ۸۔ [3] جمع غیر مانوس۔ مراد بندگی هایش می باشد۔
[4] "خواهند اولیاها" نسخه خطی الف ص ۶۔

از بهر دفع امراض از چشم تو نگاهی — شاها اگر بسازی باشد سر دواها
شاها بده امانم از رنج و[1] جهانم — ای نافع خلائق وی دافع بلاها

خاک درش **منوّر** خاک شفاست باللّٰه
باشد بما محبّان زان موجب شفاها

۱۶

ای شهسوار عرصهٔ کون و مکان بیا — وی راز دار مرتبهٔ لامکان بیا
از بهر حلّ مشکل این عاصئ حقیر — ای از تو حلّ مشکل سرّ و عیان بیا
چو هرچه بود و هست بود جمله بهر تست — ای تاجدار مملکت کُن فکان بیا
بنهاده سر بسجده کنم عرض حال خویش — ای مایهٔ مسرت و امن و امان بیا
جُز درگه تو چونکه نبوده است چاره ام — ای دستگیر و چارهٔ بیچارگان بیا
آمد چنانچه باد صبا سوئ غنچها — تا غنچهٔ دلم شگفد همچنان بیا

روبد **منوّر** از مژه چون خاک راه تو
در اشتیاقت ای شه لولاک[2] شان بیا

۱۷

ای شه کربلا زمینت را — بوسم و روضهٔ برینت را
مردم دیده سر بسجده شدند — چونکه دیدند سر زمینت را

[1] "از درد و رنج و علت" نسخه خطی الف ص ۷۔ [2] اشاره به: لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْاَفْلَاكَ ۔ حدیث شریف
لَوْلَاكَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. مَا خَلَقْتُ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَالسَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ وَلَا الْعَرْشَ وَلَا الْكُرْسِیَّ وَلَا اللَّوْحَ وَلَا الْقَلَمَ وَ
لَا الْجَنَّةَ وَلَا النَّارَ وَلَوْلَا مُحَمَّدٌ مَا خَلَقْتُكَ يَا اٰدَمُ۔ (شرح تعرف ج ۲۔ ص ۴۲)

ابلق چرخ پشت خم دارد   تا بگیرد به پشت زینت را
خیره شد چشم مهر و ماه چو دید   پرتوِ نُورِ مه جبینت را
سائلِ نگهت اند عنبر و مشک   سنبل زلفِ عنبرینت را
آهوان می رمند تا[1] دیدند   آهوی چشم نازنینت را
مهر گردد که مهره[2] گردد کاش   یعنی آویزه نگینت را
از پئ حلّ مشکل کونَین   شافع آورده مُحی دینت[3] را
عرض دارد منوّرِ مسکین!   سر نهاده بسجده طینت را
عجبی نیست گر تو بنوازی   بندهٔ عاصئ کمینت را

شافع آرم بعفو تقصیرات
سیّدا خاطرِ غمینت را

۱۸

"حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۱۸"

ای صبا مرہون احسان خودم کُن ای صبا   یعنی از سوی من عاصی بسوی کربلا[4]
شو روان لیکن بشرط آنکه بر ہر یک قدم   عرض داری صد سلام و صد صلٰوۃ و صد ثنأ
درمیانِ سجده با صد ہا خشُوع و صد خضُوع   بر زمین سوده جبین خویش و بُوده جُبّه سا

[1] فعل اوّل و ثانی تطابقت ندارد۔ شاید که اشتباهِ کاتب باشد۔ ع آہوان می رمند تا بینند۔
[2] گردد اوّل فعل لازم گردد دوم بمعنی فعل ناقص۔
[3] مراد غوث الاعظم محی الدّین عبدالقادر جیلانی رح۔
[4] شماره نمبر ۱۸ در نسخهٔ خطی الف وجود ندارد۔

تا رسی اندر جوارِ پاکِ آن وادئ قدس   یعنی آن وادئ خاکِ پاکِ دشتِ کربلا
کز پئ کسبِ سعادت میکند گردش طواف   آفتاب و ماہتاب چرخ در صُبح و مسا
وز پئ تعظیم و تکریمش طبقها پُر ز نُور   سر نثارش میکنند جمعُ ملائک از سما
چون شوی وانگه زبخت سعد و در نیک اختری   باریاب عتبهٔ شاهِ شهیدِ کربلا
اعنی آن شاہنشه دُنیا و دین شاهِ شبیرؑ   راحتِ جانِ نبی و نُورِ چشمِ مرتضیٰ
یعنی آن طوطی باغ حضرت بنت رسُولؐ   اعنی آن ساقئ کوثر شافع روزِ جزا
اعنی آن شمع شبستانِ شه ختم الرسل   اعنی آن ماهِ درخشانِ سپهرِ لافتیٰ
یعنی آن سرمایهٔ ایمان و دین شاه حسین   اعنی آن انسان و جان را مقتدا و مهتدا
اعنی آن لولوی تاج حضرتِ زین العباد   یعنی آن نُورِ عیون انبیاء و اولیأ
اعنی آن جای پناه مامن انسان و جان   یعنی آن حبل المتین و عروهِ وثقئ ما
اعنی آن دُرِّ بنا گوشِ علیؓ و فاطمهؓ   یعنی آن غوّاص بحر ارتضا و اصطفا
اعنی آن مهر سپهر حضرت هادی السبل   یعنی آن ماهِ منیر آسمانِ هل اتیٰ[1]
آنکه در عزّو وقار و حشمت و جاه و جلال   نیست ثانیش دگر در زمرهٔ آلِ عبا
باوجود آنکه خود تختِ شهادت جای اوست   لیکن از روی وفور ناز نیزش بُود جا
گاه بر تختِ نبوّت بر دو "دوشِ احمدی"   گاه بر تختِ ولایت در کنارِ مرتضیٰ
سجده کُن ہاں سجده کُن ہاں سجده کُن ہاں سجده کُن   بر تراب روضهٔ شاه شهیدِ کربلا
بعدازان کُن عرض حالم ای صبا درحضرتش   بعد تسلیم و نیاز و صد صلٰوۃ و صد ثنأ

[1] تلمیح به آیت کریمه: هَلْ اَتٰی عَلَی الْاِنْسَانِ حِیْنٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ یَکُنْ شَیْئًا مَّذْکُوْرًا۔ تبٰرک الذی سیپاره: ۲۹- سوره الدهر- آیت ۱

کز شب تارِ غم کن روز روشن از کرم   ای رخت شمس الضحیٰ وی عارضت بدرالدجیٰ[1]

از تو میخواهد منوّر ———

هر شبی شب قدر و هر روزش چو عیدای مه لقا

۱۹

ای غلام تو جمله شاه و گدا   زیرِ فرمانِ تست قدر و قضا

ای رُخِ خوب تست شمسِ ضحیٰ   هست دو عارضِ تو بدر دوجا[2]

من چه گویم دگر بوصفِ رُخت   عاشقِ روی تست چون[3] که خُدا

ابلق دهر روز و شب گردد   زیرِ[4] حکمت بامر تو شاها

روز و شب برسر تو میگردد   افسر آسا شها چه چتر سما

چتر بر چتر بلکه می بینم   کرسی و عرش بر سرِ تو شها

من اگر میروم بگمراهی   شاهِ جیلان بیا رهم بنما

خانه زادت منوّر مسکین   عرض دارد شنو شه دوسرا

چون غلام تو ام شهِ[5] بغداد

بهرِ امدادِ ما بیا و بیا.

---

[1] اشاره به: "شَمسُ الضُّحیٰ بَدرُ الدُّجیٰ صَدرُ العُلیٰ نورُ الهُدیٰ کهفُ الوریٰ". (درود تاج)

[2] رجوع به اشاره ۱ صفحه ۱۴.   [3] "چونکه خدا" نسخهٔ خطی الف ص ۱۱

[4] ع زیرِ حکمت شها بامرِ خُدا نسخهٔ خطی الف ص". نیز: ع زیرِ حکمت بامرِ حق شاها (حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۱۱)

[5] مُراد غوث الاعظم شیخ عبدالقادر جیلانی رح

۲۰

ای فروغ[1] مهر و ماه از هردو رُخسارِ شما   ماه رویانِ جهان غلمان سرکارِ شما

چون وجودت[2] مرکز قوسین او ادنیٰ بود   ابروی مه روی خوبان قوسِ پرکارِ شما

من چگویم وصفِ تو ای عندلیب باغِ حُسن   طوطی و بُلبُل خجل از حُسن گفتارِ شما

خاک رویانِ درت چون گلرخانِ عالم اند   فخر بر ریحان و سنبل می کند خارِ شما

انبیاء و اولیاء گردند گردِ درت   کمترین هم طوف دارد گرد زوّارِ شما

طبعِ من دُرّ و گهر میریزد اندر نعتِ تو   کان گوهر گشت چون از یُمن افکارِ شما

چون منوّر عن اب وجد بندهٔ درگاهِ تُست

هر زمان باشد بجان مشتاقِ دیدارِ شما

۲۱

ای قاصر از بیان صفاتت زبانِ ما   شیرین بود ز شکرِ شکرت دهانِ ما

حیران کنهِ ذاتِ تو از عجز بوده اند   وهم و خیال و فکر و قیاس و گمانِ[3] ما

وحشی صفت اگرچه بهرِ سو رمَد دلم   غم نیست چونکه لطفِ تو باشد شبانِ ما

بیفکر عالمم ز عنایاتِ بیحدت   بر تست چون تکفّلِ سُود و زیانِ ما

ای جانِ جان چه خوش بدلم جا گرفتهٔ   همچون الف که هست مقامش بجان ما

---

[1] در تتبّع این غزل خواجه حافظ شیرازی: ای فروغ ماهِ حُسن از روی رخشان شما   آب روی خُوبی از چاه زنخدانِ شما (حافظ)

[2] تلمیح به آیت کریمه: "فَکَانَ قَابَ قَوسَینِ اَو اَدنیٰ" سیپاره ۲۷- قَالَ فَمَا خَطبُکُم- سورة والنّجم- آیت ۹

[3] تحتِ تاثیر اشعار شیخ اجل سعدی شیرازی رح

ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم   وز هرچه گفته اند شنیدیم و خوانده ایم

دفتر تمام گشت و بپایان رسید عمر   ما همچنان در اوّل وصفِ تو مانده ایم

(سعدی رح)

خواہد **منوّر** از تو ختم الرّسل کنون ای خالقِ دو کون و شہِ دو جہانِ ما

یا رب امان و امن بہرِ دو جہان بدہ

از بہرِ ما و بہرِ ہمہ دوستانِ ما

۲۲

ای ملائیک تابع جملہ رات[1] را — سرنگون اقطاب عالم پات[2] را

کی گذاری نفسِ کافر را بحال — چون شکستہ جدِ پاکت لات[3] را

مردمان را سجدہ سوی کعبہ است — سجدۂ ما قبلۂ حاجات را

کی گذاری بندۂ خود مُردہ دِل — چون توانی زِندہ کرد اموات را

بیت ربّی گر مطافِ حاجیان است — شُد طوافِ ما مریدان جات[4] را

عرض کُن از بہرِ ما درپیشِ[5] ربّ — تا نپرسد قِصّۂ مآفات را

ایکہ خورشید از جنابت ذرّۂ — آفتابی می سزد ذرّات را

از برای عفو تقصیراتِ ما — کُن شفاعت قاضی الحاجات را

شُد یقینم آنکہ لامثلک احد — چون شنیدم شان الہامات را

---

[1] مخفّف "رای ترا" (رایت را)

[2] مخفّف "پای ترا" (پایت)

[3] لات و منات مشہور بُت جو کعبے کے اندر تھے۔

[4] جات مخفّفِ جای تُرا۔

[5] در۔ پیش۔ دو حرف اضافہ (جار) (PREPOSITION) ہم لائے گئے جو فارسی زبان میں جائز ہیں خواہ دو مختلف لفظ ہوں یا عیناً ایک ہی صُورت رکھتے ہوں۔ اسے اہلِ زبان (تاکید ادات بہ ادات) کہتے ہیں مثلاً سے

نہاد آن سرش پست بر خاک بر — ہمین کرد نفرت بضحاک بر (شاہنامہ فردوسی)

ملاحظہ ہو شاہنامہ کے اِس شعر کے پہلے مصراع میں وہی ایک (بر۔بر) اور دُوسرے مصراع میں (بہ۔بر) لفظاً اختلاف ہے۔ اِسی طرح لفظ ازیراک یا زیراک بھی اِسی جنس سے ہے کہ از و را باہم استعمال ہوتے ہیں۔ مثلاً سے

زیراکہ تا بصبح شب دوشین — بیدار داشت بادۂ نوشینم (دیوان ناصر خسرو طبع تہران ۱۳۰۴ھ)

نیز ملاحظہ ہو۔ ع : ساحرانِ موسلی از استیزہ را۔ (مثنوی مولانا روم)

چشم آن دارم کہ سازم دمبدم — توتیای دیدہ خاکِ پات[1] را

وِرد نامت می نماید جلب خیر — رفع سازد آفت و عاہات را

رفعت ار خواہی دلا ہان یاد کُن — غوث اعظمؒ رافع الدّرجات را

چون سعادت بندۂ درگاہ تست — بس شقاوتہاست منکرہات را

ہست چون نصرت نصیب بندگانت — من ندانم بحث بُردوبات را

نامہ ام گر پُر ز نہی و منکر است — امر فرما نفئ این اثبات را

جان و مال و عزّت و ایمانِ خویش — می سپارم سیّدالسادات را

از **منوّر** ہیچ ناید غیر آنکہ

پیشت آرد ہدیۂ صلوات را

۲۳[2]

حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۲۰ (۲۱۔ماہ ذیقعد ۱۲۶۲ھ)

ای وجودت باعث بہبودِ ما — عاشق روی خوشت معبودِ ما

سوی درگاہت مرا شُد رہنمون — بخت نیکو طالعِ مسعودِ ما

قبلۂ حاجاتِ ما چون کوی تُست — آستانت خوش بود مسجودِ ما

یا حسینؑ ابن علیؑ این نذرِ تُست — مال و ملک و دولت موجودِ ما

از صبای لطف تو گل گل شگفت — غنچۂ نشگفتۂ مقصُود ما

حالیا گوید **منوّر** یا شبیرؑ — با نیاز و عجز نامعدود[3] ما

---

[1] پات مخفف (پای تو) [2] در نسخہ خطی الف وجُود ندارد [3] اشتباہ کاتب معلوم ہوتا ہے۔ نامحدودِ ما (رح برای ع)

مرحبا گویان رسیدم بر درت
ای قدومت باعثِ بهبودِ ما

۲۴

بیک پیامی که عرض دارم صبا خدا را بجز تو ما را — ببارگاه رفیع جاهی ز پر گناهی رسان دُعا را
پس از دعائیش بگو ثنائیش بگیر پایش ز جانبِ ما — پس از سلامم بگو پیامم که من غلامم رجان شما را
تراست شاهی بماه و ماهی جهان پناهی بتُست لائق — تو پادشاهی چه خوش نگاهی ز دل سیاهی زدائی ما را
نبی نگویم ترا ولیٔ ولی ولی را کجاست یارا — بغیر ذاتِ تو زنده سازد که دین احمد بگو خدا را
شها چگویم چیٔ و چونی و لیک اقطاب اولیأ را — سزد تفاخر بسُرمه سازئِ خاکپائے تو چشمها را
تو دستگیری مہ منیری شہِ سریری. بهر دو عالم — شوم فدایت بخاک پایت رهِ ہدایت نمائی ما را
گناهگاری سیاه کاری رسید باری بدرگهش ده — مکُن عتابش بکُن خطابش کشائی بالش شها خُدا را
سفید موئیٔ سیاه رُوی فقان بکوی تو آمد ایشه[1] — نظر بشیبش بپوش عیبش کشاد غیبش در هُدا را
منم غلامت کنم سلامت مکن ملامت مرا ز عصیان — که خواست احسان فضل عام تو جُرم بیحد ببخش ما را
بده مرادم که خانه زادم بپا فتادم که خاکپایت — کشم ز درمان بدیدهٔ جان که نورِ ایمان دهی خُدا را
شها نگویم ترا خدائی ولی[2] جدائی از و نه هرگز — ز هر دو چشمم یکی نماید بچشم احول چه کار ما را
فلک رومالی بدست کرده بکویت آمد پئی گدائی — بشیأً للّٰه[3] صدا نموده بگفت رحمی فتاده ها را

[1] "ای شہ" نسخہ خطی الف
[2] تلمیح و تائید به آیت کریمه: "مَنْ يُطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ اللهَ" سیپاره لَنْ تَنَالُوْا۔ ۴ سورۃ النساء آیت شماره ۸۰۔
ملاحظہ ہو یہی خیال از مولانا رُوم:-
ای اولیای حق را از حق جُدا شمرده — گر ظن نیک داری بر اولیأ چه باشد
(دیوان شمس تبریز۔ رُومی)
[3] "شیٔ لِلّٰه یا شیخ" اعتقاد عامة الناس۔

شده ز خورشید و ماه و انجم که هست نُه وش هنوز روشن — دو نان و مشتی برنج گشته ز خوان فیضت عطا سما را
زهی جنابت زهی صفاتت که شد بذاتت خُدای عاشق — زهی لسانت که بهرِ سائل گهی نعم مُود حرفِ لا را
بچشم اُمید آنکه شاید گهی گذارد قدم بچشم
کند منوّر بهر دو دیده بچشمِ اُمید دیده جا را

۲۵[1]

پذیر از بندهٔ احقر شهِ بنده نوازِ ما — سلام و بندگی و عجز و زاری و نیازِ ما
بهر آن و بهر ساعت بهر پاسی روز و شب — ز هر یک ماه و هر سال ای شفیق چاره سازِ ما
شب عاشوره در بزم محبّان شمع میگفتی — سزد در ماتمِ شبیّر این سوز و گدازِ ما
ندارم غم ز بی سامانی خود در جهان هرگز — توئی چون کارسازِ بنده و خوش چاره سازِ ما
منوّر چشم میدارد برای مقدمت زود آ
ز بهر سرفرازی و برای امتیازِ ما

۲۶

پُشت و رو هر دو سیاهست گر از نامهٔ ما — در ملوّث بگِل فسق بُود جامهٔ ما
ضامن مغفرتم روزِ جزا شُد صد شکر — آنچه در وصف نبیؐ کرد رقم خامهٔ ما
نکهت سُنبل زُلفش چو مشامم تر کرد — منّت نکهت عنبر نکشد شامهٔ ما
ورچه من بی هُنر دهرم و نالائق محض — بخش از روی کرم رونقِ هنگامهٔ ما
یا رسُولِ عربی عرض منوّر این است — داد از لطف و کرم حرمتِ عمامهٔ ما

[1] غزل شماره ۲۵۔ نسخہ خطی الف میں نہیں۔

۲۷

تا خلعت نور است بر شمس و قمر را
تا مهر بود تکمه گریبانِ سحر[1] را

تا طرّهٔ پروین بسر چرخ دهد زیب
تا پرورش از بیخ بود شاخ و ثمر را

تا زینت افلاک بروج اند کواکب
تا خیمهٔ چرخ است بسر جن و بشر را

از بنده سلام است بزهرا و بحیدر
وز بنده صلوٰة احمد و شبیر و شبر را

دی شاه علی کرد منادی بدو عالم
آگاه کند تا مَلَک و جنّ و بشر را

من داد رسم چون بمحبّان بدو عالم
بنید زمحبّان نه کسی رنج و ضرر را

عرضی است ازین بنده کنون بر درِ پاکت
یا شاهِ علی حرمتِ شبّیر و شبر را

بردار پیٔ دشمنِ من تیغ بیکدست
وز بهرِ امانم بدگر دست سپر را

مدّاحِ جنابِ تو منوّر بدو دیده
خاکِ درِ شبّیر کند کحل بصر را

غم نیست دلا دشمنت ار بر سرِ کین است
بسیار سرِ دشمنِ خود تیغِ دو سر را

۲۸

تا طُرّه پروین است بسر چرخِ برین را
تا چرخِ برین چتر بود فرقِ برین را

تا فرق زمین خاک حرمگاهِ بتولؑ است
تا فخر رسل شاه بود کشورِ دین را

تا کشورِ دین مامن هر خاص و عوام است
تا نکهتِ مشکست بنافِ آهوی چین را

تا آهوی چین باج ده نکهت مشکست
گیسوی حسین ابنِ علیؑ سرورِ دین را

یا سرورِ دین بر در آثار شریفت[2]
سایم بادب عارض و عینن و جبین را

[1] تا هست گذرگاه جهان شام و سحر را. نسخهٔ خطی الف ص ۷.
[2] اشاره به دربار عالی. تفصیلات کے لیے رجوع کریں غزل شماره ۲.

زان عارض و عینین و جبین است منوّر
از خاکِ درِ پاک تو این خاک نشین را

۲۹[1]

چون نکو دیدم بعالم زاهد و عیاش را
همچنان دیدم دگر چون محسن و اوباش را

زانهمه هرگز ندیدم راست میگویم مگر
هر یکی چون نقش دیدم صنعت نقّاش را

از حوادث گر امان خواهی دلا ناچیز باش
کس نمیگیرد نشانه دانهٔ خشخاش را

هر چه خواهی کن بعالم هان مگر هرگز مکن[2]
شرک با حق از برای خلق او پرخاش را

ای منوّر نورِ احمدؐ همچو ماهِ روشن است
چشم منکر هاش ماند دیدهٔ خفّاش[3] را

۳۰

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۱۰)

چونکه شبّیر گذر کرد بکاشانهٔ ما
چه خوشا باغ بود این دلِ ویرانهٔ ما

دل جان روحِ روان تن همه با عجز کنید
خوش نیاز است ازین بنده بجانانهٔ ما

از سرِ سیّد مظلوم کنم تا که نثار
هر یکی قطرهٔ اشکم شده دُردانهٔ ما

شکر این نعمتِ عظمای حسینی چکنم
رحم فرمود براین هیکلِ پیرانهٔ ما

پس زند طبلِ مه و مهر اگر مطرب چرخ
می زند صبح و مسا پیشِ درخانهٔ ما

[1] غزل شماره ۲۹ در نسخهٔ خطی الف وجود ندارد.
[2] تلمیح به آیت کریمه: لَا تُشْرِكْ بِاللهِ ۔ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ (اتل ما اوحی - پاره ۲۱ - سورهٔ لقمان - آیت شماره ۱۳)
[3] گر نه بیند بروز شپره چشم - چشمهٔ آفتاب را چه گناه.

در سرائید به بم و زیر ز شادی ز عجب ... چرخ زن چرخ همین شعر بشاهانهٔ ما
چه عجب گر به چنین طالع مسعود شود ... نقد حُبِّ شهِ شبّیر به بیعانهٔ ما
دست بردار منوّر بدعا وقت خوش است ... چونکه شبیرؑ گذر کرد بکاشانهٔ ما

سیّدا بادشها مهر خدا ماهِ لقا
پر کُن از بادهٔ عشرت همه پیمانهٔ ما

۳۱

چه دانم من جم و دارا و کی را ... چه دانم من رباب و چنگ و نی را
چو باشد پادشاهم شاهِ لولاک[1] ... سماع این بس که خوانم نعتِ وی[2] را
بخاک عُتبهٔ پاکِ محمّدؐ ... برابر کی نمایم روم و ری[3] را
توئی یا شاه شبیّر ابن حیدرؑ ... بمحشر دستگیر این غرق خی را
سحاب بخشش[4] هان کی تعجب! ... خجالت گر دهد جوّاد طی[5] را
کنون خواهم به پیش شاه جیلان ... که سازم عرض هان للّٰه شی[6] را
ز بعد ختمِ نعتِ احمدِ پاک ... چو خواندم صبحگاهی صفت[7] وی را
بگفتا هاتفم از روی شادی ... بجامِ عشرتم پُر کرده می را

بدین شادی کنون زیبد منوّر
سلام اللّٰه آن فرخنده پی را

---

[1] اشاره به "لَولَاکَ لَمَا خَلَقتُ الاَفلَاکَ" (حدیث شریف) نیز رجوع کنید به غزل شماره ۱۰
[2] "نعت وِرا" نسخهٔ خطی ب
[3] "روم و رےرا" نسخهٔ خطی ب
[4] "سحاب بخشت" در هر دو نسخهٔ الف و ب- اشتباه کاتب است
[5] "جوّاد طے" نسخهٔ خطی ب
[6] اعتقادِ عوام- "شیئًا لِلّٰهِ یا شیخ"
[7] صفت ورا (نسخهٔ خطی ب)

۳۲

چه هوا[1] خوش است بباغ دل در دل کشا بچمن در آ ... بخدا و خالق جان و تن چو روان تقالب تن در آ
چه روم برای تو کو بکو چه کنم ز بهر تو جستجو ... چو ز تُست این همه رنگ و بو تو بسان بوی سمن در آ
پی آهوان خطا و چین چه زنی بابروی خویش چین ... بخدا خطای مرا ببین تو ز چین بر آنجتن در آ
چو ز حد گذشت خموشی تو قسم بغنچه دهانیت ... ز صبای لطفِ عمیم حق چو گل چمن بسخن در آ
ز رُخ تو شمس و قمر خجل ز قد تو سرو چه پا بگل ... چو بماست لطفِ تو مشتمل پی حل مشکل من در آ
چو محمدؐ هست شه زمن که بود خلاصه پنجتن ... ز پئ امان دل و جان من به پناه شاهِ زمن در آ
گل باغِ احمدِ مصطفیٰ مه پُر ضیا شه کربلا ... چو ز خاک خونست ترت قبا ز قبا بر آ بکفن در آ
بخدای خود نگهِ نما رُخ خوب خویش بمن نما ... تو که پادشاهی و شاهِ ما پئ دفع رنج و محن در آ
دست ار ز دست تو شدُ بردن پئ جستجویش سرت نگون ... بتلاش آن برخش کنون بخدا بچاه ذقن در آ
چو منوّر است ز جان و دل به ثنا و مدحِ تو مشتغل ... پی حلّ مشکلم العجل چو صبا بسیرِ چمن در آ

ز هجوم همّ و غمِ زمان شنوی اگر کنمت بیان
که ز بهر خیر و پئ امان بحصارِ خلق حسن در آ

---

[1] تحت تاثیر شعر میرزا عبدالقادر بیدل در استقبال این غزل سُروده :-

ستم است اگر هوست کشد که به سیر سرو سمن در آ ... تو ز غنچه کم نه دمیدهٔ در دل کشا بچمن در آ
پی نافه های رمیده بُو مپسند زحمتِ جستجو ... بخیال حلقهٔ زلفِ او گرهٔ خور و بختن در آ
غمِ انتظارِ تو بُرده ام برو خیالِ تو مُرده ام ... قدمی به پرسشِ من کشا نفسی چو جان ببدن در آ
بکدام آئنه مائلی که ز فرصت این همه غافلی ... تو نگاهِ دیدهٔ بسملی، مژه وا کن و بچمن در آ

ز سروش محفلِ کبریا، همه وقت می رسد این صدا
که بخلوتِ ادب وفا، ز در برُون نشدن در آ

(میرزا عبدالقادر بیدل)

۳۳

(حاشیه نسخه خطی ب ص ۳۰)

درخت ظلم و جفا یا علی قلم فرما — ز بهر دشمن من تیغ خود علم فرما
بخیر ما و بخیر همه احبّایم — برات بد طلب بنده بر علم فرما
چو بارگاه تو دارالشفاء اسقام است — بیا و دفع غم و همّ و هم[1] الم فرما
رسیده ام بجنابت که از نسیم[2] کرم — چو گل شگفته شها غنچهٔ دلم فرما

منوّر است که گوید کنون بعجز و نیاز
پذیر عرض من و حلِّ مشکلم فرما

۳۴

دی سوار اسپ فکر بیقرار باد پا — بودم و گشتم بجبت و جوی مقصد جا بجا
هاتفم گفتا بیا زود[3] آ بدین سو مرحبا — مژده خوش فال خوش بشنو که میگویم ترا
غم مخور هرگز که حلّ عقدهٔ کارت کند — ناخن انگشتهای پنجهٔ مشکل[4] کشا
آنکه بود و هست و خواهد بود بیشک دائما — بهر حلّ مشکل کونین مامور از خدا
آنکه نام نامیش باشد دوای جمله درد — دافع رنج و عنا و معطی خیر و شفا
آنکه ذات اقدسش باشد میان اولیا — همچو بدر اندر میان انجم و سیّاره[5] ها

۱ ع همه همّ و غم و هم الم فرما (حاشیه نسخه خطی الف ص ۹) تلمیح به: "نادِ علیاً مظهرَ العجائب تجدهُ عوناً لکَ فی النوائب کلُّ همٍّ و غمٍّ سینجلی بنبوّتکَ یا محمّدُ و بولایتکَ یا علیُّ یا علیُّ یا علیُّ ادرکنی"
۲ ع رسیده ام بجنابت بچشم آن که ز کرم (حاشیه نسخه خطی الف ص ۹) ۳ با من بگو - حاشیه نسخه خطی الف.
۴ از نسخه خطی الف ص ۷. - نسخه خطی ب مشکلکشا دارد
۵ (اندر میان ثابت و سیاره ها.

صاحب تیغ و لوا و واهب جود و عطاء — واقف اسرار قدر و محرم سرّ قضا
نام پاکش بوتراب و حضرت شاه علیست[1] — والد شبّیر و شبّر حضرت شیر خدا
قوت بازوی احمد شوهر زهرای پاک — حضرت خیبر کشا اعنی علیِّ مرتضیٰ

ای منوّر زود شو برخیز و عرض حال کن
در جناب مستطاب حضرت مشکل کشا

۳۵

ربنا اللّهم اغفر ذنبنا — واستجب یا ربنا وارحم لنا
انت حسبی انت ربی بالکرم — انت ستّار العیوب بالعطا
انت حامٍ للعباد بلطف عام — انت ماحٍ للمعاصی کلها
فاغفر العصیان منا یا اله — باالنبی المصطفیٰ خیر الوریٰ

الذی بدر الدجیٰ شمس الضحیٰ[2]
والعلی والفاطمه وابنا[3] هما

۳۶

رسد عرض من مسکین به پیش مالک دلها — که در یک لحظه فضلش کرد آسان[4] جمله مشکلها
خدای اکرم و آمرزگار و راحم مطلق — که بنماید نزول غیث بهر سبزیٔ گلها

۱ از نسخه خطی الف ص ۷. - نسخه خطی ب علی مرتضیٰ دارد.
۲ تلمیح به: شمس الضحیٰ بدر الدجیٰ نور الهدیٰ کهف الوریٰ مصباح الظلم. شفیع الامم (درود تاج)
۳ " ": "المصطفیٰ والمرتضیٰ وابنهما والفاطمة"
۴ ع که کرد افضال او سبحانهٔ خوش حل مشکلها - رجوع به نسخه خطی الف ص ۳.

چو ضامن شد رسول اللہ بأمّت میسزد سویش　　بمحشر خوش باین امید بر بندند[1] محملها

نماند نیز اندر نزع و گور و وزن　پل　خوفی　　که لطف اوست در دُنیا و دین شامل بمنزلها

محمدؐ کافرینش را سبب بوداست و می باشد　　شهِ دین و مہِ ایمان و شمع جمع محفلها

شب قدر است پُر انوار و فضل حق چنین شامل　　که بهر فیض میریزد بحمد اللہ بساحلها

منوّر عرض میدارد بأمیدِ مئ ذوقت

الا یا ایها الساقی ادر کاساً وناولها

۳۷

سلام از من بآن شاه است کاندر دین و هم دُنیا　　نه پیدا شُد دگر چون وی نخواهد شُد دگر پیدا

اگر پیدا نمی شُد نورِ پاکش در ازل اوّل　　نبودی آدم و حوّا نبودی جنّت[2] الماوا

شَفِیعُ الْمُذْنِبِیْنَ[3] دانش محمدؐ مصطفیٰ نامش　　سریر آرای ملک قاب قوسینت و او[4] ادنیٰ

شفیعا شافعا حاجت روا یا ساتر العیبا　　شفاعت از تو میخواهد اگر اعلیٰ است ور ادنیٰ

---

[1] تحت تاثیر شعر حافظ شیراز، اینک برای ملاحظه چند اشعار حافظ شیرین سخن —

الا یا ایها السّاقی اَدِرْ کَاساً وَّ ناوِلها　　که عشق آسان نمود اوّل ولی افتاد مشکلها

مرا در منزلِ جانان چه امن عیش چون هر دم　　جرس فریاد می دارد که بر بندید محملها

شبِ تاریک بیم موج گردابی چنین حائل　　کجا دانند حالِ ما سبکباران ساحلها

همه کارم ز خود کامی به بدنامی کشید آخر　　نهان کی ماند آن رازی کزو سازند محفلها

(دیوان حافظ — غزل اوّل ص۱)

[2] تلمیح به (الف) لَوْلَا مُحَمَّدٌ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَا خَلَقْتُ الدُّنْیَا وَلَا الْاٰخِرَةِ وَلَا السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ وَلَا الْعَرْشَ وَلَا الْکُرْسِیَّ وَلَا اللَّوْحَ وَلَا الْقَلَمَ وَلَا الْجَنَّةَ وَلَا النَّارَ وَلَوْلَا مُحَمَّدٌ مَا خَلَقْتُکَ یَا اٰدَمُ (شرح تعرف ج ۲ ص ۴۶)

(ب) لَوْلَاکَ مَا خَلَقْتُ الدُّنْیَا (اللؤلؤ المرصوع ص ۶۶)

[3] تلمیح به: شَفِیْعُ الْمُذْنِبِیْنَ اَنِیْسِ الْغَرِیْبِیْنَ رَحْمَةٌ لِّلْعَالَمِیْنَ مِصْبَاحُ الْمُقَرَّبِیْنَ رَاحَةُ الْعَاشِقِیْنَ مُرَادُ الْمُشْتَاقِیْنَ - (درود تاج)

[4] تلمیح بآیت کریمه: فَکَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی (سیپاره ۲۷ - قال فما خطبکم - سوره - والنجم) آیت شماره ۹

اگرچه پُر گناه هستم وگرچه فاسقم شاها　　بحقِ اهلِ بیت خود بکونینم مکن رُسوا

بر اعدا فتحیابم کن سپرد بوترابم کن　　شفیعا فتحیابم کن بِسُبْحَانَ الَّذِیْ اَسْرٰی[1]

منوّر از تو میخواهد در اکرام ثنای تو

شفا و صحت و دفع بلا و ذِلّتِ اعدا

۳۸

عیشِ دُنیا چیست مانند خواب را　　بودِ وی ماند حبابِ آب را

سیریِ از دُنیا کجا چون پُر نگرد　　آبِ دریا کاسهٔ گرداب را

حُرمتِ نامِ شهِ شبیرؑ پاک　　عرض دارم فاتح الابواب را

ایکه دادی از کرمهای عمیم　　نور تابان کرمکِ شب تاب را

چشم دارم تا دهی از لطفِ خویش　　نُورِ عرفان این دلِ بیتاب را

وز تو خواهم حُرمتِ دستارِ خویش　　وز تو خواهم عزّتِ احباب را

وز پئ امن و امان از درد و غم　　حرز دارم سورهٔ احزاب را

یا شهِ مشکل کُشا در هر دو کون　　چشم دارم از تو فتح الباب را

چون نباشم بیقرارِ دیدنت　　ماهیان جوئید دائم آب را

زیبد اکنون از منوّر صد سلام

احمدؐ و آلِ وی و اصحاب را

---

[1] تلمیح به آیت کریمه: سُبْحَانَ الَّذِیْ اَسْرٰی بِعَبْدِهٖ لَیْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَی الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا الَّذِیْ بٰرَکْنَا حَوْلَهٗ لِنُرِیَهٗ مِنْ اٰیٰتِنَا ط اِنَّهٗ هُوَ السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ ○ (سُبْحَانَ الَّذِیْ سیپاره ۱۵ سوره بنی اسرائیل آیت شماره ۱)

۳۹

کجا آید زمن حمدت الٰہا خالقا شاہا خدایا پادشاہا، ساترالعیبا، شہنشاہا

قدیرا، قادرا، حاجت روایا مالک الملکا علیما، عالما، علام غیبا غیب آگاہا

کریما، اکرما، آمرزگارا غافر الذنبا، رحیما، راحما، پروردگارا نیک ہمراہا

مبرا ذاتِ تو از وضع و این[1] کیف و کم باشد، نہ جای از تو خالی ای منزہ از ہمہ جاہا

ز[2]من عجز و نیاز و بندگی در حضرتت زیبد کہ باشد درگہت ملجای اعلاہا و ادنیٰ ہا

چو[3] از نورِ عنایت کُن نمودی[4] موجبِ خلقت کُن از عینِ عنایت یک نگاہی[5] سوی من شاہا

نمی سوزد مرا نارِ جہنم گر تو می بخشی نمی از بحرِ فضلِ خود کہ بہرِ ماست دریاہا

چگویم از قصورِ خویش در وصف و ثنای تو چو قاصر ہست عقل و فکر و فہم و ہوشِ داناہا

منوّر معترف شد با قصورِ خویش می خواہد
بہ تحمیدت دگر امداد از مُزّمِلُ[6] طاہا

۴۰

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۹)

کی رسد سروِ چمن قامت دلجوی ترا کی رسد مشکِ ختن کاکل خوشبوی ترا

ملک چین بلکہ بہ بیعانہ سراپا چو خطاست ای شہ فخر زمن ہدیۂ یک موی ترا

[1] شرح این آیت کریمہ: لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ○ (سیپارہ ۲۵- الیہ یرد- سورہ الشوریٰ- آیت ۱۲)
[2] درج حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱ [3] درج حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱
[4] تلمیح بہ آیت کریمہ: وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ ط وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُ ط (سیپارہ ۷- و اذا سمعوا- سورہ انعام- آیت ۷۳)
[5] "یک نگاہی سوی من شاہا" نسخہ خطی ب ص ۳-
[6] ع- بہ تحمیدت دگر امداد اخلاص و از طاہا (حواشی و پاورقی نسخہ خطی الف ص ۱)، نیز مراد از حضور سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم "مزّمل و طٰہٰ" ہردو اسم آنحضرت ؐ (یا أیہا المزّمّلُ - طٰہٰ - ما أنزلنا علیک القرآن لتشقٰی ○

کی رسد عطرِ گل و عنبر و کافور و گلاب گل نسرین و سمن نکہت گیسوی ترا

ہمچنان کی رسد این مہر و مہِ چرخِ برین یا حسینؓ اخ حسنؓ پرتو خوش رُوی ترا

خواہد اکنون ز جناب تو منوّر بہ نیاز
سیّدا سرو علن خیر ثنا گوی ترا

۴۱

گذاری پای خود را گر بصحرا ای چمن آرا نمای سنبل و ریحان خس و خاشاک صحرا را

ز توصیفِ رُخت گفتن نمیدانم مگر دانم خجل خورشید بنمائی چو بنمای کفِ پا را

نسنجد[1] کیل فکرم حسن رویت را و گر گنجد میان ذرّۂ خورشید و گیرد قطرہ دریا را

شمارد لطف و احسانت کسی گر در شمار آرد یکی اقطار امطار[2] و دگر امواجِ دریا را

منم چون خانزاد[3] تو پناہِ ماست درگاہت غلامان درت دیدم چو من اجداد و آبا را

منوّر عرض میدارد ز بہر بخشش عصیان شفیع آوردہ پیشِ حق بمحشر آل طاہا[4] را

سزد اکنون سلام از من بصد عجز و بصد زاری
نبیٔ مصطفےٰ و حیدر و حسنین و زہرا را

۴۲

گر بیائی ز رہِ لطف بکاشانۂ ما رشک فردوس ز یُمن تو شود خانۂ ما

پیش ازین کسی بہ پشیزم نخریدی و کنون چرخ گردد بہ مہ و مہر بہ بیعانۂ ما

[1] "بمعنی پیمانۂ ما"
[2] باران [3] مُراد خانہ زاد-
[4] طٰہٰ -یکی از اسمای پاک حضرت سرور کائنات صلی اللہ علیہ وسلم (آل پیغمبر پاکؐ)

مردم دیده چو سُفتند بمژگان اشکم — منسلک گشت ازان سبحه و دُردانهٔ ما

چون بامید تو از جُرم نکردیم دریغ — آفرین باد برین همّتِ مردانهٔ ما

شکر لله که نمود است منوّر چشمم
شاه شبّیر باین عرض محبّانهٔ ما

۴۳

(حاشیه نسخهٔ خطّی ب ص ۲۱)

گر چشم التفاتِ تو باشد بسوی[1] ما — باشد مقام صحت و عزّت بکوی ما

بختم چو رهنمون شد بنمود کوی دوست — صد شُکر بر مراد شُده جستجوی ما

شاه شبّیر ابن علی چون تُوئی بدهر — یار من و نگارِ من[3] و ماهروی ما

پرمی بزم عشرتم اکنون زلطفِ تُست — مینای[2] ما و ساغر ما و سبوی ما

یا رب بهر زمان و مکان باشبّیر پاک — باشی نگاهدار من و آبروی[3] ما

نازم بیُمن قوّتِ اقبال خود بحق — کاقبال کرد از کرم این گفتگوی ما

قلبم بحُبِّ آلِ نبی چوُن منوّر است
مشکور فضلِ تُست همه موبموی[4] ما

۴۴

گل عذارا گلرخا غنچه دهانا مرحبا — بوترابا حیدرا خیبرستانا مرحبا

[1] "باشد بسوی ما" [2] "مینای ما"
[3] "من و ما" ضمیر واحد متکلم و ضمیر جمع متکلم هردو بهم در یک مصراع که از فصاحت دُور است۔
[4] حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۲ "موبموء ما" دارد۔

در گلستان قلوب دوستان خویشتن — عندلیبا، بُلبُلا، شیرین زبانا مرحبا

احتیاجِ عرضِ حالم نیست اندر حضرتت — عالِمِ سرّ و عیانا راز دانا مرحبا

بهر تنبیه و سزای دشمنان این فقیر — شهسوارا صفدرا خیبرستانا[1] مرحبا

تا بدوزی سینه اعدای ما را در دمی — غالبا، تیغ ابروا مژگان سنانا مرحبا

وز پی امداد حلّ مشکلاتم در دو کون — مشفقا، شفقت نشانا راز دانا مرحبا

چون منوّر عن اب و جدّ بندهٔ درگاهِ تُست
بحرِ ذخّارا سحابِ دُر فشانا مرحبا

۴۵

گیری چو بدست خود علم را — آن کیست نگیردت قدم را

ای سرور دین چگوئیمت وصف — شاهی بعرب مهی عجم[2] را

گویم نه فقط که هست مشهور — روحی در حلّ و جان[3] حرم را

بگرفته فلک نذر برایت — دینار خور و مه درم را

دارد بطواف پشت را خم — گیرد بدو دست تا قدم را

نقّاش ازل بشان رویت — تا در نکشد دگر رقم را

بر صفحهٔ روی همچو ماهت — بگذاشت ز دست مُو قلم را

این نکتهٔ خوش عیان شُد از زُلف — بنمود چو تار و پیچ و خم را

از خجلت نکهتِ دو زُلفت — گم کرد غزال مشک رم را

[1] مراد مولای مشکل کشا حضرت علی مرتضیٰ که "خیبر" را کشودند [2] اشاره به: سَیّدِ العَرَبِ وَالعَجَمِ۔
[3] حِل بمعنی حرم سے باہر آنا۔ احرام سے باہر نکلنا۔

کوس مه و مهر میزند چرخ   ز اقبالِ تو صوت زیر و بم را
من زان تو ام به بخش از لطف   عصیان من و همه بدم را
ای سرورِ دین بروزِ محشر   دریاب و بگیر هان یَدم را
خواهم ز تو تا دِگر نه بینم   حزن و غم و رنج و هم[1] الم را
این نعت به پیش تُست هرچند   چون قطره به بحر و نم چویم را
لیکن بپذیر از منوّر   یاشاه و مپرس کیف و کم را
در صلهٔ نعتِ تُست شاها   تشریفِ تو آرزو برم را
انوارِ تو آرزو دلم را
هیجان تو آرزو سرم را

۴۶

نامِ نامیٔ خدائیست سرنامهٔ ما   طُرّهٔ بندگیش زینت عمامهٔ ما
از ادب سجده کنان در رقم نام نبی   جُبّہ سا بر سر قرطاس بود خامهٔ ما
هرچه هست از تو بود ذائقه و لامسه ام   ور بود سامعه و باصره و شامهٔ ما
حالیا از در تو عرض منوّر انیست   در گلِ فسق گر آلوده بود جامهٔ ما
در دو عالم بخدا رحمت عامت خواهد
یا رسُول عربیؐ معصیتِ تامهٔ[2] ما

[1] اشاره به : دَافِعِ الْبَلَاءِ وَالْوَبَاءِ وَالْقَحْطِ وَالْمَرَضِ وَالْاَلَمْ۔
[2] اشاره به : وَسِيِّدِنَا فِى الدَّارَيْنِ مَوْلَانَا وَمَوْلَى الثَّقَلَيْنِ٭

۴۷

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص۴)

یا الٰهی عنایتم فرما   کرم بی نهایتم فرما
چون توئی كَافِيَ لِكُلِّ[1] اُمُوْر   یا الٰهی کفایتم فرما
حامیم چونکه جُز تو دیگر نیست   یا الٰهی حمایتم فرما
راه گم کرده ام چو در شبِ تار   بره نیک ارائیتم فرما
جُبّہ سا گویدت منوّر نیز
یا الٰهی هدایتم فرما

۴۸[2]

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص۱۲)

یاحسین ابن علی غم برِ ما   پیرِ ما هادیٔ ما رهبرِ ما
والدینت چو علی است و بتُول   خوش بود جدّ تو پیغمبرِ ما
از کمال کرمت هست و بود   خلعت عزّ و شرف دربرِ ما
از عنایاتِ عمیمت چه خوش است   برسرِ تاج من و افسرِ[3] ما
کن مروّج ز کرم نقد دلم   گرچه قلب است شها این زرِ ما
وز کرمهای تو بنیم فقط   این هجومی که بود بر درِ ما

[1] اشاره به : قَاضِىُ الْحَاجَاتِ وَكَافِى الدَّرَجَات۔
[2] غزل شماره ۴۸ در نسخهٔ خطی الف وجود ندارد۔
[3] ضمیر واحد متکلم و جمع متکلم (من و ما)، در یک مصراع بهم که غیر فصیح باشد۔

لطف فرما بمنوّر ز کرم
که توئی خوش ورق دفترِ ما

۴۹

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص۱۴)

یا حسین ابن علی غم بر ما | خوش بود جدِّ تو پیغمبرِ ما[1]
خاک پاک درِ تو هست و بود | مشک ما صندلِ ما عنبرِ ما
وز ده و چار چو رخت دلِ ماست | خوش ده و چار بود بسترِ ما
خواهم اکنون که بگوئی ز کرم | کز غم آزاد بود قنبرِ[2] ما

وز منوّر ز عنایت غم بر
یا حسین ابن علی غم بر ما

۵۰

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص۱۵)

یا حضرت شبّیر نگاهی بسوی ما | وز لطف خویش دار نگاه آبروی[3] ما
دامانِ چاک چاک مرا کن رفو ز لطف | بگذشته است کارِ شها از رفوی[4] ما
محکوم بوده آید فرمان برو مطیع | در دهر هر کسی که بود روبروی ما
چون[5] هر چه از من است از آنِ تو بوده است | وز گلستانِ تست همه رنگ و بوی ما

---

[1] هر دو مصراع این شعر در غزل شماره ۴۸ هم وجود دارد.
[2] اسمی است غلامِ حضرت علیؑ - اینجا مراد از خود شاعر [3] آبروِ ما نسخهٔ خطی الف.
[4] از رفوِ ما نسخهٔ خطی الف [5] ع کان سمان هرچه بُوده است. حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف.

خواهد منوّر از تو کنون یا شهِ شبّیر
تا خوش بهر دو کون بود آبروی ما

۵۱

یا حضرتِ مشکل کشا امدلنا امدلنا | اخِ نبی مصطفیٰ امدلنا امدلنا
شمس الضحیٰ بدر الدّجےٰ امدلنا امدلنا | اعنی علیؑ مرتضےٰ امدلنا امدلنا
ای صاحبِ تیغ و لوا امدلنا امدلنا | وی قبلهٔ حاجت روا امدلنا امدلنا
وی اصفیا را پیشوا امدلنا امدلنا | اعنی علیؑ مرتضےٰ امدلنا امدلنا
وی پادشاهِ اولیاءٔ امدلنا امدلنا | وی اولیاء را مقتدیٰ امدلنا امدلنا
ای مقتدیٰ وی مهتدیٰ امدلنا امدلنا | اعنی علیؑ مرتضےٰ امدلنا امدلنا
ای غنچهٔ دل را صبا امدلنا امدلنا | کاهِ دلم را کهربا امدلنا امدلنا
وی قبلهٔ آلِ[1] عبا امدلنا امدلنا | اعنی علیؑ مرتضےٰ امدلنا امدلنا
وی لائقِ مدح و ثنا امدلنا امدلنا | وی دافعِ رنج و عنا امدلنا امدلنا
وی گمرهان را راهنما امدلنا امدلنا | اعنی علیؑ مرتضےٰ امدلنا امدلنا
وی قبلهٔ اهلِ جفا امدلنا امدلنا | وی کعبهٔ اهلِ وفا امدلنا امدلنا
وی قامعِ بیخِ جفا امدلنا امدلنا | اعنی علیؑ مرتضےٰ امدلنا امدلنا
ای شافئِ اسقامِ ما امدلنا امدلنا | ای دافعِ آلامِ ما امدلنا امدلنا

---

[1] حاشیهٔ آن صفحه "زبدهٔ آل و عبا" دارد.
[2] همه اشعار تفسیر مفصلی است از: نادِ علیاً مظهرَ العجائبِ تجدهُ عوناً لکَ فی النوائبِ، کلُّ همٍّ وغمٍّ سینجلی بنبوّتکَ یا محمّدُ وبولایتکَ یا علیُّ یا علیُّ یا علیُّ ادرکنی ○

ای باعثِ آرام ما امدلنا امدلنا　　اعنی علیؑ مُرتضےٰ امدلنا امدلنا

ای شافع روزِ جزا امدلنا امدلنا　　ابرِ عطا بحرِ سخا امدلنا امدلنا

ای سامع عرض گدا امدلنا امدلنا　　اعنی علیؑ مُرتضےٰ امدلنا امدلنا

گوید منوّر جُبّہ سا امدلنا امدلنا　　یا حضرتِ شیر خُدا امدلنا امدلنا

شیرِ خُدا بہرِ خدا امدلنا امدلنا

اعنی علیؑ مرتضیٰ امدلنا امدلنا

۵۲

یا شبیر و شبر بدینِ شما　　بدلِ پر غم حزینِ شما

بدو رُخسارهٔ حسین شما　　بدو چشمانِ نازنینِ شما

چشم دارند مردم چشم　　بمژه رفتن زمینِ شما

کرد خوشبو چه خوش مشام دلم　　نگهت زلفِ عنبرینِ شما

مه و مهر و زهره خجلت داد　　هر دو رُخساره و جبینِ شما

ابلق دهر را بزینِ سپهر!　　مهر و ماه و رکاب زینِ شما

آنکه در دهر مهر نامندش　　هست آویزهٔ نگینِ شما

عرض دارد منوّرِ مسکین　　بندهٔ احقرِ کمینِ شما

که بود حشر او بروزِ جزا

با شبیر و شبر بدینِ شما

ردیف الباء

۵۳[1]

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۳۰)

از گرد نعل پای شبیر ابن بوتراب　　روشن دو دیده ام[2] شُده چون مهر و ماهتاب

یعنی چنان نمود دو چشم که روشنست　　از خسف و کسف چونکه دہد ماه و آفتاب

زیبد کنون سلام بر ارواح طیّبات　　یعنی شبیر و شبر و آلش ز شیخ و شاب

خواهم پس از سلام دگر یا شبیر پاک　　حل عقود و خیر و امان هر سه بس شتاب

خواهد دگر منوّر مدّاح بعد مدح

عفو گناه و صحتِ ایمان از آن جناب

۵۴

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۳۶)

اِنَّ صَرَفْتَ الْعُمُرَ رَبِّی فِی اللَّعِبِ　　لَیْسَ غَیْرُ الْفَضْلِ لِاِعْفَائِی سَبَب

اَنْتَ سَتَّارُ الْعُیُوْبِ اَنْتَ رَبّ　　غَافِرٌ لِلذَّنْبِ کَشَّافُ[3] الْکُرَب

---

[1] اشعار تحت شماره ۵۳ در نسخهٔ خطی الف وجود ندارد۔ [2] بر صحت از آشوب چشم سروده شد۔ [3] شرح منظوم دُعای ماثوره :- یا اللہ یا اللہ یا اللہ یا غیاثَ الْمُسْتَغِیثِیْنَ یا امانَ الْخائِفِیْنَ یا مُجِیْبَ الدَّعَوَاتِ یا قاضِیَ الْحاجاتِ یا سَتَّارَ الْعُیُوبِ یا غافِرَ الذُّنُوبِ یا کاشِفَ الْکُرُوبِ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا اَنْتَ خَیْرُ الرَّاحِمِیْنَ ○ نیز وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَاَنْتَ خَیْرُ الرّٰحِمِیْنَ ○ (سیپاره قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُوْنَ ۱۸ سورة المؤمنون آیت ۱۱۸)

فَاغْفِرِ الْعِصْیَانَ مِنِّیْ کُلَّهَا   وَاقْضِ حَاجَاتِیْ بِسُلْطَانِ عَرَبِ
اَحْمَدُ الْمُخْتَارُ فَخْرِ الْاَنْبِیَا   اَشْرَفَ الشُّرَفَا بِحَسَبِ وَّالنَّسَبِ
سَائِلٌ مِّنْكَ الْمُنَوَّرْ بِالنَّبِیْ
فَاَعْطِهٖ رِزْقَ الْکَثِیْرِ بِلَا التَّعَبِ

۵۵

ای بکنه تو عقل در گرداب   وی به بحر تو نه فلک چو حباب
هیچکس منکرت نبوده و نیست   هوشیار است ورچه مستِ شراب
یک نمی بحر فیض تست که دهر   هر کجا می برد بچنگ سحاب
روزیٔ تازه از تو می یابند   چه جنین[1] و چه بچه شیخ و چه شاب
بگدا و بشه عنایتِ تست   گرچه دلق است ور بود سنجاب
همچو یک ذره ایست از مهرت   آفتاب است اگر و گر مهتاب
چون پی حل مشکلات دو کون   هست نامت کلید فتح الباب[2]
عرض دارد منورت بجناب   اِفْتَحْ یَا مُفَتِّحَ الْاَبْوَابْ[3]
نیز خواهد بنامِ آلِ نبی
جامِ کوثر بنزع و یومِ حساب

۵۶

ای بهجرت چون فلک صدها حباب   ذرهٔ از آفتابت آفتاب

---

[1] "بچه در رحم مادر"   [2] بمعنی کشودن در.   [3] یعنی ای کشاینده درِ دری را برویم بگشا.

غیر بحر فیض جاریٔ حضور   من ندیدم هیچکی الا سراب[1]
از عنایت های خود بنواختی   حضرت شاه علی صفدر خطاب[2]
تا فشانده از عرق یکقطرهٔ   از خجالت در صدف شد دُرِّ ناب[3]
تاکه بنموده عذار اندر چمن   گل عرق بنمود یعنی شد گلاب[4]
باز هم مستور از شرمندگی   ماند اندر شیشه از روی حجاب[5]
تا نموده گیسوئ مشکینِ خود   میخورد زلف بنفشه پیچ و تاب[6]
داغداران جنابش بوده اند   صد هزاران بنده همچو آفتاب
شیر را دیدم چو روبه منزلت   پیش حکمِ آن شه عالیجناب
نیز دیدم پیش قدر عالیش   فیل مور و باز مانند ذباب[7]
هر کرا دیدم غلام شاه بود   گر صبی بود و اگرچه شیخ و شاب[8]
از کرامتهاش گر بنوشتمی!   میشد از روداد هر روزی کتاب[9]
من نمیدانم چرا انکار کرد   از جنابش خارجی[10] خانه خراب
من چو باشم مست نعت و منقبت   پس نمیدانم می و چنگ و رباب
عرض میدارد محب درگهت   یا علی یا ایلیا[11] یا بوتراب
از تو خواهم یا علیٔ مرتضیٰ   صحت و خیر و شفا لیکن شتاب

---

[1] این شعر در نسخه خطی الف بعد از شعر شماره هفتم است (ص ۱۶ نسخه خطی الف)، [2] صف شکن [3] شد بمعنی فعل لازم است نه که فعل ناقص:- چنانکه سعدی فرموده ع شد غلامی که آبِ جو آرد [4] ع ز شرم رنگِ رخسارش چو نیلوفر در آب بتی - (شیخ سعدیؒ)
[5] حافظ این طوری سروده است ؎ پرده از رخ بر فگندی یک نظر در جلوه گاه   در حیا حور و پری را در حجاب انداختی (حافظؒ)
[6] مولانا جامی گفته:- بنفشه طره مفتول خود گره می داد - صبا حکایت زلف تو در میان انداخت (جامی)، [7] بمعنی مگس [8] وگرچه نسخه خطی الف ص ۱۰، [9] گویا ع "مثنوی هفتاد من کاغذ شود" (رومیؒ) [10] آنان که علیه حضرت علی جنگیدند [11] "ایلیا و بوتراب" هردو لقب حضرت علیؓ.

از تو خواهم تاکه باشد همچو شمع دوست را دل روشن و دشمن مذاب[1]

از تو خواهم جلوهٔ دیدارِ تو گر به بیداری به بخشی یا بخواب

هم بنزع و حشر بر آئی سرم از سر لطف و دهی جام شراب

کُن منوّر از سرِ لطف عمیم

جسم و جان بنده چون مه ز آفتاب[2]

۵۷

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۳۱)

"در مدح شاه مردان"

ای خجل پیشِ رُخ تو ماهتاب[3] پیش روئیتو تو کی آرد ماهتاب[4]

بنده گیت[5] موجبِ آزادگیست الغلام درگهت هر شیخ و شاب

از تو خواهم صحت و امن و امان از تو خواهم در دو عالم فتح باب

نام پاک تو شها مشکل کشاست مشکلاتم حل کُن ! بُوتراب

انتظار مقدمت دارم کنون تا بیائی بهر امدادم شتاب

وز تو میخواهم بسبطینِ نبی صحت جان و تن ای عالیجناب

کُن منوّر را ز عین لُطف خویش

نیک نام و کامران و کامیاب[6]

۱؎ بمعنی پگھلنا۔ ۲؎ همچون آفتاب ۔ نسخهٔ خطی الف ص ۱۷

۳؎ ۴؎ در هر دو مصراع "ماهتاب" است۔ در یکی آفتاب و در دیگری ماهتاب بهتر می باشد۔ ۵؎ مُراد "بندگی ات"

۶؎ غزل شماره ۵۰ در نسخهٔ خطی الف وجود ندارد۔

۵۸

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۳۰)

ای صبا عرض را رسان[1] بادب سر بسجده بپادشاهِ عرب

کای حبیبِ خدا و شافعُ ما وی بروی خوش تو عاشقِ ربّ

گرچه کردم همه بنادانی عمر خود صرف هان بلهو و لعب

ور نباشد چو من دگر عاصی بجنوب و شمال و شرق و غرب

چشم دارم ولی بسبطینت[2] خیر دُنیا و دین بغیر طلب

تا نه بینم شها دگر زین بعد هیچک از فکر و رنج و درد و تعب

وانچه خواهم که بینم از لُطفت عزّ و جاه است و فرح و عیش و طرب

لیکن این جُمله از تو می خواهم که دهی بنده را بغیرِ سبب

خواهد اکنون منوّر از باغت

به بهی خوش انار و سیب و عنب[3]

۵۹

ای غلام داغدارت ماهتاب ذرّهٔ از مهر رویت آفتاب

منکر حُسنت نباشد هر که راست[4] چشم بینا ای شه عالیجناب

خاک کُویت سُرمه چشم ملک گردِ راحت توتیای[5] شیخ و شاب

از ارادت هر که میکوبد درت در زمان بر روی او شد فتح باب

۱؎ "عرض رسان با ادب" حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۱۵ ۲؎ سبطین پیمبرؐ (امام حسنؑ و حسینؑ)

۳؎ بمعنی انگور ۴؎ "هر کراست" ۵؎ سُرمه

زان منوّر عرض میدارد کنون
المدد یا علی[1] یا بوتراب

۶۰

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۳۴)

ای کریم[2] اکرم بے شک و ریب   ویخدای[3] آدم و نوح و شعیب
از تو میخواهم بنامِ پنجتن   با وفور این چنین عصیان و عیب
ساز اکرامم ولیکن آن قدر   پر نمایم تا ازان دامان و جیب
صحت و اقبال و عزّ و جاه نیز   با امان و امن و ایمان ده ز غیب
چشم میدارد منوّر از تو نیز
راحتِ هر گونه اندر وقت شیب

۶۱

ای که جز تو هیچکس را نه توان است[4] و نه تاب   از جنابت هر که و مه فیض گیرد[5] فیض یاب
میرسد روزی ز خوانت بچّه ها را در جنین[6]   رازقی شام و سحر شاها بطفل و شیخ و شاب
هر کسی دارد امید فضل شاها از درت   از برای عفو عصیان و ز پیِ امن از عذاب
مالکا شاهنشها آمرزگارا بنده ام   گر ببخشی چشم دارم ور بپرسی کو[7] جواب
چون نکردم از نکوئی هیچ و کردم عمر صرف   جمله در لهو و لعب یا درمیان خورد و خواب

---

[1] "لقب حضرت علی مولای مشکلکشا" [2] ای کریم ۔ ندا و منادیٰ باید جداگانه باشد۔
[3] "وای خدای" ندا و منادیٰ باید جداگانه باشد۔ [4] نی توان است و نه تاب (نسخهٔ خطی الف ص ۱۴)
[5] هر که و مه از جنابت (نسخهٔ خطی الف ص ۱۴) [6] رحمِ مادر [7] کو، حرفِ استفهام ۔ بمعنی کجا۔

بادجود این همه همچون منوّر طرفه چشم   دارم از تو عفو تقصیرات فی یوم الحساب[1]
پس مکن شرمنده ام از لطف و فضلِ خویشتن
ای خداوند کریم و اکرم عالی جناب

۶۲

ای لسانت کلید فتح الباب   ورد نامت مفتح الابواب[2]
خجل از هر دو خدِّ[3] تو باشد   آفتاب است ور بود مهتاب
خجلت از دستِ جود تو دارد[4]   گرچه دریا بود وگرچه سحاب
جرمهائم به بحرِ رحمتِ تو   بنود هان مگر چو نقش به آب
چون منوّر غلام حضرتِ تست
بندهٔ خویش را شها دریاب

۶۳

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۳۴)

بعد هزار نیاز و بصد هزار ادب   برای خیر دو کون پیِ حصولِ ثواب
سلام و بندگئ بنده بهر چارده[5] است   که هر یکی است ازین چارده رفیع جناب
نخست احمدِ مختار و بعد ازان حیدرؑ   که آن یکی است چو خورشید و آن دگر مهتاب
سوم بتولِ و زان بعد هر دو سبطِ نبیؑ   علی الخصوص حسینِؑ شهید تشنهٔ آب

---

[1] بمعنی روزِ قیامت۔ [2] "کشائنده در"
[3] "خد" بمعنی رخساره [4] ع خجلت از دست جود تو باشد۔ حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۱۵۔
[5] "مراد چهارده معصوم" ۔

مع العبّاد[1] و مع الباقر و مع الجعفر بکاظم و برضا و نقی مع الاحباب[2]
مع النقی و مع العسکری و مهدی دین شفیع و شافع ما بندگان بیوم حساب
منور است که خواهد کنون ز بعد سلام ازین چهارده معصوم بهرِ فتح الباب[3]
کلیدِ امن و امان و شفا و صحت و خیر ز بهرِ خویشتن و خاندان خود هر باب
دگر منوّر مسکین طلب کند زین بعد
امان ز درد و عنا و بلا و رنج و عذاب

۶۴

بیا بهرِ خدا یا قطب اقطاب[4] بحق راهم نما یا قطب اقطاب
توئی چون پادشاهِ هر دو عالم شهی زیبد ترا یا قطب اقطاب
اگرچه سوئ قبله سجدهٔ ماست توئی قبله نما یا قطب اقطاب
بدُنیا گرچه باشم یا بعقبیٰ غلامم از شما یا قطب اقطاب
منم سائل بدرگاهت پئ خیر بده خیر و شفا یا قطب اقطاب
چو کردی زنده دینِ احمدی را دلم زنده نما یا قطب اقطاب
منوّر چشم میدارد بدرگاه
پذیری عرض ما یا قطب اقطاب[5]

---

[1] امام زین العابدین
[2] شعر سوم، چهارم تا شعر ششم - اسمای گرامی ائمه معصومین دارد۔   [3] بمعنی کشودن در۔
[4] مراد از غوث الاعظم پیرانِ پیر، پیر دستگیر شیخ عبدالقادر جیلانی است۔
[5] در نسخهٔ خطی الف شعر شماره ۸ بجای شعر شماره ۷ است و مقطع شعر ششم است۔

۶۵

پری دیدم ز بختِ خوش عجب خواب چو دیدم مُصطفیٰ در جمع اصحاب
به تختی[1] چون فلک برچار بالین نشسته در کواکب هچو مهتاب
چو دیدم اینچنین گفتم بصد عجز که ای پیغمبران دربانت برباب
نه بل پیغمبران اندر شبِ تار نجوم اند و تو خورشیدی جهانتاب
نگنجد در کتاب جرم من آه اگر تحریر بنمایم بصد باب
گذشته عُمر من جُمله بعصیان رسُول الله مرا دریاب دریاب
بحمدالله پس از اصغای[2] احوال شه هر دوسرا سُلطان احباب
بگفتا در جوابم کای منوّر مخور غم ضامنت هستم بهر باب
بدُنیا از برای حلِّ مشکل
هم اندر دین برای فتح ابواب

۶۶

چون ببخت خوش روان گشتم براهِ بوتراب کارهای خویش بسپردم بشاهِ بوتراب
گرچه از بسیارئ عصیان دل من تیرہ بُود ظلمتِ دُنیا و دینم برُد ماهِ بوتراب
سنگِ ما را لعل و دین خاک وجُودم کیمیا مین مهرش خوش نمود از یکنگاهِ بوتراب
زیب بخش کرسی دین شاهِ دین شد تا که کرد در برُوج دوازده[3] انجم سپاهِ بوتراب

---

[1] تختی - نسخهٔ خطی الف ص ۱۵۔
[2] بمعنی پرسش و تحقیق و تدقیق۔
[3] مراد از دوازده برُوج - اینجا دوازده ائمه معصومین می باشد۔

روزِ عید ما ز مهرِ روی پر نور علی است   لیلةالقدر[1] است از زلفِ سیاهِ بوتراب

عرش اعظم چون نگردد در طوافِ خاکِ پاک   خاک شُد از بختِ خوش چون خوابگاهِ بوتراب

سجده گاهِ اولیاء چون نقشِ پای حیدرؓ است   پیش[2] چگویم من لبشانِ سجده گاهِ بوتراب

آنکه همنام خداوند است و دامادِ رسولؐ   ای زهی اقبال و عزّو شان و جاهِ بوتراب

والدین این محبِّ خاندانِ اہلِ بیتؑ   آن یکی خوش بنده و دیگرچه واهِ[3] بوتراب

خیر خواهد در دو عالم صلهٔ این منقبت   بندهٔ آلِ مُحَمَّدؐ خیر خواهِ بوتراب

لِلّٰهِ الْحَمْد است وَالْمِنَّة کز آفاتِ دو کون
خوش منوّر شد مصون اندر پناهِ بوتراب

۶۷

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۴۸)

خدایا چون توئی فتاحِ ابواب   دل بی تاب را هان چون توئی تاب

ندارد هیچکی گر بنده اسباب   فرست از غیب هان فتحم ز هر باب

که عالم را من از نیرنگیٔ دهر   خراب احوال می بینم به سیلاب

بحمدالله کز اقبال دُعایم   چو از بستر شدم بیدار از خواب

صباح الخیر از غیبم ندا شُد   صلای عام شد وز بهرِ پنجاب

[1] لیلةالقدر است واز زلف سیاه ..... هردو نسخهٔ خطی الف و ب (دو واوٌ) دارد که اشتباه کاتب بنظر میرسد - مراد این که زلف مبارک مثل شب قدر است که بهتر از هزاران ماه است - لَیْلَةُ الْقَدْرِ خَیْرٌ مِّنْ اَلْفِ شَهْرٍ (پاره عم ۳۰ - سوره القدر - آیت ۳)

[2] نسخهٔ خطی ب "نشان سجده گاهِ بوتراب دارد - این هم اشتباه کاتب است - نسخهٔ خطی الف (بشان)

[3] واه بمعنی کنیزک و پرستار"

بعهدِ امن از نیرنگیٔ دهر   که خوش بنغم نماید هریکی خواب

نخواهد بود یعنی بعد امروز   ازان سیلابها یک قطرهٔ آب

بحق احمدِ مختار و حیدرؑ   باولاد نبی و آل و اصحاب

بود همواره زان کشت منوّر
ز ابر لطف و بحر فضل سیراب

۶۸

دانه‌های[1] ریگها و قطره های جُمله آب   برگ و بار هر درخت و ذرّه های آفتاب

حرفهای ثبت لوح و انجم و کرسی تمام   نیز امواجِ بحار وزن حبّاتِ تراب

در شمار آیند گر نبود عجب هان ممکن است   لیک آید جُرم و عصیانم کجا اندر حساب

پس بلطف عام اگر بخشی نه دُور از فضلِ تست   در بگیری عذر[2] من کو لائقم بهرِ ثواب

لیک دارم چشمِ بخشش از درت آورده ام   شافعِ خود در حضورت سرورِ عالیجناب

آنکه نامِ نامیش باشد محمدؐ مصطفےٰ   مالکِ تختِ نبوّت صاحبِ اُمّ الکتاب[3]

سرور و سردار عالم شهسوارِ لامکان   قافله سالارِ اُمّت شافعٔ یوم الحساب

ای منوّر حالیا برخیز و عرضِ حال کُن   در جنابِ احمد مختار شاهِ شیخ و شاب

تا شود در نزع و گور و پُل صراط روز حشر
حامی و همراه معین و دافع رنج و عذاب[4]

[1] دانه های ریگ   [2] کو - بمعنی استفهام انکاری -

[3] مراد قرآن مجید که اصل همه علوم می باشد -

[4] نسخهٔ خطی الف "دافع و رنج و عذاب" دارد که غلط است (اشتباه کاتب)

۶۹

روی خوبت را نگویم ماهتاب   آفتاب است آفتاب است آفتاب[1]

شاهِ جیلان[2] ذاتِ پاکت در دو کون   انتخاب است انتخاب است انتخاب

زاهدان را از امورِ غیبِ شرع   اجتناب است اجتناب است اجتناب

منکرانت را شهنشاها مدام   انقلاب است انقلاب است انقلاب

زان نصیبِ دشمنانت سیّدا   اضطراب است اضطراب است اضطراب

گرچه احقر را بعصیان روز و شب   ارتکاب است ارتکاب است ارتکاب

بنده را ار فیض عامت آرزو   اجتیاب است اجتیاب است اجتیاب

زان منوّر را ز درگاهت مدام   اطلّابست اطلّابست اطلاب!

ما فقیران را ز بدخواهی و شرک[4]

اجتناب است اجتناب است اجتناب

۷۰

سروش غیب کرد آواز امشب[5]   که شو بیدار کارت سازم امشب

شدم بیدار و گفتم شیئً لِلّٰه[6]   شه جیلان بیا خوش سازم امشب

---

[1] تحت تاثیر شعر سعدی شیرازیؒ — ماهرویا روی خوب از من متاب   بیخطا کشتن چه می‌بینی صواب / بامدادی تا بشب رویت مپوش   تا بپوشانی جمالِ آفتاب (طیبات سعدیؒ)

[2] مراد غوث الاعظم پیرانِ پیر شیخ عبدالقادرؒ جیلانی است — چون توئی یک ذره از خورشید ذات — همچی بین پر ز ماه و خور بیا. (مولوی - دیوان شمس تبریزؒ)

[3] نسخهٔ خطی ب) اجتیابست اجتساب دارد که اشتباهِ کاتب است.

[4] در نسخهٔ خطی الف این مقطع نیست شعر چهارم این غزل است.

[5] تحت تاثیر شعر مولوی — برون کن خواب را از چشم اسرار   که تا پیدا شود اسرار امشب (دیوان شمس تبریز)

[6] اعتقاد عوام "شیئاً لله یا شیخ"

بامید عنایات تو شاها   بعرض خویش میپردازم امشب

منوّر تا نمائی از قدومت[1]   بهر دو دیده جامی سازم امشب

مرا از مقدمت یا شاهِ[2] بغداد   زلطفِ خویش کن ممتازم امشب

بحمدالله ز یُمن شاهِ جیلی[3]   مرا از غیب شد در بازم امشب

رسیدم چون به بزم شاهِ جیلان   ازان تا چرخ سرافرازم امشب

چون شد آئینه چشم منوّر   بعکس روی او می نازم امشب[4]

به بختِ خویشتن ای جانِ جانان

بدام افتاد چون شهبازم امشب[5]

۷۱

کردم چو عرضِ حال بدرگاهِ بوتراب   حل کرد مشکلاتِ مرا شاه بوتراب

تا کحلِ چشم خویش کنم گرد راه شاه   زان ایستاده بشه[6] راهِ بوتراب

هرگز نمیرسد بخدا راست گویمت   چرخ برین به پایهٔ خرگاهِ بوتراب

خوش طالعیٔ ماست که روشن بعالم است   از مهر مستنیر نبی ماهِ بوتراب

بوده است والدم چون ز جان بندهٔ علیؑ   بوده است مادرم نه مگر داه[7] بوتراب

در سینه حسود محبتان منوّرا   ما آزموده ایم ز درگاه بوتراب

---

[1] شب‌ها روز ازان استارگانست - که در تابید در دیدار امشب (دیوان شمس تبریز) [2] مراد از شاه بغداد شیخ عبدالقادر جیلانیؒ

[3] مخفف جیلان - رجوع به شماره ۲ [4] ع شدم مست و رخِ گلنار امشب (مولانا روم - دیوان شمس تبریز)

[5] شود این جان قطره همچو دریا - چو آمد پیش من دلدار امشب (دیوان شمس تبریز)

[6] شاهراه

[7] پرستار کنیزک.

شمشیر تیز و خنجر و تیر و سنان نه کرد
کاری که کرد آه سحرگاهِ بوتراب

۷۲
در منقبت

کشتی کهنه و فرسوده و طغیانیٔ آب — طرفه تر اینکه ندارد نی و ملاح و طناب[1]
چشم من هست مگر جانب شاه جیلی — که رسد بهرِ مریدان بمدد زود و شتاب
قطب اقطاب بود نام شریفش لاریب — غوث اغواث ز درگاه الٰهش خطاب
چون توئی سیدِ بغداد بفیاضیٔ عام — همچو دریا بزمین و بهوا همچو سحاب
المدد گفته ، کند عرض منوّر بجناب
بنده ام عن اب و جد سید جیلان دریاب

۷۳
(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۹)

ماههای سال را دیدم چو یب[2] — حضرت اثناعشر[3] را با ادب
خوش سپردم تا ز بهر خیرِ ما — هریکی در هر یکی باشد سبب
پس بماهِ هشتم این سالِ نو — از امام[4] هشتم عالی نسب

[1] تحت تاثیر شعر حافظ و غالب — شبِ تاریک بیم موج و گردابی چنین هائل — کجا دانند حالِ ما سبکبارانِ ساحلها (حافظ شیراز)
— هوا مخالف و شب تار بحرِ طوفان خیز — گسسته لنگرِ کشتی و ناخدا خفت است (غالب) [2] یب - بمعنی تیر پیکان دار۔
[3] "مراد دوازده امام"
[4] حضرت امام رضا (مشهد مقدس)

من بصد عجز و نیاز و بندگی — جُبّه سوده باادب دارم طلب
هشت چیز امن و امان و عزّ و جاه — حشمت و اجلال و اقبال و طرب
بهرِ دفع شرِ دهر و فکر و هم — همّ و غمّ و حزن و وسواس و کرب
ای منوّر زیبد اکنون صد سلام
بر امام ثامن[1] والا حسب

۷۴

هاله ام گفتا بمن خوش[2] نکته چون آفتاب — کردمش فی الفور اندر گوش خود چون دُرِّ ناب
خاکساری روشنی بخشِ دلِ آئینه هاست — خاکساری زان گزینند آفتاب و ماهتاب
خاکساری میگزینند هر که خواهد فیض حق — خاکساری چون گزینند دهر می آرد سحاب
خاکسارانه نموده چهرهٔ خود تا فلک — خیمه اش باشد ازانرو ایستاده بی طناب
هر که شُد اندر جهان گر شاه هست و در وزیر — شُد زمین خاکساریها بعالم فتح یاب
هیچ میدانی که حکمت چیست از گرد و غبار — در عساکر آنکه میخیزد بسی زود و شتاب
تا نماید خاکسارانه بدرگاهِ اِله — بهرِ عرض فتح و نُصرت هریکی از شیخ و شاب
خاکساری میرهاند از عذاب و وز عقاب[3] — خاکساری میرهاند از حساب و از عتاب
خاکساری میگزینند هر که مقبولِ خداست — خاکساری در دو عالم می نماید فتحیاب
خاکساری چون نباشد موجب افضالِ حق — خاکساری نسبتی دارد بشاه بوتراب[4]

[1] رجوع به شعر سوم۔
[2] بمعنی نکته چون آفتاب [3] بمعنی عقوبت و سزا۔
[4] تراب مترادفِ خاک و بوتراب لقب حضرت علی رض۔

ای منوّر زود شو برخیز و عرض حال کن | درجناب مستطاب حضرت[1] صفدر خطاب

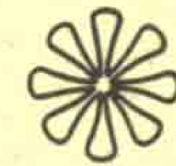
من غلامم یک نگاهی از کرم کن سوی من
یا علی یا ایلیا[2] یا بوالحسن یا بوتراب

۷۵

در منقبت حضرت شاه علیه السلام

یاحضرت مظهر العجائب[3] | یاحضرت مظهر الغرائب[4]
چون غیر تو دیگری ندارم | عون از تو مراست در نوائب[5]
مارا بحصار خود حصون دار | از شرّ[6] حوادث و مصائب
وز هر طرفم بحصن خود دار | از حدِ شمال تا بِبائب[7]

یا رب بعلی ببخش ایمان
اکنون که منوّر است تائب



---

[1] صف شکن ـ بازہم لقب مولای مشکلکشا ـ [2] ایلیا و بوالحسن ہر دو لقب حضرت علی
[3،4،5،6] تفسیر و تشریح :ـ نادِ عَلِیًّا مَظْهَرَ الْعَجَائِبِ وَالْغَرَائِبِ تَجِدْهُ عَوْنًا لَكَ فِی النَّوَائِبِ كُلُّ هَمٍّ وَ غَمٍّ سَيَنْجَلِیْ بِنُبُوَّتِكَ يَا مُحَمَّدُ وَ بِوَلَايَتِكَ يَا عَلِیُّ يَا عَلِیُّ يَا عَلِیُّ اَدْرِكْنِیْ ـ (دعای ماثورہ)
[7] گوشہ شمال مغرب ـ

ردیف التاء

۷۶

از پئ وِرد در ہمہ اوقات | از پئ حرز[1] در ہمہ حالات
بگرفتم حروف ملفوظی[2] | ز ابتدای سور[3] بالہامات
تا بود وِرد بر زبان ہر دم | تا بود حرز در ہمہ آنات[4]
تا بود باعثِ وصولِ مراد | تا بود موجب حصولِ نجات
تا بود حلّ مشکلات ازآن | ہم بود زانچہ رفعت درجات
صحت ایمان امان درآن باشد | ہم بود زانچہ عفو تقصیرات

---

[1] بمعنی تعویذ [2] حروف صدادار ـ باصدا ـ [3] جمع سورۃ مراد قرآنی سُورتیں ـ قرآن پاک کی سورتوں کے حروف کا بلحاظ حروف ابجد تذکرہ ہے ـ اسمأ سور قرآنی مندرجہ ذیل ہیں جن پہ فاضل شاعر نے بلحاظ حروف آحاد "عشرات" اور حروف مآت پر تبصرہ کیا ہے :ـ

الٓمٓ ـ طٰہٰ ـ المٓصٓ ـ یٰسٓین ـ الٓرٰ ـ المٓرٰ ـ صٓ ـ کٓہٰیٰعٓصٓ ـ طٰسٓمٓ ـ حٰمٓ ـ عٓسٓقٓ ـ قٓ ـ نٓ ـ والنون

[2] اور [3] کے تحت انہی حروف مقطعات کی طرف اشارہ ہے ـ اگلے اشعار میں انہی پہ بحث ہے کہ حروف ابجد میں سے کون کونسے حروف ان میں آئے ہیں ـ
[4] جمع آن ـ ساعتیں اور لمحات ـ

الف و با و ہا[1] و واو حاطا   در احاد[2] آمدند از صفحات
یا و ہم کاف و لام و نون بعدش   سین و ہم عین و صاد در عشرات[3]
بنود غیر قاف* و تا در وی   ایکہ می پُرسی از حروف مآت[4]
لِلّٰہِ الْحَمْد یافتم زانہا   آنچہ جستم بحذف تکرارات[5]
اعنی از فیض اقدس قرآن   یافتم ورد این ہمہ کلمات
احمد و فاطمہ علی حسنینؑ   قُل باسمای کُلّھم صلوات
عرض دارد منوّر مسکین   سر بسجدہ بخمسۂ حضرات[6]
کز ازل دست بیع درگاہ است   شکر لِلّٰہ بہ بیع بات بتات
سرفرازم بہ بندگی دارند   در حیات و ممات و در عرصات
تا بدُنیا و دین مرا باشد   صحت ایمان و رفعت درجات

جامِ کوثر نصیبِ من باشد
ہم بحشر و نزع و در سکرات[7]

---

[1] اشارہ بہ حروف ابجد (اَ بَ جَ دْ) حروف تہجی - الف - بے تے - وغیرہ وہ آٹھ کلمے جو حروف کے باترتیب اعداد معلوم کرنے کی غرض سے بنائے گئے ہیں - یعنی :-
ابجد - ہوز - حطی - کلمن - سعفص - قرشت - ثخذ - ضظغ - اِن میں سے پہلے تین کلمات یعنی دس حروف تک ترتیب وار ایک سے دس تک اعداد ہیں - پھر دہائی بدلتی ہے - دس، بیس وغیرہ اور ق قرشت تک سو تک اعداد ہیں - اِس کے بعد سینکڑہ بدلتا ہے حتیٰ کہ غ کے اعداد ایک ہزار ہیں -
[2] احاد بمعنی ایک ایک "حروف احاد" - الف - ب - ج - د - ہ - و - ز - ح - ط -
[3] بمعنی دہائیاں مثلاً - دس، بیس، تیس، چالیس تا نوّے - حروف عشرات : ی - ک - ل - م - ن - س - ع - ف - ص -
[4] مآت بمعنی سو - صد - ۱۰۰ - حروف مآت ق قرشت سے آگے - ق - ر - ش - ت - تا ظ "
[5] تکرار حروف - جو بار بار ان قرآنی سورتوں میں آئے ہیں - * نسخہ خطی الف و ب ہر دو میں اشتباہ کاتب ہے "غیر قاف و ظا در وی" ہونا چاہیے کیونکہ حروف آت ق قرشت سے شروع ہو کر ضظغ کے ظ تک جاتے ہیں -
[6] مراد پنجتن پاک   [7] بیہوشیٔ مرگ -

۷۷

(۲۱ - ماہ رجب ۱۲۵۴ھ ہجری قمری)

اگرچہ آئینہ دل ز جُرم پر سنگست   وگرچہ جُرم دلم از گناہ چون سنگست
جناب سیّد شبیّر بن علیؑ ولی   ہزار شُکر کہ مہرِ تو نقش بر سنگست
زمین حُبّ تو دیدم بہ پشت شیرِ سوار   بگاہ مورِ ضعیفی کہ پای او لنگ است*
مراست چشمِ کرم از تو زان ترازوئ فیض   کہ ہر دو کون دران بہرِ وزن پاسنگست
خجالتست[1] مرا ز قصورِ خدمت تو   چنان قصور ازان مور لنگ را ننگست
اگرچہ میل عزیزانِ دہر از پئ رنگ   بقرمز است و گر سوی رنگ روونگست[2]
ز بہرِ پوششِ ما بندگانِ شاہ علیؑ   بہ بوتراب[3] قسم رنگ گل چہ خوش رنگست
ظفر نصیب بود چون غلام تو بدو کون   نصیب بندۂ درگاہ فتح بی جنگ است

کند منوّر مسکین شرف بخاک درت
چنانکہ فخرِ سلاطین بہ پشت اورنگست

۷۸

آلِ پاک[4] احمدیرا چونکہ عالی پایہ است   حُبّ او ایدل ز بہرِ ما چہ خوش پیرایہ است

---

* تحت تاثیر شعر سعدیؒ ؎
دلی کہ عاشق و صابر بود مگر سنگ است   ز عشق تا بہ صبوری ہزار فرسنگ است
(سعدی شیرازی)

[1] خجالتی است مرا .... نسخہ خطی الف حاشیہ ص ۲۵
[2] اسم گیاہ - جس سے کپڑے رنگے جاتے ہیں - (روناس)
[3] لقب حضرت علی شیر خدا رضؓ
[4] احمدی را -

بهر اطفال مراداتم بهمه امن دهر — شیر فیض لطفِ یزدان هر کسی را دایه است
در به بی سرمایگی مشهورم ایدل در جهان — غم ندارم فضل حق چون بهر ما سرمایه است
از عنایاتِ خداوند کریم کارساز — ز افسر ستاریٔ حق بر سر ما سایه است

ای منوّر از برای عفو عصیانهای ما
آیت لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَّحْمَةِ اللهِ[1] مایه است

۷۹

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب ص ۵۴)

امروز جلوس[2] شهِ من چون بسریر است — وز مهر نگاهِ مه من سوی فقیر است
از مهرِ علی لوحِ دلم ماهِ منیر است — چون لعل که از پرتو خود نورِ پذیر است
اکنون بنگاهش که دلم لعل شد از سنگ — هان نقش دلم نیست مگر نام شبیر است
اکسیر[3] زرِ قلب دلم گشت چو خاکش — خوش خاک درش سجده گه شاه و امیر است

شکرانۂ این نعمت عظمی ز منوّر
در صبح و مسا پیش خداوند قدیر است

۸۰

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحه ۳۰)

اُمید از حق رهِ اهلِ کمال است — اُمید از غیر حق کفر و ضلال است

---

[1] ع "خوش سند لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَّحْمَةِ اللهِ آیه است" (زیر همان مصراع این هم نوشته) تلمیح بآیت قرآن مجید: لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَّحْمَةِ اللهِ اِنَّ اللهَ یَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعًا (سورۂ الزمر سیپاره ۲۴ - آیت ۵۳) [2] تخت نشینی [3] در نسخۂ خطی "اکثیر" نوشته - اشتباه کاتب.

اگر محشر مقامِ قیل و قال است — مرا از قیل و قالش کی ملال است
سوالم گر کنند از کردۂ من — مرا هم فضل حق جای سوال است
چو حامیم نبی باشد به محشر — نجاتم روزِ محشر کی محال است
چه گویم یا رسول الله چه گویم — که وصفت فائق از وهم و خیال است[1]
چو لسانانِ عالم را به[2] پشیت — لسان اندر بیانِ نعت لال است[3]

بیان حق وصفت از منوّر
تعالی الله چه امکان و مجال است

۸۱

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحه ۵۵)

اندرین دهر اگر یار و گر اغیار است — هر کجا می نگری جلوه گه دلدار است
در تو با چشم بصیرت نگری ای عارف — همچو آئینه همه خشت و در و دیوار است
حیدر و شبّر و شبیر[4] و بتول اند چه نور — حضرت ختم الرسل مطلع این انوار است
عتبۂ پاک شبر چونکه شفاخانۂ ماست — خاک نعل قدمش داروی این بیمار است
ور چه دهر است پُر از خوف و جهان پُر ز شرور — هیچ غم نیست دلا فضلِ خدا درکار است
درِ شبیر مرا مامن و شبیرؑ مرا — حافظ و ناصر و حامی و معینؑ یار است

هیچ غم نیست منوّر ز شرور عالم
چونکه شبیر و شبّر دفع کنِ اشرار است

---

[1] ع "ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم" (سعدی)، [2] "چو لسانان دو عالم را به پشیت" نسخۂ خطی الف حاشیه ص ۲۹ [3] لنگ [4] میان شبیر و بتول (واو) بایست که در هر دو نسخۂ خطی مفقود"

۸۲ [1]

آنکه آدم را بنور احمدی[2] مسجود ساخت — وز پیِ یک سجده اُستاد ملک مردود ساخت[3]

مدخلِ آفات را از شش جهت بر روی مهر — حرمتِ آلِ پیمبر[4] از کرم مسدود ساخت

با دو زلف و خط و ابرو ده چه خوش با بند و بست — کشورِ خود شاه حسن از چار سُو محدود ساخت

دین سپاه مردم از روی کمال احتیاط — در دُو بُرج دیده بر سرحد خود معهود ساخت

شکر آن حق ای منوّر بر تو آمد فرض عین
کز عنایت های خویشت حلِ مشکل زود ساخت

۸۳

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۵۰)

آنکه مولا و شفیق و مشفق و آقای ماست — جدِ پاک شبّر و شبیر ختم الانبیا ست

وآنکه حامی و کفیل و ضامنم در دوسراست — والدِ سبطین و اخِ حضرتِ خیرالورا ست[5]

اعنی آن شاهنشہِ دُنیا و دین سرو علن — حضرت حاجت روا مشکلکشا شیرِ خدا ست

وانکه بهرِ هر دو چشمم باعثِ نور است و بس — خاک نعلِ پای پاکِ حضرتِ خیرالنساء ست[6]

وانکه کشّافُ الکرُوبِ و مانعِ همّ و غم است — حضرتِ شبّر شَفِیعُ المُذنِبِین روزِ جزاست

وانکه ستارالعیوب و غافرالذنب منست — ارحم از ام و ابم شاه شهیدِ کربلا ست

---

[1] غزل شماره ۸۲ در نسخۂ خطی الف وجود ندارد [2] لَوْلَا مُحَمَّدٌ مَاخَلَقْتُكَ يَا آدَمُ (شرح تعرف جلد ۲ ص ۴۶)

[3] تلمیح بآیت کریمہ ۱) وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوٓا اِلَّآ اِبْلِيْسَ اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكٰفِرِيْنَ (سورۂ البقرہ۔ سیپارہ ۱۔ آیت ۳۴)

۲) قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوْا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوٓا اِلَّآ اِبْلِيْسَ لَمْ يَكُنْ مِّنَ السّٰجِدِيْنَ۔ (سیپارہ ۸۔ سورۃ الاعراف۔ آیت ۱۱)

[4] بمعنی برادر [5] مراد سرورِ کائنات ـ خَيْرُ الْوَرٰى نُوْرُ الْهُدٰى ـ كَهْفُ الْوَرٰى ـ

[6] مراد حضرت فاطمة الزهرا رض

حالیا عرض منوّر در جناب پنجتن
از برای حلّ مشکلهای خود بهر خدا ست

۸۴

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب ص ۵۹)

ای بحر محیط قطرۂ دریائیت — وی مهر سپهر ساغرِ مینائیت

ای بی پدر و مادر فرزند و سهیم — جائت نی و بنیمت بهرِ یکجائیت

در دهر هر آنکه هست از شاه و فقیر — غلمان تو اند نیست کس آقائیت

بر چشم عنایت باین همّتِ پست — بر پا چو نموده ام بعصیان رایت

کُن عفو ز لطف خُود بفرقانِ حمید — صد صد گنه مرا بهر یک آیت

اکنون ز منوّر محقّر به نیاز — عرضیست شها بحضرت والایت

که از بهر بتُول و شبّر و شاه شبیر
کن لطف و را عنایتِ بی غایت

۸۵

"درنعت"

ای به پیش شان تو عرشِ برین را قدر پست — کرد[1] حق پیدا برایت هر چه در کونین هست

چشم وا دارد بسویت الکرم کو هر کسی — اهلِ دولت مفلس و شاه و گدا صوفی و مست

---

[1] تلمیح بہ ـ لَوْلَا مُحَمَّدٌ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا خَلَقْتُ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةَ وَلَا السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ وَلَا الْعَرْشَ وَلَا الْكُرْسِيَّ وَلَا اللَّوْحَ وَلَا الْقَلَمَ وَلَا الْجَنَّةَ وَلَا النَّارَ وَلَوْلَا مُحَمَّدٌ مَا خَلَقْتُكَ يَا اٰدَمُ (شرح تعرف جلد دوم صفحہ ۴۶)



باکمال لطف و فیض و با غزا[1] و مهر و جنگ — دین خود را خوش نمودی بادشاها بند و بست

زیر حکم تو نجوم و سبعهٔ[2] سیاره اند — زیر فرمان تو سعد و نحس و هر نیک و بداست

وصف روی خوب تو گویم چه ای زهره‌جبین — ابرویت دیدم هلال و همچو خورشیدت خد[3] است

احتیاجی نیست اندر حضرتت از عرض حال — چون ضمیر انورت روشن تراز جامِ جم است

الآمان خواهم طفیلت از شرورِ ما خلق[4] — فِی السَّمَا وَالْاَرْضَ شاها هرچه از بیش و کم است

چون **منوّر** را ز اقبال خوش و بختِ سعید — حُبِّ اہل بیت[ع] بر لوح دلش خوش نقش بست

با وجود کثرت عصیانِ خود در روزِ حشر
از حسابِ آخرت با حُبِّ اہلبیت[ع] رست

۸۶

۱۴ رمضان المبارک ۱۲۵۳ھ

"در نعت"

ای پشت فلک دوتا ز جُودت — فخر دو جهان بود وجُودت

مردم بدو دیده جا نمودہ — بنیند رهت پیٔ ورُودت

حقّا که خدای هردو عالم — سُلطانِ پیمبران نمودت

آنشب که شدی[5] ز بهر معراج — ابواب سما خدا کشُودت

---

[1] وہ جنگ جس میں حضور پاکؐ نے بہ نفس نفیس شرکت فرمائی۔
[2] سات سیارے: شمس۔ قمر۔ زحل۔ مشتری۔ عطارد۔ مریخ۔ زہرہ [3] بمعنی رُخسار۔ [4] تلمیح بہ: قُلْ اَعُوْذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ (قرآن شریف۔ سیپارہ ۳۰ عم۔ سورہ فلق)
[5] شدی بمعنی رفتی بطور فعل لازم۔ مستعمل نزدِ قدما: ـــ
شد غلامی که آبِ جُو آرد — آبِ جُو آمد و غلام ببرد
(سعدی)

در قدر بر انبیا و مرسل — گویم بخدا خدا فزُودت

وصف تو شها ز من چه آید — ای فخر رسل چو حق ستُودت

لَوْلَاكَ لِمَا[1] بشانِ تو گفت — معشوق خودت خدا نمُودت

هم بزم خدا تو بودی آنجا — همراز کسی دگر نبوُدت

گوید بادب کنون **منوّر** — سوده سرِ خویش در سجُودت

ای صاحب تخت قَابَ قَوْسَیْن[2] — هر لحظه سلام و هم درُودت

مامون و مصون دار ما را
از شرِّ حرارت و برُودت

۸۷

(حاشیه نسخه خطی ب ص ۴۵)

ای دل[3] چو ارحم از اب و ام کردگار ماست — خوش ناصر و نصیر چون پروردگار ماست

ما را نمی سزد که غم کار خود کنیم[4] — چون فکر کار بخداوندگار ماست

سیماب را قرار اگر اکسیر می دهد — نامت قرار بخش[5] دل بیقرار ماست

از یمن وصفِ روی تو یا حضرت شبیر[ع] — دنیار مهر و ماه چه خوش سرشار ماست

زُلفِ سیاه و رُوی سفیدِ تو سیّدا — عید[6] و شب برات به لیل و نهار ماست

---

[1] اشارہ و تلمیح بہ: لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْاَفْلَاكَ (حدیث شریف) نیز رجُوع بہ غزل شمارہ ۱۶ [2] تلمیح بہ: فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى فَاَوْحٰى اِلٰى عَبْدِهٖ مَآ اَوْحٰى (سورۃ النجم۔ سیپارہ ۲۷۔ قال فما خطبکم۔ آیت ۹، ۱۰) [3] ای دل (ندا و منادی باید جداگانہ باشد)
[4] کارساز ما بفکر کار ما ـــ فکرِ ما در کارِ ما آزارِ ما (مولوی) [5] تلمیح بہ: اَلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوْبُهُمْ بِذِكْرِ اللّٰهِ اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوْبُ (قرآن شریف۔ سیپارہ ۱۳۔ سورہ الرعد۔ آیت شمارہ ۲۸)
[6] صنعت لف و نشر مرتب و هم غیر مرتب۔

از یُمن بندگیٔ جناب شہِ شبیر   روشن چو مہر و ماہ دلِ داغدار ماست

اکنون منوّر است که گوید بصد نیاز
در حضرت تو بندگیٔ بے شمار ماست

۸۸

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۴۸)

ای ز خاکِ آستانت ہر دو چشم را ضیاست   غنچۂ تنگِ دلم را یادِ تو باد صباست

تکمۂ زرّین مہر از زر گر چرخِ برین   در حضورت یا علی نذر گریبان قباست

ورد نامت از برای ما محبّان شکر حق   دافع رنج و بلا و[1] معطیٔ خیر و شفاست

من ز طوفان حوادث ناجیم که از فضل[2] حق   بادبان کشتی ما دامن آل عباست

ای منوّر غم مخور ہیچک ز مشکلہای دہر
دستگیرت در دو عالم چون شہِ مشکلکشاست

۸۹

ایکہ ابروی کجت خوش تیغ جوہر دار تُست   روشنیٔ ہر دو کون از روی پُر انوار تُست

پرتوِ انوارِ حق چون دست قدرت کرد صاف   دُردِ[3] او خورشید و ماہ و صفوتش رخسار تُست

وین نجومِ پُرضیا اندر ترازوی فلک   خُوب سنجیدم که ہر یک دانۂ انبارِ تُست

خوشہ چینیٔ سپہر منحنی از خرمنت   روشنست از خوشۂ پروین که از خروار تُست

---

[1] تلمیح بہ: دَافِعِ الْبَلَاءِ وَالْقَحْطِ وَالْمَرَضِ وَالْاَلَمْ -

[2] "کز فضل حق" - کہ از (خارج از وزن)

[3] "تلچھٹ - ضدِ صافی-

شاہ او ادنیٰ لقب ای قاب قوسینت[1] مقر   عرش و ما فیہا چہ گویم نقطۂ پرکارِ تُست

کشمش و قند و نبات و شکر و شہد و مویز   ہر یکی شاہا فدای لذّتِ گفتارِ تُست[2]

کرد چون شاہ از گدایم بندگیٔ حضرتت   بہرِ ما ظلّ ہما خوشتر سایۂ دیوار تُست

ما دِحَت را کی بود خوفِ حساب روزِ حشر   چون غلام و خانہ زاد و بندہ سرکار تُست

در[3] فزای صحن دل خواہد نہ بیند گرد غم
چون منوّر خاکروب عتَبہ[4] آثار تُست

۹۰

ایکہ بجز تو در جہان نیست دگر جہان تُست   باعث خلقتِ زمان نیست دگر زمانِ تُست[5]

مظہر قولِ دُر فشان بلبلِ روضۂ جنان   طوطیٔ باغِ لامکان نیست دگر زبانِ تُست

قند و نبات در جہان شہد و مویز و شیرمان   بلکہ لذیذ تر ازان نیست دگر دہانِ تُست

مرجع جملہ انس و جان فخر زمین و آسمان   حضرت قدس آشیان نیست دگر مکانِ تُست

ابلق دہر را چنان آنکہ برد کُشان کُشان   ہر طرفی بہر زمان نیست دگر عنانِ تُست

ابروی روی مہوشان قوسِ قزح بر آسمان   نیز کمانِ کہکشان نیست دگر کمانِ تُست

ای کہ منوّرت ز جان ہست ہمیشہ نعت خوان
ہرچہ صفت کند بیان نیست دگر ازانِ تُست

---

[1] تلمیح بہ: فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى (قرآن مجید) سورہ والنجم۔ سیپارہ ۲۷۔ آیت شمارہ ۹)

[2] ع "کشمش و شہد و نبات و شکر و شیر و مویز (حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۱۹)

[3] نسخۂ خطی الف و ب ہر دو "فزای صحن دل" دارد کہ اشتباہ کاتب بنظر می آید۔ "در فضای صحنِ دل" می بائیست۔

[4] "عتبۂ آثار تُست" مراد "دربار عالی" کہ آثار شریف دارد۔

[5] رجوع بہ غزل شمارہ ۱۲ - اشارہ ۴

۹۱

(حاشیۂ نسخۂ خطّی ب صفحہ ۴۹)

ای کہ حق روی خوشت را بدو زلفت آراست — وصف زلف کجت از بندہ کجا آید راست[2]
کہ بصد جد و بصد[3] جہد بروی حُسنت — بید قدرت خود صانع قدرت پیراست
وز سر شفقت و لطف و کرم و اُلفت دل — دست پروردِ علی فاطمہ و خیر وراست
وی درت[4] قبلۂ حاجات و مرادت دو کون — سجدۂ بندہ بہر نقش کفِ پات بجاست
کای نقوش کف پای تو مرا از رہِ صدق — راہبر و راہ نما لیل و نہارم بخداست
نسبت دستِ سخای تو بدریا نکنم — زانکہ[5] ہر خطّ کف دستِ تو شاہا دریاست
مادحت یا شہ شبیّر کنون طالب خیر — در دو کون از تو بصد عجز بنام زہراست
پس بکن لطف و کن اقبال شہا عرض مرا — کہ بہ پیش تو بصد عجز شہا عرض گداست

بندگانت ز نعم آزاد چہ بینم بدو کون
بمنوّر کُن[7] ارشاد کہ این بندۂ ماست.

۹۲

(حاشیۂ نسخۂ خطّی ب ص ۳۷)

ایکہ عجز و ادب و بندگی از بندہ تراست — وز تو عفو و کرم و لطف و عنایت ماراست

---

۱ اگرنہ واسطہ رُوی و موی او بُودی ـــــ خدای خلق نگفتی قسم بلیل و نہار (کتاب صاحبیہ سعدیؒ)
۲ "از بندہ نمی آید راست" پایین ہمان سطر ۳ ع چون بصد جہد بصد جد بروئی حُسنت .... (حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۲۸) ۴ ای درت قبلۂ حاجات ..... حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۲۸ ۵ چونکہ ہر خط کفِ دست .... (" " " " " " " ") ۶ بعد عجز دگر عرض گداست .... " " " " " " ۷ بمنور بکن ارشاد .... (" " " " " ") ۸ وز تو چشم کرم و لطف ...... " " " " " " "۔

آنچہ زیبندہ بود خوش ز ازل تا بابد — مغفرت از تو شفاعت ز نبی جرم ز ماست
من اگر فاسقم و فاجرم و زشت عمل — غیر فضل تو دگر چارہ ندارم پیداست
باش از شش جہتم دافع ہر رنج و عنا — یعنی از پیش[1] و پس و زیر و زبر و چپ و راست
چشم عفو گنہ از لطف[2] تو دارم — جنّت و حور باعمالِ حسن بیع و شراست
چونکہ سیراب کند قطرۂ ابرِ کرمت — مزرع کون و مکانم بدی دیر چراست
یا الٰہی نظری کن بہ منوّر ز کرم — کوز[3] جان بندہ سبطین و علی و زہراست

چون فگندی بمن از مہرِ نگاہی صد[4] شکر
خاکم اکسیر و مرا لعل ز سنگ خاراست

۹۳

ای کہ نام اقدس تو اکرم است و ارحم است — ذات تو از ہر چہ باشد فائق است و اعلم است
کار موقوف است بر فضلت اگر باشد کسی — ہمچو من آلودہ[5] و تارک دگر چون ادہم[6] است
بندگانت انبیاء و اولیاء و پادشاہ — گر سُلیمان و اویس[7] قرنی است در جم است
وز برای بندگئ تو شہا اندر رکوع — عرش را با کُرسی و افلاک خوش پشت خم است

---

۱ ع یعنی از پیش و پس وز بر واز چپ و راست (نسخۂ خطی الف ص ۱۹ (از اشتباہ کاتب) ۲ از فضل تو دارم۔ نسخۂ خطی الف ص ۱۹۔
۳ کآن ز جان بندہ سبطین ...... حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۱۹۔ ۴ مقطع در نسخۂ خطی الف وجود ندارد۔
۵ بمعنی گنہگار۔ آلودہ دامن و تارک الدنیا۔
۶ مُراد از امیر اُمرا، سالک طریق دیدار۔ ابو اسحق ابراہیم بن ادہمؒ بن منصور۔ شہنشاہ ممالک بھی تھے اور مقربِ حق تعالیٰ بھی۔ حضرت خضر علیہ السلام کے مُرید اور مشائخ متقدمین کی صحبت سے فیض یاب ہو چکے تھے۔ امام ابو حنیفہؒ سے ربط خاص۔ ابتدائے حال میں حاکم بلخ اور پھر مشیت ایزدی سے مقرب ربانی ٹھہرے۔ عمر بھر اپنے ہاتھ سے کمائی ہوئی روزی کے سوا اور کچھ نہ کھایا۔ اُن کے معاملات بالکل ظاہر اور کرامات مشہور ہیں۔ اُن کے حق میں اقوال بزرگان ملاحظہ ہوں: ۱۔ "علوم طریقت کی کنجیاں ابراہیم ادہمؒ کے پاس ہیں" (حضرت جنید بغدادیؒ) ۲۔ "وُہ ہمہ وقت اللہ تعالیٰ کی خدمت میں مشغول رہتے ہیں اور ہم ہر وقت اپنے تن کی خدمت میں لگے رہتے ہیں۔ پس یوں وُہ ہمارے سردار بن گئے" (حضرت امام ابو حنیفہؒ) (تلخیص از کشف المحجوب، تالیف حضرت داتا گنج بخشؒ) ۷ شمع نبوت کے پروانے حضرت اویسؒ قرن کے رہنے والے تھے آپ کا شمار اہل تصوف کے مشائخ کبار میں ہوتا ہے۔ حضور پیغمبرؐ کے ہمعصر تھے لیکن دو وجوہ سے حضورؐ کے دیدار سے مشرف نہ ہو سکے (۱) ایک تو غلبۂ حال سے اور دوسرے حق والدہ ادا کرنے کی وجہ سے۔

بهرهرذی رُوح اندرخاک و آبِ باد و چرخ   روزیٔ تازه زخوانِ تو مهیا هردم است
از ممالکهات در شهری میان کوچهٔ   خانه و یکطاق او را نام عرش اعظمت
از طبولِ بابِ رحمت چون شنیدم طبل ابر   زیر[1] او آوازِ بارش غرّش رعدش بم است
پس کجا فهم رسد وصف ترا ای بی نیاز   بلکه فهم عاقلان اینجا گم است و الجم[2] است

از منوّر بی نیازا پس پذیر از لطفِ خویش
گفتهٔ او گرچه بی معنیٰ[3] است یا که مبهم است

۹۴

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۴۷)

ای که نوروز[4] از طلوعِ آفتاب رُوی تست   لَیۡلَةِ الۡقَدۡرِ[5] محبان سایهٔ گیسوی تُست
مهر و مه گردند گرد عارض رُوی خُوشت   مشک[6] و عنبرهان خجل از کاکلِ خوشبوی تُست
بر سر لوح دلم کی شُبهای[7] حرف دیگراست   جز الف ای جانِ جان کان قامت دلجوی تُست
قبلهٔ حاجات دیدم چون شها کوی ترا   سجده[8] ام هردم از آن از دِل بسوئ کویٔ تُست

---

[1] زیر و بم اصطلاحات موسیقی، آواز کا اتار چڑھاؤ۔
[2] ع پڑے بھٹکتے ہیں لاکھوں دانا کروڑوں پنڈت ہزاروں سیانے   جو خوب دیکھا تو یار آخر خدا کی باتیں خدا ہی جانے
[3] بی معنیست [4] روز اول سالِ شمسیٔ ایرانیان۔ عید ملّی و جشن بهاران۔ اول ماه فروردین بمطابق ۲۱ مارچ۔ [5] شب قدر۔ مقدرات مخلوقات کے تعین کی رات۔ شب ۱۵ شعبان یا شب ہای طاق ماہِ رمضان از ۲۱، ۲۳ تا ۲۷۔ رمضان۔ شب عبادت و دُعا و ثنا۔ شب زنده داری۔ ملاحظہ ہو شانِ لیلة القدر:
اِنَّآ اَنۡزَلۡنٰهُ فِیۡ لَیۡلَةِ الۡقَدۡرِ وَ مَآ اَدۡرٰىكَ مَا لَیۡلَةُ الۡقَدۡرِ ○ لَیۡلَةُ الۡقَدۡرِ خَیۡرٌ مِّنۡ اَلۡفِ شَهۡرٍ ○ تَنَزَّلُ الۡمَلٰٓئِكَةُ وَ الرُّوۡحُ فِیۡهَا بِاِذۡنِ رَبِّهِمۡ مِّنۡ كُلِّ اَمۡرٍ سَلٰمٌ هِیَ حَتّٰی مَطۡلَعِ الۡفَجۡرِ ○ (سورة القدر۔ سیپاره عم ۳۰۔ قرآن شریف)
[6] جس نے سونگھی ہو تری زلف سیه کار کی بُو   کیا پسند آئے اُسے نافهٔ تاتار کی بُو   (حسرت موہانی)
[7] نیست بر لوح دلم جز الف قامت یار   چکنم حرف دگر یاد نداد استادم   (دیوان حافظ شیرازی، صفحه ۲۲۹)
[8] دورم بصورت از درِ دولت سرای تو   لیکن بجان و دل ز مقیمانِ حضرتم   (دیوان حافظ شیرازی صفحه ۲۲۵)

شکر للّٰه خوش منوّر را کلید فتح باب
بهرِ حلّ مشکل از زُلف تو هر یک موئ تُست

۹۵

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۳۶)

ای لَا فَتیٰ[1] وَ لَحۡمُكَ لَحۡمِیۡ ز شان تُست   کون و مکان زمین و زمان هم از آنِ تُست
لخت جگر ترا شبر است و شهِ شبیر   آرام جان و راحتِ رُوح و روانِ تُست
چون شهسوار عرصهٔ کون و مکان توئی   این ابلق[2] دو رنگ زمان زیر رانِ تُست
بر این گدای بی هنر و پُر فجوُر و فسق   این ستر عیب و لطف عنایت ز شانِ تُست
وز من گروه بد طلبانم هر آنکه هست   تفویض تیغ و خنجر و تیر و سنانِ تُست
اعدای دوستان ترا خُود نشان نکرد   تیرِ قضا و قدر که اندر کمانِ تُست
زان جاه و فتح و نُصرت و اقبال و عزّ و خیر   سرّ و عیان نصیب همه دوستانِ تُست
کارم چه سان به لیل و نهارم بود به مدح   جان و جهان زبان و بیانم از آنِ تُست

گوید به بوتراب منوّر کنون بعجز
کین خاکسار خاک رهِ آستانِ تُست

۹۶

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۴۸)

ای ماه جبین مهر لقا بر تو سلام است   وی شاه زمین ماهِ سما بر تو سلام است

---

[1] اشاره به: "لَا فَتیٰ اِلَّا عَلِیٌّ لَا سَیۡفَ اِلَّا ذُوالۡفِقَار"
لَحۡمُكَ لَحۡمِیۡ بمعنی "کہ تیرا گوشت میرا گوشت ہے۔ یعنی خون کا رشتہ ہے مراد حضرت علی سے ہے کہ آنحضرت کے چچیرے بھائی تھے۔
[2] چتکبرا گھوڑا۔

ای پادشه هر دوسرا بر تو سلام است | وی داد رس شاه و گدا بر تو سلام است
وی راهبر و راهنما بر تو سلام است | وای سوی خدا راه نما بر تو سلام است
یا شمس ضحیٰ بدر دجیٰ[1] بر تو سلام است | وی داد ده و غم بر ما بر تو سلام است
ای شاهد و ای دلبر ما بر تو سلام است | وی شاهِ علی شیرِ خدا بر تو سلام است
ای ابرِ سخا بحرِ عطا بر تو سلام است | وی شاهِ کُن ناظر ما بر تو سلام است

از شش جهت چونکه شها بر تو سلام است
وز بنده بهر صبح و مسا بر تو سلام است

۹۷

ای مصحف[2] خوش خط الٰهی رویت | واللیل[1] بُود شان نزُول مویت
قافست[2] ز بینیٔ بلند تو پدید | چُون سُوره نُون[3] از کشش ابرویت
کوثر[4] دهنا شمس[5] و قمر خدّینا | حم[6] بدیدیم خسم گیسویت
*این ظرفه تر آمد که بُود سورهٔ یسین[8] | دندانِ تو اندر دهنِ خوشبُویت

فرما بتلاوتش منوّر چشم
ای مصحف خوش خط الٰهی رویت

---

[1] شَمْسُ الضُّحٰی بَدْرُ الدُّجٰی صَدْرُ العُلٰی نُوْرُ الهُدٰی کَهْفُ الوَرٰی (دُرود تاج) [2] صحیفهٔ آسمانی قرآن مجید نیز خوشخط الٰهی درج ہے۔
ان اشعار میں حضور سرورِ کائنات کے چہرۂ مُبارک کو بہ حیثیت مجموعی قرآن پاک سے تشبیہ دی ہے اور باقی اعضای مُبارک میں سے موئ مُبارک، بینیٔ مبارک، ابروئ مبارک، دہن مُبارک، رُخساران مُبارک، گیسوی مُبارک اور دندان مُبارک کو علی الترتیب مندرجہ ذیل قرآنی سُورتوں سے تشبیہ دی گئی ہے:
(۱) سُورۂ واللیل (سیپارہ ۳۰) (۲) سُورۂ "ق" (سیپارہ ۲۶) (۳) سُورۂ القلم (۲۹) ن والقلم (۴) سُورۂ الکوثر (سیپارۂ ۳۰) (۵) سُورۂ الشمس (سیپارہ عم ۳۰) (۶) سُورۂ والقمر (سیپارہ ۲۷) (۷) سُورۂ حٰم السجدہ (سیپارہ ۲۴، ۲۵) (۸) سُورۂ یٰسین (سیپارہ ۲۲-۲۳) قرآن شریف
* ع زین طرفه تر آمد نظم سورهٔ یسین ۔ نسخهٔ خطی الف ص ۲۱

۹۸

ای مطلع انوار الٰهی رویت | اندر شب زلف تو هلال ابرویت
دیدیم چه شمشاد و چه سرو و چه صنوبر[1] | پابندِ خجالت ز قدِ دلجویت
نسرین و گل و یاسمن و سنبل و ریحان | شرمنده شد از بوی خوش گیسویت
کردم بطواف حضرتت سر بسجُود | ای مرکز پرکار هدایت کویت
چون قبلهٔ حاجات دو عالم در تست | سوئی که روم گر نیایم سویت
در سینهٔ بدخواهِ محبّان تو بادا | مژگانِ تو چون تیر و سنان هر سرِ مویت

خواهم که کُنی منوّرم دیدهٔ جان
ای مطلع انوارِ الٰهی رویت

۹۹

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۳۷)

برُوح آنکه او خیرالانام[2] است | سلامست و سلامست و سلامست
غلامان درش را خیره کونین | مدامست و مدامست و مدامست
محبّان را ازان نارِ جهنم[3] | حرامست و حرامست و حرامست
احبّا را ز لطف او می ذوق | بجامست و بجامست و بجامست
چو نُور چشم احمد را بچشم | مقامست و مقامست و مقامست

---

[1] پیش قدرِ عنای تو ۔ این همه پابندِ خجالت و پابه گل : آن سرو که گویند ببالای تو ماند ــ هرگز قدمی پیشِ تو رفتن نتواند (طیبات سعدیؒ)
[2] مراد رَحْمَةُ لِّلْعٰلَمِیْن" سرورِ کائنات ہے۔
[3] در هر دلی که حُبّ و ولای محمّد است | حقا که بر او آتشِ دوزخ حرام شُد
(نا معلوم)

بحمدالله مرا زان طائرِ بخت — بدامست و بدامست و بدامست

منوّر اهلِ بیتِ مُصطفیٰ را
غلامست و غلامست و غلامست

۱۰۰

(حاشیه نسخه خطی ب صفحه ۴۵)

به تختِ قابِ[1] قوسین ای نشستت — دلِ جانم فدای چشمِ مستت
به نقشِ لا نبی[2] بعدیست در دهر — منقّش خوش نگین مهرِ دستت
نزیبد جز سلام از من بصد عجز — بنازِ این وجودِ حق پرستت
چه خوش جنّ و بشر دانند در حشر — شفیعِ خویش در روزِ الستت[3]

نگاهی یا رسول الله که از جان
منوّر بندهٔ درگاهِ مستت

۱۰۱

(حاشیه نسخه خطی ب صفحه ۴۱)

بهم چشمان من گر پارسائی است — بفکرم در سراسر نارسائی است
بحمدالله مرا هم در حضورت — بوسم تا قدم خوش پارسائی است

---

[1] تلمیح به آیه شریف:- قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنیٰ (سورهٔ والنجم- سیپاره ۲۷- آیت شماره ۹)
[2] ع هرچه که "لَا نَبِیَّ بَعْدِیْ" مراد آنکه حضور محمد مصطفیٰ ختم المرسلین۔
[3] مراد روزِ ازل جب رُوحوں نے اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ کے جواب میں قَالُوْا بَلٰی کا پیمان باندھا - لہذا روزِ الست نیز روزِ ازل اور روزِ میثاق۔

دگر گم کرده[1] راهم در شب تار — ز مهرت یا علی خوش رهنمائی است
بهر گامیست در پا لغز[2] در دهر — مرا چون دستگیری پا بجای است
گدایان درت شاهان دهر اند — گدائی درت خوش پادشاهی است
برای مقدمت وردم بصد عجز — بیائی و بیائی و بیائی است
ترا چون یا علی بر کشتیٔ ما — بطوفانِ حوادث ناخدائی است
بحمدالله نصیب ما محبّان — رهائی و رهائی و رهائی است
دگر از ناخنِ انگشت پاکت — بهر کارم چه خوش عقده کشائی است

ازان در شکر حق اکنون بصد عجز
منوّر را مقام جُبّه سائی است

۱۰۲

(حاشیه نسخه خطی ب ص ۳۹)

جوانان را اگر حسن و جمال است — در استغنای شان بر خط و خال است
وگر شاهان عالم را تبختر[3] — بجاه و حشمت و اقبال و مال است
وگر زهّاد را ناز است بر زُهد — بصدّیقان وگر صدق[4] مقال است
مرا بر مطلعِ نُورِ محمّدؐ — تعال الله خوش ابرویش هلال است
ازانم از ازل اَلْحَمْدُ لِلّٰه — میانِ هردو عالم خوش مآل است

---

[1] مراد "گم کرده راه" است
[2] پا لغز - مستعمل بطور اسم معنیٰ - "یعنی لغزشِ پا"
[3] بمعنی فخر و ناز و تمکنت
[4] راستی و راست گوئی۔

نبی ام شافع است و فضلِ حق عام ‏ نجات بنده را این هر دو[1] دال است

منور را نجات از روزِ محشر

طفیلِ اہلِ بیت پاک و آل است

۱۰۳

۲۲ رمضان المبارک ۱۲۵۵ھ

چو بندگیٔ تو در ہر دو کون آزادیست[2] ‏ ہزار شکر دلِ بنده خانهٔ شادیست[3]

بود نصیب محبّان مدام عیش و سرور ‏ مگر وفاتم[4] شاهِ شبیر بیدا دیست

به بوتراب[5] قسم خلقتم ز آب و گل است ‏ نه مثلِ خلقتِ کفار ناری و بادیست

بیا بچشمِ من ای نورِ چشمِ بنتِ نبی ‏ که بنده[6] را از قدومِ تو خانه آبادیست

منور است که خواهد مدام امدادت

ہمیشه با کرمت چون بحبّ تو عادیست

۱۰۴

۲۵ رمضان المبارک ۱۲۵۵ھ

چو بنده را بقدومِ تو خانه آبادیست ‏ ہزار شکر دلِ بنده خانهٔ شادیست

دلم چو از غمِ سبطین پاک خالی نیست ‏ نصیب بندهٔ درگاه ازان غم آزادیست

---

[1] بمعنی دلالت کننده۔

[2] "آزادی است" حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۲۵۔ ‏ [3] شادی است۔ حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۲۵

[4] یعنی "وفاتِ شه من"

[5] لقب مولای مشکل کشا حضرت علیؓ۔

[6] ع "ای آمدنت باعثِ آبادیٔ ما"

بخاندانِ نبوت ہر آنچه شمرِ لعین ‏ نمود حضرتِ زہرا[1] بحشر فریادیست

حسین[1] کشتهٔ تیغِ جفا حسن مسموم ‏ عباد[2] تشنه لب از آب اینچه بیدادیست

منور است چو مداحِ اہلِ بیت[3] کرام

بہر صباح باکرام تو ازان عادیست

۱۰۵

منقبت

چو فضلِ حق برین عاصی مدام است ‏ مرا شادیٔ تو ہر صبح و شام است

ز یُمنِ حُبّ آلِ احمدِ پاک ‏ مَیَم در جام و معشوقه بکام[4] است

بد اندیشد بمن گر دشمنِ من ‏ نه فهمد تیغِ حیدر در نیام است

بر اولادِ علی و آلِ احمدؐ ‏ ز من چیزی که می زیبد سلام است

ز یُمنِ حبِ احمد چرخ گردان

منوّر را چه خوش حسبِ المرام[5] است

۱۰۶

چو من ز آبا و اجدادم غلامت ‏ بگویم راست یا حضرت سلامت

نشانِ بندگیٔ تُست ما را ‏ بسانِ داغِ ماه بر دل علامت

---

[1] حضرت امام حسینؓ کو قتل کیا گیا اور حضرت امام حسنؓ کو زہر دیا گیا۔

[2] مراد ہے حضرت زین العابدینؓ سے۔

[3] "اہلبیت" حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۲۶۔

[4] مُرادِ مَی در جام و معشوقه بکامِ من است" یعنی سراسر عیش و لطف و سُرور۔

[5] گردش روزگار میری عین خواہشات کے مُطابق ہے۔

مشرف کن مشرف بندهٔ خویش [1] بدیدار و باصغای کلامت
نیاز حضرتت زین بنده درگاه صلوٰة است و درود است و سلامت

ترا شاهی منوّر را غلامی
ز فضل خود خدا دارد سلامت

١٠٧

چون الٰها جزت خدای نیست — غیر تو هیچ پادشاهی نیست
توئی مولای ما و من بنده — اندرین گفتگو ریای نیست
این گنهگار را ازان رسوال — هیچک از حضرتت حیائی نیست
زر قلبِ مرا ز خاک درت — هیچ اکسیر کیمیائی نیست
بی بهایم ز فضل تو ورنه — غیر نیمی جوم بهای نیست
پیٔ گم گشتگانِ تیهٔ ضلال [2] — جز نبی هیچ رهنمای نیست
روشنی بخش دو جهان ایمان است [3] — غیر نورش دگر ضیای نیست
در دو عالم چو احمد مختار — بخدا صبح دلربای نیست
کاه دل را چو حُبّ آل نبی — در جهان هیچ کهربای [4] نیست
وی منزّه ز جملهٔ جاها [5] — نیک دیدم که جز تو جای نیست
نیرِ کونین ده که خیرِ دو کون — غیر حکمت دگر بجای نیست

---

[2] بمعنی بیابانِ گمراهی و ضلالت [3] بدون حذف است مصراعِ اولیٰ وزن سے گرتا ہے۔ [4] سنگی که کاه را بخود می کشد۔ [5] بمعنی لامکان - صفت باری تعالیٰ- [1] تمنائی عشاق آن حضرت صلعم ؎
مشرف گرچه شد جامی ز لطفش — الٰهی این کرم بارِ دگر کن (جامی)
ع- دیدار خوب آن شهِ خوبانم آرزوست . (مجید یکتائی معاصر)

از جزای عمل چو دارم خوف — غیر فضلت دگر رجای نیست
گویم اکنون بحضرتت شاها — که مرا جز تو پادشاهی نیست

مغفرت گر کنی منوّر را
پس دگر هیچ ماجرای نیست

١٠٨

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ٥٩)

چون در دو کون غیرِ خدا هیچ یار نیست — ما را ازان بغیرِ خدا هیچ کار نیست
دیدم چو عرش و کرسی و افلاک و مهر و ماه — [1] جز کردگار هیچ کسی را قرار نیست
وادیٔ عشق چونکه سراپا پُر آتش است — [2] ای نی سوار باش که اینجا گذار نیست
این آب آتشین که شرابش نهند نام — جز عاشقان به هیچ کسی سازگار نیست
گویم کنون ببارگهی پاک آن شهی — کان خالقی منست جزش کردگار نیست
این بنده را که عاقل و مختار خوانده اند — اکرام عام تست که آن را شمار نیست
لیکن ز نارسائی خود چونکه دیده ام — در عینِ [3] اختیارِ مرا اختیار نیست
شرمم نگاه دار خدایا که بنده را — جز حضرت تو هیچ قرار دیدار نیست

---

[1] خدا یست آنکه ذات بی همالش — نگردد هرگز از حالی بحالی (صاحبیه- سعدی شیرازی)
[2] یعنی ع عاشقی شیوهٔ رندان بلاکش باشد۔ نی سوار طفل کوچک
ع عاشقی کھیل نہیں جیسے بچے کھیلیں۔ یا؟ عاشقی کارِ سری نیست که بر بالین است۔
[3] نظریهٔ فقیر راجع به "جبر و قدر" ؎ ناحق ہم مجبوروں پر یہ تہمت ہے مختاری کی — چاہتے ہیں سو آپ کریں ہم کو عبث بدنام کیا (میر تقی میر)
(ب) این فرمودهٔ سلطان بدر است — که ایمان در میان جبر و قدر است
(اقبالؒ)
(ج) ع می شود از جبر پیدا اختیار (رومیؒ)

گویم دگر بحضرت تو با صد انکسار مارا سوال چون ز تو ہرحال عار نیست

خواہد امان و امن منوّر کہ جز درت

جای امان و امن و مقام قرار نیست

۱۰۹[1]

(حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۲۶)

چون شہ مشکل کشا جز حیدرِ کرار نیست ہیچ پروای مرا از اندک و بسیار نیست

من کہ در ذیل[2] علی مرتضایم از ازل خوش طفیلیم دلا زاد رہم درکار نیست[3]

وز عنایات شہ مشکل کشا در ہر دو کون ہیچ گاہی، ہیچ راہی بہرمن دشوار نیست

ہرچہ میخواہی طلب کن ای دل از شاہ نجف[4] چون نکو بینی کہ پروای درین سرکار نیست

عتبۂ شاہ علی چون مامن ہر عاجز است

از منوّر زان سلامی غیرازین درکار نیست

۱۱۰

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۴۳)

چون این بندہ خانہ زادِ علی است وردِ من در دو کون نادِ علی است[5]

نیست ایمان مگر بحُبِّ علی[6] ہمچنان کفر در عنادِ علی است

خوش نجاتم بروزِ حشر دلا چونکہ موقوف بر ودادِ علی است

[1] غزل شمارہ ۱۰۹ نسخہ خطی ب میں نہیں ہے۔ [2] بمعنی دامن [3] "خوش طفیلی ام" (ہمان نسخہ) [4] مُراد حضرت علیؓ
[5] تلمیح بہ: نَادِ عَلِیًّا مَظْهَرَ الْعَجَائِبِ۔ برای تفصیل رجوع بہ غزل شمارہ (۴۳)
[6] "لَا اِیْمَانَ لِمَنْ لَا مُحِبَّ لَہٗ"۔

بندگیٔ علی مُرادِ من است سرفرازیٔ ما مُراد[1] علی است

چون نباشد بما محبّان عید با نبی چونکہ اتّحادِ علی است

بہ نبی مرتضیٰ است استظہار[2] مصطفیٰ نیز اعتضادِ[3] علی است

چون پیٔ حلِّ مشکلاتِ دو کون بندہ را صبح و شام یادِ علی است

زان پیٔ حلِّ مشکل کونین اعتمادم بر اعتمادِ علی است

شکر للہ کہ خوش منوّر را

خبر سرّ و عیان ز دادِ علی است

۱۱۱

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۴۵)

حضرت شبیر ایدل بیکسان را چون کس است از برای ما محبّان لطف عام او بس است

گر وفور جرم جرمت ساخت چون سنگِ سیاہ گر گذارد بر سرت پا شاہ سنگ پارس است

ہست اندر زیر[4] حکمش چین و شام و روم وری ہند و سند و ترک و تازست اگرچہ فارس است

پس خدا ناخواستہ عسرت اگر آید بہ پیش غم مخور ہر عسر[5] را ایدل چو یسری در پس است

گرچہ ناچیز جہانم ای حسینؑ ابنِ علیؓ

نیک میدانی منوّر را کز انبارت خس است

[1] ع مصروف حق ہوں بندگی بو تراب میں (غالب) [2] بمعنی پشت پناہی [3] بمعنی ہم بازو۔
[4] اندر۔ زیر۔ دو حروف جار (اضافہ) ہم لائے گئے۔ یہ استعمال اہلِ زبان کے نزدیک جائز ہے۔ جیسے "در" (تاکید ادات بہ ادات) کہتے ہیں۔ جسکی مثالیں شاہنامہ، دیوان ناصر خسرو، مثنوی مولانا اور دیگر دواوین قدما میں عام ہیں۔
[5] تلمیح بہ: فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا ۝ اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا ۝ فَاِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْ ۝ وَاِلٰی رَبِّکَ فَارْغَبْ ۝
(عم۔ سیپارہ ۳۰۔ قرآن شریف۔ سورہ انشراح۔ آیت شمارہ (۵ تا ۸)

۱۱۲

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۳۷)

خداوندی که از هر راز داناست — توانائی ده هر ناتواناست
بمکنونات دلهای خلائق[1] — علیم و عالم و دانا و بیناست
بکونین از برای حلّ مشکل — چه خوش حاجت روای پیر و برناست
قدیر و قادر و مسکین نوازی — بهر چیزی که میخواهد[2] تواناست

بحمد الله می ذوقش شود پُر
منوّر را اگر جام است و میناست

۱۱۳

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۴۰)

ختم الرُّسل که سیّد و سالارِ دوسراست — بعد از خدا[3] بزرگی هر گونه مرو راست
تسبیح خوان حضرتِ او نیست گر سپهر — تسبیح کهکشان بگلوی فلک چراست[4]
هر ره روی که راه رود کی رسد بحق — شرع نبی مگر بخدا هست راهِ راست
بینم چو لُطف عام تو افزون ز حد و حصر — هر آن و هر زمان و مکان سودا مراست

ای تکیه گاهِ بی هُنران خوش بهرِ دو کون
تفویض کارهای منوّر همه تراست

[1] تلمیح به آیت کریمه: یَعْلَمُ مَا تُسِرُّوْنَ وَ مَا تُعْلِنُوْنَ وَاللّٰهُ عَلِیْمٌ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ ○ (قد سمع الله - پاره ۲۸ سوره التغابن آیت ۴)
[2] " " " : فَعَّالٌ لِّمَا یُرِیْدُ (عم - پاره ۳۰ - سوره البروج - آیت شماره ۱۶) [3] بعد از خدا بزرگ تُوئی قصه مختصر - (مولانا جامیؒ)
[4] غزل شماره ۱۱۳ در نسخه خطی الف وجود ندارد.

۱۱۴

"در معراج نبی صلعم"

در رهِ عشق نه[1] بی خوف و خطر باید رفت — المدد خواه ز شبیر و شبر باید رفت
ای قلم چُون برهِ نعت نبی[2] داری رُوی — اندر این مرحله در سجده بسر باید رفت
در بتوصیف دُو زلف و رُخ او داری عزم — جُبّهٔ سا، سجده کنان شام و سحر باید رفت
شب معراج چو جبرئیل بیآمد ببُراق — گفت ای پادشهِ جنّ و بشر باید رفت
طوف دارد بر هست چرخ بنقد مه و مهر — تا نثار تو کند نقره و زر باید رفت
چونکه از بهرِ ملاقات تو حق منتظر است — ای ز حدِّ تو خجل شمس و قمر باید رفت
سرورا تیغ هلال و سپر مهر تراست — در رهِ قدس باین تیغ و سپر باید رفت
یا رسُولِ عربی صاحب لَوْلَاكَ لَمَا[3] — آدم پیش تو هان بسته کمر باید رفت
هست آراسته شاها چو بخلوتگه قدس — قاب[4] قوسین برای تو مقر باید رفت

ای منوّر بطوافِ حرم پاک نبی
خاک روبان ز پی کُحل بصر باید رفت

۱۱۵

درکشور عشق مدح و ذم نیست — در خانهٔ فقر همّ و غم نیست

[1] مراد اینکه (الف) هست بس پُر آفت و خوف و خطر (مثنوی مولانا رُومؒ)
(ب) یا بنه برخود که مقصد گم کنی — یا منه پا اندرین ره بی دلیل (حافظ شیرازیؒ)
(ج) بی دلیلی عزم راه کردن دلیلی ابلهی است (مولانا عبدالرحمن جامیؒ)
[2] کمر بند و قلم کردار سر در پیش و لب برهم — بهر حرفی که پیش آید تبارک چون قلم گردد (شیخ سعدیؒ)
[3] لَوْلَاكَ لِمَا خَلَقْتُ الْاَفْلَاكَ (حدیث شریف) [4] فَکَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی (سوره النجم - سیپاره ۲۷ - آیت ۹)

قسام ازل هرآنچه بنوشت[1] خوش باش دلا که بیش و کم نیست
در کاسهٔ سر اگر به بینی سریست که آن بجامِ جم نیست
اندر غمِ آلِ پاکِ احمد مومن مشمر که چشمِ نم نیست
در نزع و بمحشر ای **منوّر**
گر حُبّ علی است هیچ غم نیست

۱۱۶

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۵۰)

دوحهٔ اقبال ما سیراب کز فضلِ خداست — نخلهٔ باغ مرادم زان بجوشِ نشو و نماست
کز عنایات خداوندِ کریمِ ذوالمنن — حل مشکلهای ما کز حضرت مشکل‌کشاست
ورچه من نومیدم از بسیاریٔ جرم و گناه — شافعِ ما روزِ حشر حضرت خیرالوراست
دی شنیدم نکتهٔ خوش من ز رند پیرسال — کاسمانش از پیٔ شنوندگان راحت‌فزاست
گر نه فوقیت خموشی راست هان بر گفتگو — غنچه را جمعیت و گل را پریشانی چراست
ور غزا خواهی دلا استاده شو بر حرب نفس — پیش[2] زینت گفتم و بازت بگویم کاین غزاست[3]
عرضِ احوالِ **منوّر** می نزیبد جز علی
چونکه شاه و پادشاهِ ما علی شیرِ خداست

[1] ع هرآن قسمت که آنجا رفت ازان افزون نخواهد شد — حافظِ شیرازیؒ
[2] پیش ازین ترا گفتم۔
[3] اشاره به: قَدِمْتُمْ خَيْرَ مَقْدَمٍ وَقَدِمْتُمْ مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ مُجَاهَدَةُ الْعَبْدِ هَوَاهُ
((الف) جامع صغیر ج ۲ صفحه ۸۵ (ب) احیاء العلوم جلد ۳ صفحه ۶)

۱۱۷

دهر را هیچ اگر وفای نیست — در بدنیای دُون بقای نیست
زندگی در معیت تن و جان است — در جُدا شد دگر صدای نیست
آزمودم که هیچ توسنِ عُمر — در جهان هیچ بادپای نیست
تا توانی بکن بنفس جهاد — که[1] دگر این چنین غزای نیست
ماهم از رو نکرد نیست غمی — ماه را[2] چون رُخ و قفای نیست
وردِ ما صبح و شام نادِ علی[3] است — که مرا به ازین دُعای نیست
یا علی مرحبا تعال تعال — چون[4] دگر چون تو غم‌زدای نیست
این دو زُلفِ تو مُظِلّهما — به ازین سایهٔ همای نیست
دِه لقا حقیر **منوّر** را
که مرا غیر ازین دوای نیست

۱۱۸

دی هاتفم بگفت که کاری مُبارکست — زود آ ببخت خوش که دیاری مبارکست
حاضر شدم چو داد نشانم ز روی لطف — شاهی به تخت و گفت قراری مبارکست
کردم قرار چونکه دگر گفت از کرم — یاری مبارکست و نگاری مبارکست
صدشکر در جواب مرا شاه بر سریر — گفتا بلی مبارک و آری مبارکست

[1] اشاره به: قَدِمْتُمْ مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ مُجَاهَدَةُ الْعَبْدِ هَوَاهُ (کنوز الحقائق ص ۹۰)
[2] بمعنی گُل پشت و رو ندارد۔
[3] رجوع کریں: نادِ عَلِيًّا .... به غزل شماره ۱۵ اشاره ۲
[4] كُلُّ هَمٍّ وَغَمٍّ سَيَنْجَلِي بِوَلَايَتِكَ يَا عَلِيُّ يَا عَلِيُّ يَا عَلِيُّ أَدْرِكْنِي۔

دیدم چو گیسوئیش بدو عارض بگفتمش زلفی مبارکست و عذاری مبارکست
گفتم دگر نظر بدو گیسوی و روی او لیلی مبارکست و نهاری مبارکست

گفتا بنوش باده منوّر ز فیض حق
ابری مبارکست و بهاری مبارکست

۱۱۹

ساقئ ما بحشر شاه علی است در جهانِ بی محاق[1] ماهِ علی است
جنّ و انسان[2] و طیر وحش و ملک حور عین این همه سپاهِ علی است
سنگِ ما لعل و خاکِ ما اکسیر چون نکو دیدم از نگاهِ علی است
سینه دوز عدوئ بندهٔ خویش راست گویم که تیر آه علی است
راه بی خوف راست پر نزدیک بخدا گویمت که راهِ علی است
صبح عیدی که بعد او شامی نبود هیچگه پگاهِ علی است
من غلامم ز شاه و حور العین می سزد بهرِ ما که داه[3] علی است
کعبه گر سجده گاه مخلوق است سجدهٔ من ببارگاهِ علی است
از تعصّب خبر ندارم هیچ هان مگر بنده خیرخواهِ علی است
بندهٔ احقرِ منوّر را چون بهر دو جهان پناهِ علی است

مشکلی در جهان نخواهد دید
چون که مشکل کشاش شاه علی است

---

[1] بمعنی پنهانی - پوشیدگی - تاریکی نابودی - آخر ماه قمری [2] ع جنّ و انسان و وحش و طیر و ملک - نسخهٔ خطی الف حاشیه ص ۲۴ [3] بمعنی کنیزک و پرستار

۱۲۰

سلام بنده بآن بزم اقدس[1] زهراست که ذات پاک نبی الوراش بزم آراست
غلام حضرتِ شان دیده ام سلاطین را اگرچه قیصر و جم و رسکندر و داراست
درود بحد و[2] بی عد بحضرت شان است عنایت و کرم اکرام و لطف شان ماراست
سزد کنون که دهم شرح محفلِ قدسی ز روئ صدق و یقین آنچنان که دانم راست
نبود شاه علی هان مگر قرینِ[3] نبی جناب شبر و شبیر خوش ذکر چپ و راست
نهان به پردهٔ عصمت ز دیدهٔ مردم که نور چشمِ نبی بود حضرتِ[4] زهراست

منوّر آنچه طلب میکند ز محفلِ قدس
بصد نیاز و تضرّع چه خیر هر دو سراست

۱۲۱

سلام بنده بآن شاه پشت مختوم[5] است که از ازل دل او لوحِ سرِّ مکتوم[6] است
سلام بنده بان ذات اقدس زهراؓ است که شان و رتبه و فضلش بخلق معلوم است
سلام بنده بشبیر خدا رسد بادَب که آن بنام[7] خداوندگار موسوم است
سلام بنده رسد بعد ازین بشاه شبر که اخ شاه شبیر است و شاه مسموم است
بصد هزار نیاز و بصد ادب اکنون سلام بنده بشبیر پاک مظلوم است

---

[1] بآن ذات اقدس زهرا - نسخهٔ خطی الف حاشیه ص ۲۲
[2] درود بی حد و بی عد زمن بخدمتِ شانست - نسخهٔ خطی الف حاشیه ص ۲۳ - [3] مگر قریب نبی - حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۲۳ -
[4] که نور چشم نبی الوراست بزم آراست - حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۲۳ -
[5] پشت که مهر ختم المرسلین داشت [6] بمعنی مخفی و پوشیده و نهان -
[7] "علی" یکی از اسمای ذات -

سلام بنده بباقیِ[1] چارده زیباست — که هر یکی ز خطیات پاک معصوم است

هزار شکر بدیوان چارده معصوم

منوّر است که نامش به بنده مرقوم است

۱۲۲

سلام بنده بروح مقدس زهراست — که بنت احمد مختار و نور هر دوسراست

بنزد بحضرت شان بندگی و عجز و نیاز — چو وصف مدح و ثنایش ز بنده را یاراست

بطوف حضرت ایشان ملک چو میگردند — سگی سگانِ جنابش سکندر و داراست

بخیر هر دو جهان خوش ضمانتم برویت — بدل چو داغِ غلامی حضرتش ماراست

منوّری که بود ذره ز آفتابِ نبیؐ

غلام و بندهٔ اولاد حضرتِ زهراست

۱۲۳

حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۵۳

شاه حیدر چو شهریار من است — شاه شبر شهِ دیارِ من است

وز عنایاتِ قادرِ بیچون — شاه شبیر غمگسارِ من است

زان بود بیغمی مرا بدو کون — غم زدا، غم ربا و یارِ من است

وز عنایاتِ بحیدش هر دم — که رفیقِ من است یارِ من است

عزّت و جاه و حشمت و اقبال — شکر للّٰه که درکنارِ من است

چونکه دیدم بهم رخ و زلفش — [2] خوش بود لیل و خوش نهارِ من است

---

[1] چهارده مراد از ائمه معصومین۔ [2] صنعت لف و نشر غیر مرتب۔

لطف شبیر یار در هر کار — راست گویم همین بکارِ من است

بیغمی شد نصیب من بدوکون

شاه شبیر چون نگارِ من است

۱۲۴

شاهدم را چو باده در جام است — روزِ عید است و نیک انجام است

و آن دو گیسوش گر سیه فام است — شب قدر است و نیک فرجام است

کرد آزاد بنده را از غم — هر دو چشمش اگرچه بادام است

وز عنایات قادرِ بی چون — ایدل اکنون چو رحمتش عام است

ای منوّر ترا مبارک باد

کآهوی بخت خوش ترا رام است

۱۲۵

حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۵۹

شاه مشکل کشا چو شاه منست — روز و شب برهمون[1] نگاهِ منست

من چرا التجا کنم باکسی — شاه مردان[2] چو پادشاهِ منست

من نگویم بربّ کعبه دروغ — اسدِ اللّٰه[3] قبله گاهِ منست

ای زهی لطفِ او که در امداد — قدمش روز و شب براهِ منست

پس بهر نقش پائش سجده کنم — بخدا زانکه سجده گاهِ منست

---

[1] بمعنی هم او و هم آن
[2] لقبِ حضرت علی
[3] شیر یزدان ۔ لقب حضرت علی مشکلکشا ۔

پس باین کثرت عنایتِ اُو   گر گنه کم کنم گناه منست
شکر حق دیده ام منوّر کرد   دو عذارش دو مهر و ماه منست

مرحبا مرحبا علیؑ ولی
که درین عزّ و شان و جاه منست

۱۲۵

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۵۸)

شکر حق کاسباب عیشم جملگی آماده است   ساقیٔ من گلرخ است و ساغرم پُر باده است
نیست حق محتاج بر اسباب[1] در انجام کار   سائبان چرخ ای دل بی طناب استاده است
چون نباشم شاه عالم ای شهیدِ کربلا   کز دو زلفت بر سرم ظلّ هما افتاده است
غافل از وصفت نمی بینم شهنشاها مگر   پیر فرتوت[2] تست اگر، ور طفل امشب زاده است

چشم مه رویان منوّر چون ز رویش خیره شد
الله الله من ندانم این چه حسن ساده است

۱۲۶

شهنشاها نمیخوانم خدایت[3]   ولیک از وی نمیدانم جدایت
بچشم مقدمت در دیده مردم[4]   بچشم خویشتن دیدند جایت
بهر جا پاگذاری چشم دارم[5]   که سازم سجده بر هر نقش پایت

[1] اشاره به: وَاللّٰهُ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْر۔ [2] پیر کهن سال، وطفل یک شبه۔
[3] ؎ من نمی گویم خدائی یا نبی ـــ لیکن از وی کی جدائی یا نبی (دیوان منوّر) [4] الف: حسن را بر دیده ی خود جلوه داد (عراقی)
(ب) هرکجا جا دید رخت آنجا نهاد (عراقی) [5] داشتن بمعنی نهادن ـ دیده فرش راه۔

شه لولاک[1] در وصفت چه گویم   مگر کونین شد پیدا[2] برایت
دهانت کوثر است[3] و زلف واللّیل   رُخت خوش مصحف است و خال آیت
چو راه گم کرده ام اندر شبِ تار   برآ ای ماهِ تابانِ هدایت
کند چون بهرِ حلِّ مشکلاتم   نگاهِ گوشۂ چشمت کفایت
ازآن گویم خدا را یا محمدؐ   نظر کُن سویم از عین عنایت

که در محشر منوّر چشم دارد
مقامِ خویشتن زیرِ لوایت[5]

۱۲۷

عرض دارد فقیر یا حضرت   مجرمِ بے نظیر یا حضرت
از پیٔ خیر دُنیا و عقبیٰ   عرض دارد حقیر یا حضرت
از برای تو هست و خواهد بود   قاب[6] قوسین سریر یا حضرت
من چه گویم ز حال خود پیشت   انت[7] صافی ضمیر یا حضرت
آدم از برای خیر و شفا   دِه بنام شبیر یا حضرت
بگناهم مبین که می باشد   شفقتِ تو کثیر یا حضرت

[1] لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْاَفْلَاكَ (حدیث شریف) [2] اشاره به: لَوْلَا مُحَمَّدٌ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا خَلَقْتُ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةَ وَلَا السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ وَلَا الْعَرْشَ وَلَا الْكُرْسِيَّ وَلَا اللَّوْحَ وَلَا الْقَلَمَ وَلَا الْجَنَّةَ وَلَا النَّارَ وَلَوْلَا مُحَمَّدٌ مَا خَلَقْتُكَ يَا اٰدَمُ۔ (شرح تعرف جلد ۲ ص ۴۶)
[3] تلمیح به: اِنَّا اَعْطَيْنٰكَ الْكَوْثَرَ ۝ وَالَّيْلِ اِذَا يَغْشٰى [4] مراد قرآن حکیم [5] بمعنی پرچم
[6] رجوع کریں به غزل شماره ۱۰۰ اشاره ۱؎ [7] اشاره به: وَمَنْ يُّعَظِّمْ شَعَآئِرَ اللّٰهِ فَاِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوْبِ
یعنی تو که روشن ضمیر هستی از حال دل من آگاهی: ؎ هر کسی ز اندازهٔ روشن دلی ـ غیب را بیند بقدر صیقلی
آئینهٔ دل چون کنی صافی و پاک ـ نقشها بینی برون از آب و خاک
(رومی)

من نگویم مرا[1] ببخشائی — ببخش با دستگیر[2] یاحضرت
چشم دارم که جرمِ من بخشی — چه صغیر و کبیر یاحضرت
عجبی نیست دُشمنِ مدّاح — گر بدوزی به تیر یاحضرت
بشفاعت توئی باُمّتِ خُود — بالیقین[3] چون بشیر یاحضرت
دادهٔ تُست در جهان هرجا — بامیر و فقیر یاحضرت
گرچه باشد سریر یاحضرت — در چه باشد حصیر[4] یاحضرت
روزیم کُن بجنّت الفردوس[5] — مسکنِ دلپذیر یاحضرت
تاکه بیند جمالِ رُوی ترا — چرخ بسیار پیر یاحضرت
می نهد روز و شب زمهر زماه — عینک مستنیر یاحضرت
نظر لُطف تو بجز دوکون — کافیٌ للفقیر[6] یاحضرت
ذرّهٔ را بمهر[7] خود بنما — رُخ چو مهرِ منیر یاحضرت
بشنود گر ز خواندنِ صلوٰة — کر ز صادت صفیر یاحضرت
دُشمنت را بود مثالِ سنان — یا بود همچو تیر یاحضرت
همه کس داندت که برحقی — تو نذیر و بشیر[8] یاحضرت
شور بختست آنکه می خواند — سیر را جای شیر یاحضرت
عرض دارد **منوّر** عاصی — باُمّید کثیر یاحضرت

---

[1] ع من بگویم مرا ببن بخشای۔ نسخہ خطی الف حاشیہ ص ۲۲ [2] ع بلکہ با دستگیر یاحضرت نسخہ خطی الف حاشیہ ص ۲۲۔ [3] تلمیح بہ آیت: فَقَدْ جَآءَكُمْ بَشِيْرٌ وَّ نَذِيْرٌ (سورہ المائدہ۔ سیپارہ لایحب اللہ ۶۔ آیت شمارہ ۱۹)
[4] سریر و حصیر بمعنی فقر و شاہی [5] وہ باغ جسمیں سب باغوں کے میوے ہوں۔ مراد ہے بہشت [6] اشارہ وَسِيْلَتُنَا فِي الدَّارَيْن ۔ اَنْتَ حَسْبِيْ اَنْتَ كَافِيْ يَا رَسُوْل [7] ذرہ ای را.... [8] رجوع بہ مافوق اشارہ ۳

شو تو ساقی مرا به نزع و بحشر
من شوم جام گیر یاحضرت

۱۲۸

عقد های غنچه وا هرچند از بادِ صباست — یاد نامت در دو کونم یاعلی مشکل کشا است
ماه رُویانِ جهان حیران حُسنت بُوده اند — در خور دیدار رُویت دیدهٔ بینا کجاست
وصف رویت کی توانم ای مه و مهرت غُلام — رُوی تو شمس الضحیٰ[1] خدّین تو بدرالدُّجی ست
قبلهٔ حاجاتِ عالم چون بود درگاه تو — سجده گاه ما محبّان عتبهٔ کوئیت بجاست
ای **منوّر** غم مخور هیچک زغوغای حساب
چون بحشر دست تو در دامنِ آلِ عبا[2] ست

۱۲۹

۱۶- رجب المرجب ۱۲۵۴ھ

غم آلِ نبی بسینهٔ[3] ماست — دلِ غمناکِ ما دفینهٔ ماست
در غمِ اہلِ بیت ای احباب — چشم نمناکِ ما خزینهٔ ماست
وانکه طوفانِ نوح گویندش[4] — قطرهٔ دیدهٔ نمینهٔ ماست
قرص خُورشید و مه ز مطبخ دہر — نان[5] روزینه و شبینهٔ ماست

---

[1] اشارہ بہ: شَمْسُ الضُّحٰی، بَدْرُالدُّجٰی، صَدْرُالْعُلٰی نُوْرُالْهُدٰی كَهْفُ الْوَرٰی۔
[2] پنج تن پاک۔
[3] یعنی۔ ع سینهٔ گنجینهٔ محبّت اوست۔ (حافظ شیرازی)
[4] یہ طوفان حضرت نوحؑ کی بد دُعا سے ۳۳۴۸ سال قبل مسیح میں آیا۔
[5] لف و نشر مرتب۔

تنم انگشتریست چون بسجود — مهرِ شبیر برنگینهٔ ماست
هرکجا سیل غم بود بدو کون — حُبِّ آلِ نبی سفینهٔ ماست

شاهِ شبیر گو **منوّر** را
بندهٔ چاکرِ کمینهٔ ماست

۱۳۰

فائق ز بیان است چو اوصافِ حمیدت — کو[2] مرتبهٔ نعت و کجا فکرِ عبیدت
احوال هر آنکس که رخت دید چه باشد — شیده شُده آنکس که شنیدست ندیدت
روی تو بود مصحف و خوشخط دو زُلفت — خوش شانِ نزول است بفرقانِ مجیدت
بی پرده رُخت دید خُدا گشت چو عاشق — زان حضرت جبریل امین کرد بُریدت[3]
پروانهٔ شمع رُخ خوبتو[4] روان کرد — هرچند بصورت که بعید است عبیدت
خواهم ز خداوند که هر روز فزون باد — اکرام تو بر بنده و وز بنده عقیدت
شکرانهٔ این نعمتِ عظمای تو زیبد[5] — ایدل شهِ شبیر چو با عیب خریدت
خواهد ز تو خیریتِ کونین بصد عجز — این خادمِ دیرینه و مدّاح و مُریدت

بی فکرِ جهان باش **منوّر** زغمِ دهر
چون شاهِ علی از پیِ امداد رسیدت

---

[1] سر در نیاورم بسلاطینِ روزگار — گر من ز بندگانِ تو باشم کمینهٔ (سعدیؒ)
[2] کو و کجا هر دو استفهام انکاری۔
[3] برید بمعنی ڈاک — قاصدی کرنا۔
[4] رُخِ خوب تر۔
[5] "نعمتِ عظمیٰ" نسخهٔ خطّی الف صفحه ۲۷۔

۱۳۱

(حاشیه نسخهٔ خطّی ب صفحه ۵۶)

کحل عیون[1] چرخ برین گردِ راهِ تُست — در سنگ آنچه لعل نماید نگاهِ تُست
همچون مه چهارده دیدم به نیمشب — بدرِ رخت که این بدو زلفِ سیاهِ تُست
خوشتر ز روزِ عید ز نوروز نیک تر[2] — از بهرِ ما ز لطفِ الهی پگاهِ تُست
شاهنشها بدهر مثالِ نجومِ چرخ — چیزیکه در حساب نیاید سپاهِ تُست
محض عنایت است برین بی نهر شها — این عزّتِ فقیر که از پیشگاهِ[3] تُست
اکنون دلا سخن بتو دارم که اهلبیت — چون شافعت بحشر بدنیا[4] پناهِ تُست

پس با چنین عنایت بسیار اهلبیت
ترسی گر از گناه **منوّر** گناه تُست

۱۳۲

(حاشیه نسخهٔ خطّی ب صفحه ۴۴)

گردی کنون دلا که براهی مُبارک است — شاهی مُبارک است و سپاهی مُبارک است
ماهم چو رُخ کشاده نگاهی بمن نمود — ماهی مُبارک است و سپاهی مُبارک است
بر چاه غبغب رُخ او سبزهٔ خطش[5] — چاهی مُبارک است و گیاهی مُبارک است

---

[1] سُرمهٔ چشم
[2] روزِ اوّل سال شمسی ایرانیان — عیدِ ملّی ایران — نیز جشنِ بهاری۔
[3] آستانه — درگاه
[4] وَسِیلَتِنَا فِی الدَّارَیْنِ مَوْلَانَا وَمَوْلَی الثَّقَلَیْنِ
[5] صنعت مراعات النظیر نیز صنعت لف و نشر مرتّب

امروز شُد دو چار چو یارم بصبحدم صُبح مُبارک است و پگاهی مُبارک است

خوش بر سرِ منوّرِ مداح از شبیر

تاجی مُبارک است و کلاهی مبارک است

۱۳۳

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۴۰)

گرچہ ایمان میان خوف و رجاست بمجّان ز غیب[1] حکم نجیٰ ست

ضامنِ حلِّ مشکلاتِ دو کون بخدا بہر بندہ شیرِ خدا ست

یا علیؑ ولی امیرِ عرب بر روانت ز ما سلام و ثنا ست

گمرہان را بسوی حضرتِ تو نقش پای تو چون کہ راہنما ست

نقش پای ز ہر کفِ پایت جا[2]نمازی برای سجدۂ ما ست

پس بہر یک قدم شہنشاہا بخدا سجدہ گر کنم بر جا ست

شکر لللہ رخت بدو عارض بدر[3] دیدم و لیک بدر دوجا ست

چون بر اکسیرہان شرف دارد خاک کوئی شما کہ خاکِ شفا ست

خاک روبد منوّر از درِ تو

کہ ضیا بخش چشم و نُور افزاست

---

[1] بمعنی نجات و بخشش۔

[2] بمعنی چادر نماز۔ مصلّی۔ سجّادہ۔

[3] "شَمسُ الضُّحیٰ بَدرُ الدُّجیٰ صَدرُ العُلیٰ نُورُ الهُدیٰ کَهفُ الوَریٰ"

[4] ع کہ ضیا بخش و چشم و نورِ شفا است۔ نسخہ خطی الف ص ۲۵ (اشتباہ کاتب)

۱۳۴

لوحِ دلِ من پاک چو از بغض و عناد است خوش نقش دلم بندگی زین عباد است[1]

ماہ است چون آویزہ مہرِ شہِ شبیّر داغ سیہش صاف ز باقیٔ مداد است

با انجم و افلاک ز طوف حرمش عرش گاہی ز ازل می شنیدم کہ ستاد است

پرسید خرد از دلِ من وصفِ علی را گفتا کہ ز افکار و ز اوہام زیاد است

یا شاہ کنون ہر در پاکِ تو منوّر

در سجدہ سرِ خویش بصد عجز نہاد است

۱۳۵

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۴۳)

ما را چو آرزوی وصالِ محمّد است خوش اشتیاق ما بجمالِ محمّد است

ہر دم بچشم آنکہ بہ بینم جمالِ او در لیل و در نہار خیالِ محمّد است

ما را مجالِ وصف رُخ احمدی کجاست شرمندہ مہر و مہ چو ز خالِ محمّد است

ما بندگان چو بندۂ آل محمّدیم دین ہر چہ ہست جملہ زمالِ محمّد است

در آفتاب حشر ز فضلِ عمیمِ حق خوش [2]مامنم ز ظلِّ نہالِ محمّد است

گوشم نہ آشناست بصوتِ رباب و چنگ خوش وجدِ ما ز ذوقِ مقالِ محمّد است

گر بنگری بدیدۂ انسان و جنّ و حُور کحل[3] العیون ز خاکِ نعالِ محمّد است

---

[1] حضرت سید امام زین العابدین رضؓ

[2] جای امن و پناہ

[3] سُرمۂ چشم

چون بهرِ حلّ مشکل دُنیا و دین ز حق   اُمّید ما بآل و عیال محمّدؐ است

شکر خُدا که وردِ منوّر بصبح و شام

صَلوا علیٰ مُحَمّدؐ و آل محمّدؐ است

۱۳۶

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۶۰)

ما را که جُز علیؑ ولی هیچ یار نیست   ما را ازان بغیر علی هیچ کار نیست

دین بنده را بسرّ و علن در جنابِ او   هر شام و هر پگاه بجز انکسار نیست

بر پشت اسب ابلق[1] این دهر جُز علی   چون نیک دیده ام دگری شهسوار نیست

یا بوترابِ[2] نام خُدا دادِ ما برس   ما را که جز جنابِ تو جای قرار نیست

یا حضرتِ شبیر مرا چون بهر دو کون   در سرّ و در عیان بجزت غمگسار نیست

کای نازنین حضرت زهرا و مصطفیٰ   در باغ حسن چون تو دگر گلعذار نیست

گویم بوصف حضرت شبیر اندکی   اکنون ز اشتیاق که آنرا شمار نیست

چون از وفور لطف و عنایاتِ عام تو   از عرض بار بار منت هیچ بار نیست

خواهد ازان منوّر مسکین ز حضرتت

اکرام بی حساب که آنرا شمار نیست

۱۳۷

محمّدؐ کعبهٔ ایمان و دین است   محمّدؐ رهبرِ راهِ یقین است

---

[1] یعنی چتکبرا گھوڑا   [2] لقب شیر خدا حضرت علیؑ۔

محمّدؐ صاحبِ تاج و نگین است   محمّدؐ سرور و سالارِ دین است

محمّدؐ پادشاهِ مومنین است   محمّدؐ رَحْمَةَ الِلّعَالَمِیْن[1] است

ز حُبِّ اهل بیت احمدِ پاک   مرا در دو جهان حصنِ حصین[2] است

ز حق از بهرِ[3] ما عصّات در حشر   محمّدؐ چون شَفِیعِ الْمُذْنِبِیْن[4] است

وجُودِ او سند آمد مسند   مختّم[5] پُشت او بهرِ همین است

بحمداللہ مرا از یُمن نعتش

منوّر عارض و عینُ جبین است

۱۳۸

مرا چو بادهٔ عشرت مدام در جام است   هزار شُکر که عنقای بخت در دام است

ازان ز میکده ام هر که باده آشام است   سرور و عیش برایش صباح و هر شام است

حساب روز قیامت اگرچه دانم راست   ولیک گر نه بپرسند فضل حق عام است

که این وفور گناهم باینچنین تگ و دو   بچشم فضل خدایا مقام اکرام است

پری بمیکده رند کهن چه خوش میگفت   ادای شُکر تو یا رب بگردانم[6] وام است

که از عنایتِ بی غائیتت وظیفهٔ من[7]   دو قُرص نان چو مه و مهر صبح و هر شام است

بگوش هوش شنو گومیت دلا اکنون   نصیحتی که چو طشت فتاده[8] از بام است

---

[1] وَمَا اَرْسَلْنٰکَ اِلَّا رَحْمَةً لِّلْعٰلَمِیْنَ ـ (قرآن شریف ـ سیپاره ۱۷ ـ سوره الانبیاء ـ آیت ۱۰۷)

[2] مضبوط قلعه و پناه گاه   [3] عاصیان و گنا هگاران ـ [4] خَاتَمُ النَّبِیّیْنَ شَفِیْعُ الْمُذْنِبِیْنَ اَنِیْسُ الْغَرِیْبِیْنَ رَحْمَةً لِّلْعٰلَمِیْنَ (درود تاج) [5] "بر پشت آنحضرتؐ مهر ختم المرسلین بود." [6] قرض [7] فریضه ـ ڈیوٹی ـ

[8] طشت فتاده از بام است ـ نسخهٔ خطی الف حاشیه ص ۲۴

بگردش است فلک روز و شب ز رفعتِ خویش   زمین[1] ز پست شدن بین چه خوش در آرام است

کنون به ختم سخن از جناب پاک نبی

منوّر است که اُمید وار انعام است

۱۳۹

مقدمت چون در آشیانهٔ ماست   رعد هم کوس شادیانهٔ ماست

چرخ آورده گویدت به نیاز   مهر و مه نذر خادمانهٔ ماست

گویم اکنون ز یُمن مقدمِ تو   کیمیا[2] خاک آستانهٔ ماست

ور ز بسیارئ گنه پُرسی   فضلِ عام تو خوش بهانهٔ ماست

شُکر للّٰه ز یُمن منقبتت

خوش **منوّر** مه زمانهٔ ماست

۱۴۰[3]

(حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱۹)

تا خدائیم چون شبیر و مهر و ی نای[4] من است   خوش عبُورم با امان از مهر آقای من است

شاه شبیر است سُلطان من و آقای من   من غلام و آن شه از جانم همین[5] راه من است

آستانِ سیّد الشهداء چو باشد مامنم   خاک عتبات شریف حضرتش جای من است

---

[1] زمین کی طرح جس نے عاجزی و انکساری کی   خدا کی رحمتوں نے اُس کو ڈھانپا آسماں ہو کر

[2] بمعنی اکسیر۔ ممدِ طلا سازی۔

[3] غزل شمارہ ۱۳۹ نسخہ خطی ب میں موجود نہیں۔

[4] بمعنی ناؤ کشتی۔

[5] ع برین زادم و هم برین بگذرم   (فردوسی طوسی)

بندگی حضرتِ او چون شرف بخش همه است   خانه زادِ حضرتش هر یک ز ابنای من است

ای **منوّر** غم مخور هیچک ز غمّ و همّ دهر

چون شبیر ابن علی در دهر آقای من است

۱۴۱

([1]غره محرم الحرام ۱۲۵۷ ہجری)

وجودم گر سراپا حرص و آز است   بحمداللّٰه دلم از پُر نیاز است

اگر نیکانِ عالم را به بینی   الٰها پادشاها بر تو ناز است

مرا هم با وفور جُرم و عصیان   نظر بر فضل عامت چشم باز است

بزیر حکم تو شیر است و رُوباه   دگر گنجشک باشد ور چه باز است

بهر دو جا ظهور قدرتِ تُست   اگر باشد حقیقت ور مجاز[2] است

توئی جائی پناه هر دو یکسان   اگر محمود باشد ور[3] ایاز است

ندارم غم ز بی سامانئ خویش[4]   که حق بی حیله گان را کارساز است

کنون بر رُوح پاک شاه شبیر   سلام بنده با صدها نیاز است

دگر گویم به پیش حضرت او   که او بیچارگان را چاره ساز است

چو باشد مستفید از روی تو مهر   بشوقت شمع در سوز و گداز است

---

[1] یکم ماہِ محرم۔ چاند کی پہلی تاریخ۔   [2] اشارہ بہ اَلْمَجَازُ قَنْطَرَةُ الْحَقِيقَةِ

۱: عاشقی گرزین سر و گر زان سر است   عاقبت ما را بدان سر رهبر است   (مولانا رومؒ)

۲: متاب از عشق رُو گرچه مجازیست   که این بهر حقیقت کارسازیست   (مولانا جامیؒ)

۳: کھولا ہے مجھ پہ سرِ حقیقت مجاز نے   یہ پختگی صلہ ہے خیالاتِ خام کا   (محمد اسماعیل میرٹھی)

[3] تلمیح بہ قصہ سُلطان محمود و ایاز۔ نیز مراد آقا و غلام۔ مالک و مملوک   [4] کسِ بی کسان و چارۂ بی چارگان۔

سخن کوتاه کنم در وصف زلفت — که زلف و وصف زلف تو دراز است
بهرِ جائیکه بنیم نقش پایت[1] — بصدق آنجا مرا جای نماز است
نداند این سخن را کس جز آگاه — مگر آنکس[2] که او آگاه ز راز است
بحمدالله ز یُمن حُبّ شبّیر
منوّر در دو عالم سرفراز است

۱۴۲

حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۵۷ (۴- ماه جیٹھ ۲۰۰۴ شمسی بکرمی)

وصف ذات پاک زہرا چون ز فکر ما وراست — پس بوصفش من چگویم پرتوِ نورِ خداست
ہان مگر از رفعت شانِ جناب پاک او — ہر چه گویم لائقست و ہر چه بنویسم رواست
کان نبی را دختر است و زوجهٔ شاه علی[3] — مادرِ سبطین پاک و شافع ہر دوسراست
زیبد اکنون تا نمائیم وصف خاکش از شرف — نقش نعل پای پاکش سجده گاه اولیاست
عرض میدارد منور حالیا در حضرتش
بهر حل مشکلات خود که آن حاجت رواست

---

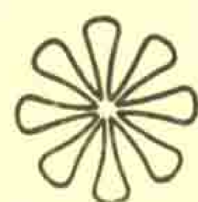
[1] بر زمینی که نشان کف پای تو بود — سالها سجدهٔ صاحب نظران خواهد بود (حافظ شیرازؒ)
[2] ع در نیابد حال پخته ہیچ خام (مولانا رومؒ)
[3] مریم از یک نسبت عیسیٰ عزیز — از سه نسبت حضرت زہرا عزیز
(الف) دختر آن رحمة للعالمین (ب) بانوی آن هل اتی مشکل کشا (ج) مادر آن مرکز پرکار عشق
(علامه اقبالؒ)

۱۴۳

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۵۰)

ہر چند مرا نه زاد راه است — بر فضل خدا مرا نگاه است
فعل[1] حسن است امید فضلش — نومیدی ز آن ہمین گناه است
وز فسق و فجور نامهٔ من — ہر چند زشت و روسیاه است
آمد مددم چو از رهِ لطف — آن فخرِ رُسل که پادشاه است
ما را بشب سیاهِ عصیان — از مہر محمّدی[2] پگاه است
واز چار قل[2] از چہار سویم — ز آفات زمانه خوش پناه است
وز یمن قدومش ای منوّر
خوش امن و امان و عزّ و جاه است





---

[1] مراد اعمال حسنه است۔
[2] تلمیح به چهار آیهٔ زیرین :- (الف) قُلْ یَا اَیُّهَا الْکٰفِرُوْنَ (ب) قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ
(ج) قُلْ اَعُوْذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ (د) قُلْ اَعُوْذُ بِرَبِّ النَّاسِ

ردیف الثاء (ث)

۱۴۴

نیست هرگز چو جز تو کس یاغوث[1]   بهر این بنده دادرس یاغوث
چشم من واست محض بر فضلت   هردم هر آن و هر نفس یاغوث
تو امامی و پیشوا شاها   اولیایت ستاده پس یاغوث
خورش صدا میکند بقافله ات   لاتخف[2] روز و شب جرس یاغوث
در کفت هردو کون می باشد   دانهٔ خردل[3] و عدس یاغوث
یک نگاهی ز گوشهٔ چشمت   هست در هردو کون بس یاغوث

عرض دارد منورت به نیاز
که بفریاد من برس یاغوث

---

[1] مراد غوث الاعظم پیران پیر شیخ عبدالقادر جیلانی"
[2] تلمیح بہ آیت :- قُلْنَا لَا تَخَفْ اِنَّکَ اَنْتَ الْاَعْلٰی - (قرآن شریف- سورہ طٰہٰ سیپارہ ۱۹ آیت ۶۸)
[3] رائی اور ماش-

۱۴۵

یا غیاث المستغیثین کردگارم[1] الغیاث   یا اله العالمین کس نیست یارم الغیاث
میخلد در دامن دل غم چو خارم الغیاث   زینجهت گوید دلم گو بار بارم الغیاث
بار عصیان بر سر و من زیر بارم الغیاث   دربرانی از درم رُو باکه آرم الغیاث
پس بخوانی گر ز لطفم چشم دارم الغیاث[2]   در[3] بپرسی کرده ام بس شرمسارم الغیاث
چشم دارم تا بپرسی من چه دارم الغیاث   یک[4] نگاهی از کرم امید دارم الغیاث
بنده ام عرض مکرر نیست عارم الغیاث   از برای پنجتن هم چار[5] یارم الغیاث
ای رفیق هر مکان و هر دیارم الغیاث   بر اُمید فضلهایت چشم دارم الغیاث
از جهنم الامان وز حسّتِ[6] نارم الغیاث   الامان از نزع و اندر گور تارم الغیاث
عرض میدارد منور کردگارم الغیاث   از برای رحمتت در انتظارم الغیاث
هست کافی از برای کشت کارم الغیاث   قطرهٔ از آب رحمت چشم دارم الغیاث

گر بگیری بنده ام عذری ندارم الغیاث
ورنه بخشی جرم من اُمیدوارم الغیاث

*

---

[1] اشاره به : یَا غِیَاثُ الْمُسْتَغِیْثِیْن یَا اَمَانُ الْخَائِفِیْن یَا اِلٰهُ الْعَالَمِیْن
[2] ع یک نگاهی از کرم برحال زارم الغیاث - نسخهٔ خطی الف ص ۲۴-
[3] ع در برانی از درم رُو باکه آرم الغیاث " " " " " "
[4] ع در بہ پُرسی کرده ام بس شرمسارم الغیاث " " " " " "
[5] مراد پنجتن پاک، آنحضرتؐ، علی و فاطمه و حسنین و مراد از چار یار خلفای راشدین حضرت ابوبکر صدیقؓ، حضرت عمرؓ، حضرت عثمان و حضرت علی است
[6] بمعنی سوزندگی و حرارت آتش-

ردیف الجیم (ج)

۱۴۶

ای شهنشاه صاحب الافواج جنّ و انس و ملک ترا محتاج
گفتهٔ من اگرچه هست خذف[1] شعر من ورچه هست همچو زجاج[2]
آورم لابدش[3] برای نذر گرچه باشد به پیش مهر سراج[4]
زان بگویم چنانچه بتوانم گرچه چون وصف مه تختهٔ عاج[5]
ای ز جودت بود شهان را تاج ز وجودت دو کون را منهاج[6]
گرد چین زلف تو چین است شاه چین مشک زان فرستد باج
ورنه ز افواج نکهت زلفت مشک و چین هر دو می شدی تاراج
باز را صید میتواند کرد گر تو گوئی به بچّهٔ دراج[7]
روبهٔ پیر را دی گر حکم کند از بیشه شیر را اخراج
بر درت چرخ با کمان گردد از پیٔ خدمت تو چون حلاّج[8]
می سزد گر ز دشت کرب بلا گویم اینجا ز حالت ادلاج[9]

---

[1] یعنی ٹھیکرا - سنگ پاره
[2] شیشه - جسم شفاف -
[3] لابد یا لازماً وی را
[4] سُورج کو چراغ دکھانا -
[5] ہاتھی دانت نیز استخوان بسیار سفید -
[6] روش روشنی - رفتار -
[7] تیتر
[8] پنبه زن - دُھنیا
[9] ادلاج کے محاذ میں حاشیہ پر لکھا ہوا ہے "بشب راه رفتن"

آب آنجا نه بُد[1] پدید مگر ز اشک آل رسول بد افلاج[2]
ز استماع فغان آل نبی میزدی گوسفند نیز شواج[3]
تیر باران لعن را باید سینهٔ قاتل شبیر آماج
ای مه مستنیر برج اسد درة التاج صاحب المعراج[4]
ماوحت تخت نور در جنّت از تو خواهد نه تخت صندل و عاج
خواهم اکنون بختم نعت شریف ابلق دهر باشدم هملاج[5]
نیز خواهم ز کشور دلها تا بگیرم شها چه باج و خراج
نیز خواهم چه سرفرازیٔ خویش در پیٔ دشمنان خود چه شجاج[6]
ناگهان هاتفم درین اثنا کرد اشارت بسوی خود بعراج
که بیا زُود هرچه خواهی گیر بحر افضال می زند امواج

ای منوّر دگر بدنیا و دین
تا نباشی بهیچگه محتاج

*

---

[1] مخفف بود.
[2] بر حاشیه در محاذ این نوشته - "نهر جاری"
[3] ممیانا
[4] مراد "حضور سرور کائنات صلی الله علیه وسلم -
[5] ممزد - مزد ناروا - یا غیر استحقاق -
[6] سرنگونی نوشته - برگشتگی تقدیر -

ردیف الحآ (ح)

۱۴۷

ای که در بحر وحدتی سبّاح[1] — قاب توسین[2] را توئی سیاح
ذات پاک مقدست باشد — مضغهٔ[3] دین را مثال جناح[4]
دیده ام هر دو چشم پرُ نورت — ظلمتِ جهل را عجب مصباح[5]
یافتم هر دو زلفِ مشکینت — مشکلاتِ دو کون را مفتاح
میگذارم ز یُمن زُلف و رُخت — شام بس نیک بس سعید صباح
بر درت ایستاده می بینم — از برای صلاح و نیز فلاح
زندگان جوق جوق با اجساد — مردگان جمله نیز با ارواح
هست از بهر عالمی کافی — یک نگاهی تو از برای نجاح[6]
در جناب تو یا رسولِ امین — با هزاران نیاز شام و صباح

از پیٔ حلّ مشکل کونین
عرض دارد **منوّر** مداح

---

[1] شناور - تیراک
[2] رجوع کریں غزل شماره ۸۹ اشاره ۲
[3] بمعنی پارهٔ گوشت - لوتھڑا
[4] پَر - پر و بال
[5] چراغ
[6] نجات. بخشش۔

ردیف الخأ (خ)

۱۴۸

ای خداوند بیخ و ثمره و شاخ — حسبِ حکم تو مهر و ماه طبّاخ[1]
روزی از هیچکس نمی گیری — گر بود بی ادب وگر گستاخ
پادشاهی و کس وزیر تو نیست — لا مکانی و هم نداری کاخ
هرچه در عالم است دادهٔ تُست — گرچه گندم بود وگر شاماخ[2]
بخششِ تُست بندگانِ تُرا — گر بود لحم یا که اسفاناخ[3]
عالمی زانچه هست در دلها — سامعی[4] بهر هر که کرد صراخ[5]
معطی[6] روحي و حیات و حواس — محسنِ بینی و دو چشم و صماخ[7]
بامُیدت **منوّرت** مسکین — عرض احوال میکند گستاخ

بخش عصیان من ز لطف و کرم
جمع خاطر بده برزقِ فراخ

---

[1] آشپز - بادرچی
[2] چینه - ایک مشهور غلّه
[3] پالک
[4] سامع و شنونده هستی (یای مخاطب)
[5] فریاد زدن - واویلا کرنا۔
[6] عطا کنندهٔ هستی (یای مخاطب)
[7] پردهٔ گوش۔

"ردیف الدّال" (د)

۱۴۹

از حُبِّ علی ذوق بجانم دادند — وز مدح و ثنا ذکر و بیانم دادند
نازم بعنایتِ خدائی اکرم — کاینم دادند و نیز[1] آنم دادند
از سختی گور و نزع و میزان[2] و صراط — با حُبِّ نبی امن و امانم دادند
زین طرفه بیُمن نعت با اینهمه جُرم — در جنّتِ فردوس مکانم دادند
وز نعت رسُول و آل پاکش صد شُکر — که اندر دو جهان عزّت و شانم دادند
با دامنِ تر بیُمن حُبِّ آلش — در حضرت قدس آشیانم دادند

تا دیدهٔ دِل **منوّر** از سُرمه کنم
خاکِ در شبیر ازانم دادند

۱۵۰

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۶۸)

اگرچه نامه ام از پُشت و رُو سیاه بود — مرا بسایهٔ شاه علی پناه بود
وگر باین همه فسق و فجوُر عاصی را — امان ز اخذ معاصی[3] بحُبِّ شاه بود

[1] "این داده و آن نیز هم" [2] اشاره به میزان قیامت و پُل صراط [3] "مواخذه و پرسش از عصیان".

وگر بهردم عمرم بروز و شب مه و سال — هر آنچه کردم و کردم همین گناه بود
مرا بفضلِ خداوندِ ساتر و غفّار — ز بهرِ بخشش عصیان چه خوش نگاه بود
خدایا مددی ای دلیلِ گمراهان[1] — براهنموئیٔ راهی که شاهراه بود
منوّر است که خواهد بحُبِّ شاه علی — که شاه ما و شهنشاه ز پادشاه بود

بهر دمی که ز عُمرش بود بلیل و نهار
بود نکو و نکوتر بسال و ماه بود

۱۵۱

(۲۵ - جمادی الثانی سنه ۱۲۶۳ هجری)

اگر من تندخویم یا محمدؐ — وگر من جنگجویم یا محمدؐ
نگاهی کُن[2] بسویم یا محمدؐ — نگهدار آبرویم یا محمدؐ
به بینم گر جمال با کمالت — همین است آرزویم یا محمدؐ
بشمعِ روُیتو پروانه گردم — کنی گر رُو برُویم یا محمدؐ
بگلزار رخت گردد چو بُلبل — ثنا گو مُو بمُویم یا محمدؐ
سیه شُد نامهٔ من گر ز عصیان — به پشیت صاف گویم یا محمدؐ
نمی از قطرهٔ دریای فضلت — بده تا من بشویم یا محمدؐ
توئی چون شافع عصاتِ[3] اُمت — ترا در حشر جویم یا محمدؐ
بنوشم سیر گر بخشی ز کوثر[4] — ز لُطفِ خود سبویم یا محمدؐ

[1] بمعنی رهبر و رهنما [2] ع نگاهی یا رسول الله نگاهی [3] عاصیان و گنهگاران
[4] تلمیح به: اِنّا اَعْطَیْنٰکَ الْکَوْثَر (سیپاره عم ۳۰ - سوره الکوثر - آیت شماره ۱)

توئی دانای حالِ این محقّر   بگویم یا نگویم یا محمّدؐ

منوّر عرض دارد بهرِ امداد

شنو این های و هویم یا محمّدؐ

۱۵۲

(حاشیۂ نسخۂ خطّی ب ص ۷۰)

الا[1] ای راکب نای محمّدؐ   بکُن خوش سیر دربای محمّدؐ

چه میجوئی پناه غیر افسوس   ترا بس تکیۂ جای محمّدؐ

بود سرمایۂ نُورِ دو چشمت   تراب[2] نعل دو پای محمّدؐ

امورِ خویش اگر خواهی خوش انجام   برو بگذار بر رای محمّدؐ

طلب کُن هرچه میخواهی طلب کن   زحق با آل و ابنای محمّدؐ

خدایا خواهم اکنون صلۂ نعتت[3]   بحق جُملہ اسمای محمّدؐ[4]

منوّر باد سرشار می ذوق

زجام راحت افزای محمّدؐ

۱۵۳

(حاشیۂ نسخۂ خطّی ب صفحه ۵)

آنچه در دهر بهر صبح و مسامی زیبد   از تو فضل است زمن حمد و ثنا می زیبد

[1] الا - حرف تنبیه - بمعنی خبردار   [2] مٹی - گرد پاسے
وه دانای سُبل ختم الرسل مولای کل جس نے   غبارِ راه کو بخشا فروغ وادئ سینا (اقبال)
[3] اشتباه کاتب (نعتش باید)   [4] بجمله اسمای سرور کائنات که نود و نه است (ننانوے)

بنده را آنچه که در جهر و خفا می زیبد[1]   بندگیست که با صدق و صفا می زیبد

حاجت از غیرِ خدا خواستن از بی خردیست   عرض حاجت بخدا پیش خدا می زیبد

صحت و خیر و سرفرازی و جمعیّت دِل   بنده را ده که ترا لطف و عطا می زیبد

ره چون گم کرده ام اندر شبِ تار عصیان   رهبرم شاه علی بدر دُجا[2] می زیبد

طالب نور و ضیائیم چو من از آلِ نبی   سُرمۂ دیدۂ ما خاکِ شفا می زیبد

منکه مدّاح نبیّ عربیم بخدای   میکنم عرض ازان آنکه مرا می زیبد

شود استاد بمحشر چو لوای[3] احمدؐ   جای من روز جزا زیرا لوا می زیبد

بخش عصیانِ منوّر به نبی چونکه شها   بنده را معصیت و عفو ترا می زیبد

بسته ام محمل خود چون سوی بحر کرمت

دامن بنده ازان پر گل ولا می زیبد

۱۵۴

ای ابر بهار باغ اُمید   از فیض تو کس نگشت نومید

نام تو شبیر بن علی است   ای تخت نشین ملک جاوید

مه را به رخت دهم چه نسبت   هر حلقه زلفِ تُست خورشید

در حکم تو چرخ چرخ[4] دارد   محکوم تو مُشتری و ناهید

شاهنشهه عالمی و زان رو   محتاج تو کیقباد و جمشید[5]

[1] بمعنی اعلانیه و خفیه طور پر۔
[2] بدر الدجیٰ   [3] پرچم   [4] گردش کردن - گھومنا۔
[5] ایران کے دو نامور بادشاه۔

از بارِ گران جُرم هر چند لرزنده منوّراست چون بید

مدّاح ترا ز یمن مدحت

پر بار شُده درخت اُمید

۱۵۵

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۷۲)

ای آنکه توئی قوّتِ بازُوی محمدؐ — وی تاب و توانائی نیروی محمدؐ

پُر نُور کُن این نیرگه مردم چشمم — از پرتوِ انوار مه رُوی محمدؐ

خواهم که بود روز و شبم عید و شبِ قدر — از پرتو مهر رُخ و گیسوئ محمدؐ

این سرو و صنوبر که به بستان جهان است — بینیم خجل از قامت دلجوئ محمدؐ

عطر و گل و مشک ختن و عنبر و کافور — خوشبوست چو از کاکل خوشبوی محمدؐ

پر ساز خوشش از نگهت وی کاخ دماغم — تا آنکه شود راهبرم سوی محمدؐ

کُن بهر حلّ مشکل کونین منوّر

مفتاح ز هر نوکِ سرمُوی محمدؐ

۱۵۶

ای برایت هرچه آمد در وجُود — وصف تو فائق ز گفت است و شنُود

چون در آدم نُورِ پاکت حق نمُود — زان ملائک رابسویش سجده بُود

جبهٔ خود را بخاکت هر که سُود — مقصد خود از جناب یافت زُود

چون شها در مجمرت سوزند عود — انجمن باشد شرار و چرخ دُود

بر روانت از منوّر در سجُود

یا رسُول الله سلام است و درُود

۱۵۷

(۲۴- محرم الحرام سنہ ۱۳۵۲ ہجری)

ای بشام و سحر مه و خورشید — میکنند طوف حضرتت جاوید

نام پاک تو شاهِ شبیراست — بندهٔ تست زهره و ناهید[1]

از وفورِ گناه و کثرتِ جُرم — دل من لرزه می خورد چون بید

عرض دارد منوّرِ از رهِ عجز — در جناب شها بصد اُمید

به نبی و علی بتول و حسین[2]

بندهٔ خویش را مدد برسید

۱۵۸

ای جز تو بهر دو کون شاهی نبُود — خاموش زیاد تو گیاهی نبُود

از ره روِ هر راه نمودم تحقیق — راهی نبود که سوت[3] راهی نبوَد

آید باامید و پس رود نا اُمّید — درپیش تو هیچ داد خواهی نبُود

از خنجرِ تیز و تبر و شمشیر و سنان[4] — جُز حکم تو رنج نوک کاهی نبُود

---

[1] زہرہ و ناہید۔ دومین سیارۂ شمسی۔ آفتاب کے گرد چکر کاٹنے والا سیارہ جو اندازاً زمین کے ۴/۵ حصہ کے برابر ہے۔ رات کے پہلے اور آخری حصے میں بہت درخشان ہوتا ہے۔

[2] "بتُول و حسن" حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۳۵۔ [3] سُویت سوئ تو

[4] از خنجرِ و تیر و تبر و شمشیر و سنان۔ نسخہ خطی الف صفحہ ۲۹۔

دیدم چو نکو بهر سفر زین دُنیا — جز فضلِ تو هیچ زاد راهی نبُود
گوید بدرت منوّر ای ساتر عیب — هرچند چو بنده پرگناهی نبُود
دریاب ز فضل خویش این مجرم را
ای آنکه جزت مرا پناهی نبُود

۱۵۹

ای چون مه و مهر جبّه و خد — جدّ تو نبی دگر علی جدّ
داری لب لعل و سبزهٔ خط — یاقوت یکی دگر زمرّد
بالای تو ای بلند بالا — آن چرخ که سرفراز دارد
گردد بطواف تو شب و روز — تا شام و سحر نثار سازد
دُرّ و گهر ستاره و نجم — ای زنده نمای دین احمد[1]
گر بد ترم از بدان عالم — در بد ز سباعم وز دو بد[2]
چون بنده ترا غلام صدهاست — صدها نه چو من هزارها صد
الطافِ تو فایق از حساب است — اکرام تو خارج از حد و عد
وز بهرِ نجات من شها نیست — غیر از تو کسی که گیردم ید[3]
عذرم بپذیر بخش از لُطف — هر جُرم که از غلام سرزد
چون بندهٔ احقرت منوّر — فریاد رسی دگر ندارد

---

[1] مراد پیران پیر - پیر دستگیر شیخ عبدالقادر جیلانیؒ
[2] درندگان
[3] کسی که دستش را بگیرم -

گوید بدر تو شیٔ لله[1]
ده خیر بنام پاک احمد

۱۶۰

ای خدائ کریم بی مانند — صبر کردی تو تلخ و شیرین قند
چشم اُمید بر تو وا دارند — مست و هشیار و بله[2] و دانشمند
از تو باشد خزینه و کچکول — نزد شاه و گدا که گرد آرند
جنّ و انسان و وحش و طیر و ملک — زیرِ حکمِ تو جُمله سردارند
ده[3] گدائ درگهت که شهی است — ورنه سردار بر سرِ[4] دارند
بخت یار است هرکه یاد تو کرد — ذاکرانِ تو بخت بیدارند
نبود اکتفا بعُشّاقت — جای ساغر اگرچه خُم آرند
بامید نعیم و خوفِ جحیم — زاهدان طاعتت بجا آرند
عاشقان محو ذوقِ دیدارت — از نعیم و جحیم[5] بیزارند
نور[6] دین هم کمینه بندهٔ تُست
بندگانِ تو گرچه بسیار اند

---

[1] عقیدهٔ عوام، شَیْئاً لِله یا شیخ -
[2] مخفّف ابله
[3] جذّا - کلمهٔ تحسین -
[4] تجنیس خط تام و صنعتِ ایهام -
[5] بهشت و دوزخ (جنت النعیم)
[6] اسم خود شاعر - فقیر سیّد نورالدین -

۱۶۱[1]

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۷۸)

ای سراپا وجودِ تست امداد — بوجودم مُخمّر[2] استمداد
زان قرارم سزد بحضرت تو — به نیاز و امید و خیر و وداد
از تو خواهم شها چه امن و امان — از تو خواهم شها چه دفع عناد
وز تو خواهم که تا کنی از بیخ — شجرِ غم و همّ و رنج و فساد
وز تو خواهم زبهر صحتِ تن — رنج[3] ریح از تنم کنی برباد
وز تو خواهم که تا روان باشد — کشتی ام روز و شب باد مُراد[4]
بدهان بدان و مشکلِ خویش[5] — وز تو خواهم شها چه بست و کشاد

نیز خواهد منوّرِ مسکین
صحتِ تن شفا و نعمت زیاد

۱۶۲

ای غلام تو تاجدارانند[6] — بندگانِ تو بخت بیدارانند
دوستانِ تو جمله سردارانند[7] — حاسدانِ تو بر سرِ دارند
کوس و شمشیر و دست بخششِ تو — رعد و برق و سحاب مطّارند

نسبتِ خود بحضرتت چکنم
اولیا چون غلام سرکارند

---

[1] ۱۶۱ در نسخهٔ خطی الف وجود ندارد [2] بمعنی خمیر شده در طینت - سرشته [3] دردِ ریح - درد باد۔ [4] باد شُرط - موافق ہوا - [5] صنعت لف و نشر مرتب [6] تحت تاثیر شعر حافظ؏ غلام نرگس چشم تو تاجدارانند - (حافظ شیراز) [7] تجنیس خطی تام و صنعت ایہام -

۱۶۳

ای فدای تو جان چون من صد — جبهه ات آفتاب و مهرت خد[1]
هیچکس منکرِ سیادت تو — نبود[2]، نیست هم نمی باشد
وانکه داند چنین نخواهد بود — غیر ملعون و ملحد و مرتد
چکنم وصف تو که بیرون است — از حساب و شمار و از حد و عد
سیّدا عرض من پذیر از لطف — بحق لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُوْلَدْ[3]
گر منم پُرگناه و پُرعصیان — در نکردم بعمر خود جز بد
بامید تفضّلاتِ تو بوُد — هر گنه کز حقیر سر بر زد
چون توئی حامئ مُریدانت — کی مُریدِ ترا ضرر برسد
قهر خود را بکن مسلّط وی — هر که در حق من بد اندیشد
تاکه پیش از بدئ من قهرت — دلِ بدخواه را قوی گیرد

عرض دارد منوّرِ مسکین
شاه[4] جیلانی است وقت مدد

۱۶۴

حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۸۴

ای یداللہ را تو خوش دستِ حنائی[5] المدد — شاہد قدس و شهید کربلائی المدد

---

[1] بمعنی رُخسار [2] نه بُد و نیست و هم نمی باشد - نسخهٔ خطی الف ص ۳۸۔ [3] تلمیح به آیات سورهٔ اخلاص :-
قُلْ هُوَاللّٰهُ اَحَدٌ - اَللّٰهُ الصَّمَدُ لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُوْلَدْ .... (قرآن حکیم - سیپاره عم - ۳۰ سورهٔ اخلاص)
[4] مراد شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی ؒ
[5] دستِ حنازده۔

ایکه نور هر دو عین مصطفائی المدد — راحتِ جان علیٔ مرتضائی المدد

ای دلِ بشکسته ام را مومیائی المدد — ای به لیلِ[1] مظلم نور و ضیائی المدد

ای باقلیم دلِ من پادشاهی المدد — سیّد و سردار و شاه دوسرائی المدد

ای ز لوحِ خاطرم کلفت زدای المدد — غنچهای گلشنِ دل را صبائی المدد

ای که غیث[2] لطفی و بحر عطائی المدد — عاصیان را شافع روز جزائی المدد

ای بدرد ظاهر و باطن دوائی المدد
دافع همّ و غم و رنج و عنائی المدد

۱۶۵

بزمِ عاشقان ساقی کجا پیمانه می باید — که بهر هرکی اینجا خم و خمخانه می باید

اشارت از تو ما را بس بود با گوشهٔ چشمی — که مشهور است یک[3] هوئی پی دیوانه می باید

اگر نور خدائی را نیابی جز دلِ ویران — تلاش کاینچنین گنج[4] از چنین ویرانه می باید

گر افتد عکس گیسوئی تو در آینهٔ چشم — بدست مردم از عکس مژه اش شانه می باید

برای مرغِ دل این خال و خی در ریز گیسوئیش — بزیر سایه زین خوشتر چه دام و دانه می باید

دلا از هدیهٔ گیسوی خوشبویش چه می پرسی — که هر یک چین او را ملک چین بیعانه می باید

ز سلک اشک بر شبیر زیبد سبحه گردانی — که نذر روحِ پاکش سبحه زین دُر دانه می باید

---

[1] شب تار — [2] ابر کرم — [3] دیوانه را هوئی بس است

[4] ع تلاش کاینچنین کنز از چنین ویرانه می باید۔ حاشیه نسخه خطی الف ص ۳۴

(و) حسن کا گنج گرانمایه تجھے مل جاتا — تو نے فرہاد نہ کھودا کبھی ویرانۂ دل

(ب) ع کہ شکستہ ہو تو عزیز تر ہے نگاہ آئینہ سازمیں۔ (اقبالؒ) (اقبالؒ)

[5] صنعت تجنیس تام و صنعتِ ایهام۔

با او ادنیٰ[1] نبیٔ پاک را جا داده حق گفتا — که بهر این چنین مهمان چنین کاشانه می باید

منوّر مجلس قدس است دل از غیر خالی کن
که اندر[2] این چنین محفل کجا بیگانه می باید

۱۶۶

براهِ عشق خوش همره دل دیوانه می باید — چو بر گل بلبل و بر شمع چون پروانه می باید

ز کلک شمع و قرطاس پر پروانه ایجانان — ز شاه عشق سوی عاشقان پروانه می باید

اگر پروای سرداری مشو عاشق ترا گویم — وگر[3] عاشق شدی جانان ز سر پروا نمی باید

برو بر بند مرغِ عقل را هان بال و پر اینجا — که[4] مرغ عقل را اینجا دلا پروا نمی باید

گذاری گر براهِ عشق پای خویش جانانه — خدا حافظ ولیکن همت مردانه می باید

چو هر دم ورد همنام خدا ورد[5] زبان دارم — ازان تسبیح ما را یکصد و ده[6] دانه می باید

بمحشر حیدر کرّار زیبد ساقیٔ کوثر — که بهر این چنین ساقی چنین خمخانه[7] می باید

چو میدانی که آقای تو آگاه است ز احوالت — برای عرض حال خود دلا غوغا نمی باید[8]

منوّر چون ز لطفت شاه شد مشهور دو عالم
بمداح تو اکنون خلعتِ شاهانه می باید

---

[1] تلمیح بآیهٔ کریمه: ثُمَّ دَنَا فَتَدَلّٰی فَکَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی (سیپاره ۲۷۔ سورهٔ والنجم آیات ۸، ۹)

[2] مراد ع پیوستگی بحق ز دو عالم بریدن است۔ [3] پروانه می باید۔ نسخه خطی الف ص ۳۴ سے

عشق بازی چیست سر در پای جانان باختن — با سر اندر کوی دلبر عشق نتوان باختن

(سعدی شیرازی)

[4] شعر شماره ۴ نسخه خطی الف میں نہیں۔ [5،6] مراد حضرت "علی"۔ بحساب حروف ابجد "اعداد علی" ایک سو دس ہیں۔ ع=۷۰+ل=۳۰+ی=۱۰ = ۱۱۰ لہٰذا تسبیح یکصد و ده دانه۔ [7] چنین میخانه می باید۔ حاشیه نسخه خطی الف ص ۳۴۔

[8] غوغا نمی باید۔ حاشیه نسخه خطی الف ص ۳۴۔

۱۶۷

برجفای سیدالشهدا هرآنکس غم کند   وز غم شبیر هرکس چشم خود پرنم کند
از سعادات دو عالم میشود خوش بهره یاب   وز شرور دین و دنیایش خدا بیغم کند
بلکه از یمن کرامات غم شبیر پاک   مقتضی شد فضل حق تا شادئ عالم کند
زان نوازد زیر ز اوراق الشجر باد بهار   وز دوال برق بنگر رعد صوت بم کند

از منوّر کی ادای شکر گردد زین نعم
از زبان هر سر موُ شکر گر هردم کند

۱۶۸

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۸۲)

بعد ختم مناقب استمداد   خواستم از در شه[1] بغداد
بهر اقبال آنچه کردم عرض   به نبی و باله الامجاد
شکر حق کز جناب خمسۂ پاک[2]   گشت ارشاد خوش بحسب مراد
که ای منوّر محب آل نبی   دهیمت مژده تا شوی دلشاد

سخنت چون قبول محفل قدس
اوفتاده مبارکت باشاد[3]

---

[1] مراد حضرت پیران پیر شیخ عبدالقادر جیلانیؒ
[2] پنجتن پاک
[3] بمعنی مبارکت باشد۔

۱۶۹

جناب حضرت نوشاه امجد[1]   بود لطف تو بیرون از حد و عد
سری و سروری و مرشد الکل   همه خدام را گر فتۂ ید[2]
شود شرمندۂ نورت مه و مهر   نمائی گر بمشتاقان خود خد[3]
توئی مهر سپهر فقر جز تو   هزار اقطاب جستم اولیا صد
ندیدم مرشدی دیگر بعالم   باین صورت باین قامت باین قد
نرنجاند غلام درگهت را   اگر باشد سباع و موذی دد[4]
نرفته نا امید از درگهت کس   اگرچه بود ملحد[5] یا که مرتد[6]
بود خاک کف پائی تو ما را   برای هر دو دیده جای اثمد[7]
نگیری بندۂ خود هیچگاهی   بعصیان و به تقصیری که سرزد
مریدانت زهر شو صد هزاران   صبی و شیخ و شاب و نیز امرد[8]
مریدم دست خود دادم بدستت   تو از لطف و کرم بجد و بعید[9]
گرفتی دست و عین الحق نمودی[10]   مرا عیداست دارم عین بر ید
منوّر عرض دارد در جنابت   اگر من عاصیم گر مجرم و بد
من از نالائقی ماندم مقصّر[11]   وگرنہ بندہ ام من عن اب و جد

---

[1] شاعر کے والد بزرگوار فقیر سید غلام محی الدین جو بعد میں نوشہ ثانی کے لقب سے مشہور ہوئے۔ آپ سید غلام شاہ کے فرزند تھے [2] دست من گرفتی کہ دستگیر ہستی [3] بمعنی رخسار [4] درندہ
[5] منکر خدا۔ خدا ناشناس [6] از دین برگشتہ۔ [7] سنگ سرمہ۔ سرمہ کا پتھر
[8] پسر بدون ریش [9] ع تو از لطف و عنایتهای بجید۔ نسخۂ خطی الف صفحہ ۸۰ [10] عین الیقین جو علم الیقین کا دوسرا مرتبہ ہے۔ مشاہدہ [11] تقصیر دار۔ کوتاہ دست۔

فقیر خویش را بنواز از لطف
مزن بر سینهٔ او دست از رد

۱۷۰[1]

چون سریر مصطفیٰ بهر علی[2] بنهاده شُد — هر یکی بهر سلامش جا بجا استاده شُد
روز[3] نو روز است و اسباب طرب آماده شُد — ساغر و پیمانه و مینای ما پُر باده شُد
یعنی از دیدار روی حضرت شاه علی — خاطر احباب حیدر خوش ز غم آزاده شُد
وز صبای لطف حق یکبارگی در یکدمی — غنچه های باغ احباب علی بکشاده شُد

در جناب کبریای او تعالیٰ شانهٗ
هر چه باید هر چه شاید با منوّر داده شُد

۱۷۱

چون مرا ساقی ز می سرشار کرد — ذوق او از غیر حق بیزار کرد
آفتاب[4] قدرتش در هر دو کون — تافت و هر ذرّه پُر انوار کرد
دید از یک نخ موحّد تارتار — [5] چون نگه در سبحه و زنّار کرد
می سزد اکنون که گویم حمد حق — آنکه در اصداف دُر ز اقطار کرد
آنکه هر یک از نفوس و از عقول — بر وجودِ وحدتش اقرار کرد

---

[1] یہ اشعار نسخہ خطی میں نہیں۔
[2] بنهاده اند۔ در نسخهٔ خطی ولی اشتباه کاتب۔
[3] نوروز ۔ ۲۱ ۔ مارچ ۔ مساوات لیل و نہار ۔ جشن و عید ملی ایرانیان تا دو ہفتہ ۔
[4] ع آفتاب قدرتش خوش در دو کون ۔ نسخہ خطی الف صفحہ ۳۰ ۔
[5] یعنی کہ : پروانہ چراغ حرم و دیر نداند۔

بودم اندر خواب غفلت لطف او — دست بگرفته مرا بیدار کرد
ای منوّر شکر احسانش بگو
آنکه خار مشکلت گلزار کرد

۱۷۲

منقبت

چون نگاه لطف بر من حضرت شبیر کرد — سنگ ما را لعل کرد و خاک ما اکسیر کرد
حُبّ او در طینت ما شد مخمّر[1] در ازل — چون مصوّر از وجودم خاکهٔ تصویر کرد
بندهٔ گیش هاتفم گفتا که روشندل کند — وز پیٔ تصدیق آن با داغ مه تنویر کرد
روی همچون ماه خود بنمود چون از راهِ ناز — ماه رویانِ جهان را در دمی تسخیر کرد
خواستم چیزی بگویم از یزیدِ نابکار — لیک نتوانم بگویم هر چه آن بی پیر کرد
هان مگر گویم ز شاهِ کربلا دَه همّتش[2] — حلق او دشمن برید و شاهِ خود تکبیر کرد
صاحبِ اقبال نقد عمر صرف حق کند — شور بختست[3] آنکه عُمر خویش در تزویر کرد
از جنابت یا شهیدِ کربلا در روزِ حشر — بخششت خواهد منوّر گرچه بس تقصیر کرد
منکه مداح رسول و اہلِ بیتم زان سبب — شکر للّٰہ سوئی جنت احمدم تبشیر کرد[4]

هیچکس هرگز نکرد آزاد از دوزخ مرا
کرد آزادم اگر پس مالکش تحریر کرد

---

[1] خمیر شده ۔ سرشته ۔
[2] دَه جندا ۔ کلمہ تحسین ۔
[3] یعنی شوم و بدبخت ۔ [4] بشارت داد ۔

۱۷۳

چون نگاه لطف بر من حیدر کرار کرد | بی خبر هر چند بودم محرم اسرار کرد
بر سرِ بالینِ من در خوابِ غفلت صبحدم | بخت بیدار آمد و این بنده را بیدار کرد
غنچهای بستهٔ مقصود های باغِ دل | خوش نسیم حضرت مشکل کشا گلزار کرد
از شرور دهر لرزیدی وجودم تاکه شاه | در حصار خود مرا چون نقطهٔ پرکار کرد
سر نثار حضرت شاه علی چرخِ برین | قرص مهر و مه بجای درهم و دینار کرد
جرعهٔ[1] پس خوردهٔ جام میٔ ذوقِ نبی | ساقیٔ کوثر[2] بما بخشیده و خوش سرشار کرد

لِلّٰهِ الحمد ست والمنة که مهر حیدری
جسم و هم جانِ **منوّر** را پُر از انوار کرد

۱۷۴

خدایا چنان همتم ده بُلند | که ناید ز من هیچکس را گزند
ز پا و ز دست و ز چشم و زبان | که تا نام نیکم بعالم برند[3]
دگر بخش توفیق نیکم زعیب | باکرام و اطعام و اعطاء پسند
دگر صحتم بخش و خیرِ دو کون | دگر عزت و فکر عالم پسند
دگر ده حلاوت مرا در زبان | به از شهد و شکر به از شیر و قند
دگر از تو خواهم بنام بتُول | علی را دو شهزادهٔ[4] ارجمند

---

[1] (جرعه ای پس خورده جام......)   [2] بخشید خوش سرشار کرد (بغیر واؤ) نسخهٔ خطی الف حاشیه ص۳۰
[3] باغریبان لطف بے اندازه کن - تا برندت نام نیکت در دیار (سعدیؒ)
[4] مراد حسنینؓ (امام حسنؓ و امام حسینؓ)

بدُنیا و دین تا **منوّر** بود
درین سرفراز و در آن سربُلند

۱۷۵[1]

(حاشیه نسخهٔ خطی ب صفحه ۳)

خوش حصولِ مرام ما کردند | میٔ عشرت بجامِ ما کردند
وز سر لطف شاہد مقصوُد | چه خوش اکنون بکامِ ما کردند
یعنی اندر حضور آلِ نبی | چو قبول سلامِ ما کردند
باوجود چنین حقارتِ من | دَه چه عالی مقامِ ما کردند
کز دو گیسوی عنبرینِ شبیر | بوی خوش در مشامِ ما کردند
وز مه عارضت چه خوش انور | در و دیوار و بامِ ما کردند
شام ما نیکتر نموُد ز صبح | صبح ما خوش ز شامِ ما کردند
ملک و انس و جنّ و دیو و پری | بخدا جُمله رامِ ما کردند
چونکه از بندگیٔ آلِ نبی | آنچنین احترامِ ما کردند
پس بشکرانهٔ چنین اکرام | کز عنایت بنامِ ما کردند
وین همای سعادتُ اقبال | چون **منوّر** بدامِ ما کردند

رسد اکنون سلامِ ما دیگر
که قبولِ سلامِ ما کردند

---

[1] کلمهٔ تحسین بمعنی جنذا۔

۱۷۶

در ازل بر ما چو لطف شاه جیلانی بود　　تا ابد در قسمتِ ما فضل یزدانی بود

غم مخور ای دل هزاران بار میگویم ترا　　گر امیران را نگه بر بابِ دیوانی بود[1]

چونکه از فضل خداوند کریم ذوالمنن　　ما مریدان را پنهٔ محبوبِ سُبحانی بود[2]

چونکه بر لوحِ دلِ ما نقشِ نام قادر است[3]　　ما غلامان را امان از شرِّ شیطانی بود

هیچکس باشد نه چون میران[4] شفیق اندر دو کون　　ما مریدان را اگرچه محرم جانی بود

بر برات قادریان ز امر ربّ العالمین　　لا تخف[5] از شاهِ جیلان صاد[6] دیوانی بود

در نصیب دوستانش چون بود فتح و سرور　　در نصیب دشمنانش جمله حیرانی بود

من نمیگویم نبیش بل وَلیٔ دانم ولیک　　محیِ[7] دین احمدی و یوسفِ ثانی بود

رخت مه رویان به پیشِ پرتو ماهِ رخش　　من نمیدانم دگر چون رخت کتانی[8] بود

خار را گل کرد پای شاهِ جیلانی کز و[9]　　میشود آباد فوراً هرچه ویرانی بود

عاشقی خوش گفت روز عید قربان نکته[10]　　عاشقان را ذبح نفسِ خویش قربانی بود

در حضورش کافتاب آنجا بود چون ذره[11]　　خویش را چیزی شمردن حرفِ نادانی بود

من که باشم دم زنم مدّاحی زنم چون در قصور　　معترف قدسی[12] و عرفی[13] نیز خاقانی[14] بود

---

[1] بر بابِ سُلطانی بود - نسخهٔ خطی الف ص ۸۰　[2] مُراد شاه عبدالقادر جیلانیؒ - که محبوب سُبحانی، میران، پیران پیر، پیر دستگیر، غوث اعظم نیز می‌گویند　[3] رجوع به اشاره بالا[2]　[4] برای میرانؒ رجوع به اشاره [3]　[5] قال خذها ولا تخف - سیپاره ۱۶ - قال الم سورهٔ طٰه آیت ۲۱　[6] اقرار و تصدیق کی علامت - منظور کرنے کی علامت　[7] احیاء کنندهٔ دینِ احمدیؐ　[8] ایک نہایت باریک کپڑا جو چاند کے سامنے آنے سے پھٹ جاتا ہے　[9] "که از و" نسخهٔ خطی الف ص ۸۵　[10] "نکته ای"　[11] مُراد "ذرّه ای"

[12] تا [14] مُراد از جان محمد قدسی نعت و قصیده گوی مشهور در عهد مغول در هند - نیز محمد جمال الدین عرفی شاعر شهیر و قصیده گوی بے نظیر دربار جهانگیر - نیز محمد افضل الدین خاقانی قصیده گوی لاثانی ایران -

زیر حکمت ترک و تاجیکست و چین و روم و ری　　بنده‌ات هندی و سندی نیز ایرانی بود

ای منوّر خاک پای پیر باش و غم مخور
در دو عالم دستگیرت شاه جیلانی بود

۱۷۷

شاه جیلانی بتاج فقر ما را شاه کرد　　خار بودم گل نمود و سنگ بودم[1] ماه کرد

آن شهنشاه کز الطاف عمیم خویشتن　　دزد را ابدال[2] اندر یک نگه ناگاه کرد

بودم اندر گمرهی حیران ولیکن بنده را　　دستگیر من گرفته دست من بر راه کرد

زاهدان گر با ریاضت ره بمقصد بُرده‌اند　　بیعتش فوراً مرا از رمز حق آگاه کرد

ما فقیران را بود در دو جهان توحید[3] بس　　در گروه ماست هرکس ذکر یا الله کرد

آنکه بهر بخشش دریا بود کشتی بدست　　شیئاً للّٰه گفته پیشش کاسهٔ خود چاه کرد

ای منوّر زود شو برخیز و پای دستگیر
گیر با دو دست محکم کان گدا را شاه کرد

۱۷۸

در منقبت شاهِ شهیدا[4] علیه السلام

شبیر چه خوش خلعت زیبا سرم کرد　　تاج شرفم نیز ببالای سرم کرد

---

[1] الف: کسی کز ملک معنی در رسد خود را بوی بنما　　کر گرمس را نمائی کیمیا را ارمغان بینی　(عرفیؒ)
ب: گر تو سنگ خارا و مرمر شوی　　چون بصاحب دل رسی گوهر شوی　(رومیؒ)

[2] ابدال جمع بَدل - جانشین - قائم مقام - وه ستر اولیا جب اُن میں سے ایک فوت ہو جاتا ہے تو دُوسرے فقرا سے اُس کا قائم مقام بن جاتا ہے - اسی لیے ابدال کہلاتے ہیں - ۴۰ شام میں اور تیس بقیہ دُنیا میں ہیں

[3] "توحید و بس" نسخهٔ خطی ب ص ۸۴　[4] رجوع به غزل شماره ۱۳۱ اشاره ۱۰

از آل نبی روز ازل کاتب قدرت — بر لوحِ دلم سورهٔ[1] اخلاص رقم کرد

از لطفِ نگاهی شه شبیر بسویم — دفع غم و هم و مرض و رنج و الم کرد

آمد بگدائی چو فلک بر در شبیر — از مهر و مهش بخشش دینار و درم کرد

بشنیده جفای شه شبیر مجبا — بی دین بشمر هر که بدین دیده نه نم کرد

ز اصغای[2] جفای عطش سیّد شهدا — در کرب بلا دیدهٔ من ز اشک دویم کرد

داند بیقین جاش بود دوزخ سوزان — بر آل نبی هر که جفا کرد ستم کرد

تا قتل کند دشمن من حضرت شبیر — آمد بسر دشمن و شمشیر علم کرد

فرمود مرا داد رسیدیم مجّبا — بگذاشت[3] سر دشمن ما تا که قلم کرد

آمد بدر سیّد شهداء چو منوّر

بنواخت غلام خود و بر بنده کرم کرد

۱۷۹

در منقبت شاهِ کربلا

*

شکرِ خدا که شاهدِ مقصود رُو نمود — ابواب عیش و عشرت و خیر و شفا کشود

وز غمّ و همّ و حزن و خطرهای دو جهان — اعفای[4] این غلام شه کربلا نمود

---

[1] صنعت ایهام - اخلاص و وفا نیز تلمیح بہ : قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ اللّٰهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُوْلَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَّهٗ كُفُوًا اَحَدٌ - (پارہ عم - سورہ اخلاص - قرآن حکیم) [2] بمعنی شنیدن [3] ع بگذاشت سرِ دشمنِ من ...... نسخہ خطی الف ص ۳۵ [4] بمعنی عفو کردن -

یعنی ز یُمن نعت شہنشاهِ هر دو کون — زنگ کدورت از دل این پُر گنه[1] ز دُود

وز یُمن حُبِّ آلِ نبی خیر دو جهان — بخشش نمود چونکه مرا قادرِ وَدُود

در عزم قلبه[2] بوسئ درگاه اقدست — یا حضرت شبیر رسد تا دم ورُود

از من بصد هزار نیاز و هزار عجز — بر هر دمی خشوع و بهر یک قدم سجود

من بعد ازین بطوف جناب شریف تُست — بر هر قدم سلام و بهر دم شها درُود

اکنون منوّر است که اندر ادای شکر

با صد نیاز جُبّهٔ خُود را بخاک سُود

۱۸۰

شومئ[3] بخت من مرا چون که گرفت و گیر کرد — بندهٔ خویش را رها حضرت دستگیر کرد[4]

هر که بدر گہش ببرد داد ز رنج بی زری — از کرمش چگویمت چون بدمی امیر کرد

بر در او بصد نیاز بعد سلام بیحساب — از پیٔ دفع مرض ها عرض چون این حقیر کرد

شافیٔ دردهای ما از سرِ فضلِ بیشمار — بین که وسیلهٔ شفا شکر و شهد و شیر کرد

خار و خس وجود خود پر گلِ ولای معصیت — بر نظر عنایتش نذر چو این حقیر کرد

یُمن نگاه او ز خار کرد گل و رخش نمُود — سنبل طیب ساخت مشک از گل و لا عبیر کرد

شکرِ عنایتش بیان کی شود از منِ حقیر — سنگ[5] دلم بیک نظر همچو مهِ مُنیر کرد

---

[1] خود شاعر- [2] آستان بوسی-

[3] ع : شومئ جُرم من ...... نسخہ خطی الف ص ۳۹

[4] مراد حضرت محی الدین شیخ عبدالقادر جیلانی ؒ

[5] ع گر تو سنگ خارا و مرمر شوی — چون به صاحب دل رسی گوهر شوی

(مولانا رُومؒ)

منشیِ[1] چرخ شد بقوس گفت مرا منجمی | بین که برای دشمنت چرخ بقوس[2] تیر کرد
چون که منوّر از یقین بهر صلایه در گلاب | عنبر و مشک و[3] عطر و گل مندل و هم عبیر کرد
شست دهان بکام جان نیز لسان بعد ازان[4] | ورد زبان خویشتن نام شریفِ پیر کرد

مشکل هر دو کون را حل بکن به نام تو
احمدؐ و حیدر و بتول شبر و هم شبیر کرد

۱۸۱

کارِ حق است این نداند هیچکس تا چون کند | چیست یارا چون کسی در حضرتِ بیچون[5] کند
یک پشیزی غیر حکم او نمی آید بکار | در فراهم بهر خود کس مخزنِ قارون[6] کند
مالک است آن میتواند بحر را کردن سراب | قادر است آن در دمی از قطرهٔ جیحون[7] کند
می سزد او را خدای کز عدم کون و مکان | اینچنین خلقت نکو از حرف کاف[8] و نون کند
رخت های من گر از عصیان بسی چرکین شدند | آب بحر رحمت حق پاک بی صابون کند
عرض[9] میدارم بنام شاه جیلانی که زود | لشکر غم را ز اقلیم دلم بیرون کند

ای منوّر غم مخور از انقلابِ دهر هیچ
چون ترا هر دم حفاظت قادر بیچون کند

---

[1] مراد عطارد جسے منشی فلک، منشی چرخ اور دبیرِ فلک بھی کہا جاتا ہے - آفتاب سے قریب ترین سیارہ - اسے تیر بھی کہتے ہیں۔
[2] قوس ایک آسمانی بُرج کا نام۔ [3] ع عنبر و مشک و عطر گل مندل و ...... حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۲۹۔ [4] نیز لسان و بعد ازان - حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۲۹ [5] خدای یکتا و بی ہمتا۔ [6] عم زادِ حضرت موسیٰ - متمول ترین انسان جس کے پاس چہل گنج تھے - بخیل اور خسیس ترین امیر جو قہر الٰہی سے غرق ہوگیا۔ [7] از قطرهٔ جیحون کند - جیحون و سیحون - دو دریاؤں کے نام۔
[8] کاف و نون کُنْ فَیَکُوْنُ اِنَّمَآ اَمْرُهٗٓ اِذَآ اَرَادَ شَیْئًا اَنْ یَّقُوْلَ لَهٗ کُنْ فَیَکُوْنُ (سیپارہ و مالی ۲۳ - سورۃ یٰسین - آیت ۸۲)
[9] عرضمیدارم (نسخہ خطی ب)

۱۸۲

غرّهٔ[1] ماه رمضان ۱۳۵۵ھ ہجری

گر منصب کلیم ز حق کوه طور بود | در[2] بهر وی ز دور تجلیّ نور بود
گویم چه وصف سیّد لولاک شان[3] مگر | نوری[4] وجود او چو مجسّم ز نور بود
از مطبخش وظیفهٔ لیل و نهار چرخ | این قرص مهر و ماه دو نانِ تنور بود
یا خاتم الرسل رخ خوبت چو مصحف است[5] | این زلف و دیده سورهٔ واللّیل و نور بود
بر مصحف رُخ تو میان دو سطر لب | دندانِ خوشنمائیتو بین السطور[6] بود
در تختگاه سینهٔ احباب اهل بیت | دیدیم چو نیک نام تو صدر الصّدور[7] بود
آن به که دل دهیم و بگیریم نام دوست | چون غیر دوست هرچه دیدیم زور[8] بود
زین طرفه گویمت بچنین دلشکستگی | وین بیع و[9] وین شرا بخدا بیکسور بود
از حضرت[10] تو نیست برین بنده غیر لطف | وز بنده هرچه بود چگویم قصور بود
این نعت چون بحضرت تو یا نبیِ پاک | از بهر جلب نفع و دفع شرور بود

یا رب ببخش جرم منوّر زمین نعت
با شاهِ کربلا که صبور و شکور بود

---

[1] چاند کی پہلی تاریخ [2] تا [4] تلمیح بہ: لَوْلَاکَ لَمَا خَلَقْتُ الْاَفْلَاکَ نیز ع - مصطفیٰ راضی نشد الّا بذات
(ب) موسیٰ ز ہوش رفت بیک پرتوِ صفات - تو عین ذات می نگری در تبسّمی (اقبالؒ)
[5] صحیفهٔ آسمانی مراد قرآن حکیم تشبیہ زلف و چشم بہ سورهٔ واللیل و سورهٔ والنور، قرآنی۔
[6] آنچه که درمیان دو سطر است
[7] دیدیم نیک نام تو .... (حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۳۳) نیز صنعت ایہام۔
[8] بمعنی مکر و فریب [9] بمعنی خرید و فروخت۔
[10] ع درحضرت تو .... حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۳۳۔

۱۸۳

(۶- رمضان المبارک ۱۳۵۸ھ)

ماه رویم دو دیده می آید — بخدا نور دیده می آید
بحرمگاه قدس از ره ناز — همچو آهو رمیده می آید
تا معطر کند مشام دلم — چون گُل نو دمیده می آید
صد هزاران دعاش همره اوست — که بظاهر جریده[1] می آید
چشم بد دُور خوش ز عالم قدس — بصفات حمیده می آید
یعنی آن سروِ بوستان نبی — عرض حالم شنیده می آید
پیِ امدادِ من برای عدو — تیغ ابرو کشیده می آید
در طوافت سپهر یا شبّیر — با قدِ خوش خمیده می آید
آه اندر غم تو در گلشن — گُل[2] گریبان دریده می آید

تا منوّر کند دو دیدهٔ من
پرده از رُخ کشیده می آید

۱۸۴

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۸۰)

ماهِ من چون شتاب می آید — از پیِ فتح باب می آید

---

[1] دیدهٔ سعدی و دل همراهِ تُست — تا نه پنداری که تنها میروی (سعدی شیرازیؒ) جریده بمعنی تنها
[2] صنعت حسن تعلیل [3] غزل شماره ۱۸۳ در نسخهٔ خطی الف وجود ندارد۔

کشتِ ما را سحاب می آید — تشنگان را چو آب می آید
شکر لله چه خوش پیِ امداد — مالکِ شیخ و شاب می آید
پیِ امدادِ بنده عاصی — بمدد بوتراب[1] می آید
زان براعدائی خود کنون مدّاح — ناصر و فتح و یاب می آید

ای منوّر چه خوش بقدم خیر
شاه عالی جناب می آید

۱۸۵

(رمضان المبارک ۱۳۵۵ھ هجری)

در منقبت شاه

مرا چو بندگیٔ شاه بوتراب بود — گره‌کشائی کارم ازان شتاب بود
جناب پاک تو یا حضرت علیؑ ولی — پناه هر دو جهان بهر شیخ و شاب[2] بود
بکشود دل احباب اهل بیت نبی — فروغ چهرهٔ خوبت خوش آفتاب بود
نه بلکه از رُخِ خوبت خجل شود خورشید — اگرچه روی شریف تو در نقاب بود
بِبوئی سُنبل زلفت نمیرسد هرچند — شها[3] ز نافهٔ تاتار مُشک‌ناب بود
حلاوتِ لب شیرین تو شها باشد — فزون[4] ز قند و نباتیکه در گلاب بود

منوّر از تو همین آرزو کند بدو کون
همیشه خاک کف پای بوتراب بود

---

[1] لقب حضرت علیؓ [2] پیر و جوان [3] جس نے سونگھی ہو تری زلف سیاہ کار کی بُو — کیا پسند آئے اُسے نافۂ تاتار کی بُو (حسرت موہانی)
[4] قند و نباتی که در گلاب بود - حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۳۷-

مرا کو[1] تاب اس[2] باغ محمّد — چو شُد اصغای[3] مازاغِ محمّد
ولیکن شمّه[4] گویم که باشد — زبانم بُلبُلِ باغِ محمّد
ریاض دهر را دیدم بصد رنگ — که رنگین است ز اصباغِ[5] محمّد
شده کونین مخلوق از برایش[6] — هم اَوْ اَدْنیٰ[7] است اوتاغِ[8] محمّد
عجب نبود اگر آید بصد شوق — هُمای[9] در سایهٔ زاغِ محمّد

زمهرش مهر شد روشن بعالم
منوّر مه شد از داغ محمّد

۱۸۷

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۸۷)

مژده ایدل[10] که یار می آید — شاهد گلعذار می آید
بزم عیش است بهار[11] پُر می — ساغر زرنگار می آید
به نی و چنگ و مطرب و ساقی — بادهٔ خوشگوار می آید
چون ننازم به بخت خود اکنون — یار بامن دو چار[12] می آید
گر نزد شانه زلف را ز کجا — بوئ مشک تتار می آید

---

[1] استفهام انکاری [2] کامل ہونا [3] سُننا - تلمیح بہ :- مَازَاغَ الْبَصَرُ وَمَاطَغٰی - کہ شب معراج حضور پاک ؐ کی چشم مُبارک انوار الٰہی سے کسی اور طرف نہیں پھری"۔ [4] شمّہ ای [5] رنگ رنگت۔
[6] تلمیح بہ : لَوْلَاکَ لَمَا خَلَقْتُ الْاَفْلَاکَ نیز رجُوع بہ غزل ۱۲ اشارہ ۲
[7] " " فَکَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنیٰ (سیپارہ ۲۷ - سورۂ والنجم - آیت شمارہ ۹)
[8] اوتاغَ یا اُوطاق - بمعنی حجرہ - اطاق [9] مبارک فال - افسانوی پرندہ - استخوان خوار و کم آزار"
[10] ع مژده ای دل بهار می آید - حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۳۲ -
[11] "رو بروی من"-

خوش چو بادِ صبا بگلشنِ دل — چونکه آن گلعذار می آید
شو برون ای غم از دلم اکنون — شیر این مرغزار می آید
یعنی از بهرِ حلّ مشکلها — حیدرِ شهسوار می آید
چرخ با نقد مهر و ماه سوئیت — از پئ سرنثار می آید
چون گدای توام ز روزِ ازل — از سوالم ز عار می آید
یا علی زان برای استمداد — بندهٔ خاکسار می آید
بخش رفعت شها منوّر را — که بصد انکسار می آید
ایدل اندر دو کون بهر نجات — حبّ حیدر بکار می آید

زان بخشم شفاعتش ز گناه
عالمی زیر بار می آید

۱۸۸

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۸۸)

مژده ایدل که یار می آید — مرحبا شهسوار[1] می آید
باعث افتخار می آید — خوش بفرّ و وقار می آید
مونس غمگسار می آید — شاه عالی تبار می آید
شیرِ پروردگار می آید — [2] قوت کردگار می آید

---

[1] مرحبا شہریار می آید - نسخہ خطی الف ص ۳۱ -
[2] ع شاه مردان شیرِ یزدان قوت پروردگار -

همچو بادِ بهار می آید　　بچمن گلعذار می آید

شاه دلدل سوار می آید　　صاحب ذوالفقار[1] می آید

ای منوّر نگار می آید

حیدر نامدار می آید

۱۸۹

۱۱- ذوالحج ۱۳۵۲ هجری

مقابل رُخ خوب تو کی شود خورشید　　غلام بارگهِ تُست قیصر و جمشید

بهر دو کون غلامت ز بند آزادست[2]　　غلامیٔ درت آزاد میکند از قید

بحلّ مشکل کونین یا شهِ جیلی[3]　　بدرگه تو بیارم شفیع پیرِ جنید[4]

بیا بیا شه بغداد فتحبابم کُن　　که کوفتم در فیض ترا بچشم اُمید

منوّر است که خواهد بکحل خاک درت

دو چشم خویش منوّر چو ماه و چون خورشید

۱۹۰

منم گم کرده راهی یا محمدؐ　　ندارم زادِ راهی یا محمدؐ

بسویم یک نگاهی یا محمدؐ　　بشامی یا بگاهی یا محمدؐ

توئی خوش پادشاهی یا محمدؐ　　ملائک خوش سپاهی یا محمدؐ

[1] شمشیر حضرت علیؓ　[2] ع محمد کی غلامی ہے سند آزاد ہونے کی۔
[3] مخفف جیلان ۔ مراد شیخ عبدالقادر جیلانیؒ
[4] حضرت جنید بغدادیؒ مشہور صوفی بزرگ۔

به بینم شاه راهی یا محمدؐ　　بیای تا که گاهی یا محمدؐ

بحلّ مشکلاتِ ما بکونین　　بیا با خوش سپاهی یا محمدؐ

منم از جان و دل مشتاق دیدار　　نگاهی گاه گاهی یا محمدؐ

سزد هان گر نمائی کهربائی　　منم چون برگ کاهی یا محمدؐ

اگر یابم سراغ نقش پایت　　نمایم سجده گاهی یا محمدؐ

بطوف ماه رویت همچو گردم　　چو هاله گرد ماهی یا محمدؐ

بجان دشمنم از دشمنی پیش　　بزن هان تیرِ ماهی یا محمدؐ

برای سایهٔ من روزِ محشر　　کشا زلفِ سیاهی یا محمدؐ

رسیده بر درت بهرِ گدائی　　فقیری رو سیاهی یا محمدؐ

شود سائل پی عفو معاصی　　حقیری پُر گناهی یا محمدؐ

ندارد بندهٔ مسکین منوّر

بجز لُطفت پناهی یا محمدؐ

۱۹۱

(۴- ذیقعد ماه ۱۲۵۱ هجری)

مهر رویت نه ماهتابم کرد　　ذرّهٔ[1] بودم آفتابم کرد

جزر و[2] مدّ حساب حشرم نیست　　همچو مد گرچه در حسابم کرد

شکر للّٰه بمشکلات دو کون　　یک نگاه تو فتح بابم کرد

[1] (ذرّه ای)　[2] اصطلاحات جغرافیائی ۔ چاند کی کشش کے سطح آب پر اثرات ۔ لہر کا اٹھنا یا نیچے گرنا۔

ہمچنان در معارک ثقلین[1] وردِ نام تو فتح یابم کرد
سنگ من لعل و خاک من اکسیر نظر مہر بُو[2] ترابم کرد
گرچہ جرمم ز حد فزون بودہ حُبّت آزاد از عذابم کرد

زان منوّر شدم بہر دُو جہان
کہ علیؓ بندۂ جنابم کرد

۱۹۲

میدمد صبح سعادت نُورِش دمید نہاش باد میدود خوش پیک طبعم خوش دوید نہاش باد
ای کہ می پُرسی ز عرشش کوئی شاہ جیلی است[3] روزیٔ ما یا الٰہی روز دید نہاش باد
یا الٰہی پیکِ ما بر منزلِ مقصودِ خویش چون رسد در کوئی جیلان خوش رسید نہاش باد
در ہوای غوث[4] اعظم می پرد چشم ز شوق چشم دارم یا الٰہی خوش رمید نہاش باد
پشت چرخ از بار منتہای او گردید خم ای خوشا بخت سپہر و خوش خمید نہاش باد
میچکد از جوش مدحش شیر از پستانِ فیض تا مکد این طفل طبعم خوش مکید نہاش باد
کہربای اشتیاقش می کشد ما را چو کاہ بیقرارم یا الٰہی خوش کشید نہاش باد
در سواد لامکان[5] از ناز ای محبُوب حق میرمد آہوی چشمت خوش دمید نہاش باد
بوی خوش از باغِ مدحت میشمد[6] خوش نوردین تا قیامت یا الٰہی خوش شمید نہاش باد

---

[1] جمع معرکہ۔ دو جہانوں کے معرکے۔
[2] لقب حضرت مولا علی رض [3] مخفف جیلان۔ قصبہ است در عراق مولد و منشا حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی رح
[4] مراد از محی الدین شیخ عبدالقادر جیلانی رح [5] عالم الٰہی جو مکان و اطراف سے مبرا ہے۔ [6] مفرس از شم۔ سونگھنا۔

میشوم آزاد در دُنیا و دین از بیعتش میخرد ما را غلامی خوش خرید نہاش باد

عرض احوالِ منوّر میشود در حضرتش
بشنود از گوش جان و خوش شنید نہاش باد

۱۹۳

میوزد بادِ صبا و خوش وزید نہاش باد می برد از ما پیامی خوش برید نہاش باد
جانبِ بغداد و کوئی شاہِ جیلان[1] میرود ہر دم و ہر لحظہ و ہر آن دعای ہاش باد
زود رو، خوشرو[2] خدا را از ادب بر ہر قدم سجدہ کُن از جانبِ ما بر تو صد شاباش باد
چون رسی بر آستانش سر نہ برداری ز خاک جبہ ات بر آستانش سجدہ ات بر جاش باد
عرض احوالم بگو با دستگیرِ بیکسان توتیای[3] چشم جانم خاکِ پاک پاش باد
یا الٰہی خرم و خوش زود با سرعت رسانش چون رسد بر منزلِ مقصود یارش کاش باد
گر بچشم پا گذارد نُور چشمِ احمدی[6] پای او بر دیدہ ام در چشمہایش جاش باد
چون مرا ہر لحظہ یا ربّ وردِ نام قادر است[4] ہمچنان از لطفِ عامش فکر کارِ ماش[5] باد
میدرخشد از رُخِ مداح او خوش نُوردین[6] چون شب تاریک یا ربّ روی منکر ہاش باد
مہر رویش کی تواند دید بیمہرِ رُخش چشم تاریک عدو چون دیدۂ خفاش[7] باد

جبہّ می سائد منوّر بر درِ دولت سرائش
بابِ دولت بابِ عزّت بابِ حشمت واش باد

---

[1] معرّب گیلان۔ قصبہ در نواحِ بغداد، مولد و منشا شیخ عبدالقادر رح [2] 'خوش رُو' نسخہ خطی الف ص ۳۶ [3] سُرمہ
[4] یکی از اسمای ذات۔ یہاں بمناسبت شیخ عبدالقادر رح [5] یعنی فکرِ کارِ ما ہش باد [6] نوردین احمدی نیز تصادفاً اسم شاعر ہم ہمین است
[7] گر نبیند بروز شپرہ چشم چشمۂ آفتاب را چہ گناہ
(سعدی شیرازی)

۱۹۴

۳- رمضان المبارک ۱۳۵۵ھ

وصف ذات تو چه آید ز من ای معدن جود　　کز عدم کون و مکان بهر تو آمد بوجود[1]
گر نمی بود وجود تو شها کی بودی　　کرسی[2] و عرش برین لوح و قلم چرخ کبود
نور تو جلوه نمی داد اگر در آدم　　کی شدندی باَبو البشر[3] ملک سر بسجود
ما نداریم غم روز قیامت شاها　　شافع روز جزا چونکه خدایت بنمود
خاک نعلین تو از بهر جلا در عینین　　مهر و ماه و فلک و حور و ملک سرمه نمود
میکنم سرمه کنون خاک شفائی در تو　　تا کدورت ببرد ز آئینهٔ چشم زود
عرض دارم بجناب تو بصد عجز و نیاز　　بقیام و برکوع و بسجود و بقعود
هدیهٔ لائق تو چونکه ندارم دیگر　　از من ای فخر رسل بر تو سلام است درود
قصه کوتاه کنم راست بگویم به یقین　　باعث خلقت کونین توئی یا محمود[4]

هاتفم گفت خوش آ زود منوّر که ترا
شاهد مقصد کونین ز رخ پرده کشود

۱۹۵

هاتفم دی چه خوش بشارت داد　　رحمت حق بگفت و گوش[5] باد

---

۱ اشاره ہے: لَوْلَا مُحَمَّدٌ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا خَلَقْتُ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ وَلَا السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ وَلَا الْعَرْشَ وَلَا الْكُرْسِيَّ وَلَا اللَّوْحَ وَلَا الْقَلَمَ وَلَا الْجَنَّةَ وَلَا النَّارَ وَلَوْلَا مُحَمَّدٌ مَا خَلَقْتُكَ يَا آدَمُ۔
(شرح تعرف ج ۲- ص ۴۶)

۳ حضرت آدم علیہ السلام کی کنیت۔ ۴ حضور سرور کائنات کے ناموں سے ایک نام- حامدؐ- محمودؐ- عاقبؐ...
۵ بگفتگویش باد۔

کای محب رسول و آل رسول　　مادح اهل بیت با اولاد
عمر خود در بفسق گذراندی　　ور نکردی دمی خدا را یاد
کار عقبی اگر نکردی هیچ　　عمر خود دادهٔ دگر برباد
گر ادا شد نه از تو حق پدر　　نی حق مادر و حق استاد
مادر دهر مجرمی چون تو　　گر نزاد است و هم نخواهد زاد
گر گناهان تو فزون باشند　　وز شمار وحوش و طیر و عباد
از عنایات حق مشو نومید　　گفتهٔ حق مگر نکردی[1] یاد
حب آل نبی سفینهٔ ماست　　فضل حق بر وی است باد مراد
زود برخیز و غم مخور هرگز　　ز آل پاک رسول جو امداد
ای منوّر بشکر این نعمت　　که ز آل رسول دستت داد

شو بنعت رسول هان دلشاد
در به تبدیل قافیه باشاد[2]

۱۹۶

هر کسی رنگی اگر از قرمز و زرد[3] رنگ کرد　　مرشدم از صبغة الله[4] رخت من خوش رنگ کرد
خاک اکسیر از طلا بنماید از مس فی المثل　　کیمیای[5] فقر او ما را بخود همرنگ کرد

---

۱ ع گفتهٔ حق مگر نداری یاد - نسخهٔ خطی الف ص ۳۴۔ ۲ مراد باشد در به تبدیل قافیه باشد۔ ۳ دو مختلف رنگوں کے نام
۴ تلمیح به آیت کریمه: صِبْغَةَ اللّٰهِ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً وَّنَحْنُ لَهٗ عٰبِدُوْنَ - (سیپاره ۱ سورة البقره آیت ۱۳۸)
۵ کسی کز ملک معنی در رسد خود را بوی بنما　　که گر مس وانمائی کیمیا را ارمغان بینی
(عرفی)

دی شنیدم عاشقی میگفت اندر رهگذر — در حق معشوق یا رب[1] آنچه شوخ وشنگ کرد
شیشه گر دیدم بعالم شیشه می سازد و سنگ — ای عجب کان سنگدل چون شیشهٔ دل سنگ کرد
می شنیدم قلعهٔ دل را که آن قلب[2]یست ولیک — فتح بالشش نازنین از یک نگه بی جنگ کرد
فیض بخش هر دو عالم چونکه از فیضِ قلیل — از برای بندگانش عار کرد و ننگ کرد
سنگ او زانش ندیدم لیک در میزانِ فیض — عرش وکرسی چرخ و ما فیها در آن پاسنگ[3] کرد
اسپ عقل و فکر در جولانگه ذکر و بیان — با چنین تندی سرِ میدان کنهش لنگ کرد
ای **منوّر** شکرِ آن حق گو که فیاضئ او — از وفور فیضِ دامانِ دِلت را تنگ کرد

وز کرم با وصف نقض[4] عهد های این حقیر
از گناهم در گذشت واز عذابم ننگ کرد

١٩٧[5]

یا برید[6] الصّبا لاستمداد — رح سلّم لسیّد البغداد
والّذی وافر عنایتهٗ — لطفه فائقٌ عن الاضداد
الّذی دافع الاسقامِ[7] — والّذی قامِعٌ لاصل فساد[8]
والّذی حیلة لمغفرتی — والّذی شافع بیوم تناد[9]
فاسئل الخیر منه لی بنبی — لعیالی وجملة الاولاد

[1] این چه [2] فوجوں کا مرکز [3] وزنہ۔ پارسنگ [4] شکستنِ عہد [5] حاشیہ صفحہ ۱۶۲ نسخۂ خطی ب میں بھی درج ہے۔ [6] ڈاک لے جانے والی۔ محکمہ ڈاک۔ [7] الذی دافع الاسقامِ حاشیۂ نسخۂ خطی ب ص ۱۶۲ یعنی بیماریوں کو دفع کرنے والا۔ [8] فساد کی جڑ کو کاٹنے والا۔ [9] روزِ جزاء روزِ قیامت۔

وبآل وکلّ اخوانی — مع اولادهم وبالاحفاد[1]
والتمس عندهٗ لصحتنا
اعنی ارواحنا مع الاجساد

١٩٨

یا حسین ابن علی اسباب عیش آماده اند — کاسه های محفل عشرت همه پر باده اند
عقده های کار ما کز غیب اندر یک دمی — ژاله سان از گرمی مهر تو خوش بکشاده اند
خیر مقدم مرحبا زود آ که بهرِ مقدمت — جان و دِل رُوح و روان بهرِ سلام استاده اند
در گلستانِ دلم کاحبابت ای آل نبی — از غمومِ هر دو عالم همچو سرو آماده اند
شکر حق کز یُمن مهر حیدر و سبطین پاک — کلبهٔ تار دِلم را نُورِ ایمان داده اند
صد هزاران عاشقان با صد هزاران انتظار[2] — همچو نقش پا بشاهِ راهِ شان[3] افتاده اند
نازنینانِ جهان در حضرتِ شان با نیاز — از برای سجده سرها بر زمین بنهاده اند
چون **منوّر** در دو عالم شاه باشاه علی است — حضرتِ شبیر و شبر هر دو این شهزاده اند

بین که از یُمن شه[4] واین هر دو شهزاده مدام
شکر حق کاسباب عیشم جملگی آماده اند

[1] بیٹے بیٹیاں، نواسے نواسیاں، پوتے پوتیاں۔ غلام کنیز۔ نوکر چاکر۔
[2] ع صد هزاران عاشقان با صد هزاران انکسار — در حاشیہ ہمان نسخۂ خطی ب نیز حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۳۹۔
[3] ع همچو نقش پای شاه راه شان افتاده اند۔ حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۳۹۔
[4] ع از یُمن شاه هر دو شهزاده مدام۔ حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۳۹۔

ردیف الذّال

(ذ)

۱۹۹

اگرچه قند و نباتست و شهد و شیر لذیذ
مراست زین همه نام شه شبیر[۲] لذیذ

اگرچه خواب بسنجاب راحت شاهانست
وگر نشست سلاطین ست بر سریر لذیذ

بچشم دیدنِ روئیتو شاه کرب بلا
بدرگه تو بود خواب بر حصیر لذیذ

وظیفه خوار دو قرص مه و خور تو فلک
بگفت نان خمیر است هم فطیر لذیذ

چو من غلام تو ام سیدا بهر دو کون
بکن وظیفهٔ من نعمتِ کثیر لذیذ

چو سائلم بدرت ده جواب شیرینم
که از جواد بود لفظ نان بگیر لذیذ

مرا بگفتنِ مدحت چه خوش منوّر گفت
بود کلام شکر ریز تو فقیر لذیذ

ردیف الرّاء

(ر)

۲۰۰[۱]

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۹۳)

از تو خواهم یا اله العالمین با زیب و فر
خلعت زیبای خیر دین و دُنیا را ببر

وز تو خواهم دوستانِ خویشتن را در امان
از شرور و دُشمنانِ خویش را زیر و زبر

واز تو میخواهم شفا و صحت و اقبال و جاه
حرمتِ زهرای پاک و حُرمتِ خیرُالبشر

دُشمنم را آنقدر مهلت مده کز وی رسد
این غلامِ درگهت را هیچ از رنج و ضرر

وز تو میخواهد منوّر عزّت خود در دُو کون
حرمت زهراؑ و حیدر شاه شبیر و شبر

---

[۱] یہ اشعار نسخهٔ خطی الف میں نہیں۔

۲۰۱

الا ای دوستدارِ شاهِ شبیر　　غلامِ داغدارِ شاهِ شبیر

ز اشکِ دیده کن گوهرفشانی　　برای سرنثارِ شاهِ شبیر

بوصفِ آنکه از حکمِ الهی　　بجارند آبدارِ شاهِ شبیر

میان کربلا بر سختیِ عطش　　به بین این اصطبار[1] شاهِ شبیر

ز حسرت ابر نالد تا به محشر　　نیاید چون بکارِ شاهِ شبیر

هزاران خرمنِ دشمن بسوزد　　گر افتد یک شرارِ شاهِ شبیر

نتابد مهر و ماه دیگر ز خجلت　　اگر بیند غذارِ شاهِ شبیر

زر قلب مرا اکسیر باشد　　دلا خاکِ مزارِ شاهِ شبیر

شراب کوثر اندر حشر خواهم　　بجام زرنگارِ شاهِ شبیر

منم ممنون و مشکور از دل و جان　　ز لطفِ بیشمارِ شاهِ شبیر

خدایا چشم دارم روزِ محشر　　که باشم در جوارِ شاهِ شبیر

سلام بیعدد اکنون کند عرض

منور[2] خاکسارِ شاهِ شبیر

۲۰۲

آن کرمهای که کردی بر فقیر　　کی توان کردن بیان یا دستگیر[3]

---

[1] صبر کرنا۔ تحمل سے کام لینا

[2] مراد از خود شاعر۔　[3] مراد از حضرت محی الدین شیخ عبدالقادر جیلانیؒ

آبرویم را نگه در دو جهان　　دار از بهرِ خدا پیرانِ پیر

اولیا خوش بر سپهرِ مکرمت　　چون نجوم[1]اند و توئی بدرِ منیر

ظلمتِ جهل از جهان کردی بدر　　شاهِ جیلان چون نشستی بر سریر

با مریدان گفته قول لَا تَخَفْ[2]　　سوی جنت جملہ را هستی بشیر

آن کسانی را که از درگاهِ تو　　گشته محرومند تو هستی نذیر

ذاتِ پاکت چون دُر است هر دو کون　　چون صدف ای سید روشن‌ضمیر

غوث صمدانی مدد فرما بمن　　تا شود بر جملۂ اعدا نصیر

از کرم چون نورِ دینم خوانده‌ٔ

ظلمتم بربائی ای بدرِ منیر

۲۰۳

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۹۴)

آه در کربلا بجز تقصیر　　چه ستم رفت بر صغیر و کبیر

کہ پئ تشنگانِ آلِ نبی　　چون کشیدند خنجر و شمشیر

نهر جاری شُد[3] از میاه[4] عیون　　آب پیکان دگر ز بارشِ تیر

بُود[5] از هر طرف بر آلِ رسول　　هان بزن هان بزن بگیر و بگیر

---

[1] دگران همه ستاره‌ٔ　[2] تلمیح به آیات :- (۱) قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ - قرآن مجید سورۂ طه سیپاره قال الم ۱۶ - آیت ۲۱ (ب) قُلْنَا لَا تَخَفْ اِنَّکَ اَنْتَ الْاَعْلٰی - قرآن مجید سورۂ طه قال الم ۱۶- آیت ۶۸

[3] مخفف بُود　[4] جمع ماء - پانی - بہت سے پانی　[5] نسخۂ خطی ب میں بود و از هر طرف ...... ہے بظاہر اشتباہِ کاتب (واؤ)

تا که اولادِ پاکِ شاهِ علی — کشته گردید و یا که گشت اسیر
ای غضب ای دریغ ای افسوس — واوَیلا و حسرت است کثیر
که شبی تار گشت و عالم شد — تیره بر هر یکی فقیر و امیر
بشفق آفتاب پنهان شد — چونکه[1] شد غرق خون رخِ شبیر
بشهیدانِ کربلا اکنون — خواهد این بنده ای خدای قدیر
بعد صدها صلوٰة و بعد سلام — بهر هر یک ازین صغیر و کبیر
از تو ایمان امان و صحت و خیر — عزّتِ جملهٔ خاندانِ فقیر
بخش تقصیرِ بنده[2] و از لطف — سرزد از بنده گرچه صد تقصیر
واز تو خواهد دگر منوّر زار — ای خداوند مالکِ تقدیر
که بشاه علی و آلِ نبی
بخش تقصیرِ دودمانِ حقیر[3]

۲۰۴

ای بر سرِ مسندِ نبوّت خوش صدر — از بهرِ محبّتت دلم گشت چو بدر
هر چند دلم بود از قلب[4] و لیک — دین تو سره[5] نمودش از غش و از غدر[6]
تا حبِّ تو نقش بست بر نقدِ دلم — زان شد زرِ نقدِ دل بصندوقچهٔ[7] صدر

۱ صنعتِ حسنِ تعلیل۔ ۲ ع: بخش تقصیر بنده و از لطفت - نسخہ ب میں واؤ ہے۔ جو سہوِ کاتب دکھائی دیتا ہے۔
۳ بمعنی "فقیرِ خاندان" جس کا خود شاعر چشم و چراغ ہے۔ ۴ سکّہ، ناسرہ، کھوٹا ۵ خالص، کھرا ۶ کھوٹ
۷ صندوقچہ (واؤ حذف)

با زلف و رخِ تو یا رسولِ عربی — روزم همه عید است و همه شب شبِ قدر
در صلهٔ نعتِ تو منوّر اکنون
خواهد بدو کون از تو افزایشِ قدر

۲۰۵

(حاشیہ نسخۂ خطی ب ص ۹۵)

ای بچشمم نور و وی دل را سرور — حضرتِ شاهِ علی را وی دو[1] پور
منجیٔ[2] ما با عنایاتِ اِله — از عذابِ نزع و هولِ نفخِ صور[3]
وی برای ما محبّان از کرم — در دو عالم خویش کفیلینِ[4] امور
یا الٰهی از تو میخواهد کنون — بندهٔ تو یعنی این کلبِ[5] حضور
نامِ سبطینِ علی در روزِ حشر — جنّت الفردوس با حور و قصور
وز برای شبّر و شبیرِ پاک — ده بچشمم[6] نور و هم دل را سرور
وز عنایاتِ خود و نامِ بتول
بخش عصیانِ منوّر بالضرور

۲۰۶

(حاشیہ نسخۂ خطی ب ص ۱۰۳)

ای بهر آنی تراشانیِ[7] دگر — عاشقت را هر دمی جانِ[8] دگر

۱ دو پسر۔ مراد حسنینؑ ۲ نجات دہندہ ۳ صورِ اسرافیل کا پھونکنا ۴ کفالت کرنے والا۔ ۵ سگ۔
۶ یہ ایک امرِ واقعہ کی طرف اشارہ ہے۔ شاعر کی آنکھوں میں "موتیا" اتر آیا تھا۔
۷ تلمیح بہ آیت کریمہ: یَسْئَلُهٗ مَنْ فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ط کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِیْ شَاْنٍ (سیپارہ ۲۷۔ سورہ الرحمٰن۔ آیت شمارہ ۲۹)
۸ اس شہرۂ آفاق شعر کے تحت تاثیر جس پر حضرت خواجہ بختیار کاکیؒ نے جان، جان آفرین کے سپرد کر دی ہے
کشتگانِ خنجرِ تسلیم را — هر زمان از غیب جانی دیگر است

بیعتم چون با علیؑ مرتضیٰ است | غیر ازینم نیست پیمانی دگر
خاک پاک درگہش دامان ماست | غیر ازینم نیست درمانی دگر
کان گوہر از چه میخواہی دلا | گوہر ایمان است ارکانی دگر
حُبّ اہل بیت[1] ایمانِ منست | غیر ازینم نیست ایمانی دگر
شاہ شبر جان و جانانِ منست | غیر ازینم نیست جانانی دگر
چار[2] یار ارکان اسلام منند | غیر ازینم نیست ارکانی دگر
شاہ ما چون شاہ عبدالقادر[3] است | غیر ازینم نیست سلطانی دگر
ما فقیران[4] را بامیدِ اِله | جز توکل نیست سامانی دگر

جز ثنا و نعت و مدح و منقبت
از منوّر نیست دیوانی دگر

۲۰۷

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحه ۹۸)

ای خداوند کریم کارساز کردگار | وی خداوندِ رحیم ارحم آمرزگار
کہنه دستاری سرِ پیرِ کہن سالی که اوست | بس ضعیف و بس غریب و بس حقیر و خاکسار
با ہزاران عجز و با صدہا نیاز از حضرتت | حرمت شبیر خواہد حرمت و عزّ و وقار

[1] اشاره به: وَلَا اِیْمَانَ لِمَنْ لَا مَحَبَّتَ لَہٗ
[2] مراد از خلفای راشدین۔ ابوبکرؓ و عمرؓ و عثمانؓ و حیدرؓ۔
[3] مراد از غوث اعظم شیخ عبدالقادر جیلانیؒ۔ پیران پیر دستگیر
[4] مراد از خود شاعر و عزیزان و بستگان (فقیر خاندان)

وز تو مداحِ رسولؐ و آلِ پاک و صحب[1] او | آرزو دارد بصد عجز و ہزاران انکسار
یا رسولؐ و یا بتولؑ و یا دو سبط پاک او | شافع آورده به پیشِ حضرتِ دُلدُل[2] سوار
یعنی آن شاہنشہِ دنیا و دین شاہ علی | حل نمای مشکلات و شافع یوم القرار[3]
صاحبِ تیغ و لوا و اسپ لطف و کرم | مونس و غمخوار[4] احباب و رفیق و غمگسار
امن و ایمان و امان و حشمت و خیر و شفا | عزتِ ہر دو جہان اندر صغار و در کبار

وز تو میخواہد منوّر یا حسین ابنِ علی
تا بود در ہر دو عالم نیکنام و کامگار

۲۰۸

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحه ۹۲)

ای خداوندی کریم کردگار | راہ چون گم کردم اندر لیل تار
یا علیؑ مرتضیٰ دلدل سوار | یا شبیر و شبر عالی تبار
لطف فرما تا نگردم شرمسار | یعنی از لطفِ عمیمِ بیشمار

عرض میدارد منوّر بار بار
دست من بگرفته بر راہم بیار

۲۰۹

ای خداوندِ ہر فقیر و امیر | خالق و رازقِ صغیر و کبیر

[1] صحابۂ کرام
[2] مُراد حضرت علیؓ [3] روز قیامت۔
[4] مُراد حضرت علیؓ که صاحبِ ذو الفقار۔ علم بردار روز فتح خیبر

دادهٔ تست هر کجا باشد[1] — نزدِ شاه و گدا سریر و حصیر

روز و شب چرخ گیرد از خوانت — خوش دو نان مهر و مه فطیر و خمیر

شافع[2] آورده بهرِ عفوِ گناه — عافرا احمدِ بشیر و نذیر[3]

چشم دارم بمغفرت که توئی — الرّحم الرّاحمین قدیر و نصیر

کلفت زنگ از دلم بردار — بضمیر منیر پیرِ کبیر[4]

غوثِ اعظم شهنشه جیلی[5] — دست گیرندهٔ فقیرِ حقیر

دست بردارد و نماید عرض

چون منوّر کنون پذیر و بگیر

۲۱۰

(۶ شعبان ۱۳۵۱ هجری)

اے خدای کریم و ربِّ غفور — خالق غمّ و[5] همّ[6] و فرح و سرور

چشم اُمید بر تو وا دارند — ساکنانِ دیار و اهلِ قبور

شرمسارم اگر ز کثرتِ جُرم — نادمم در شها ز فسق و فجور

بندهٔ خویش را به بخش و مپرس — به نبیّ و علی به بعث و نشور[7]

از کرم های خویش مادح را

کُن منوّر شها بخلعت نور

---

[1] صنعت لف و نشر مرتب - و صنعت تضاد۔ [2] از حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۱۸۔ [3] تلمیح به آیت کریمه: اِنَّا اَرْسَلْنٰكَ شَاهِدًا وَّمُبَشِّرًا وَّ نَذِيْرًا - (سیپارہ حٰم - سورہ الفتح آیت شمارہ ۸) [4] مراد از پیرانِ پیر است، [5] جیلی مخفف جیلان که مولد و منشاء شیخ عبدالقادرؒ بوده۔ [6] صنعت تضاد [7] روزِ رستاخیز - روزِ قیامت

۲۱۱

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۱۰۱)

ای خطا بخش و عیب پوشِ فقیر — وی حمایت کُن فقیرِ حقیر

وی انیس جلیس من هر دم — وی رفیق شفیق بندهٔ پیر

ای شفاعت نمای من در حشر — وی مرا شاه و پادشاه و فقیر

وی سرور دلِ نبی و علی — یعنی اخ شبر و شاه شبیر

منم از جان و دِل ز خمسهٔ پاک[1] — بود ز اصحابِ کهف[2] چون قطمیر[3]

در جنابِ مقدّست شاها — پس ضرور است عرضِ حالِ فقیر

گویمت زان کنون بصد زاری — عذر ما را پذیر و دستم گیر

چون بچشم اعانتت ما راست — ورد یسّر علی[4] و کُلّ عسیر

مشکلاتِ دو کونِ ما کُن حلّ — از عنایاتِ خویش و لُطفِ کثیر

وز تو خواهم رفاه و عزّت و جاه — لشه و پادشاهِ خمّ غدیر[5]

وز تو خواهم که حق مرا باشد — حافظ و ناصر و حفیظ و نصیر

گوید اکنون منوّرت به نیاز

المدد المدد شہِ شبّیر

---

[1] پنج تن پاک۔
[2] وہ اشخاص جو دقیانوس بادشاہ کے ظلم سے ڈر کر ایک غار میں جا چھپے تھے۔ اُن کے ہمراہ ایک کتّا بھی تھا۔ مشہور ہے کہ یہ لوگ تین سو سال کے بعد جاگے اور پھر سو گئے اور قیامت تک سوتے رہیں گے۔
[3] قطمیر۔ اصحاب کہف کے کتّے کا نام ہے۔ [4] یا علی عُسر مرا بہ یُسر مبدل کُن۔
[5] خم غدیر یا غدیر الخم۔ ایک تالاب۔ جہاں پیغمبر پاک نے فرمایا تھا۔ مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِيٌّ مَوْلَاهُ۔

۲۱۲

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۹۱)

ایدل اندر طواف حیدر در   غلبہ اش ذرپی سعادت زر
کہ غلام علی بود در دھر   ہرکرا بندگی ز عبد وز حر
جان جانم علی بہ بندہ ہست   ہمچنین بین بہ زبر و غیر زبر
باز زبر زُبُر بغیر زبر   صدفست و علیش باشد دُر
ہمچنین غیر زبر و زبر و زُبر   زین گہر تا بحشر یابی پُر
شکر للہ بیُمن این توصیف   گفت ماہ منیر انجم و خُور

ای **منوّر** ز مخزنِ غیبی
ہرچہ خواہی بگیر و بخش و بخور

۲۱۳

(۲۲- محرم الحرام ۱۲۵۱ھ ہجری)

ای دِل عصّاتُ[1] بفضلت دلیر   از تو رسد رزق بر روباہ و شیر
مالک برحقّی و جُز حکمِ تو   برگ درختی نہ بیفتد بزیر
چشمِ عنایت بتو دارد مدام   گرچہ بود گرسنہ و ہست سیر
فضل تو بیرون چو از حدّ است و عد   عرض نمایم بجنابت دلیر

عقدۂ کارم بہ نبیؐ و علی
زود کشا زُود مکُن ہیچ دیر

---

[1] عاصیان و گناہگاران

۲۱۴

(۷- جمادی الثانی ۱۲۵۵ھ)

ای رخت مطلع انوار و خدت[1] مہر منیر   دادۂ تُست بشاہانِ جہان تاج و سریر
نصرت و فتح و ظفر ہست چو خانہ زادت   زان محبّان تو باشند ظفر یاب و نصیر
میکنم جمع کنون مشک و گلاب و عنبر   عطر با صندل سائیدہ و کافور و عبیر[2]
تا بشویم دہن خویش و بگیرم[3] نامت   ای علامت ہمہ شاہان و سلاطین و امیر
پادشاہی و شہنشاہی کونین تراست   نام پاک تو بود سیّد شہداء و شبیر
عرض دارم بجنابت پئ دفعِ امراض   ای جناب تو مرا ملجا و ماوا و ظہیر[4]

پس بیا زود بامدادِ **منوّر** شاہا
بہ نبی و بعلی و بشبر و یا شبیر

۲۱۵

(یکم ذوالحج ۱۲۵۱ھ ہجری)

منقبت سیّدالشہدأ

*

شاہد گلُرخ و سمنبر   ای نورُ دیدۂ پیمبر
از نگہت زُلف عنبرینت   شرمندۂ عبیر و مُشک و عنبر

---

[1] بمعنی رخسار۔
[2,3] ہزار بار بشویم دہن بہ مشک و گلاب   ہنُوز نام تو گیرم کمال بی ادبی است
[4] بمعنی پشت پناہ۔

محتاج دوا مساز مارا — هرچند بود خیار[1] شنبر[2]
من زان تو هستم دل وجان — همچون که ز والد تو قنبر[3]
وز مهر تو سیدا بجانم
چون مهر منوّر است لمبر[4]

۲۱۶

ای شهان را شه وسران را سر — تاج لولاک[5] باشدت برسر
خلعت قرب حق ترا در بر — ایستاده ترا جهان بر در
درگهت بهر اولیاء مرجع — ذات تو بهر انبیا مفخر
عاشق روی خوب تست خدا — قاب قوسین[6] شها تراست مقر
به نجوم و سیاره چرخ برین — خوش مرصع بفرق تست افسر
میکند ز امر حق فلک شب و روز — سر نثارت نجوم و شمس و قمر
هست ز امر خدا چو در کونین — عاصیان را درت پناه و مقر[7]
بجنابت ز بهر عفو گناه — عرض دارد منوّر احقر
گر پذیری شها زهی لطفت
به بتول و علی شبیر و شبر

---

[1] کھیرا۔ککڑی۔ [2] خیار شنبر۔ دراصل خیار چنبر کا معرّب ہے۔ بمعنی املتاس جو مسہل کی مشہور دوا ہے۔
[3] حضرت علی کے ایک نہایت وفادار غلام کا نام ہے۔ [4] اس لفظ کو اگر لمبر پڑھا جائے تو معنی علامت یا سرکاری نشان اور اگر لنتر پڑھا جائے تو معرّب ہوگا بمعنی قندیل۔ [5] رجوع به غزل شماره ۱۲۵- اشاره ۴۸- [6] رجوع به غزل شماره ۱۲۴/۱۲۲ اشاره ۵/۴ [7] جای قرار- پناه گاه۔

۲۱۷

ای شه دنیا و دین وی ماه روی کردگار — پنجتن را نور چشم و دوستدار چار[1] یار
آمدم از بهر بخشش بر درت امیدوار — ای به پیش حضرت تو ناامیدی سنگسار
جرم من هرچند باشد بیشتر از بیشتر — هست فضل و بخشش عام تو شاها بیشمار
کوس اقبال تو کوبان کرده حق در هفت چرخ — ای ز انوار رخت مه شد خجل خور شرمسار
چون شود در عرصه قرطاس[2] نامت جلوه بخش — میشود پابوس او از شوق کلکم بار بار
گر همه ذی روح وصفت را بیان بالاتفاق — روز و شب سازند باالله یک نیاید از هزار[3]
داغداران درت روشندل اند از پرتوت — ای یکی از بندگانت ماهتاب داغدار
پیش از ایام ظهورت ابر گر زد لاف فیض — زین ندامت ها بدامان جهان شد اشکبار
شد جناب عالیت از بهر ما درماندگان — رافع الدرجات دنیا شافع[4] یوم القرار
خویش را افگنده در پایت زمین مانند خاک — آسمان گرد سرت گردید شاها چتردار
باد نورالدین[5] خدایا از جناب عالیش
کامیاب و کام بخش و کامران و کامگار

۲۱۸

ای غلامت چو سکندر صد و جمشید هزار — ابلق[6] دهر بحکم تو رود لیل و نهار

---

[1] مراد خلفای راشدین [2] صفحہ، کاغذ۔ [3] تلمیح به آیت کریمه: وَلَوْ اَنَّ مَا فِی الْاَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ اَقْلَامٌ وَّالْبَحْرُ یَمُدُّهٗ مِنْ بَعْدِهٖ سَبْعَةُ اَبْحُرٍ مَّا نَفِدَتْ كَلِمٰتُ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ عَزِیْزٌ الْحَكِیْمُ - (پاره ۲۱- سوره لقمٰن- آیت شماره ۲۷-)
[4] وَ شَفِیْعُنَا فِی الدَّارَیْنِ (در دنیا و آخرت هردو)
[5] اسم خود شاعر "فقیر سید نورالدین" [6] چتکبرا گھوڑا۔

موجبِ خلقتِ[1] کونین تو بودی و توئی — باعث بخشش عصیان چه صغار و کبار

هست شام و سحرم از تو امیدِ بخشش — گرچه عصیانِ مرا نیست حدود حصر و شمار

دی شنیدم به لبِ بحر که رندی میگفت — بر سر مرقد سنگین بدریغ بسیار

عاشقان را چه بود بارِ گران سر بدو دوش — ایدریغا بسر سینهٔ شان سنگ مزار

طائرِ قدس[2] بُد این روح لیکن افسوس — اشتهای نفسش دام شد از بهرِ شکار

میکنم عرض دگر باره بدرگاهِ رسول[ص] — کای شه هر دو سرا مالک هر شهر و دیار

چون شنیدم که غبارِ رهِ تو برباید — ظلمتِ آئینه ها و بفزاید انوار

بادشاها نظری کن بمنوّر ز کرم

بحقِ آلِ کرام و بحق صحب[3] کبار

۲۱۹

بامید جناب شاهِ شبیر — نکردم هیچک اندر جرم تقصیر

ازان باوصف این عصیان که دارم — بگویندم خدا دادست توقیر

پس آنگه یمن بخشش بین که ما را — بود هردم در آن توقیر توفیر[4]

کنون در شکر اکرامش منوّر — سلام فائق از تقریر و تحریر

بصد عجز و بصد زاری کند عرض

بدرگاهِ جناب پاک شبیر

---

[1] رجوع به تلمیح قرآنی غزل شماره ۱۳۱ اشاره ۱ نیز غزل شماره ۱۷۰. [2] ع : من ملک بودم و فردوس برین جایم بود (حافظ شیراز) ع : ما بفلک بوده ایم و یارِ ملک بوده ایم (رومیؒ) ع : طائر روضهٔ قدسم چه دهم شرح فراق (حافظ)
[3] صحابهٔ کرام، اصحاب رسول اللہ۔ [4] صنعت تجنیس خطی۔

۲۲۰

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۹۰)

ببارگاه خداوند ساتر و غفار — رحیم و ارحم و آمرزگار و مشفق و یار

بصد نیاز و خشوع و عرض و نیاز — بهر صباح[2] و مساگای خدای لیل و نهار

بتوبه گرچه جهان از گناه گردد پاک — سزد ز توبهٔ من صد هزار و استغفار

بچشم فضلِ تو این کاروان عصیانم — رسید بار شترها بصد هزار قطار

بگیر و در عوض هر یکی ز عصیانم — عنایت و کرم و لطف کن هزار هزار

بنامِ احمدِ مختار و بنتِ معصومش — بهرِ دو سبط نبی و بحیدرِ کرّار

منوّر است که گوید کنون به خمسهٔ پاک

سلام بجد و بعد صلوٰة[3] بالاکثار

۲۲۱

(۲۴- شوال المکرم ۱۳۵۵ھ ہجری)

بحکمت ای که تدبیر است و تقدیر — بفرمانت بود تبشیر[4] و تحذیر[5]

قیاس و عقل اندر کنهِ ذاتت — ز حیرانی است همچون نقشِ تصویر

اگر جرمم ز حد بیرون و افزون است — گناهِ بنده از تقریر و تحریر[6]

---

[1] غزل شماره ۲۱۹ در نسخهٔ خطی الف وجود ندارد۔
[2] هر صبح و شام [3] درود و سلام و صلوٰة کثیر : یَا اَیُّهَا الْمُؤْمِنُوْنَ بِنُوْرِ جَمَالِهٖ صَلُّوْا عَلَیْهِ وَاٰلِهٖ وَسَلِّمُوْا تَسْلِیْمًا کَثِیْرًا کَثِیْرًا۔
[4] بشارت و خوشخبری دینا۔ [5] لڑکی کو پردے میں بٹھانا یا کسی عضو کو کرخت یا سُن کرنا۔
[6] نسخهٔ خطی ب تقریر تحریر (بدون واؤ) سهو کاتب۔

جناب پاک اہلِ بیت احمدؐ　　شفیع آرم چو بہرِ عفو تقصیر
منوّر را مکن رسوا بمحشر
بزہرا و علی و شاہ شبیر

۲۲۲

در منقبت

بشبیر و باہلِ بیت شبیر　　ہر کہ بودہ است از صغیر و کبیر
آہ در کربلا نبود آبی　　نان مگر آب خنجر و شمشیر
ہر کہ دارد روا بر آلِ نبی　　این چنین ظلم آہ بی تقصیر
چون نگویم بروحِ شمرِ لعین[۱]　　لعن سرّ و علن بطعنِ کثیر[۲]
ای منوّر بگو درود اکنون
بشبیر و بر آل پاک شبیر

۲۲۳

منقبت

برون ز حد شمار ند گر گناہِ فقیر　　و گرچہ جرمِ من از حد و حصر ہست کثیر
نیاز زلف تو کردہ گلاب و عنبر و مشک　　بعطر و صندل و کافور و عود خام و عبیر
نثار خاک کفِ پات ساختہ دل و جان　　بصد نیاز کنم عرض یا شہِ شبیر
چون من ازان توام چارۂ دگر نبود　　جز این کہ عفو کنی جرم این فقیر حقیر[۳]

۱ یزیدی فوج کا عہدیدار۔ حضرت امام حسین کا قاتل۔ ۲ صنعت مراعات النظیر یا صنعت تناسب۔
۳ جز اینکہ عفو کنی …… حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۴۲۔

ببخش[۱] این ز کرمہای خویش عاصیؑ　　جناب سید شہدا شہِ امیر و فقیر
بحق احمد و زہرا و حیدر و شبر　　توئی[۲] چو روزِ جزا شافع صغیر و کبیر
بصد نیاز منوّر نہادہ جبۂ خویش
بر آستانِ تو گوید کہ عرضِ من بپذیر

۲۲۴

بظلّ عاطفت سبط احمد مختار　　اخ کہین[۳] شبر پور حیدرِ کرار[۴]
کہ بار رحمت عام خدا ابد بر وی　　وزین غلام بروحش سلام باد ہزار
کنون دعای من از بہر آل و اولاد ست　　کہ خویش زیند بعمرِ دراز برخوردار
منوّر است کہ خواہد دگر ز شبر پاک
بصد نیاز نکو نام و طالعِ بیدار

۲۲۵

نعت عربیّہ[۵]

بنبی الکریم والحیدر　　وجناب البتول والشبّر
وشبیر وعابد ابنہ　　وابنہِ الباقر مع الجعفر
وبموسیٰ کاظم ورضا　　والتقی والنقی وذی العسکر

۱ ببخش۔ حاشیہ نسخۂ خطی الف ص ۴۲
۲ ع: توئی چو شافع روز جزا صغیر و کبیر۔ نسخۂ خطی ب سہو کاتب
۳ برادر کوچک
۴ دشمن پر متواتر حملے کرنے والا۔ حضرت علی کا لقب۔
۵ نعت عربیہ میں بارہ اماموں کے نام درج ہیں جو خط کشیدہ ہیں۔

وجناب محمد المهدی و محبوب قادر الاکبر

ربّ[1] اغفر خطیئتی وارحم

واقض ربّی حوائج الاحقر

۲۲۶

بیک خیال منم از هزار دیو بهتر — بیک خیال دگر از ملائکم بهتر
ز حالِ خود چه بگویم چو من نمیدانم — چه[2] ام که ام زچه جایم کجایم است مقر
ولیکن اینقدرم بنده راست علمِ یقین[3] — که جز در تو نباشد مرا مقر و مفر[4]
منوّر است که خواهد کنون بخمسۂ پاک — نبی علی و بتول و شبیر و شاه شبر

که از کمال عنایات فضلهای عمیم
خدای ساتر عیبا ز لطف پرده مدر

۲۲۷

درمنقبت حضرات خمسه و دوازده امام

پری هاتف بمن گفتا محبان عیان بنگر — تماشای عجیبی چشم وا کن در جهان بنگر
پیٔ ترویح روح چارده[5] این چارده باشد — طبق بر خوان فیض خالق هر دو جهان بنگر
ازان این جمله حیوان و ملائک را بود زان فیض — بهر سو هر زمان هر جا کجا پنهان عیان بنگر

---

[1] معنی اینکه اے خداوند رحم کر اور میری خطاؤں سے درگزر کر، تو قاضی الحاجات ہے۔ اِس بندۂ احقر کی حاجات کو پورا کر۔
[2] کسی می نزند دمی درین معنی راست — کین آمدن از کجا و رفتن بکجاست۔ (عمر خیام)
[3] اولین درجہ یقین جو علم سے حاصل ہو (۱) علم الیقین (۲) عین الیقین (۳) حق الیقین۔
[4] جای قرار و جای فرار۔
[5] چهارده معصوم۔ حضور سرورِ کائنات و بنت الرسول و دوازده امام۔

اگر پرسی ز اسم چارده احمد بود حیدر — پسش زهرا پسش حسنین شاه انس و جان بنگر
پس از وی عابد و باقر پس از وی جعفر صادق — پس از وی موسیٰ کاظم نبی را چشم و جان بنگر
رضا باشد پس از کاظم تقی و هم نقی بعدش — پس از وی عسکری و مهدئ آخر زمان بنگر
زمین خلقت این چارده خورشید شد مامور — برای خدمت روزانه و شب همچنان بنگر
قمر مامور می باشد ز بهر مشعل افروزی — چراغان میکند هر شب ز انجم آسمان بنگر
غلام اهلِ بیت و خاکپای چارده معصوم — محبّ و[1] خانزاد و مدح خوان خاندان بنگر

منوّر ایستاده بر درِ دولت همی گوید
ز پیشِ هر یکی زین چارده امن و امان بنگر

۲۲۸

پندی ده همت شنفته[2] بنویس بزر[3] — اندر عملش بکوش ای جانِ پدر
هرگه که نگه کنی بر آیینۂ دل — جامی[4] است خدا نما خدا را بنگر
لیکن از شکستِ او عیاذاً بالله — از بهر[5] خدای خویش دار حذر
گویم بتو ور شکست هر ریزۂ او — نوکی[6] ز کارد و خدنگ و خنجر

خواهد ز جنابِ حق منوّر اکنون
تالیفِ قلوب بهر شبیر و شبر

---

[1] بمعنی خانه زاد۔ غلام [2] شنفتن بمعنی شنیدن [3] مراد آب زر۔ [4] ع : دِل گزرگاه جلیل اکبر است (مولانا روم)
[5] از درون خستگان اندیشه کن — وز دعائے مردم پرهیزگار
منجنیق آه مظلومان بصبح — سخت گیرد ظالمان را در حصار (سعدی شیرازیؒ)
[6] آنچه یک پیر زن کند بسحر — نکند صد هزار تیر و تبر (لاادری)

۲۲۹ [۱]

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۹۲)

تراچو بخت سعید است و طالع خوش یار — مدار هیچ غم از انقلاب و دلِ خوشدار

هزار بار ترا گفتم و دگر گویم — که کار خود بخداوندگار[۲] خود بسپار

که او رحیم و کریم است و ستارِ عیب است — ز لطف عام خود راحم صغار و کبار

نصیحتی است دگر گوئمت شنو از من — که گوشوارۂ گوش دلش[۳] کُنی دُر وار

ز دل بدهر چو هیچک متاعِ خوشتر نیست — همین خوشست[۴] ز دُنیا ترا که دِل بردار

منوّر است که گوید کنون بحضرت حق

که باشِششش[۵] تو بهر دم معین و یاور و یار

۲۳۰

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۱۰۲)

چشم دارم از جنابت ای خدای بحر و بر — خالقِ ارض و سما و رازقِ جنّ و بشر

امن و ایمان و امان و صحت و فتح و ظفر — بالنّبی و حیدر و زهرا و شبیر و شبّر

وز نحوستهای انجم یعنی از سیّارگان — واز ثوابت[۶] ده امانم بالنبی خیر البشر

بخش یارب از کمال لطف اندر شجره ام — خیر اصل[۷] و خیر شاخ و خیر برگ و خیر بر

---

[۱] یہ اشعار نسخۂ خطی الف میں نہیں [۲] ع: فکرِ ما در کارِ ما آزارِ ما (مولانا روم) [۳] ع: پند من در گوش کن چون گوشوار (سعدی)
[۴] ع: همین خوشست ز دنیا ترا است دل بردار۔ حاشیۂ نسخۂ خطی ب ص ۹۲ (اشتباہِ کاتب)
[۵] کہ تو بہش باشی۔ [۶] صنعت تضاد [۷] صنعت تناسب و مراعات النظیر۔

یا اله العالمین از لطف خویشم فضل کُن — خیر عقبیٰ خیرِ دُنیا خیرِ جان و خیرِ زر

و از تو خواهم یا الٰهی حُرمتِ خیر النساءٔ[۱]

سترِ عیب بنده فرما، پردۂ مارا مدر

۲۳۱

(یکم رمضان المبارک ۱۲۵۰ھ)

چکنم وصف رُخ و زُلف تو ای عالیقدر — صبح عید است رُخت زُلف تو باشد شبقدر

یا بُود زُلفِ سیاه تو شب و رُوی شریف — ای شه کرب بلا ابنِ علی همچون بدر

هست حُبّ تو بما در دو جهان کشتیٔ نوح — نیست شکی و ظنی هیچ درین امر نه عذر

زیر دامانِ خودم پوش ز شرِّ کونین — ای ترا حضرت زهرا و علی مادر و پدر

خویشتن را بیاورد منوّر به نیاز

چه بود گر بپذیری بعنایت ای صدر

۲۳۲

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۹۹)

حمد بجید چون نگویم بر خدای بحر و بر — خالق ارض و سماءٔ و رازق جنّ و بشر

ارحم و ارحم ابو جد از برای بندگان — منجیِ[۲] العصّات یوم الحشر من نارالسقر[۳]

آنکه از لطفِ عمیمش در جنان جلبی که بود — بر زبان هرکی این المفر عین المفر[۴]

---

[۱] مراد حضرت بی بی فاطمة الزهرا بنت رسول۔
[۲] نجات دہندۂ عاصیان [۳] از آتش دوزخ
[۴] قرارگاہ۔ اور بھاگ کر آرام پانے کی جگہ۔

امن و ایمان و امان و دولت و اقبال و جاه   صحّت و اولادِ نیک و عزّت و فتح و ظفر
رفعت درجات و حلِ مشکلات و نام و ننگ   یافتم از چارده معصوم این اربع عشر[1]
حالیا عرضِ سلام از من سزد با صد نیاز   بر روان هر یکی زین چارده شام و سحر

دز پیِ نور و ضیا از عتبه[2] این بارگاه
خاک می روبد منوّر تا کند کحلِ بصر

۲۳۳

(حاشیہ نسخۂ خطی ب صفحہ ۱۰۱)

دی چه خوش میگفت رندی پاکبازی نامدار   با نگارے گلعذارے بختیاری کامگار
در میان سبحه و زنّار چون یکرشته است   پس چه در شیخ و برہمن ہست وجهٔ کارزار
بائدم اکنون که گویم آنچه دارم گفتنی   در جناب مستطاب پادشاهِ نامدار
حضرتِ مشکل کشا شیرِ خدا شاه علی   والدِ شبیر و شبر سرورِ دُلدل سوار
ای عجب گر بگذرد روباهِ غم اندر دلم   که این دلِ من مرغزار است و تو شیر مرغزار

از تو میخواهد منوّر تا بدست خود دہی
تاج بر فرقِ من و بر فرقِ دشمن ذوالفقار

---

[1] درچهارده معصوم۔
[2] (عطبهٔ) نسخۂ خطی الف و ب دونو میں عطبه ہے جو سہو کاتب معلوم ہوتا ہے
[3] خاک می ریزد منور تا ...... حاشیہ نسخۂ خطی الف ص ۴۳۰
[4] سرمۂ چشم۔ ع: سُرمہ ہے میری آنکھ کا خاک مدینہ و نجف (اقبالؔ)
[5] حضرت علی کی تلوار کا نام۔

۲۳۴

(حاشیہ نسخۂ خطی ب صفحہ ۱۰۰)

ز کثرت گنه خود نمیشوم دلگیر   بخاکِ عتبه تو کان بود مرا جاگیر
که بود و ہست و مدام و ہمیشه خواہد شد   ز من خطا و عطا از تو یا شه شبیر
ز بی پناهی خود ہمچنان نمی ترسم   و گرچه دشمن من غالب است بر تقدیر
که خوش دو زلف دراز مسلسلت شاہا   مراست حبلِ[1] متین و بدشمنم زنجیر

منوّر است که دارد شفیعِ روزِ جزا
ز بہرِ عفوِ گناه شاهِ شبر و شبیر

۲۳۵

۷ صفر المظفر ۱۳۶۱ھ ہجری   (حاشیہ نسخۂ خطی ب صفحہ ۹۹)

سلام الله باللُطف الکثیر   علی الروح الامیر ابن الامیر
برادی منه سبط المُصطفائیٰ   اخ الشبّر مسمّی بالشبیر
ثُمَّ عِجزٌ ثُمَّ عِجزٌ   الیه مع السّلام من الفقیر
فیسّر یا الٰهی کُلّ عُسرٍ   بلطف العالم للعبد الحقیر

وکثّر دولتی بصحاح حم
بحرمت صاحب الخمّ الغدیر

---

[1] مضبوط رسی۔
[2] الٰہی میری تمام تنگیوں کو آسانیوں میں بدل دے۔
[3] خم الغدیر یا غدیر الخم ایک تالاب ہے جہاں پیغمبر صلعم نے فرمایا تھا مَن کُنتُ مولاہ فعلیٌ مولا۔

۲۳۶

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۹۶)

صُبحدم دی بباغ درگلزار — چون مرا شد ز بخت نیک گذار
شکر للّٰہ ز ملہم غیبم — شد اشارت بوصف چارمِ چار[1]
زوجِ زہرا و والدِ سبطین — اعنی آن آخ سیّدِ ابرار
حل کُن مشکلات ما بدو کون — اعنی آن شاہ حیدر کرار
وانکہ از بہرِ ما محبّان است — معطی الخیر دافع الاشرار
کز پئ امنِ ما بود جنّتش — حرز و حصن و حصار لیل و نہار
وصفِ رویش نمیتوانم گفت — ہان مگر گویم از شبیہش یار
کہ جمال عذار تصویریش — داد خجلت بمہر و مہ ز انوار

یا الٰہی بدہ **منوّر** را
امن و ایمان باحمد مختار

۲۳۷

(۲۶- رمضان المبارک ۱۳۵۱ھ)

در منقبت

قوت اقبالِ من ببنگر بفضلِ کردگار — سیر گلزار و رُخ یار است و جام زرنگار
با وجُود این ہمہ بنگر کہ از بختِ نکو — ساقئ ما مشفق است و بادۂ ما خوشگوار

---

[1] مراد خلیفہ چہارم از خلفائی راشدین حضرت علی رضؓ

شاہد مقصودِ ما از یُمن حُبّ اہلبیت — شکر للّٰہ در دو عالم ہست جانان در کنار[1]
پس بدین اوقات خوش گر دُشمن اندیشہ بدم — لافتٰی اِلّا علی لا سَیف اِلّا ذُوالفقار[2]

ای **منوّر** بائدت اکنون برین افضالِ حق
شکر با صدہا نیاز و باہزاران انکسار

۲۳۸

مرحبا دوستدار شاہ شبیر — مرحبا سر نثار شاہِ شبیر
ہدیۂ رخت حُبّ آل نبی است — زرِ کامل عیار[3] شاہِ شبیر
چونکہ در کربلا نبود آبی — بصغار و کبار شاہِ شبیر
رُوحِ پاک بتُول بُد آنجا[4] — بُلبلِ گلعذار شاہِ شبیر
چون ننالد سحاب تا محشر — تا نیاید بکار شاہ شبیر
گوہر اشک از محبّان است — ز پئ سر نثار شاہ شبیر
بہ نبی و بتُول و حیدر و پاک — بشبر یارِ غار شاہ شبیر
خیر کونین دہ **منوّر** را — کہ بود دوستدار شاہ شبیر

ز آب کوثر بحشر نیزش دہ
ساغر زرنگار شاہ شبیر

---

[1] ہست جانا در کنار .... حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۴۵
[2] در شان مولای مشکلکشا حضرت علی رضؓ
[3] خالص
[4] بود آنجا - حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۴۰
[5] پئ زر نثار - " " " " "

۲۳۹

(ماه رجب ۱۳۵۲ھ ہجری)

نصیحتی است محبانه بشنوای دلدار　　بگوش هوش فراموش هان مکن زنهار
بمزرع دل خود تخم حبّ آلِ نبی　　بکار تاکه خزان دلت شود گلزار
در از حوادثِ دوران غمی نمیخواهی　　همیشه دار غم آل سیّدِ ابرار
کنون **منوّر** مسکین بدین وسیله مدح　　بصد نیاز طلب میکند که یابد بار

به پیش شاه حسین ابن حیدر کرار
بگفت هاتف[1] غیبی که خوش بیا و بیار

۲۴۰

وجودِ توبهٔ من از شکست چندین بار　　نماند قابل تیمار دستِ استغفار
ازان شدم ز درستیش نا امید بسی　　ز مومیای فضلش مگر کند تیمار
خدای ساتر و[2] غافر شه روف و رحیم　　کریم و اکرم و ارحم شفیق و مشفق و یار
که اوست مالک روح و دل و روانِ فقر　　و زوست عظم و شرائین و لحم و هر رگ تار
عجب نباشد اگر بنده را دگر بخشد　　بلطف عام رهاند دل مراز فگار
بآل پاک رسول و بجمله اولادش　　بحق احمدِ مختار و چار[3] یار کبار

---

[1] غیب سے آواز دینے والا فرشتہ۔
[2] ڈھانپنے والا اور بخشنے والا۔
[3] مراد ع: ابوبکرؓ و عمرؓ و عثمانؓ و حیدرؓ۔

منوّر است که گوید کنون بچشمِ کرم
بحضرتش وقنا ربنا عذاب النار[1]

۲۴۱

(حاشیه نسخه خطی ب ص ۱)

وکسّر ظهرا اعدای جمیعًا　　بحکم القادر ربّ القدیر
وکل العرض منی فی جنابه　　وان ضاع العقان مع البصیر
فبشری ثم بشریٰ ثم بشریٰ　　لمداح الشبیر من الشبیر
فاسئل للمنوّر منهٗ فضلًا　　بامر الواهب اللطف الکثیر

واسئل منه ستر العیب کله
ومغفرت الذنوب من الحقیر

۲۴۲

یا حسین ابن علی اخِ شبر　　بودم آهن فائقم کردی ز زر
شیر بنمودی بچشمِ مردمان　　گرچه من بودم بتر از گاؤ خر
شاخ خشکی را بلطفِ خویشتن　　سبز کردی و نمودی پُر ثمر
از عنایاتت چو مشک و عنبرم　　پاک کردی و ستودی سر بسر

زیبد اکنون بر روانِ تو سلام
از **منوّر** با ادب شام و سحر

---

[1] تلمیح ہے: رَبَّنَا اٰتِنَا فِی الدُّنْیَا حَسَنَةً وَّفِی الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَّقِنَا عَذَابَ النَّارِ ۝
سیپارہ ۲۔ سیقول سورہ البقرہ آیت ۲۰۱

۲۴۳

درمنقبت چهار یارکبار[1]

یارب بحق احمد و صدیقؓ و عمرؓ　　عثمان غنی و هم علی حیدر
هم حضرت زهرا و شبیر و شبر　　هم عابد و باقر و امام جعفر
هم موسیٰ کاظم و رضائی اطهر　　هم شاه تقی شاه نقی الاشهر
هم حضرت عسکری قسیم کوثر　　هم هادی مهدی و شفیع کوثر
هم حضرت دستگیر غوث اکبر
بفرست کلیدِ مشکلات احقر

۲۴۴

عربیه

یارب صلّ علی النّبی وحیدہٖ　　وعلی البتول شفیعنا فی المحشر
وعلی الامام الثانی الحسن الشّهید　　وعلی الحسین السافیان لکوثر
وعلی العباد ابن الحسین و ابنه　　السّید الباقر و ابنه جعفر
وعلی الدین و ابنه موسیٰ الرّضا　　وعلی التقی مع النقی الاطهر
وعلی الامام العسکری و حجّتهٖ
فاجب بحُرمتهم دُعاءِ الاحقر

---

[1] مطلع میں سرورِ کائنات کے چاروں گرامی صحابہ اور دوستوں کے نام ہیں اور آگے چل کر بارہ اماموں کا فرداً فرداً تذکرہ ہے اور آخری شعر میں پیرِ دستگیر شیخ عبدالقادر جیلانیؒ کی طرف اشارہ ہے۔

ردیف (ز)

۲۴۵

پری پگاه چو از خواب چشم کردم باز　　سروش[1] غیب ز لطفم چه داد خوش آواز
که ای محب نبی و محبّ آل نبی　　همیشه دولت و اقبال باشدت دمساز
بیا بیا که نمایم رهت به محفلِ قدس　　چنانچه رفتم و کردند بر رخم در باز
ز بختِ خوش چو مشرف شدم بحضرت شان　　سلام گفتم و کردم بصد هزار نیاز
سوال خیر دو کون از برای خویش و دگر　　برادران و باولاد خود بعمر دراز
سوال من باجابت قرین چو شُد اکنون　　هزار شکر کنم از خدای بی انباز[2]
منوّر است که انجام نیک میخواهد
ازان که از کرم خویش کرد نیک آغاز

---

[1] هاتف غیب، غیب سے آواز دینے والا فرشتہ۔ [2] لاشریک، بی همتا۔

۲۴۶

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۰۷ - یکم رمضان المبارک ۱۳۶۲ھ)

چو بحرِ فیض در جوش است امروز — نگارم خوش در آغوش است امروز
چو ما را شاہدِ مقصودِ[1] کونین — بحمداللہ در آغوش است امروز
نہ بینی چون مؤذن واعظِ شہر — ز پندم دست بر آغوش است امروز
کہ یارم خوش ز شادی بی تکلّف — بہ بزم عیش می نوش است امروز
ز فرقِ[2] دشمنم کو بند تا طبل — بفرقش ضرب پاپوش است امروز
ز اصغای[3] صلای عام فضلت — بہر یک بار بر دوش است امروز

بجای جام خم آور **منوّر**
کہ بحر فیض در جوش است امروز

۲۴۷

دلا یادِ حق کن کہ باشی عزیز — کہ مشغول غیر خدالیست جیز[4]
خدای ہمہ جوہر و جسم و عرض[5] — خداوند ہرچہ کہ نامند چیز
مَلک جنّ و انسش ہمہ بندہ اند — عبادش ہمہ مرد و زنہا کنیز
بہ بخشش ذوق یادش کہ شیرین بود — ز قند و نبات و ز شہد و مویز[6]

---

[1] محبوب دوعالم [2] سر
[3] گوش دادن - سُننا
[4] غسل خانوں میں نہانے کے لیے استعمال کا برتن۔
[5] وہ شے جو بذاتِ خود قائم نہ ہو - مثلاً حرف کاغذ میں - کاغذ جوہر اور حرف عرض۔
[6] کشمش - خشک انگور۔

بکن نقش لوح دلت یاد حق — اگر عقل داری و فکر و تمیز
کہ جز یادِ او ذوق در قیل و قال — چو موریست بر برگ[1] کہ در کمیز[2]
بکن یاد حق تا شوی پیرِ حق[3] — بجز یاد حق می نیرزی پشیز[4]
ورت پرتو نورِ حق آرزوست — پس شب بیادش بخیز و بخیز[5]
وگر لعل گم کردہ خواہی دگر — برو خاک[6] درہای خاصانش بیز
بامید افضالِ او حالیا — **منوّر** کند عرض احوال نیز

بدرگاہِ پاکش کہ در ہر دو کون
عز بزم بدار آبرویم مریز

۲۴۸

دی چو برخاستم از خواب نمودم در باز — دیدم استادہ بہ پیشِ درِ خورِ محرمِ راز
کہ ز خوش طالعم شد بہدایت دمساز — بسوی بارگہ پادشہ بندہ نواز
چون رسیدم بسلامش من پر جرم و پر آز — شرمسار از گنہ و چشم بر افضالش باز
گفتمش سجدہ کنان با ادب و عجز و نیاز — بخداوند کریمی کہ ندارد انباز[7]
لطفِ محمود اگر بود بر اوصاف ایاز[8] — من باین ناہنری[9] بر کرمت دارم ناز

---

[1] مخفف کاہ [2] پیشاب گوبر و فضلہ۔
[3]
پیر تابستان و خلقان تیرہ ماہ — خلق مانند شبند و پیر ماہ
کردہ ام بخت جوان را نام پیر — کو ز حق پیر است نز ایام پیر (مولانا رومؒ)
[4] کوڑی پائی ادنیٰ ترین سکہ۔
[5]
نکو ملکی است ملک صبح گاہی — درآن کشور بیابی ہرچہ خواہی
غرضہا را حصار آنجا کشائید — کلید آنجاست کار آنجا کشائید (نظامی گنجوی)
[6] تمنا درد دل کی ہو تو کر خدمت فقیروں کی — نہیں ملتا یہ گوہر بادشاہوں کے خزینوں میں (اقبالؒ)
[7] شریک ثانی [8] سلطان محمود غزنوی کا چہیتا غلام - مراد وفا و ذہانت کا مجسمہ [9] ع من باین بی ہنری ... حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۴۷۔

کرد کوتاه چه خوش قصه ام ار بود دراز — ساخت از نیم نگه چونکه مگس را شهباز

سجدهٔ شکر بجا آر هنوّر به نیاز
که به تشریف شریفش شدی اکنون ممتاز

۲۴۹

زبانم خوش گهربار است امروز — که اندر نعت گفتار است امروز
ز هر سو نور میبارد بعالم — تعالیٰ الله پُر انوار است امروز
برای سر نثار احمدِ پاکؐ — درم مه شمس دینار است امروز
مزین هفت چرخ از هفت اختر — ز بهر شاه ابرار است امروز
سپهر آمد مکلل[1] با جواهر — چه پر نور این شبِ تار است امروز
نه بینی طرهٔ پروین[2] ز اکرام — فلک را زیب دستار است امروز
ز پیشانئ مهر و ماه و انجم — سعادت خوش پدیدار است امروز
ز امداد جناب شاهِ لولاک[3] — بجای خار گلزار است امروز
ز بهر دیدنت روشن شد از مهر — فلک را چشم بیدار است امروز
مرا خیر الوریٰ فردای محشر — شفیع است و مددگار است امروز
برآ بر مطلع ای مهر نبوت — مرا هم شوق دیدار است امروز
زمین وصفِ تو نخل مرادت — بحمدالله پر اثمار است امروز

---

[1] تاج مرصع بر سر۔
[2] ثریا۔ سات سہیلیوں کا جھمکا۔
[3] رجوع کریں غزل شمارہ ۲۰۸ اشعار ۴۳۔

حسودم دی که رم کرده چو آهو — به بین چون نقش دیوار است امروز
سبک تر پلهٔ حسناتم[1] ار بود — ز نعتت خوش گرانبار است امروز
زمین نعت تو محکوم ما باشد — گر اغیار است و گر یار است امروز

بحمدالله ز جام ذوق نعتت[2]
هنوّر مست و سرشار است امروز

۲۵۰

منقبت

شاه ما را بسرِ تخت مقام است امروز — ماهِ ما را مه و خورشید غلام است امروز
صبحدم دیدم و از بخت نکو بر سر لطف — چشم بد دور مرا چشم بکام است امروز
ابروی کج برخش نیست مگر از جادو — خوش هلالی بسر ماهِ تمام است امروز
صندل و عنبر و کافور و گلابم اکنون — ز پئی گفتن نامِ تو بکام است امروز
خوش بیا حضرت شبیر[3] علیک الف سلام — بر روانت چو مرا قصدِ سلام است امروز
رخ مداح تو فرداست بمحشر چون بدر — رویش از مهر رخت ماه تمام است امروز

غم مخور هیچ هنوّر چو شفیعت فرداست[4]
شاه شبیر و معین خیر انام است امروز

---

[1] نیکیاں۔
[2] هزار بار بشویم دهن به مشک و گلاب — هنوز نام تو گیرم کمال بی ادبی است
[3] هزار
[4] که شفیعت فرداست۔ حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۴۸

۲۵۱

عرض دارد بتو ای پادشه بی انباز   بندهٔ فاسق[1] و پُر جُرم وگناه وپرآز
کای بما زمرهٔ فساق و فجور ومجرم   از پیٔ عفو معاصی در اکرام توباز
راندهٔ عالمم وسوئیتو تو می آیم باز   که خرد کاغذ باطل شده راکاغذساز
وی توئی ستاتر[2] و غفارِ من و بنده نواز   روزیٔ تازه رسانندہ بکنجشک و به باز

جبهه سا، می طلبد از تو منوّر به نیاز
امن و ایمان وامان صحت تن عمرِ دراز

۲۵۲

بگیر بندهٔ خود را و از کرم آمرز   مپرس کردهٔ ما را و از کرم آمرز
ذنوب و جرم و گناہم شہا اگرچه بسیست   مپرس ماضی و حالا واز کرم آمرز
اگرچه عیب نمودم بسی ز نادانی   عیوب من مکن افشا واز کرم آمرز
مپرس آنچه نمودم گناه و فسق و فجور   بنام حضرت زہرا واز کرم آمرز
اگرچه جرم من از موجهای بحر افزونست   به بخش معصیت ما واز کرم آمرز
بپوش جمله عیوب به بخش جمله ذنوب   مرا بجد و آبا و از کرم آمرز
توئی چو اکرم و ارحم عباد را ز کرم   به بخش جرم وخطا ها واز کرم آمرز
توئی چو سامع عرض عباد از سر لطف   قبول ساز دعا را و از کرم آمرز

مپرس از کرم خویشتن منوّر را
بنامِ سیّد شهدا و از کرم آمرز

---

[1] بندهٔ فاسق و پر جُرم گناه و پرآز (نسخه خطی ب اینطور دارد) [2] پرده پوش - ستار -

ردیف السّین (س)

۲۵۳

از می ذوق نبی این بنده سرشار است و بس   از من اندر نعت اوزان جمله گفتار است و بس
میشود[1] دُر در صدف گرز ابرِ نیسان قطرهٔ[2]   یُمن نعتش بین زبانم خُود گهربار است و بس
در زبان و در بیانم معترف هان بالقصور   بر نبی این در و گوهر بهر ایثار است و بس
از ازل در طینتم چون مهرِ آلِ احمدی است   در میانِ جسم و جانم جمله انوار است و بس
هر یکی را در جهان ایجان جان گر دلبریست   ما محبّان را شهِ شبیر دلدار است و بس
از حساب روزِ محشر آنچه گفتی واعظا   راست گفتی مرحبا از بنده اقرار است و بس
لیکن این هم بشنو از من آنچه گویم راست است   حق رحیم و راحم و غفّار و ستّار است و بس
ای دل از بسیاریٔ عصیان مشو نومید هان[3]   چون ز حرمت فضل حق بسیار بسیار است و بس
مژدهٔ دیگر بشنو از من دلا می گویمت   روزِ محشر شافعم[4] خوش شاه ابرار است و بس

ای منوّر خوش بیا بنگر که باشد دُشمنت
دست بردار از عداوت ورنه بردار است و بس

---

[1] صنعت تجنیس [2] قطره ای [3] مشو هان نا اُمید نسخه خطی الف ص ۵۰ [4] روز محشر ساقیم .... حاشیه نسخه خطی الف ص ۵۰
[5] صنعت تجنیس تام -

۲۵۴

ایدل ارخواہی نجات از احمدؐ مختار پرس　　در بپرسی راہ حق از سیّدِ ابرار پرس

قیمت دُرِّ معانی راچہ داند جوہری　　در بپرسی گویمت از طبع گوہربار پرس

لب بہ بند از غیر یاد حق وگرنہ عیب او　　از فغان بلبل و از خندۂ گلزار پرس

عالمانِ علم ظاہر راچہ باشد اطلاع[1]　　گر بپرسی رمز عشق از محرمِ اسرار پرس

چار یار و پنج تن را اتحادِ کلی است　　گر شکی دار برو از حیدرِ کرّار پرس

سیّد کرب بلا در حشر گوید کای الٰہ　　سرگذشت بیگنہ از تیغِ جوہردار پرس

پس ببخش از فضل خود در خونبہای این شہید　　امت جدّ من و نی از کم و بسیار پرس

وصف ذات اقدس[2] و پاک شہ کرب بلا　　من نمیگویم فقط از کوچہ و بازار پرس

ابرویش دیدم ہلال و رُوی او دیدم چوماہ　　وصف ہر دو عارضش از مہرِپُرانوار پرس

ہدیۂ گیسوی مشکینش نمی گنجد بفکر　　ہدیۂ چینش ز چین و تارش از تاتار پرس

ما فقیران آشنائی بحر توحیدیم و بس　　قصۂ ہر دو طرف از سبحہ و زنّار پرس

ما کلہ پوشان منوّر صاحب تاجیم و حال　　فال اگر پُرسی برو از صاحبِ دستار پرس

فیض تحمید و ثنا و نعت و مدح و منقبت

از ضمیر دُر فشان و کلک گوہر بار پرس

---

[1] ع۔ می نداد حال پختہ ہیچ خام　(مولوی)

[2] ع۔ وصف ذات اقدس و شاہ شہید کربلا۔ حاشیہ نسخ خطی الف ص ۵۰۔

[3] از خرقہ و زنّار پرس...... " " " " " " "

۲۵۵

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۰۹)

ای شہ برتر از عباد اللہ جز تو ہیچکس　　وز تو فائق تر شہنشاہا بود اللہ و بس

از برایت گشت پیدا جنّ و انسان و مَلک　　حور عین و وحش و طیر ار شاہباز است و مگس

سوخت از نارِ جلالت از پیٔ صدق و صفا　　آنچہ بود از کفر و گمراہی بعالم خار و خس

ہر کسی را چشم وا سوُی تو می بینم تنہا　　گرچہ دزد است اندرین دُنیا وگر میرعس[1]

کز پیٔ بی دستگاہان از کمالِ لُطف و رحم　　کس نمی بینم بعالم غیر تو فریادرس

از گدائی درت در کاسۂ چرخِ برین　　با دو نان ماہ خور[2] انجم بود دال عدس

گرچہ میدانم نکو شاہنشہا لاریبَ فیہ　　ندرود از مزرع عقبیٰ کسی جز مانغرس[3]

لیکن از اصغای فیض عامت ای ختم الرسل　　از تو میخواہد منوّر تا بود ای دادرس

نیکنامم از زمین و آسمان از لطفِ تو

ای خوش از تحت الثریٰ تا لامکانت دسترس

۲۵۶

با قضا تدبیر کار ای بوالہوس　　پیش طوفان نیست غیر از مشت خس

چارۂ تقدیر با تدبیرہا　　اخذ شہباز است با دام مگس

چون کہ ہان فہمیدم و دیدم کہ نیست　　بہر ما غیر از خدا فریاد رس

---

[1] چیف کوتوال۔ سرپاسبانان　[2] آفتاب

[3] جو زمین میں بویا گیا ہو۔

[4] بجز اُس کے جس نے بویا ہو۔ مراد ہے کہ دُنیا آخرت کی کھیتی ہے۔

زان بفیضانِ خدای ذوالجلال   کارهای خویش بسپردیم و بس
یا علی گویم ترا در لیلِ تار[1]   پاسبانم باش یا میرِ عسس
شکر لله خوش بامدادم رسید   شهسوار از غیب بر پشتِ فرس[2]

پس منوّر شکر آن حق گو که کرد
حل مشکلهای ما در یک نفس

۲۵۷

بد میندیش دلا باش نکو باهمه کس   دست بر دست دگرنه تو بمالی چو مگس
گو میت تا بکجا پند که حرفی کافی است   لیک[3] در خانه بشرطی که اگر باشد کس
در هوا گر چه پری ور چه روی بر سرِ آب   پس کرامت[4] چه بود همچو مگس باشی و خس
ای منوّر نظری کن بجهانِ گذران   خوش همیگفت بمن پند سرِ راه جرس[5]

تا بکی عمرِ گرانمایه گذاری به لعب
چون گذشتی ز چهل بهر خدا باید بس[6]

۲۵۸

(در نعت شریف)

پادشاهِ هر دو عالم شاه ابرار است و بس   عاشقان را روزِ محشر شوق دیدار است و[7] بس
طرهٔ لولوی حسن خلق یاران در جهان   از برای مقبلان[8] این زیب دستار است و[9] بس

---

[1] شب تاریک [2] اسب [3] ع : در خانه اگر کسی هست یک حرف بس است (خیام)، [4] اشاره به: شیخ ما را گفتند که فلان کسی بر روی آب میرود. گفت سهل است. چغزی و صعوه نیز بر روی آب میروند. گفتند فلان کس در هوا میپرد گفت زغن و مگس نیز در هوا میپرند. (منتخب اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابوسعید ابی الخیر ص ۵۵) [5] نمرِ راهی جرس [6] چهل سال عمر عزیزت گذشت   مزاج تو از حال طفلی نگشت (سعدیؒ)، [7] خوش بختان خندهٔ بران

بر سرِ عصات بر امیدِ فضل عام حق   از گنه در روزِ محشر گر گرانبار است و بس
از برای بخشش عصات در روزِ جزا   شکر لله احمد مختار مختار است و بس
بر مزارِ عاشقان از مهر و ماه زیبد چراغ   در بُرسی گنبدش از چرخ دوّار[1] است و بس
در نصیب ما محبانِ نبی از فضل حق   صحت و اقبال و جاه و بخت بیدار است و بس
فارغ از غیر خدا شو ایدلا اندر دو کون   چون نکو دیدم همین دیدم که حق یار است و بس
انبیاء و اولیاء و اهل عقل و علم و فضل   هر یکی در کُنه ذاتش[2] نقش دیوار است و بس
در جنابت بهرِ اظهر[3] یا حسین ابن علی   عرض از بهر شفای چشم بیمار است و بس
گوهر منظوم نعت و منقبت از مادحت   هر چه گوید یا نبی از بهر ایثار است و بس

از منوّر گر نیاید هیچ خیر اندر عمل
بندگی و عجز بجد زین گنهگار است و بس

۲۵۹

دارم از کثرت عصیان گله چندانکه مپرس   زانچنان مضطرم و نادم و حیرانکه مپرس
باعث لغزش پا در گِل ولای عصیان   آنچنان در گل و لا تر شد دامان که مپرس
رو بکاری امورتِ دو کون[4] است و مرا   کودک طبع چنان احمق و نادان که مپرس
یا الهی نظری کن ز کرم زانکه فقیر[5]   چشم دارم بکرمهای تو زانسانکه مپرس
شد چو حکمت که ز دندان شکند سندانی[6]   آنچنان نرم ز حکمت شده سندانکه مپرس

---

[1] فلک گردنده [2] ماهیت و حقیقت ذات حق سبحانهٗ [3] اطهر - خود شاعر است - رجوع به مقدمه
[4] در دو کون است مرا - نسخهٔ خطی ب [5] مراد از خود شاعر که از خاندان فقیر بوده - [6] اہرن جس پہ لوہار لوہا کوٹتا ہے۔

ورنہ بی حکم تو از خوردن فالودہ نرم — حالتی میگذرد بر سر دندان کہ مپرس

روز محشر بحق حضرت شاہ شبیر — خواہم از درگہ تو ایزد منان[1] کہ مپرس

شاہ شبیر شہ ہر دو جہان باشد وبس — آنچنان از کرمش دیدہ ام احسان[2] کہ مپرس

کی توانم کہ کنم وصفِ رُخ ہمچو مہش — نکہتی داشت بران گیسوی پیچان کہ مپرس

بود شرمندۂ عطرتِ او عنبر و مشک — حالتی بود سرِ سنبل و ریحان کہ مپرس

از لبش خون جگر خورد چو یاقوت[3] و عقیق — آنقدر گشت پُر از خون دل مرجان[4] کہ مپرس

بحق وصفِ جناب تو منوّر شاہا

خواہد از لطفِ عمیمت صلہ چندان کہ مپرس

۲۶۰

(حاشیہ نسخۂ خطی ب ص ۱۱۰)

در امشب چونکہ باقی بود یکپاس — زیادہ جرم غالب شد بمن یاس

ازآن با احمدِ مختار و آتش — ازان با خضر و[3] ابراہیم و الیاس

کلام حق شفیع آوردہ از حق — من از الحمد[4] للہ تا بہ والنّاس

سوالِ بخششِ عصیان نمودم — بدفعِ ہمّ و غمّ و حزن و وسواس

بحمد اللہ منوّر ماہ نوشد

بامرش مزرعِ یاس مراد[5] اش

---

[1] خدای بزرگ و محسن [2] صنعت حسن تعلیل [3] خضر گمراہوں کو رستہ دکھانے والے مشہور پیغمبر یا ولی۔ الیاس بھی ایک پیغمبر جو حضرت خضر کے چچیرے بھائی ہیں۔ [4] مراد تمام قرآن مجید جو الحمدُ للہِ ربِّ العالمین سے شروع ہوتا ہے اور مِنَ الجِنَّۃِ وَالنّاس پر ختم ہوتا ہے۔ [5] ع: مزرع سبز فلک دیدم و داسِ مہِ نو (حافظ شیراز)

۲۶۱

در جہان گرچہ گنہگارند بس[1] — دیگری چون من نباشد ہیچ کس

ای خداوندِ زمین و آسمان — خالق ہر ذی حیات و ذی نفس

وی خدای جنّ و انسان و ملک — رزق بخشِ پشّہ و مور و مگس

باوجود این چنین عصیانِ خویش — مغفرت از درگہت دارم ہوس

ای منوّر کارِ خود با حق سپار

چونکہ میدانی یقین اللہ[2] بس

۲۶۲

در گلستانِ جنانم گلعذار یار بس — گوشۂ عزلت ز بہرِ ما کنارِ یار بس

گر فلک نقد مہ و خورشید آرد در نذر — نقد ایمان و دل و جانم نثار یار بس

گر مطاف[3] حاجیان بیت الٰہی بودہ است — قبلۂ حاجات ما باللہ دیارِ یار بس

ای دل ار خواہی شدن کحل العیون[4] قدسیان — خاک گردیدن ترا در راہگذار یار بس

خوش منوّر را بحبّ ساقیٔ کوثر بدہر

بادۂ عشرت ز جام زرنگار یار بس

۲۶۳

دلِ من مہر ترا ہمچو نگین باشد و بس — مہر شبیر و شبر نقش نگین[5] باشد و بس

---

[1] بمعنی کثرت و بسیار [2] "اللہ و بس" حاشیہ نسخۂ خطی الف ص ۱۵
[3] طواف گاہ [4] سرمۂ چشم [5] نقش و نگین۔ نسخۂ خطی الف ص ۱۵۔

نسبت خویشیٔ کس نیست بذاتِ تو مگر　　حیدرِ پاک ترا خویش و قرین باشد و بس

چون جمالت بمه و مهر بمیران دیدند　　سنگ و زنش بفلک بهر همین باشد و بس

مهر آویزه بود کاهکشان[1] رشتهٔ او　　مُهر بردار تو خوش چرخ برین باشد و بس

غم ز بسیاریٔ عصیان مکن ای دل که ترا　　شافع روزِ جزا سرورِ دین باشد و بس

انکسار است که سرسبز نماید بدو کون　　خوش ریان بهر همین روی زمین باشد و بس

از منوّر بسر عتبهٔ پاکت زان رو

یا نبی عارض و علینین و جبین باشد و بس

۲۶۴[2]

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۱۱۳)

راهبر راهِ نجاتم سیّد ابرار بس　　حل نمای مشکلاتم حیدرِ کرّار بس

دوستیٔ چار یارم از پیٔ امن و امان　　از برای حصنِ من از چار سو دیوار بس

وز برای ما محبان حسین ابن علیؑ　　غلبه ان جنات تجری تحتها[3] الانهار بس

چون تراب عتبه آل نبی خاک شفاست　　خاک پاک آستانت داروی بیمار بس

وز پیٔ امن و امان در هر زمان و هر مکان　　شاه جیلانم رفیق و مهربان و یار بس

از عنایاتِ خداوند کریم ذوالمنن　　پاسبان صبح و شامم طالع بیدار بس

---

[1] کاه کشان - نسخہ خطی الف و ب

[2] غزل شمارہ ۲۶۴ نسخہ خطی الف میں موجود نہیں -

[3] تلمیح بہ آیت کریمہ، وَبَشِّرِ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اَنَّ لَهُمْ جَنّٰتٍ تَجْرِىْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ
(سیپارہ الم - سورۃ البقرہ آیت شمارہ ۲۵)

ای منوّر ز انقلابات زمانت هر دمی

حبّ پاک آلِ احمد دافع اشرار بس

۲۶۵

شکر للّٰه لطف حق بر این گنهگار است و بس　　کز شراب ذوق وحدت بنده سرشار است و بس

عاصیان را روز محشر یا اِلٰهُ العالمین　　از کرمهایت مقام لطف بسیار است و بس

چونکه از صیتِ[1] کرمهایت ز هر سو عالمی　　بارِ عصیان بر سر اندر راه دشوار است و بس

آنچنان راهی که در وی با چنین همت بلند　　عاشقان دهر را یکسر گران بار است و بس

از حساب روز محشر ای منوّر غم مخور

چون نکو دانی که حق غفار و ستار است و بس

۲۶۶

قافله سالار اُمت احمدِ مختار بس　　رهنمای جُمله عالم سیّد ابرار بس

حورِ عین[2] و جنت الرضوان[3] چو بهرِ زاهد است　　از برای ما فقیران وعدهٔ دیدار بس

ماه روی ما ندارد[4] احتیاجی یا سلام　　ابروی خمدار خویش تیغ جوهردار بس

رهروان عشق را باشد نظر کی بر خیام[5]　　عاشقان را بر سرِ راه سایهٔ دیوار بس

دیگران جویند گر اعمال بهر حرز[6] خویش　　سورهٔ[7] اخلاص ما را دافع اشرار بس

غم مخور ای دل که مهیا شد ترا در دو جهان　　از برای حلّ مشکل حیدرِ کرار بس

---

[1] سهرت　[2] حوران سیاہ چشم　[3] داروغۂ جنت　[4] "احتیاج با سلام" نسخہ خطی ب　[5] خیمے

[6] تحفظ　[7] تلمیح بہ : قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ اَللّٰهُ الصَّمَدُ .... (قرآن شریف سیپارہ ۳۰، عم)

شاهِ شبیر شهید کربلا در روزِ حشر — بر شرابِ حوضِ[1] کوثر ساقی و خمّار بس

تا کند خوشبو مشامِ جنّ و انسان و ملک — زلفِ مشک آگین رویش نافهٔ تاتار بس

من ندارم آرزوی شربتِ قند و نبات — از دهانِ شکّرینش شربتِ گفتار بس

ای منوّر زود شو برخیز و دامانِ رسول

گیر کاندر هر دو عالم سیّدِ ابرار بس

۲۶۷

ماه اَوْ اَدْنیٰ[2] شبِ معراج رویت بود و بس — پادشاهِ لامکان[3] را رو بسویت بود و بس

نکهتِ زلفت خجل چون کرد مشکِ ناب را — در مشامِ دوستان خوش بوی مویت بود و بس

بهرِ شوقِ دیدنِ روی خوشت خوش روز و شب — گردشِ افلاک اندر جستجویت بود و بس

مهر و ماه و انجم و افلاک و هم کرسی و عرش — هر یکی دیدم نکو در طوفِ کویت بود و بس

از منوّر یا نبی المهتدا این قیل و قال

از برای اشتیاقِ گفتگویت[4] بود و بس

---

[1] بهشت کی ایک نہر کا نام

[2] تلمیح بہ آیت کریمہ: فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى - سورۂ النجم سیپارہ ۲۷ آیت شمارہ ۹-

[3] ذات باری تعالیٰ [4] گفت و گویت بود و بس- نسخہ خطی ب ص ۱۰۹

ردیف الشّین (ش)

۲۶۸*

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۱۶)

در مدحِ شاهِ مردان علی رضؓ

برداشت نبی علی[1] چو بر دوش — بنیم یکی نه بینمش[2] دوش

از طالعِ خویش بمطلعِ روش — دیدیم چه خوش هلال ابروش

خواندیم[3] دعا هلالِ خیرٍ — باشیم برادِ تا هم آغوش

از نکهتِ زلفِ عنبرینش — شد مشک بنافه چونکه روپوش

کافور و عبیر و عنبر و گل — گشتند خجل ز زلف خوشبوش[4]

یعنی شهِ کربلا که احمد[5] — میداشت ورا همیشه بر دوش

---

* شمارہ ۲۶۷ نسخہ خطی الف میں نہیں۔ [1] اشارہ بہ قصۂ حجر اسود- [2] "دوتا"

[3] خواندیم ازان هلال خیرٍ حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۱۷-

[4] "شرمنده ز کاکل سمن پوش" " " " " " " " " -

اقفال دو کون را در مفتاح	دیدیم دلا چه خوش دو گیسوش[1]
شد نور چو صاف من ید الله	از دُرد و کدورت ار کنی گوش
شد ماه ز دُرد پرتو نور	وز صافی او شُد مش بناگوش
یا شیر خدا از هیبت تو	شیر اند و پلنگ همچو خرگوش
از راه نیاز خوش منوّر	آمد بدرت چو حلقه درگوش[2]

یا شاه شبیر و شبر پاک
کن عفو گناه و عیب وی پوش

۲۶۹

در منقبت[3] غوثیه

به بحر فیض سبحان میروم خوش	بسیر موج عرفان میروم خوش
قفای[4] سیّد بغداد صد شکر	چو سایه پای بوسان میروم خوش
منم مور و کلامم هدیهٔ مور[5]	بدان سوی سلیمان میروم خوش
بروز حشر در امن از عذابش	بظلّ شاه جیلان میروم خوش
ز درگاهش بعرض شیئاً لله[6]	باسباب و بسامان میروم خوش
چو مقبول جنابش شد دعایم	ازان نازان و شادان میروم خوش

[1] ع: خوش کرد منوّر این دو گیسوش۔ حاشیه نسخه خطی ب ص ۱۱۱
[2] علامت غلامی
[3] مراد از غوث الاعظم پیران پیر شیخ عبدالقادر جیلانی رح
[4] پس پیر دستگیر [5] تلمیح به پای ملخ هدیهٔ مور
[6] عقیدهٔ عوام: شیئاً لله یا شیخ عبدالقادر

ندای لا تخف[1] بشنید صد شکر	بسوی پیر پیران میروم خوش
سوی سرو خرامان میروم خوش	ز گل پُر کرده دامان میروم خوش
ندارم آرزوی سیر عالم	بکوی شاه جیلان میروم خوش
ز فیض غوث اندر صلهٔ مدح	باکرام نمایان میروم خوش
شفابخش مریدانست چون غوث	بسویش بهر درمان میروم خوش
ز یمن گفتن مدحش بصد شکر	بسوی پیر[2] پیران میروم خوش

ز یمن مدح شاه غوث اعظم رح
بحمدالله بایمان میروم خوش

۲۷۰

پر عیب را ز حضرت خود ستر عیب بخش	نور و سرور دیده[3] و دل را ز غیب بخش
چون خوش گذشت عهد شبابم ز لطف تو	خیر دو کون از در خویشم بشیب[4] بخش
ما را بمصطفی و امم های دیگران[5]	با موسی و مسیح و خلیل و شعیب بخش
در جست و جوی هر چه که کردند مردمان	از لطف عام خویش بجز شک و ریب بخش
این بنده را ز ذرّهٔ مهر محمدی	از عین لطف همچو بلال و صهیب[6] بخش
صدق و یقین و صحت و اقبال و عزّتم	با خاک پاک پای بتولم بجیب بخش

[1] تلمیح به: لَا تَخَفْ اِنَّكَ اَنْتَ الْاَعْلٰی سوره طه، سیپاره ۱۶ - آیت ۶۸
[2] تکرار مصراع ثانی [3] نور و سرور دیدهٔ دل را ...... نسخه خطی ب ص ۱۱۶
[4] کهولت، پیری [5] امم‌های دیگران - نسخه خطی ب ص ۱۱۶
[6] اول الذکر رسول مقبول صلعم کے محبوب مؤذن اور مؤخر الذکر حضور پاک کے فصیح و بلیغ صحابی تھے۔

اکنون منوّر از تو طلب میکند بخیر.
یارب بمرتضای علی دست غیب بخش

۲۷۱

تا کی گردی بگرد غیرها شرمنده باش   نکتهٔ بشنو[1] زمن زود آ خدارا بنده باش
باغبان باغ دل باشی اگر میگوئیمت   تا بکی چون غنچه باشی همچو گل پرخنده باش
خلقت باغ دلت خوشتر ز گلزار حق است   کاهِ خود روحِ وساوس زان برون کنده باش
در برای کار دنیا اره بودن عاقلیست   من نمیگویم از انت تیشه شو یا رنده باش
ای منوّر خیر گر خواهی ز حق در هر دو کون
دوستدار چار یار[2] مصطفیٰ را بنده باش

۲۷۲

تا توانی ای دل اندر کیش کوش   عیب کس گوئی بکس زان پیش کوش
گرچه نوش و نیش می باشد بهم   ذوق پیر ماست هان بی نیش نوش
ساتر عیبِ شاهنشاهِ ما   عیب پوشیدن بود هان خویش خوش
در سواری خاک راه روب از مژه   هم ز دیده آب پاش و پیش پوش
شد منوّر دیده ام تا دیده است   روی او چون صبح خوش شامیش مؤش[3]
- - - - - - - - - - - -   شیخ صنعان[4] زیر پا کردیش دوش

---

[1] نکته ای بشنو ......   [2] مراد از خلفای راشدین   [3] "موئی او"
[4] شیخ صنعان ایک بلند مرتبہ بزرگ، جو ایک نصرانی لڑکی پر عاشق ہو کر گمراہ ہو گئے۔ اور مدتوں جنگل میں سؤر چراتے رہے۔ اور بالآخر پھر تائید و ہدایت غیبی سے راہِ راست پر آ گئے۔

هان دگر باره نکردی عفو گر   بود خوک پخته با نانیش نوش
دیده ام من خاک پای پیرِ خویش   اولیاها سرمه میکردیش دوش
بوی خوش از گلشن مدحش دلا   تا توانی از کم و از بیش بُوش[1]
در امان داری دمم را از کرم   تا ز خار غم بود بی ریش روش
چون شه کونین دادت ملک دل
ای منوّر با یقین با جیش جوش

۲۷۳

ز ساقی خوش شنیدم این سخن دوش   که میگفتی سحر با رند می نوش
اگر روزی[2] بُدی موقوف بر هوش   جنین[3] می بود از روزی فراموش
چو می بینی رسد روزیش بی جهد   چرا بر فضلِ حق باشی نه خاموش
اگر پندت بگویم خوش ز لُؤلُؤ   چو دُرّش بایدت افگند در گوش
اگر بر عیب کس آگاه گردی   ترا گویم ترا می پوش می پوش
بگفتا دیگرش با لُطفِ بسیار   که یاد آمد مرا پندِ نمد پوش
اگر بد گوُیدت کس در جوابش   نکو گوُ[4] ور نگوئی باش خاموش
دگر گفتا که خوفت نیست از جرم   مگر حق دان یکی هرگز مگو دوش[5]

---

[1] فعل امر "آن را بو"۔
[2] اگر روزی بدانش بر فزودی   ز نادان تنگ روزی تر نبودی
بناداں آنچنان روزی رساند   که دانا اندران حیران بماند
(سعدی شیرازیؒ)
[3] "بچه در شکم مادر"
[4] بدی را بدی سهل باشد جزا   اگر مردی احسن الی ما اسا۔
(سعدیؒ)
[5] دو تا مگو۔

دلم گفتا[1] پس از اصغای پندش   بمن کای از گناهت بار بر دوش
چو نقدِ عمر خود برباد کردی   نکردی هیچگه پند مرا گوش
چه سازی چون شود انجام کارت   بفکر تو صد افسوس است کُن هوش
درین اثنا ز غیب آمد ندای   باین عاصی که ای مدهوش مخروش
چو فضلش مشتری[2] شد جرم ها را   خوش آ پیشش بنقدِ فضل بفروش

کنون بر جای غم خوش گشت شادی
منوّر بحرِ فیضش می زند جوش

۲۷۴

ز شیخ وقت چه خوش نکتهٔ[3] شنیدم دوش   که بود شاه سخنها ز بهرِ کشود گوش
بزاهدیکه نمد پوش[4] بود یعنی گفت   نمد مپوش بر دعیب های مردم پوش
کنون ز بندهٔ عاصئ پر گنه عرض است   ببارگاهِ خدای کریم عذر نیوش
بچشم فضل تو خوش می برند بارِ گناه   کسی به پشت و کسی بر سر و کسی بر دوش
چو جوق جوق خواص و عوام از پئ عفو   گهر ز آیت "لا تقنطوا"[5] فگنده بگوش

مرا بجُثّهٔ اطهر که بس گرانبارم
میا ز ما و مپرس و بگیر و بخش و بپوش

---

[1] د- الفِ سوال و جواب
[2] خریدار
[3] نکته ای شنیدم دوش
[4] دلق پوش
[5] تلمیح به آیت کریمه: لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوْبَ جَمِيْعًا۔ (سیپاره ۲۴- سوره الزمر آیت ۵۳)

۲۷۵[1]

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۱۱۷)

من نمیگویم که عاقل باش یا دیوانه باش   هوشیار دهر یا لا یعقل[2] و مستانه باش
باش صحرا یا بیابان باش یا ویرانه باش   یا بصحرا گرد و یا در مجلسِ رندانه باش
تیشه شو یا رنده شو یا اره را دندانه باش   آسیا شو از برای دانه و یا دانه باش
یا سبو شو یا خم میخانه یا میخانه باش   باش ساغر یا که مینا باش یا پیمانه باش
کهربا شو یا که زهرمار و یا دُردانه باش   شمع محفل یا چراغ خانه یا پروانه باش
شو حنا یا سرمه شو یا باش پان یا شانه باش   یا صبا یا غنچه شو یا عشوهٔ جانانه باش
موزه پا یا بدست ماهرو دستانه باش   مهرهٔ شطرنج شو یا سبحهٔ صد دانه باش
رُوبه[3] آسا باش یا با هیبت شیرانه باش   در لباس فقر یا با افسرِ شاهانه باش
محتسب شو یا که واعظ یا پئ افسانه باش   یا بمسجد جا کن و یا ساکن کاشانه باش

هر چه باشی باش لیک از غیر حق بیگانه باش
ای **منوّر** در طریقِ بندگی مردانه باش

۲۷۶

وجود خاکئ ما را ببو تراب به بخش   گناه و معصیّت ما به آنجناب به بخش
سرشت طینت ما چون بحب آل نبی   مپرس کردهٔ ما را ولی حساب به بخش
بشرع و گور و پل و حشر یا علیؑ ولی   ز حوض کوثرم از دست خود شراب به بخش

---

[1] غزل شماره ۲۷۵ نسخهٔ خطی الف میں نہیں
[2] فاتر العقل
[3] مانندِ روباه

چو شوق دیدن رویت مرا ز حد افزونست   زیارتم ز سر لطف بی حجاب به بخش

مقاصد دو جهانی شها منوّر را

بآل احمد و اولاد خود شتاب به بخش

۲۷۷

در منقبت غوثیه

هان دلا بیدار شو کُن هوش هوش   بحرِ فیض پیرِ ما زد جوش[1] جوش

فخر دارد بر بحارِ دو جهان   بحرِ او را من چگویم جوش[2] جوش

شیر از پستانِ فیض اکنون دلا   تا بنوشد طفل طبعم دوش[3] دوش

از خدا نبود جدا هان پیرِ ما   احول است آن هر که بیند دوش دوش[4]

لامکان میدان چوگان بازیش   نه فلک را بنگری هان کوش کوش[5]

سترِ عیب ما مریدان می کند   هست ستاری جبلّی خوش خوش[6]

از شراب غوث تا مستی کنم   ساقیا در ده صدای نوش نوش

میفرستم ای صبا بیکن ترا   کی فرستم تا نگیری کوش کوش[7]

زود رو خوش رو سعادت یار باش   تا رسی در حضرتش هان کوش کوش[8]

چون شود بارت نخستین نعلِ او   سجده بر وی تا کُنی هان جوش جوش

باز داری چشم آن تا پرسدت   بر همین امیدواری کوش کوش[9]

---

[1] بمعنیٔ حاصل مصدر [2] بمعنی فعل امر از جوشیدن [3] فعل امر از دوشیدن [4] "دوتا" به بیند
[5] بجای کوشش گوش بائیست۔ بمعنی گوی آن [6] "خوئی وی" [7] "گوئی وی" [8] بمعنی حاصل مصدر
[9] حاصل مصدر۔

هرچه فرماید بگوئی چشم چشم   ور بپرسد حال ما را گوش گوش[1]

مزرعِ ایمانِ ما سرسبز کُن   وز هجوم[2] حشر عیبم پوش پوش

آدم آلوده دامن بر درت   لطف فرما ز آبِ رحمت شوش شوش[3]

بر سر کوثر به تقسیمِ شراب   ساغرم بخشی و گوئی نوش نوش

مال و جان و عزّت و ایمان دلا   هرچه داری جمله دانی زوش زوش[4]

بوی خوش از بوستانِ مدحِ او

ای منوّر تا قیامت بوش بوش[5]

۲۷۸

یا الهی هر آنچه خواهم بخش   رفعت شان و عزّ و جاهم بخش

گرچه جرمم ز حد و عد افزونست   به نبی الهدا گناهم بخش

بعلی و بهر دو شهزاده   از کرم سوی خویش راهم بخش

راحتِ تازه ده بهر شامم   عشرت تازه هر پگاهم بخش

تا منوّر شود دل و جانم

از رهِ مهر خود همانم بخش

۲۷۹

یا رب باهل بیت نبی جرم من به بخش   با خیر جان و مال مرا خیر تن به بخش

---

[1] وی را بگو۔ فعل امر [2] در "هجوم حشر" نسخهٔ خطی الف ص ۵۲
[3] فعل امر "آن را بشو" [4] بمعنی "از او است" [5] مراد آن را ببو

امن و امان و صحت و اقبال بنده را   با احمد و بتُول و حسین و حسن به بخش

وین بندهٔ محقر خود را ز رُوی لطف   آرام هر دو کون به خیبر شکن به بخش

وز کثرت گناه گرم لائقِ عذاب   امن از عذاب حشر بیَوم لمَن به بخش

خواهد **منوّر** از تو چه اکنون باین همه
توفیق فعل نیک بسرّ و علن به بخش

۲۸۰

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۱۱۵)

یارب بزرم شاهِ علیَم گذار بخش   یا بوتراب جُرمِ من خاکسار بخش

خواهم نه عفو جرم یکی بار از درت   یا راحم العباد مرا بار بار بخش

یارب بمرتضی علی بخش جُرمِ من   از زلف و روی شاه بلیل و نهار بخش

خواهم ز مرغزار تو یا شیر حق کنون   یک برگگی[1] گیاه کزان مرغزار بخش

یا شاه بوتراب من از کثرتِ گناه   شرمنده آمدم بمن شرمسار بخش

خواهم دگر بچشم عنایاتِ بجدت   ای شاه نامدار سیّد بشمار بخش

بخش **منوّر** است بغلمانت از یکی
از پیشگاه تست اُمیدش هزار بخش

حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۱۱۵

۲۸۱

یارب مرا گذار به راه صواب بخش   وز لُطف جرمِ بنده بیوم الحساب بخش

---

[1] اسم مصغر از برگ

در نزع و گور بخش مرا بادهٔ طهور   در روز حشر نیز ز کوثر شراب بخش

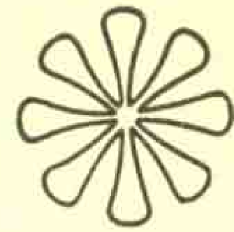
وز انقلاب دهر و شرورِ سما و ارض[1]   حرزم ز شش[2] جهات به ام الکتاب[3] بخش

امن و امان و صحت و اقبال و عزّ و جاه   وین بنده را انعام شه بوتراب بخش

با خاک پای نعل بتولم شهنشها   خیر و شفا و صحتِ جانم شتاب بخش

چون حضرت شبیر و شبر شاب[4] جنت اند   نُورم بهر دو چشم باین هر دو شاب بخش

خواهد **منوّر** از تو کنون نام پنجتن
یارب بهر دو کون مرا فتح باب بخش



---

[1] آفات زمینی و آسمانی -

[2] ع : امنم ز شش جهات ...... حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۱۱۵ نیز شش جهات شاید بلحاظ ضرورت شعری ورنہ عدد کے ساتھ معدود واحد شکل میں آنا چاہیئے - [3] قرآن حکیم

[3] قرآن حکیم

[4] جنت میں نوجوانوں کے سردار سے اشارہ بہ : وَسَیّدا شَبَابِ اَھْلِ الجَنَّة

ردیف الصّاد (ص)

۲۸۲

بردی خوب جناب شبیر با اخلاص — وَاِنْ یَّکَادُ[1] بخواهیم "سورهٔ اخلاص"[2]
چنان رخ که بلطف و کرم ز پرتو نور — بقدر ذره بمهتاب و مهر کرد اختصاص[3]
مهی که پرتوِ نورش خجل کند مه و مهر — شهی که همچو مسیحا[4] ست قول او بخواص
چنان شهی که نباشد کسی باین همت — که هست باعثِ حیرانیِ همه اشخاص
ز بحر خون بکمال علو همتِ خویش — گرفت دُرّ شهادت بکف زهی غواص
چو هست موجب آزادگی غلامیِ وی — مرا مباد خدایا ز بندگیش خلاص
رسیده ام بدرِ پاک تو شهنشها — ز خوف و حزن و غم و فکر بهرِ استخلاص
محبِ خویش شمر از کرم هنوّر را — که حبِ تست ز هر چیز در دو کون خلاص

هزار شکر که احقر بیمن نعت شریف
شمرده شد بجنابش غلام خاص الخاص

---

[1] تلمیح به آیت کریمه: وَاِنْ یَّکَادُ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا لَیُزْلِقُوْنَکَ بِاَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّکْرَ وَ یَقُوْلُوْنَ اِنَّهٗ لَمَجْنُوْنٌ ۔ (سیپاره ۲۸ ۔ سوره القلم ۔ آیت ۵۱) [2] قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ اَللّٰهُ الصَّمَدُ ...... کُفُوًا اَحَدٌ ۔ (سیپاره عم ۔ سوره اخلاص ۔ قرآن پاک)
[3] حصہ دینا [4] حضرت عیسیٰ علیہ السلام ۔

۲۸۳

جناب نوشه[1] ثانی ببحرِ حق غواص — محبِ آل رسول و غلام با اخلاص[2]
ز درگه شه جیلان غلام محی الدین — فقیر و مرشد و مخدوم دهر خاص الخاص
چه گفت نکتهٔ خوشتر بلطف خود روزی — بوعظ و پند و نصائح چنان بخادم خاص
سزد بمجلس ما ذکر کلمهٔ طیب[3] — خدا نشان ندهد روی مطرب و رقاص[4]
دگرچه گفت میندیش رنج کس هرگز — که تا از رنج دو عالم ترا دهند خلاص
مگر بکشتن نفس تو گویمت صد بار — بکش بکش که ندارد بشرع و خون قصاص[5]
دگرچه گفت که اندر خلوص نیت کوش[6] — که کافی[7] است همینت برای استخلاص
دگر هرآنچه بدست آیدت ز فضل اله — میان جمله رفیقان خویش کن احصاص[8]
دگرچه گفت که میخوانده باش لیل و نهار[9] — درود و کلمهٔ تمجید و سورهٔ اخلاص
دگرچه گفت که می روب عتبهٔ فقرا — که خاک عتبهٔ فقر است کیمیا بخواص
شنید چونکه هنوّر کلام پر اثرش — کمر به بندگیش بست و شد ز رنج خلاص

دلا سعادتِ کونین گر همی طلبی
بروب عتبهٔ نوشاه[10] ثانی از اخلاص

---

[1] رجوع کریں غزل شمارہ ۱۹۸ اشارہ ۱ [2] بتکرار "خاص الخاص" ۔ نسخہ خطی ب ۔ "با اخلاص" نسخہ خطی الف ص ۵۴
[3] لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ ۔ [4] فاضل شاعر فقیر سید نورالدین کے زہد و تقویٰ کا یہ عالم تھا کہ ایک دفعہ مہاراجہ رنجیت سنگھ نے اپنی چاہیتی مغنیہ اور رقاصہ کو جس کا نام بشیراں تھا اور جسے مہاراج پیار اور اسکی آنکھوں کی رنگت کی مناسبت سے بلّو کہا کرتے تھے از راہِ تفنّن کہا کہ اگر فقیر سید نورالدین کو اپنے حسن و جمال کا قائل کر سکو تو تمہیں اتنا انعام و اکرام دیا جائے گا ۔ رقاصہ نے بلا تامل جواب دیا ۔ نہیں مہاراج شکریہ ۔ کیا آپ یہ چاہتے ہیں کہ میں اُس متقی، پرہیزگار اور خدا رسیدہ انسان کو غلط بین نگاہوں سے دیکھ کر اندھی ہو جاؤں ۔ یہ تاب یہ مجال یہ طاقت کہاں مجھے"
[5] کشتن نفس امارہ قصاصی ندارد [6] اَلْاَعْمَالُ بِالنِّیَّاتِ [7] "کافیست" (نسخہ خطی ب) [8] حصہ دینا ۔
[9] امر دوامی [10] رجوع بہ غزل شمارہ ۲۸۲ ۔ اشارہ ۵

ردیف الضّاد (ض)

۲۸۴

ای مه آسمان و وی شه ارض　　معطئ خیر و دافع هر مرض
چون ندارم لیاقتی افسوس　　من کنم بر کدام جوهر عرض
که زمن جز بدی نشد کاری　　شد نه از من ادای سنّت و فرض
چشم دارم بفضلِ تو شاها　　چونکه از بنده نیست چیزی قرض
گر به بخشی گنه منوّر را
قصّه کوتاه کنم ز طول و عرض

۲۸۵

لطفِ عمیم تو گرفت چونکه سما و جمله ارض　　پس بدرِ تو جوق جوق آمده میکنند عرض
آدم و جنّ و هم ملک وحش و طیور و حورِ عین[1]　　از پیٔ حلِّ مشکلات در دو جهان بحسب غرض
شاه شهیدِ کربلا مالک قدر و هر قضا　　ابر عطا، یمِ سخا[2]، دافع درد و رنج و مرض

[1] حورانِ سیاه چشم
[2] بحرِ سخاوت

ختم کنم برین سخن بخش بنامِ پنجتن　　گرچه ادا نشد ز من سنت[1] و مستحب و فرض
عرض منوّر فقیر از سرِ لطف خود پذیر
بخش مرا بدستگیر[2] ای ز تو جوهر[3] است و عرض

۲۸۶

هزار شکر شدم کامران ازان عارض　　که یافتم ره حق را نشان ازان عارض
نه معترف بقصورم فقط بوصفِ رخش　　که قاصر است زبان جهان ازان عارض
باین قصور که گفتم بعزم وصف رخش　　زبان بنده در افشان شده ازان عارض
صدف کشاده دهن منتظر بود هر دم　　که دُر کند خَوِی[4] لؤلؤ نشان ازان عارض
بداغ ماه عیان کرد نکتهٔ خوش[5] دی　　ز بندگیست که دارم نشان ازان عارض
ز پرتو رُخ خویش خجل شده خورشید[6]　　بزیر ابر شده مه نهان ازان عارض
ز نور بخشی رویت چو مهر گشت منیر　　چه مهر یافته نوری چنان ازان عارض
ازان نظر بعنایات و لطف و فضل و کرم　　منوّر آمده خواهان چنان ازان عارض
دل شگفته و اقبال و بخت و روز مزید
دگر چه صحت و امن و امان ازان عارض

[1] سنّت / در تقلید پیمبرؐ ، فرض عبادت الٰہی ، مستحب وہ پسندیدہ کام جس کے کرنے میں ثواب ہے اور نہ کرنے میں عتاب نہیں۔
[2] مراد پیرانِ پیرؒ ، پیرِ دستگیر شیخ عبدالقادر جیلانیؒ
[3] جوہر وہ چیز جو بذاتِ خود قائم ہو ۔ عرض کا برعکس ہے ۔ جس کا قیام جوہر کی ذات یا وسیلہ سے ہوتا ہے۔
[4] بمعنی پانی کی پھال ۔ یہاں مراد پسینہ
[5] "مراد نکتہ ای خوش"
[6] ع : "از حیا حور و پری را در حجاب انداختی"
[7] ع : چو مہر یافتہ .... نسخۂ خطی الف ص ۵۶

ردیف الطاء (ط)

۲۸۷

ای رخت مصحف[1] و بالای لبت باشد خط — سورهٔ کوثر[2] بنوشته بسطری خوشخط

جبهه ات فاتحه[3] و سورهٔ یاسین[4] دندان — باقیت مصحف باقیست بخوان نیست غلط

عین هر جای رکوع است نشانی بروی — گیسویت شان نزول است و بود خال نقط

هر چه گفتم صفت روی تو یا شه شبیر — نیست این وصف رخ خوب تو از بنده فقط

که بگویند چنین حور و ملک، وحش و طیور — طوطی و فاخته و زاغ و زغن بلبل و بط

تالیان رخ تو نیز همین می گویند — ما نخواهیم چنین مصحف خوش با یک خط

چون نمودی رخ خوب تو بگلشن شاها — گشت شرمنده گل و آب رخش گشت سقط

خواهم اکنون بحق مصحف روی خوبت — خاطر دوست گل و دیدهٔ دشمن چون شط[5]

معترف بود منوّر ز قصورش حالا
میکند عذر ز اشعار چنین خام نمط[6]

---

[1] صحیفهٔ آسمانی، مراد قرآن حکیم۔
[2] تلمیح بہ :۔ اِنَّا اَعْطَیْنٰکَ الْکَوْثَرَ فَصَلِّ لِرَبِّکَ وَ انْحَرْ اِنَّ شَانِئَکَ هُوَالْاَبْتَرُ۔ (قرآن حکیم۔ سیپارہ عم ۳۰۔ سورہ الکوثر)
[3] تلمیح بہ :۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ مٰلِکِ یَوْمِ الدِّیْنِ اِیَّاکَ نَعْبُدُ وَ اِیَّاکَ نَسْتَعِیْنُ ....
...... وَلَا الضَّآلِّیْنَ (قرآن حکیم۔ سیپارہ ۱۔ سورہ فاتحہ)
[4] تلمیح بہ :۔ یٰسٓ وَالْقُرْاٰنِ الْحَکِیْمِ اِنَّکَ لَمِنَ الْمُرْسَلِیْنَ .... (قرآن حکیم۔ سیپارہ ۲۲/۲۳۔ سورہ یٰسین)
[5] نہر، ندی یا دریا کا کنارہ
[6] روش، دستور۔

ردیف الظّا (ظ)

۲۸۸

ز چشم زخم زمان[1] باشدت خدا حافظ — ز شرّ چشم بدان[2] باشدت خدا حافظ

تو روح و جان منی بلکه جان جمله جهان — میان هر دو جهان باشدت خدا حافظ

بهر کجا که روی ای سرور راحت جان — ز تیر و تیغ و سنان باشدت خدا حافظ

ز درد و رنج و بلیّات دین و هم دنیا — شها بسرّ و عیان باشدت خدا حافظ

منوّر است که گوید دعائے خیر شما — بروح و جان و روان باشدت خدا حافظ

گلی بباغ جهان و ببوستان زمان — توئی چو سرو روان باشدت خدا حافظ

دعای خیر کند ساغر و صراحی و مَی
جناب پیر مغان[3] باشدت خدا حافظ

*

---

[1] : [2] اَللّٰهُمَّ احْفَظْنَا مِنْ جَمِیْعِ الْبَلَاءِ وَالْقَضَاءِ مَا اَهْلَکَ مِنْ شَرِّ الْاَعْدَاءِ (دعای ماثورہ)
[3] "مرشد کامل"۔ مراد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم۔

ردیف العین (ع)

۲۸۹

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۱۲۹)

ایکه در بزم احمدی چون شمع — بنده را از توصد هزاران طمع
شست رخت دلم ز لوث فجور[1] — غیث[2] لطفت کند نه ابرک دمع[3]
از تو خواهم که خوش ز باغ دلم — شجرهٔ[4] غم ز بیخ سازی قمع
صیت و ذوق و لمس و شم و بصر[5] — وز تو خواهم بخیر قوت سمع
چشم دارد منوّر از تو دگر
صحتِ جسم و جان و خاطر جمع

۲۹۰

دلا بیاد خدا کوشش کن ز غیر وداع[6] — که غیر نام خدا بوده است جمله صداع[7]
خدای واحد و فرد و صمد که هست یکی — یقین[8] آله نه ثنی و نه ثلث و رباع

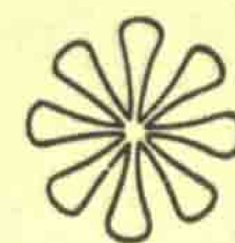
[1] آلودگی گناهان [2] ابر کرم [3] بمعنی چمکتا ہوا آنسو [4] درخت غم را از بن افگندن۔ [5] مراد از حواسِ خمسه۔ صنعت مراعات النظیر [6] انقطاع از ماسوی الله [7] دردسر۔ [8] دو، سه و چهار۔

که بوده[1] است و بود قادر و قدیم و حکیم — علیم[2] و رازق و دانا رحیم و حی و مطاع[3]
که حکم اوست بهر جا و غیر فرمانش — کجا مجال بصحرا چرند تا که زناع[4]
خورد ز[5] روزئی وی هر یکی ز شاه و گدا — اگرچه صالح و نیک است و رشنفی و رعاع
ز خوانِ نعمتِ او تازه میخورد روزی — غزال و روبه و بزغاله گوسفند و سباع[6]
بامر و قدرت او تخم سر کشد از خاک — رسد بحکمت او زرع[7] تا بحد رعاع[8]
باد سزد که رساند بصبح و شام مدام — بهر یکی ز خلائق وظیفه با اشباع[9]
کنون کنم بجناب تو ای خدای کریم — توئی چو شافی و کافی و معطی و منّاع[10]
دعا برای عزیز جهان[11] با صحت — هزار سال بماند اینچنین تقاع[12]
بخیر و خوبئ دارین و عزّت[13] کونین — که هیچگاه نه بیند دگر ز نکس و تناع[14]
بود نصیب وی و دوستان وی فرحت — نصیب دشمن او باد همچو سگ اولاع[15]
ز من دعا و ز روح[16] الامین بود آمین — بنام احمد مرسل که شافع است و مطاع[17]
مناسب است که گویم ز حال خود چیزی — کنم بدرگه حق تا ز روی شکر اسماع[18]
هنر ندارم و دارم متاع بی هنری — که هیچکس نخرد این چنین خراب متاع
هزار بار بنازم بفضلِ حق لیکن — که کرد ستر عیوب و فریب و مکر و خداع[19]

[1] ع که بود و هست و بود ...... نسخهٔ خطی الف ص ۵۸۔ [2] صنعت تنسیق الصفات [3] اطاعت کیا گیا۔ [4] چوپایوں کا سبزہ زار میں کھلے بندوں چرنا [5] ع خورد ز روزی ...... نسخهٔ خطی الف ص ۵۸ [6] درندگان [7] کشت، کھیتی [8] سبز گھاس، چرنے کی شے [9] شکم پُری تا بحد سیری [10] روکنے والا [11] مراد فقیر سید عزیز الدین برادر بزرگوار شاعر [12] [13] دار فانی و دار باقی [14] نکس بمعنی اوندھا ہونا، نکس بمعنی بیماری کا عود کر آنا [15] [16] حضرت جبرئیل علیہ السلام [17] مخدوم و سردار [18] سنانا [19] فریب،

نمود جنس خذف پاره[1] مرا یعنی — چو مه بدیدهٔ مردم بضوء نور و شعاع
ادای شکر تو یا رب ز من کجا آید — که هست فضل تو بر بنده با هزار انواع
کنون منوّر مسکین دعا کند بدرت — برای خیر خود و خیر جملهٔ اسباع

بهر دو کون بتوفیق نیک صدق مقال
بسنّت نبوی کن نصیب وی اتباع



---

[1] د: "خذف پاره ای" ع: نموده جنس خذف ...... نسخهٔ خطی الف ص ۵۹

ردیف الغین (غ)

۲۹۱

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۱۳۰)

ای بوصفت مشتغل[1] طوطی و زاغ — وی ز لطف حق صبای باباغ
لاله بر روی زمین و مه بچرخ — هر دو دارند از غلامئ تو داغ
مشک را از نکهت گیسوی تست — چون نکو دیدم بعالم تر دماغ[2]
از برای دشمنانم هان توئی — همچو باد تند از بهر چراغ

ده ز حزن و رنج و درد و هم و غم
هان منوّر را ز لطف خود فراغ

۲۹۲

ای بوصف تو گفت حق ما زاغ[3] — ماه دارد ز بندگیت داغ

---

[1] مصروف
[2] سرمست و سرشار
[3] تلمیح به آیت کریمه : مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَ مَا طَغٰی (سیپاره ۲۷ - سوره النجم آیت ۱۷)

چرخ دارد هم از غلامیٔ او — بر تنش مهر نقش و مهر و صداغ[1]

هم نشانِ غلامیت دارد — لاله بر جانِ خویشتن در باغ

نیست موقوف جنّ و انس و مَلک — وصف تو میکند کبوتر و زاغ

هیچکس نی بُد و نخواهد بُود — فارغ از نعت تو مگر آلاغ[2]

من که مدّاحِ تو ز جان باشم — پس ترا کی بود ز بنده فراغ

هاتفم گفت ناگه از سرِ لطف — نی بطور کنایه نی ایماغ[3]

صرف اوقات تو چو در مدح است — سعی میکرده باش در اسباغ[4]

هاتف از غیب باز داد مرا — بسوئی مخزن مُراد سراغ

یعنی از نگهتِ دو زُلف شبیر — کرد خوشبو مرا مشام دماغ

یاالٰهی بعتبه اش که بود — بهر ارواح اهلِ بیت اونزاغ[5]

روز و شب دار تا بیومِ قیام — خاک روبی و روشنیٔ چراغ

نیز کُن سُرخ رو مرا بدو کون — کین چنین رنگ را نوئی صبّاغ[6]

شکر لللہ ز یمن نعت شریف — شُد ریانی[7] باغ و شد مخضر[8] راغ

هاتفم گفت پس برین شادی

ای منوّر بباغ گیر ایاغ[9]

---

[1] جلنے کا نشان

[2] اشباع از اُلاغ بمعنی خر و قاطر بار بردار۔

[3] حرف پوشیده و مرموز

[4] کامل کرنا۔ پایۂ تکمیل کو پہنچانا۔

[5] ابدال ز ق مبدل بہ غ ، اتراق۔ ٹھہرنے کا مقام

[6] صبّاغ ۔ رنگریز

[7] تر و تازه

[8] سرسبز

[9] ساغر۔ جام

۲۹۳*

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۳۱)

چو داغ بندگیٔ تُست لاله را در باغ — ز بندگیٔ تو بر چرخ ماه دارد داغ

هزار شکر که از بخت نیک و طالع خوش — بشاه راهِ[1] جناب تو یافتم چو سراغ

ازان نیاز جناب تو میکنم شش چیز — گلاب و عطر و عبیر و گل و بخور و چراغ[2]

قبول ساز ز لُطف خود عنایت کُن — ز رنج و هم و غم و فکر و حزن و خوف و فراغ

دگر دو دیده ام از لطف خود منوّر کُن

بحق سورۂ والنّون[3] و آیتِ مازاغ[4]

۲۹۴

(۱۵- رمضان المبارک سنہ در بہرام پور سروده شُد)

در مرثیه

ای دِل اندر ماتم شبیر و شبر ایدریغ — غسل بیبایُد باآب دیدۂ تر ایدریغ

باوجود آنکه جدّ پاک شان باشد رسُول — والدین شان بود زہره و حیدر ایدریغ

حضرت شبّر بود مسمُوم[5] و شاهِ کربلا — در زمینِ کربلا افتاده بی سر ایدریغ

گل پریشان خاطر است و غنچه از غم منقبض[6] — در چمن از ماتم اولاد حیدر ایدریغ

---

* یہ اشعار نسخہ خطی ب ص ۲۰۷ پر بھی درج ہیں [1] مراد شاہراہ [2] خورشید [3]

[3] مراد سوره القلم ہے جس کا آغاز " نٓ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُوْنَ " سے ہوتا ہے اور عوام اسے سورۂ والنون بھی کہتے ہیں

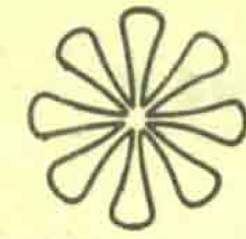
[4] تلمیح بہ آیت کریمہ : مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى (سیپاره ۲۷- قال فما خطبکم - سورۂ والنجم - آیت شماره ۱۷)

[5] جسے زہر دیا جائے۔

[6] تنگ دل۔ سکڑا ہوا۔

مهر و ماه و انجم و افلاک اندر گرد باد　　میکند در ماتم شان خاک بر سر ایدریغ
وز پیٔ ماتم بود با هر دو پوشاکِ سیاه　　گر قرنفل[1] بنگری ور مشک اذفر[2] ایدریغ
بر گلوی خویشتن چون دید شاهِ کربلا　　خنجر تیز است و گفت الله اکبر ایدریغ
دشمنان آل احمد را بود آب فرات[3]　　وز پیٔ شبیر باشد آب خنجر ایدریغ

بر بیان سرگذشت آل احمد حالیا
بعد عرض بندگی گوید **منوّر** ایدریغ



---

[1] لونگ۔ گرم مصالحہ کا مشہور جزو۔
[2] "اذفر" نسخہ خطی ب ص ۱۳۰۔ یعنی مشک ناب خالص۔
[3] عراق کے ایک مشہور دریا کا نام جس کا پانی امام حسین اور اُن کے ساتھیوں پر بند کیا گیا تھا۔

ردیف الفاء (ف)

۲۹۵

در نعت

ای ترا جدِّ پاک عبد مناف[1]　　می سزد حق رُخ ترا وصّاف
چونکه بعد از خُدا[2] بزرگ تُوئی　　اندرین هیچ نیست لاف و گزاف
مهر و ماه روز و شب همیگردند　　گرد کویٔ تو از برای طواف
مذنبان[3] اند در جهان هرچند　　الف آلاف[4] الف الف آلاف
فاسقی همچو من نخواهد بوُد　　در جهان دیگری بگویم صاف
چشم دارم ازان بخمسۂ پاک　　تا که تقصیر ما کنند معاف

یا الٰهی بده **منوّر** را
خیر اخلاف[5] و بخششِ اسلاف[6]

---

[1] آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے دادا کا نام
[2] " یا صاحب الجمال و یا سیّد البشر۔ بعد از خدا بزرگ توئی قصّہ مختصر (جامی)
[3] گنہگاران [4] ہزار در ہزار ہا
[5] فرزندان و جانشینان
[6] نیاگان۔ متقدمین۔

٢٩٦

(حاشیہ نسخہ خطّی ب صفحہ ١٣٢)

ایکہ دُرّی و دو عالم چون صدف — حُکمِ تو تیر است بالائی ہدف
چونکہ نقد عفو میداری بکف — امر کن جرم مرا با واعف[1]
نیست مہر و ماہ بہ پیشِ خدِّ[2] تو — ہان مگر چون پیش مہر و مہ خذف
چون براہت منتظر استادہ اند — اولیا خوش ہر دو رویہ بستہ صف
مقدمت را مطرب پیر فلک — میزند خوش از مہ و خورشید دف[3]
مرحبا، صد مرحبا، صد مرحبا — مقدمت[4] بالخیر یا شاہِ نجف
شکر حق چون بر سرم شاہم رسید — خوش گرفتہ نقد آمرزش بکف
وز پیٔ امنم حصاری حیدری — چون خط پرکار کرد از ہر طرف
ز انقلابات و ز نیرنگیٔ[5] دہر — وانگہی فرمود مارا لاتخف[6]

پس منوّر شاد شو کز فضلِ حق
نیّرِ اقبالت آمد در شرف[7]

٢٩٧

ای صبا زود شو بعزّ و شرف — عرضِ ما را رسان بشاہ نجف[8]

---

[1] بمعنی عفو و درگزر [2] رخسار
[3] ع میزند خوش زمزمہ خورشید دف۔ حاشیہ نسخہ خطّی الف ص ٦١
[4] خوش آمدید۔ ع ای آمدنت باعث آبادیٔ ما۔ [5] عجوبۂ روزگار۔
[6] برائی تلمیح۔ رجوع بہ غزل شمارہ ٢٦٨ اشارہ ۵
[7] آفتاب برنصف النہار" [8] حضرت علیؓ جن کا پایہ تخت نجف تھا۔ وہیں شہید ہوئے اور وہیں مزار معلّی ہے۔

ای مہِ بُرجِ مکرمت بہ یقین — ذات تو دُرّ ہر دو کون صدف
نبود قدر مہر و ماہ پیشت — ہان مگر پیش مہر ہمچو خذف[1]
اولیا ہمچو ہالہ[2] میگردند — گرد مہر رخت چہار طرف

چون منوّر غلام درگہِ تُست
بخش جمعیتش بعزّ و شرف

٢٩٨

نقد ایمان و دل و جان از پیٔ نذر بکف — آمدم سجدہ کنان سوی تو یا شاہِ نجف
کہ توئی قبلۂ حاجات ہمہ شاہ و گدا — ای وجودت گہر و کون و مکان ہمچو صدف
نسبت روی تو با مہر سپہر ار بکنم — نسبت مہر بود با صدف و مہ بخذف
مجلس عشرت ما را بہ نبیؐ و بعلیؓ — ماہ و خورشید سزد دائرہ شادی و دف

دارد اُمید منوّر ز تو اکنون شاہا
بی خطا تاکہ رسد تیر دعائیش بہدف

٢٩٩

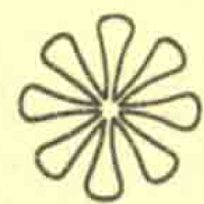
ہاتفم گفت وی بعزّ و شرف — دامن بخت آور اندر کف
یعنی از یُمن طالع نیکو — پیش شو زود ہان بگیر کنف[3]
چون شدم[4] پیشتر عیان دیدم — محفلِ پُر ضیا میانِ جنف[5]

---

[1] کنکر [2] چاند کے گرد کا دائرہ
[3] پناہ [4] شدم بمعنی رفتم (مصدر لازم) ع شد غلامی کہ آب جو آرد / آبِ جو آرد و غلام ببرد
[5] "اینجا مراد از گیرو دار و طرفداری دُنیا"

ماه روی و اولیاء حولش | ایستاده بُدند صف در صف
چون نجوم و کواکب روشن | پیش و پس راست و چپ چهار طرف
وصف رخساره اش کنم چه بیان | داشتندی بمهر و ماه شرف
بلک بودند مهر و ماه هر دو | پیش دو عارضش مثال خذف
از درخشندگی قطرهٔ نخلش[۱] | بود محبوب دُر میانِ صدف
پادشاهی که مثل او شاهی | نیست هرگز نبوده است سلف
زیر حکمش ملائک اند و دگر | جنّ و انس و چرندگان علف[۲]
تاکه از راه لُطف کرد طلب | درحضور خودم ز روی الف[۳]
چونکه حاضر شُدم نمودم نذر | دل و جان و روح و هرسه را برکف
شکر لله که از کمال کرم | کرد اقبال نذر شاه نجف
شاه دستم گرفت دامن قدمش | بهر اظهار را ز هردو طرف

ای منوّر برِ اینچنین شادی
مطرب چرخ را سزد مه دف



---

۱ عرق، پسینہ ۲ گیاہ، چارہ ۳ ہزار

ردیف القاف (ق)

۳۰۰[۱]

ای آنکه تو محبوب خُدائی برحق | وی نام تو از قُدرت قادر مشتق
برچهرهٔ گُل نیست هویدا شبنم | پیشانئ گُل کرده ز حسن تو عرق
جدِّ تو علی فاتح خیبر[۲] بُوده | جدِّ دگرت نبی قمر[۳] ساخته شق
درپیش تو نیست صد فلاطون شاها | جز آنکه بود کودن و ابله و احمق
برروی فلک ز عکس خوف جدّت | شبیر عیان بود چه در شام شفق
درحکم تو فیل و شیر و گرگ و پلنگ | محکوم تو مور و مار و هم پشه و بق[۴]
خواهم ز درت شها شیئاً[۵] لِلّٰهِ | عصیان مرا به بخش یارب فلق[۶]
ز اصغای[۷] دعای بگفتا از غیب | هاتف که بگویمت برب مطلق

محبوب خدا چو شد شفیعت درحشر
درپیش خدا منوّر را چیست قلق

---

۱ ۳۰۰ نسخۂ خطی الف میں نہیں ۲ اہلِ یہود کا مشہور قلعہ ۳ "اشارہ بہ معجزہ شق القمر" ۴ مچھر، کھٹمل ۵ رجوع کریں غزل شمارہ ۱۵۱ اشارہ ۲ ۶ تلمیح: قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الفلق... سیپارہ عم ۳۰- سورہ فلق- آیت ۱ ۷ سُننا۔

۳۰۱

(۲۱۔شوال المکرم ۱۳۵۱ھ)

درنعت

ای برویتو جہانی مشتاق — بر درِ تُست ہجومِ عشّاق
وصف حسن تو چہ آید از من — ہست مشہور چو اندر آفاق
ماہ رویانِ جہان از سرِ عجز — پیش تو پست نمودند اعناق[1]
ہیچکس مُنکرِ حُسنت نبود — بخداوند عمیمُ الاشفاق
بندگیٔ من و آقائیِ تو — ثابت است از ازل و روزِ وثاق[2]
صیتِ فیضِ تو گرفتہ یکسر — چین و ایران وری و روم و عراق
بعد ازین دُوریٔ خود را مپسند — زین محقر کہ شدہ طاقت طاق
بر درت حضرتِ شبیرؓ کنون — عرض دارم بہزاران اشواق
کن منوّر بجمالِ رُخِ خویش — چشمِ اُمید من از روی وفاق[3]
دیدنِ روی خودم روزی کُن
تا نہ بینم دگر از روزِ فراق

۳۰۲

ای دل ار خواہی رہی[4] از لق و دق — خویش را بسپار با افضال حق

---

[1] جمع عُنق ۔گردنیں
[2] روز ازل۔اشارہ بہ پیمان و میثاق و ازل" اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ ۔ قَالُوْا بَلٰی ۔ اقرار ربوبیت
[3] موافقت و سازگاری [4] مضارع واحد حاضر۔

آن خداوند کریم لَمْ یَزَل — خالق و روزی دہ سیمرغ و بق[1]
کز عنایاتِ عمیم خویشتن — از شفاعت داد احمد را سبق
ربّ یَسِّرْ لِیْ[2] اموری بالنّبی — آنکہ از اعجاز خود مہ کردہ[3] شق
عکس خُون سیّد شہداست آہ — بر رُخ چرخ[4] آنچہ می بینی شفق
حالِ من از عسر کردہ[5] سُوی یسر — از کتاب دہر گردانده ورق
ای منوّر شکر آن حق گو کہ کرد
فتح باب[6] شادی و دفع قلق

۳۰۳

حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۱۳۵

رمضان المبارک ۱۳۶۲ھ

ای مالک غرب و مالک شرق — وی خرمن دُشمن مرا برق
دیدیم نہادہ بر در تو — در سجدہ بعجز انس و جان فرق[7]
وز خجلت جرم خویش ہرچند — این بندۂ تُست غرق در عرق
گر ابر بکربلا نبارید — میریزد ازان ندامت آن عرق
با شاہِ شبیر ابنِ حیدر — ہستم از مصحفت چو سرورق

---

[1] عنقا و پشہ [2] تلمیح بہ آیت کریمہ : رَبِّ اشْرَحْ لِیْ صَدْرِیْ وَ یَسِّرْ لِیْ اَمْرِیْ وَ احْلُلْ عُقْدَةً مِّنْ لِّسَانِیْ .... قال الم ۔ سیپارہ ۱۶ سورہ طہٰ ۔ آیت ۲۵، ۲۶، ۲۷ ۔ [3] اشارہ بہ معجزہ شق القمر رسول عربیؐ
[4] صنعت حسن تعلیل [5] از تنگی بہ فراخی نیز اشارہ بہ : فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا ۞ اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا ۞ سیپارہ عم ۳۰ ۔سورہ الم نشرح ۔ آیت ۵، ۶ [6] کشودنِ در [7] سر، چوٹی۔

هر صفحه و سطر و لفظ و حرفش — خواهیم صحیح و سالم از حرق[1]

در سیلِ بلا و آتشِ غم

باشد بامان ز غرق و ز حرق[2]

۳۰۴

ای وجود تو معدنِ اشفاق — ای ز جود تو شور در آفاق

وصف روی تو چون توانم کرد — برخ خوب تست حق مشتاق

پیش قد تو با هزار نیاز — انبیا کرده اند پست اعناق[3]

دفترِ عشق بس بود مشکل — هر یکی حرف صد هزار اغلاق[4]

سهل کردی ز لطفِ خود ورنه — عاشقان را بُد است[5] طاقت طاق

آستانِ شریفِ تو شاها — شُد برای فرشتگان او تراق[6]

شبِ معراج از خدا آمد — از برای تو جبرئیل و براق

بر سر تو ملائک از هر سو — ریختندی ز نورِ حق اطباق

منتظر پس برای آمدنت — خالقت بود با هزار اشواق

تا که بالای تخت[7] او ادنیٰ — بنشاندت کسی که بُد مشتاق

قابَ قوسین[8] گفته در شانت — پاره بنمود نامه های فراق

---

[1] نار۔ آتش [2] صنعت لف و نشر مرتب

[3] جمع عُنق۔ گردنیں [4] مشکلات۔ بندش تشنگی۔

[5] مخفف بوده است [6] قیام گاه

[7] فَکَانَ قَابَ قَوسَینِ اَو اَدنیٰ فَاَوحیٰ اِلیٰ عَبدِهٖ مَا اَوحیٰ (سپاره ۲۷۔ سوره النجم آیت ۹، ۱۰)

[8] رجوع به ما فوق

یا الٰهی بیُمن ذات شریف — از تو خواهم وفاق عهد وثاق[1]

از تو خواهم سرور نا محصور — نیز خواهم چه صحت و افراق[2]

نیز خواهم ز دوزخ سوزان — روز محشر نجات و هم اعتاق[3]

لیک خواهم نه سرورا هرگز — که حسابم کُنی بجود بیباق

عرض دارد منوّرِ مسکین — در جناب تو بهرِ استیفاق

بهر اتباع سنّت شاها

که بود سمّ جُرم را تریاق[4]

۳۰۵

بخداوندِ مُعطی الارزاق[5] — ورد ما بالعشیِ والاشراق[6]

نام شبیر پورِ شاه علی — نُور چشمِ نبی سوار براق

شکر للّه بیک دمی حل کرد — بامورم هر آنچه بُد اغلاق[7]

عالمی را ز بار منّت اوست — ز سرِ انکسار پست اعناق

زپئ دیدنش همی گردند — جنّ و انس و ملک مع الاشواق

برسول و بتول و شاه حسن — بعلّی و شبیر در آفاق

دورِ گردون برای ما گردد — روز و شب سال و مه بمهر و وفاق[8]

برسرم می سزد به نعتِ نبی — گر بریزند پُر ز نُور اطباق

---

[1] عهد الست۔ اَلَستُ بِرَبِّکُم۔ قَالُوا بَلیٰ۔ [2] صحت و سلامتی [3] کنیز و غلام آزاد کرنا

[4] معرب تریاک۔ نوشدارو۔ زهر مهره [5] روزی رسان [6] شب و روز صبح و شام [7] مشکلات، بندشات، تشنگی [8] سازگاری و موافقت،

روز محشر بہ جنّت الفردوس   باد جا از برائی این مشتاق

یا الٰہی مہ منوّر را

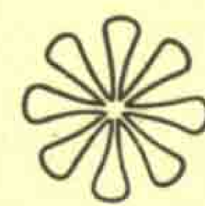
دہ بمہر نبی امان ز محاق[1]

۳۰۶

مہ سیادت[2] من خوش کشیدہ چون محاق   ہلال ساخت جناب شبیر در آفاق
براین ہلال مُبارک سزد مبارکباد   بما ز ہند و ز سند و ز چین و روم و عراق
ہزار شکر ازان روز و شب ہمیرسید   بنقادری کہ کشود است این چنین اغلاق[3]
چو اتفاق در احباب خُود طلبد ارم   خدا نشان ندہد روی دُشمنی و نفاق
کنون بحرمت آل نبی مرا چشم است   نگاہ نیک خدای خود و ز دہر وفاق
خدایرا نظری یا شبیر ابنِ علیؓ   کہ دیدنِ رُخ خُوب ترا منم مشتاق

ز مشکلات دو عالم چہ غم منوّر را

بود ممدّ و معینش چو شہسوار براق



---

[1] ہندی میں "اوماس" وہ راتیں جن میں چاند نظر نہیں آتا۔
[2] ع : مہ سیادت ما ...... حاشیہ نسخہ خطی الف۔
[3] مشکل، بندش،

ردیف الکاف (ک)

۳۰۷

ای بحکم تو تا سما ز سمک[1]   ہر کسی بُودہ و بود بی شک
ہیچکس را نہ در خدائی تو   ہیچ شکی و نی گمان ہیچک
در قصور[2] تو عرش ایوانی است   یک حبابی بہ بحر تُست فلک
پیش قدر تو ہفت جنّت را   نبود ہیچ قدر جُز برگک[3]
غیر حُکمت بدشت کی آید   حرکت از شیر و از غزال رمک[4]
پیش دریای فیض تو باشد   قطرہ بحر محیط بلک کمک[5]
پس یقین است حُکم این عاصی   پیش فضلت بود بسی اندک

---

[1] از ماہی تا بماہ
[2] ع در حضور تو ...... نسخہ خطی الف ص ۶۴
[3] اسم مصغر از برگ
[4] اسم تصغیر از رم
[5] مصغر از کم

یا الٰهی باحمد مختار[1] — که بود شرع او بسان محک[2]
چون بود عرضهای من بسیار — زان همه گویمت بگویم یک
بخش پس از برای مغفرتم — گرچه باشند ز بحر فیض نمک
نیز خواهم که تا بنوشم سیر — ز آب کوثر نه جام بلکه خمک[2]
می شوم[3] سرفراز در کونین — گر به بینی به لطف خویش دمک
صحت و خیر نیز ده از غیب — بنده را ای خدای مُلک و مَلک[4]
تا نباشم ز غم پس ازین دم — ای خدا لا شریک اهلاک
هاتفم گفت ناگهان از غیب — بهرِ دفع غمت رسید کمک

ای منوّر ز اهل بیت رسول
تا نه بینی ز هیچ گونه غمک

۳۰۸

ای در صفت ز خالق پاک — لولاک لما خلقت الافلاک[5]
این بنده به نعت تو چه گوید — وصفت چو بود ورای ادراک
گردد فلک بکوکب از مهر — در بندگیت چه چست و چالاک
جُز راه نبی هر آنکه[6] حق جُست — پس راهزن است و دزد و قزاک[7]

---

۱ معیار و کسوٹی ۲ ک تصغیر ملحق به خم
۳ "سرافراز" نسخهٔ خطی ب ۴ صنعت تجنیس تام
۵ لَوْلَاكَ لِمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ - حدیث شریف نیز برای مزید تشریح رجوع به غزل شماره ۱۹۲ اشاره ۴ ۶ ــ خلاف پیمبر کسی ره گزید ــ که هرگز بمنزل نخواهد رسید (سعدی شیرازی رح)
۷ قزاق

در دهر هر آنکه منکر تُست — خاکش بسر است و نیز خاشاک
من معترف قصور خویشم — یا ختم الرسل ز ما وصفناک
والله لما رایت فردا — فی الدهر بمثل ما رأیناک
بر ختم الرسل کنون منوّر — پیشانیٔ خود نهاده بر خاک

از پیش تو عفو جُرم خواهد
یا جدّ شبیر و شبّر پاک

۳۰۹

۱۹- رمضان المبارک ۱۳۵۵ھ

ای گلبن باغ شاهِ لولاک[1] — وی مهر سپهر حیدر پاک
نامِ تو شبیر و شان جدّت — لولاک[2] لما خلقت الافلاک
حیران جمال تُست والله — عقل و خرد و قیاس و ادراک
دیدیم بهر کجا که دیدیم — در ماتم تو بصفحهٔ خاک
هر کجا که گل است پس بهر رنگ — تا حشر بود بدامن[3] چاک
هم مشک و قرنفل است شاها — در ماتم تو[4] سیاه پوشاک
رُوح و دلِ و جانِ و دینِ و ایمان — با صدق و یقین شها نذرناک
یا شاه شبیر ابنِ حیدر — قبّل[5] قبل کما عرضناک

۱، ۲ رجوع به مافوق اشاره ۵
۳ صنعت "حسن تعلیل" ۴ صنعت حسن تعلیل
۵ عرض بنده قبول فرما۔

وز عجز و نیاز پس منوّر — گوید بتو یا امام غمناک

ده صحت و خیر و امن و ایمان

با بندهٔ خود بحیدرِ پاک

۳۱۰

ای مه لامکان و شاه سلوک[1] — خاک روب درِ تو جُملہ ملوک

سالک لامکان توئی یا غوث — ای خوشا سالک و زہی مسلوک

مه و خور از گدائیت دارد — چرخ دینار و درہم مسکوک[2]

بهر بازیچه کودکان تراست — کہکشان ریسمان فلک چرخوک[3]

در دمی شاہیش دہی ز کرم — گر بیاید بدرگہت مفلوک

باوجود چنین توانائی — ملکِ دلہا گرفتهٔ بسلوک

در دمی میرسی زہی لطفت — مدد زال گم کند گردوک[4]

نکر مملوک جملہ مالک راست — ای ترا مالکی و من مملوک

حق برآورد چون برون بہرت — کشتی از قعر آب کو مشکوک[5]

گر امان بخشیم ز رُوی کرم — آن زمان کین زمین بود مدکوک[6]

دین و دنیا عنایتم کردی — من ندانم[7] ز تارک و متروک

---

[1] در اصطلاح صوفیا تقرب حق جُستن [2] مہر زدہ سکہ [3] چرخوک بمعنی لٹو۔ نیز صنعت مرعات النظیر [4] تکلا [5] اشارہ بہ اعتقاد عمومی۔ عوام کا عقیدہ ہے کہ پیران پیر شیخ دستگیرؒ کی دعا سے ایک غرق شدہ کشتی سالوں بعد سطح دریا پہ اُبھر آئی۔ یہاں اُسی کی طرف اشارہ ہے۔ نیز مصرع میں استفہام اقراری۔ [6] بمعنی مدقوق۔ [7] تلمیح بہ: رَبَّنَا اٰتِنَا فِی الدُّنْیَا حَسَنَةً وَّ فِی الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَّقِنَا عَذَابَ النَّارِ۔ (سیپارہ: ۲، سیقول، سورہ البقرہ سورہ ۲۰۱)

سکہ تست بر دلم شاہا — حرف غیر است از دلم محکوک[1]

دیدهٔ جانِ ما منوّر کرد

سرمهٔ خاکپای جدّ و ابوک

۳۱۱

۱۷- رمضان المبارک ۱۳۵۵ھ

ای وصف تو ماورای ادراک — در پیش تو پست شان افلاک

بر مسند فقر جز تو کس نیست — من بعد جناب شاه لولاک

کردی چو توجهٔ موجّہ[2] — یا شاه ابوتراب[3] برخاک

گردی بمه رخت شرف یافت — زانجاست مروج او بر افلاک

دیدیم بسی ولی ندیدیم — در دہر[4] کسی کمار انباک

گر حبِّ علی نباشد ایمان — چون غسل بود بآب ناپاک

این بندہ محبِّ تست و از تست — این دولت و جاه و مال و املاک

خواہد ز جنابِ تو منوّر — خیر دو جہان بشاه لولاک

من بعد نجات حشر خواہد

یا شاه علی بخشنهٔ پاک

---

[1] دُور کردہ شدہ

[2] جس طرف منہ کیا جائے۔

[3] لقب حضرت علی [4] تلمیح بہ آیت کریمہ: فَلَمَّا رَاَيْنَهٗٓ اَكْبَرْنَهٗ وَقَطَّعْنَ اَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلّٰهِ مَا هٰذَا بَشَرًا ؕ اِنْ هٰذَآ اِلَّا مَلَكٌ كَرِيْمٌ (سیپارہ ۱۲- ومامن دابۃ- سورہ یوسف آیت ۳۱)

ردیف اللام (ل)

۳۱۲

در مناقب غوثیه

*

ای بوصفت زبان طوطی لال[1] | روئیت آئینهٔ جمال و جلال
بلکه قائل زبان هر ذی نطق | شُد تبوصیت تو بحسن مقال
وصف روئیتو کس نمیداند | جز خدای عزیز و جلّ جلال
گر بجویند عالمی بمثل | چون تو یابند هیچگه نه مثال
گرچه جامِ جهان نما[2] جم داشت | هست ذاتت خدا نما الحال
روئیتو کعبه و لبت زمزم | بر لبت حجر اسود است چه خال
بمدد میرسی مریدان را | میکنند عرض چون کسی فی الحال
خادمانِ تو اولیاء صد ها | بندگانت هزار اهل کمال

[1] بمعنی گنگ
[2] جمشید شاہ ایران کا پیالہ جو حکمائے ایران نے بنایا تھا۔ اس کے ذریعے آسمان کے تاروں کے مقام اور ان کے ذریعہ جس چیز کا سوال کیا جائے اُس کا انجام احکام نجوم کی وساطت سے معلوم ہوجاتا تھا۔

شب چو دیدم بمطلع روئیت | بود طالع ز ابروئیتو هلال
پس دُعا خواستم ز حق فی الفور | از پئِ صحت و پئِ اقبال
از برای خود و پئِ اخوان[1] | بهر اولاد و بهر جمله عیال
باز کردم دُعا که باد قبول | عمر این همگنان بود صد سال
من چو هستم غلام تو شاها | پس بود لابد از تو مال و منال
ملک دلها بمن عنایت کُن | تا نمایم خراجش استحصال[2]
شکر احسان و منت بسیار | از سلوک خود و ز صدق مقال
نیز خواهم بجنّت الفردوس | نهر جاری[3] ز شیر و آب زلال
نیز شاها برای مقدمتِ تو | بنده دارد بصد نیاز سوال
شاه بغداد مقدمت بالخیر | روح و جان میکنند باستقبال
نیز از شرق و غرب می گویند | نیز از جانب جنوب و شمال
از زمین نیز هم ز چرخ برین | مرحبا مرحبا تعال تعال

الحمد لله منوّر کرد
کلبهٔ[4] مظلمم زهی اقبال

۳۱۳

ای توئی نور هر دو چشم رسول | وصف ذاتت بود ورای عقول

[1] مراد فقیر سید عزیز الدین وزیر خارجه مهاراجه رنجیت سنگه و برادر بزرگ شاعر۔ [2] بمعنی حصول خراج
[3] تلمیح به آیت کریمه بجنّٰتٍ تَجْرِیْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ خٰلِدِیْنَ فِیْهَا وَ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِیْمُ (سیپاره ۴۔ سوره النساء آیت ۱۳)
[4] تاریک جھونپڑی۔

شبر[1] اخ مہین تو باشد — پدر و مادرت علی و بتول
وصف روی تو کی تواند کرد — ہمچو من بندہ ظلوم[2] و جہول
ہان مگر خوانم آنچہ میدانم — ای مہ کربلا شہِ مقتول
روی تو مصحف است با خط خوش — ہست بروی و زلف شان نزول
بجناب منوّر مسکین — عرض دارد اگر شود مقبول
بہ نبی و علی و بنتِ رسول — بشبر نور ہر دو چشم بتول
کہ ز افکار درد و رنج و الم — خاطرش ہیچگہ مباد ملول

نیز خواہد ز درگہ پاکت
صحت و خیر در فروع[3] و اصول

۳۱۴

حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۱۴۶

ای ز رویت مہر و مہ ہر دو خجل — وی ز رایت عقل[4] اول پا بگل
رؤیتت را جنّ و انسان شائق اند — رائتت را فتح و نصرت مشتمل
وی ز جوئیت[5] رونق بستان دین — وی ز جائیت حلّ مشکلہای دل
حق وصفت کی ز من گردد ادا — ہان مگر ہستم بمدحت مشتغل[6]

---

[1] برادر بزرگ
[2] تلمیح بہ آیت کریمہ: اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَۃَ عَلَی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ .... اِنَّہٗ کَانَ ظَلُوْمًا جَہُوْلًا۔ (سیپارہ ۲۲۔ سورۃ الاحزاب آیت ۷۲)
[3] اصل اور شاخیں مراد خود و مال و اولاد
[4] منجملہ دس فرشتوں کے پہلا فرشتہ۔ حضرت جبرئیل علیہ السلام [5] منفعت
[6] مشغول و مصروف

دولت و عز و وقارِ دہر را — کن بنام نیک شوئیم منتقل
کین ہمہ باشند نزد مادحت — دائما با تندرستی مستقل

وز تو میخواہد منوّر دائمت
کشورِ دل را ہوای معتدل

۳۱۵

ای شہ کرب و بلا نور نبی پور بتول — مصحف روی ترا زلف بود شانِ نزول
عین بر جای رکوع است بران وجب رسم — آیت سجدہ ز سیمای وجہ[1] است قبول
تالی[2] مصحف روئیتو ملائک باشند — با نبی و شبر و حیدر کرار و بتول
نام پاک تو شبیر ابن علی میباشد — مادرت فاطمہ و جدّ شریف تو رسول
می نوازند برآیت بروج و کرسی — مہر و مہ مشتری و زہرہ و ناہید طبول[3]
ماکہ جوئیم ز دریای تو یک قطرۂ فضل — ما چہ دانیم چہ عمق است و چہ عرض است و چہ طول
آنچہ مقصود مراد دل عاصی بودہ — شکر للّٰہ کہ ز یمن صفتت گشت حصول
حالیا عرض من اینست کہ ما را بحضور — از عنایات تو یا شاہ بود بار وصول[4]

عرض دارد بجناب تو منوّر زین بعد
تا نباشد ز عنایاتِ تو محزون و ملول

---

[1] تلمیح بہ آیت کریمہ: سِیْمَاھُمْ فِیْ وُجُوْھِھِمْ مِّنْ اَثَرِ السُّجُوْدِ ط (سیپارہ ۲۶، حم۔ سورۃ الفتح آیت شمارہ ۲۹)
[2] پیروکار
[3] ع: مہر و مہ مشتری و زہرہ و ناہید بتول۔ اشتباہ کاتب حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۶۶
[4] شرف باریابی حاصل ہو۔

۳۱۶

در مدح حضرت شاہ صاحب غفران پناہ

ای صدرنشین کشورِ دل　　شاہ درویش و پیرِ کامل[1]
فریاد رسی چو بہرِ خدام　　اندر یک دم ہزار منزل
بہر امدادِ این محقر　　بر بند ز لطف خویش محمل
وز خادمِ خویش عفو تقصیر　　فرمائی و نمائی حل مشکل[2]
یعنی بدہان[3] ز درگہ حق　　با خورد و کلان شفای کامل
ایستادہ بر آستانۂ تو　　ہر لحظہ منور است سائل
شاہا ز تو بہرِ صحتِ تن
با خاطر جمع و خیر عاجل

۳۱۷

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۱۵۰ —— ۲۳۔ ماہ ذی الحجہ سنہ ۱۲۶۲ ھجری)

بشبیر ای خداوندم ز افضال　　نظر فرما برین فرسودہ احوال
کہ تو علام غیبی[4] و دل آگاہ　　چہ شد گر حال دل گفتم باجمال[5]
ز بہرِ بندہ خود امروز فرما　　شہ مشکل کشا را حل اشکال

---

[1] ع شاہ درویش پیر کامل نسخہ خطی الف ۲،
[2] ع۔ فرما و نمائی حل مشکل 〃 〃 ۲،
[3] متصدی المتعدی از دادن
[4] تلمیح بہ :۔ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ ۔ نیز وَيَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ ط وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ (سیپارہ ۲۸۔ سورہ التغابن آیت ۴)
[5] اختصار

دگر خواہم کہ تو ما را کُنی عفو　　ز جرز و مد و نیز اجمال انفال
دگر خواہم کہ تا ما را بگیری　　باعمال و بافعال و باقوال
دگر خواہم کہ ز الواحِ دلِ ما　　ربائی غم و ہم و حزن فی الحال
دگر خواہم کہ قدرم را فزائی　　بنام نیک اندر جاہ و اقبال
دگر خواہم کہ نیکو نام باشم　　بفال نیک و حالِ نیک و خوش فال
دگر خواہم دوام خیر ہر نوع　　ز بہرِ خویش با اولاد و با آل
دگر خواہم منور را بشبیر
چہ نام نیک اندر حال و آمال[1]

۳۱۸ *

حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۴۸　　۱۲۔ صفر المظفر سنہ ۱۲۶۵ ھجری

بنام پاک رسول و بآل پاک رسول　　بنام پاک بتول و بہرِ دو سبط بتول
برای صحت و امن و امان و خیرِ دو کون　　دعای ماست بدرگاہ حق کہ باد قبول
دگر بنام علی ولی ہمی خواہم　　کہ ہیچگاہ نہ مغموم باشم و نہ ملول
دگر بخمسۂ[2] اطہر طلب کنم از حق　　کہ باد مقصد کونین این غلام حصول
دگر ز درگہ حق ہمچنان سوال من است　　کہ دشمنم نبود در جہان مگر مخذول[3]

---

[1] امیدیں، خواہشیں
* شمارہ ۳۱۷ در نسخہ خطی الف وجود ندارد
[2] پنج تن پاک
[3] ذلیل و خوار (اسم مفعول)

دگر به بارگه حق ز بنده این عرض است | که باد حاکم هم و غم از دلم معزول

منوّر است که سأید کنون جبین نیاز

بشکر آنکه دعائیش نموده حق مقبول

۳۱۹

حاشیه نسخه خطی ب صفحه ۱۴۳

پادشاه دو جهانی یا رسولؐ | سرور کون و مکانی یا رسولؐ

شافع انسان و جانی یا رسُول | باعث امن و امانی یا رسُول

چون نگردم گرد کویت روز و شب | کعبه ایمان و جانی یا رسُول

بهر امن از شرّ گرگان جهان | گلّه ام را کن شبانی یا رسُول

وین منوّر را بهر دو سبط پاک

زود با مقصد رسانی یا رسُول

۳۲۰

تا نخورد ضرب هُوَ[1] قلب[2] بود نام دل | تا نه قناعت کنی[3] پُر نشود جام دل

در قفس تن چرا طائر رُوح آمدی | بیخود و شیدا چنین گر نه بدی دام دل

عقل به پهنانیم گفت عجب نکته[4] | یافتی آرام را گر نشدی[5] رام دل

---

[1] مراد الله هُوَ - یا هُوَ - برای تزکیهٔ نفس.
[2] صنعت ایهام بمعنی دل و ناسره (کهوٹا)
[3] ع تا نقناعت کنی...... نسخهٔ خطی الف صفحه ۷
[4] نکته ای
[5] صنعت تجنیس زائد و ناقص.

هست بدنیای حسن چونکه بدیدیم نیک | روی خوش و زلف یار صبح[1] دل و شام دل

عقل و خرد فکر و هوش اینهمه در مُلک تن | حکم بجا آورند چون رسد اعلام دل

گرچه دلم را بناز یار پری بُرده بود | یافتم از بخت خوش در برش آرام دل

چون بحرم میروند زائرِ بیتُ الحرم | بر سرِ ما فرض شُد بستن احرامِ دل

یک دل بیچاره و فکرِ معاد و معاش[2] | ساز الهی نکو از کرم انجام دل

عرض منوّر مدام هست بخیر الانام

تا که بود صبح و شام بخش مرا کامِ دل

۳۲۱

دل من بُد ز مُشکلات ملول | بخت من داد ره ببزمِ رسُول

عرض کردم که یا نبی و علی | یا جناب شبر شبیر و بتُول

گرچه من پر گناه و بد عملم | ور منم فاسق و ظلوم و جهُول[3]

برگنه های من مبین و به بخش | ای کرمهای تو بمن مبذُول

یعنی از لطف عام خود حل کُن | مُشکلات مرا ز بهرِ بتُول

لِلّٰه الحمد از کمال کرم | عرض این رُو سیاه شد مقبُول

یعنی از پیشگاهِ[4] خمسهٔ پاک | شده دو حرف[5] کافیم محصُول

حرف اوّل ز حیدر و حسنین | حرف آخر هم از رسول و بتُول

---

[1] صنعت لف و نشر مرتّب [2] مجازاً آخرت و دُنیا [3] تلمیح به آیت کریمه: اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ...... اِنَّهٗ کَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا۔ (سیپاره ۲۲ سوره الاحزاب آیت ۷۲)
[4] صدر- بارگاه - دربار [5] دو حرف مراد اول حرف مراد اول حرف حیدر و حسنین که "ح" می باشد و آخر حرف رسول و بتول که "ل" می باشد- مراد "حل"- یعنی حل مشکلها-

یعنی از بهر حلِّ مشکلها | همچو کُن[1] یافتم دو حرف اُصول
من چه گویم ز عین تاثیرش | بود اسناد آن ورای عقول

مشکل هر دو کون را دو کلید
بس بود این دو حرف شانِ نزول

۳۲۲

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۱۴۵)

دی بمحراب کج ابرو نیتو خال | شامگاهان بانگ میزد چون بلال[2]
که ای محبّان حسین ابن علی | خوش بیائید و ببینید این هلال
کز برای ما محبّان بوده است | نیک فال و نیک حال و نیک فال
خواهد اکنون مادح شبیر پاک | بر هلال خیر، خیر جان و مال
با همه اهل و عیال خویشتن | با همه اولاد خویش و جمله آل
حالیا مداح شاه کربلا | بر اُمید ربّ پاک ذو الجلال
با کمال عجز میدارد دگر | حرمت آل محمّد این سوال
یا الٰهی چونکه فضلِ عام تو | فائق از عقل و قیاس است و خیال
ده هنوز را ز لطف خود شرف | با همه احباب و اعدا را وبال

---

[1] تلمیح بہ آیت کریمہ: اَنْ یَّقُوْلَ لَہٗ کُنْ فَیَکُوْنَ - (سیپارہ و مالی ۲۳ - سورۂ یٰسین آیت ۸۲)
[2] جناب رسول مقبول صلعم کے مؤذن جو حبشی نژاد تھے - ابتدا میں حضرت ابوبکر صدیق کے غلام تھے - عوام مکہ میں سابقون الاولون میں سے ہیں -

همچنان ده راحتِ او را ثبات
همچنان ده رنج[1] و دردش را زوال

۳۲۳

دین احمد که بود بدر کمال | یافت نورش چو در محاق[2] زوال
ذات پاکت ز نور مصطفوی | کرده پیدا خدای جلّ جلال
خوش فرستادت ای شه کونین | بهر احیای دین زهی اقبال
منتظر زان برای آمدنت | ایستادند بهرِ استقبال
اولیا انبیا و جمله رسل | همه اقطاب[3] و جملهٔ ابدال[4]
وز پی مقدمت همه گویان | تا بیائی شها باستعجال
محی دین محمّدی زود آی | مرحبا مرحبا تعال تعال
تا رسیده و زنده کردی دین | وه چه این قدر تست و جاه و جلال
نه هلالی که باشدش ز کمال | کاهش نور باز عاید حال
بل هلالی که تا ابد نورش | تا ابد و نبودش محاق و زوال
یا ربّ این ماهِ نو مبارک باد | مومنان را بخیر حال و مآل
خاصتهً بخش ما غلامان را | صحت و خیر و عزّت و اقبال

---

[1] ع: همچنان ده رنج دردش را وبال. نسخهٔ خطی الف ص ۶۹ (سہو کاتب)
[2] چاند کا گھٹنا - آخری تین راتیں جن میں چاند نظر نہیں آتا -
[3] وہ ولی جسے خدا کی طرف سے کسی خطے کا انتظام سپرد ہو -
[4] وہ ستر اولیا جن میں سے چالیس ملک شام اور تیس بقیہ دُنیا میں رہتے ہیں - ایک کی موت پر دُوسرا اُس کا قائم مقام بن جاتا ہے -

زیبد اکنون که اندکی گویم — من بوصفِ شه عدیم مثال
عشقباز ترا ز بازیٔ چرخ — که بود خوف بُرد[1] و مات و خلال
نان خور چرخ دارد از خوانت — هست فیاضیت برین نان[2] دال
درگهت را کنم چه عجز و نیاز — دشمنت را کنم چه ضرب نعال
هست جُمله کلام من مدحت — من ندانم ز بحث خط و ز خال
صرف اوقاتِ ما چو در مدح است — ای خوشا روز ما و خوش مه و سال
غنچه را گل کند چنانچه صبا — در گلستان چو میوزد فی الحال
همچنان غنچهٔ دلم یا غوث — بشگفد چون وزید بادِ شمال[3]
مُرغ طبعم ز یُمن گفتن مدح — گشت شهبازِ خلد هان فی الحال
جبه سایم بدرگهت یا پیر — الامان خواهم از وبا و وبال
امن و ایمان دهانیم ز خدا — ای فدای تو جان و مال و منال
لِلّٰہِ الحمد شُد منادیٔ خیر — که نماند دگر وبا و ملال
خلق[4] حق را درو امان باشد — مشرق و مغرب و جنوب و شمال
نور دیم چو گفتهٔ اکنون — گفتن مدح تو زهی اقبال[5]
میفرستم شها درود و سلام — جد پاک ترا بصحب و بآل

[1] بُرد۔ شطرنج کی بازی اس طرح مات کرنا کہ شاہ کے سوا تمام مہرے مارے جائیں "مات" شطرنج میں شہ کا قید ہوجانا [2] صنعت ایہام
[3] شمال کی جانب سے آنے والی ہوا۔ بہار میں فرحت فزا مگر سردیوں میں سخت سرد "سوز"
[4] ع۔ خلق حق را و در امان باشد۔ اشتباہ کاتب ہے۔
[5] نور ایمان نمایم از تو سوال۔ نسخہ خطی الف ص ۷۹۔

کلبهٔ[1] مظلم منوّر کرد
گفتن مدح تو زهی اقبال

۳۲۴

غرهٔ محرم الحرام ۱۲۹۷ھ ہجری

سلام ماست بآن سیّد شهید قتیل — که بهرِ بخشش عصات ضامن است و کفیل
شهنشهی که بفریاد میرسد یکسان — برای حافی[2] و ماشی[3] و بهر راکب فیل[4]
جناب حضرت شبیر ابن بنت نبی — که داد تن برضای خدای ربِّ جلیل
سزد غبار درش از برای نور و ضیا — بجای سرمه ملایک کشند گر با میل
مناسب است کنونم بیان آنچه گذشت — بر اهل بیت نبی از کثیر جز و قلیل
دریغ و درد که در کربلا نماند کسی — ز اهلِ بیت نبی هان مگر عباد علیل[5]

منوّر است که خواهد کنون ز بعد سلام
حصول مقصد کونین خویش با تعجیل

۳۲۵

وصف روی تو ای بدیع جمال — فائق است از قیاس و وهم و خیال
پر ز شور جمال تست امروز — مشرق و مغرب و جنوب و شمال

[1] تیرہ و تاریک جھونپڑی۔
[2] [3] [4] حافی بمعنی برہنہ پا۔ ماشی بمعنی پیادہ رو۔ راکب فیل یعنی سوار فیل
[5] امام زین العابدینؑ جو ایام سانحۂ کربلا میں بیمار تھے۔

رُخ تو بدر و زُلف تو شب قدر   عارضت مهر و ابرویت چه هلال[1]

پس بگویم برین که پیدا نیست   دیگری چون تو ای عدیم مثال

از پیٔ حلّ مشکل کونین   بجنابت هجوم اہلِ کمال

از اشتیاقت منوّرِ مسکین   عرض دارد کنون مناسب حال

بمدد یا شبیر ابن علی

مرحبا مرحبا تعال تعال

۳۲۶

هلال مطلع عصمت بود جناب بتولؓ   نسیم گلشن عفت بود خطاب بتُولؓ

بود عنایت حق در رضای آل نبی   چنانچه قهر الٰهی است در عتاب بتول

ز خون بهای حسینؓ از سوال حق باشد   بحشر بخشش اُمت بود جواب بتول

نوشت کاتب قدرت چه نیک تفسیری   فقط ز آیت تطهیر در کتاب بتول

کند بروح شریفش کنون هزار سلام

منوّر یکه بود ذرّه ز آفتابِ بتول[2]

*

[1] ابرویت چو هلال - حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۶۹

[2] ع : منوّر که بود ذرّه - نسخهٔ خطی ب ص ۱۴۵ (اشتباه کاتب)

ردیف المیم (م)

۳۲۷

(حاشیه نسخهٔ خطی ب صفحه ۱۶۰)

از جناب تو شها من نه دوامی طلبم   هان مگر صحت و هم خیر و شفا می طلبم

من ازین دهر بنام تو نمیخواهم هیچ   هان بفضلِ تو مگر مهر و وفا می طلبم

از جنابت بحق خویش نخواهم جز فضل   وز برایتو ز خود صدق و صفا می طلبم

و از گلستان جهان از پی خیر عالم   قمع بیخ شجر جور و جفا می طلبم

از برای خود و اخوانِ شریفم[1] بدو چشم   من ز خاک در تو نُور و ضیا می طلبم

من نخواهم که غمِ دهر به بینم دیگر   وین دعا من بشه کرب بلا می طلبم

امن و ایمان و امان بهر **منوّر** اکنون

من ز درگاهِ تو از رُوی دعا می طلبم

[1] مراد از فقیر سید عزیزالدّین برادر بزرگ شاعر و وزیر خارجه مهاراجه رنجیت سنگه -

۳۲۸

از راهِ خاکساری[1] هرچند زیر پائیم   از یُمن پای احمد[2] خاکیم و رهنمائیم
ما زمرهٔ فقیران زانجا بخاکساری   همچون غبار گردون گردیم و بر سمائیم
شاهان چو بردر او گردند چون گدایان   مایان گدای بابش شاهیم و گر گدائیم[3]
بینندگانِ ظاهر از حالِ ما چه دانند   کشتی بکف چو دریا درویش و پادشائیم
ما عاجزان نداریم آئین تلخ گفتن   گوئیم در تلخی خوش تلخ چون دوائیم
آلوده دامنِ ماست هرچند در معاصی   لیکن اگر به بخشی ما جمله پارسائیم[4]
گوید گدا **منوّر** با اهل و هم عیالش   یا اهلِ بیت احمد ما بندهٔ شمائیم

خواهیم که تا بمحشر در سایهٔ لوایت[5]
باشیم و خوش بگوئیم در سایهٔ همائیم[6]

۳۲۹

(۱۹- رجب المرجب ۱۳۵۱ سنه هجری)

ای دل بیا بصحبت گل ذوق مُل کنیم   یعنی بذوق شاه تماشای گل کنیم[7]
چون باخبر ز حالِ محبانِ خود علی است   من بهر دردِ خویش چرا شور و غُل کنیم

---

[1] ع خاکیم گرچه در اصل لیکن چو نقش پائیم - نسخهٔ خطی الف ص ۴،
[2] ع از یُمن نقش پایت ...... حاشیه همان نسخه ب (پاورقی)
[3] شاهیم گر گدائیم - نسخهٔ خطی الف ص ۴، (واؤ ندارد)
[4] ع لیکن ز فیض عفوت ما جمله پارسائیم (حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۴، (خود تصحیح نموده)
[5] بمعنی پرچم
[6] ایک مبارک فال، کم آزار- استخوان خوار جانور- کہتے ہیں جس کے سر پر سے گذر جائے وہ صاحب اقبال ہو جاتا ہے۔
[7] ع ای گل بتو خرسندم که تو بوی کسی داری۔

مشکل کشا چو هست کفیلم بهر دو کون   تفویض کارهاش من از جزو کُل کنم[1]
چون حلّ مشکلات دو عالم کند نبی   من عرض حال خویش بختم الرُّسل کنم
در راه آخرت اگر ابلیس رهزن است   عزم بیست اقتدا[2] چو بهادی السُّبل کنم[3]
چون ذکر لا اِلٰه[4] بود ذوق بخش من   من وجد کی ببربط و صوتِ دهل کنم

بهر امان و امن **منوّر** ز درد و غم
هر چار سو حصار ز هر چار قُل[5] کنم

۳۳۰

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۱۶۶)

ای قدومت باعثِ آبادیٔ کاشانه ام   ورود نامت راحت افزای دل دیوانه ام
آرزو دارم ز بهرِ مقدمت در بزم عیش   تا که باشد جام مهر و ماه بود پیمانه ام[6]
کلبهٔ احزان ما را خانهٔ شادی نمود   شکر لله از قدوم خویشتن جانانه ام
گردنم از بار منّتهای خویشان خوش رهاند   همچنان آزاد کرد از منّت بیگانه ام
یا الٰهی از می ذوق علی آباد دار   ساغر و پیمانه و مینا و هم میخانه ام[7]
ما محبّان علی را بهر ورد صبح و شام   یکصد و ده دانه زیبد سبحه در دانه ام[8]

---

[1] از جزو و کل کنم - حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۳، [2] پیروی [3] دانائے هر راه۔
[4] مراد ورد کلمهٔ طیّب [5] تلمیح به: ۱ قُلْ یَا اَیُّهَا الْکٰفِرُوْنَ - ۲ قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ۳ قُلْ اَعُوْذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ
۴ قُلْ اَعُوْذُ بِرَبِّ النَّاسِ (قرآن حکیم، سیپاره ۳۰- آخری رکوع)
[6] ع تا که باشد مهر و جام مه بود پیمانه ام (حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۱۶۶)
[7] ع ساغر و مینا و پیمانه و هم میخانه ام (حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۵)
[8] چونکه اعداد "علی" از روی حروف ابجد صد و ده است - (ع-۷۰)(ل-۳۰)(ی-۱۰) = ۱۱۰- لهٰذا تسبیح صد و ده دانه۔

وز تو میخواہد منوّر یا علی لُطف اعم
که از عنایاتت بود آبادیٔ این خانه ام

۳۳۱

بظاہر گرچہ از درگاہ دُورم بحمد اللہ ز جان کلب[1] حضوُرم
شہنشاہا من از فقدان طاعت نگویم لائق حور و قصورم
بامدادت ولیکن چشم من است بنزع و گور اندر نفخ صورم
زمین بندگیٔ شاہ بغداد شرف بر شیر دارم گرچہ مورم
کنون از پرتو انوارِ مہرت
ز سر تا پا منوّر خوش بنورم

۳۳۲

چو افضال عمیمت رانگہ کردم نگہ کردم بامید کرمہاییت گنہ کردم گنہ کردم
گناہ شام رافرصت ندادم تا پگہ ہرگز گناہ صبحگاہی را پگہ کردم پگہ کردم
خطا کردم نہ در جرم و معاصی تا توانستم بہر عیبی کہ دانستم ہمہ کردم ہمہ کردم
دریغا زادِ راہ نہ اندوختم از بہر خود چیزی دگر اندوختم چیزی تبہ کردم تبہ کردم
ملک چون نامۂ اعمال من خوانند حیرانم کہ از مشق گناہانش سیہ کردم سیہ کردم
پیٔ امن از معارک بہرِ خود یا سیّد الشہداؑ ز عکس موی گیسویت[2] زرہ کردم زرہ کردم

---

[1] سگ حضوری
[2] ع ز عکس حلقۂ زلفت زرہ ...... حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۸۷۔

باکسیر نگاہ حضرت شبیر بن حیدرؓ
زر قلب منوّر را صرہ کردم صرہ کردم[1]

۳۳۳

مریدم بل غُلام پادشاہم غلط گفتم سگ آن بارگاہم
خطا کردم نہ سگ بل پای سگہاش بود در ہر دو عالم سجدہ گاہم
اگر من عاصیم ور مجُرم و بد وگر من فاسقم یا پُر گناہم
تو خود فرمودی الفاجر انا لہ[2] توئی ملجا و ماوا و پناہم
بنام احمد و شبیر و شبر بنام حیدر خیر النسا ہم
منوّر عرض میدارد بدرگاہ
شہنشاہا توئی جای پناہم

۳۳۴

زمام خویشتن دادم بدست شاہ جیلانی بدست شاہ جیلانی زمامِ خویشتن دادم
بلطف خویش کن شادم مرا یا غوث صمدانی مرا یا غوث صمدانی بلطف خویش کن شادم
ز محنت ہا کُن آزادم مرا یا قطب ربّانی مرا یا قطب ربّانی ز محنتہا کُن آزادم
بدہ دادم کی بیدادم مرا محبوُب حقّانی مرا محبوُب حقّانی بدہ دادم کہ بیدادم
بدرگاہ تو استادم مدد یا شیرِ یزدانی
مدد یا شیر یزدانی بدرگاہ تو استادم

---

[1] صرہ بابست - (ص)، اشتباہ کاتب - صنعت تضاد - زرنا سرہ - کھوٹا - سرہ - خالص
[2] اشارہ بہ: ارضاہ عنا البار لی والفاجر انا لہ (تعالیٰ رضی اللہ عنہ)

۳۳۵

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۱۵۷)

ز مرغزار دلم کرد رم چو آہوی غم — بہ گرگ رنج و بروباہ فکر و شیر الم
ہزار شکر ازین بندہ مرا است کہ اوست — خدای ارض و سما و خدای لوح و قلم
کریم و اکرم و آمرزگار و راحم خلق — شفیق و مشفق و حاجت روا و دافع ہم
کہ لطف اوست مرا صبح و شام یار و رفیق — کہ فضل اوست بصبح و مسا مرا ہمدم

منوّر است کہ اکنون بیُمن آل نبی
ثنا در است بہ بحرِ عطا و جوُد و کرم

۳۳۶

شہسوارا ترا ہزار سلام — چو بہر نقش گام میگویم
دہن خویشتن بعطر و گلاب — زان بہر صبح و شام می شویم
ز ابر لطفت بہ مزرعِ عقبیٰ — چون بحسب مرام می رویم
مئ ذوق محمدؐ عربی — بخدا من ز جام می جویم
از رُخ حورِ عین[1] بقصرِ نعیم[2] — زلفِ خوشبو ببام می بویم

از منوّر بسیّد الشہداء
تا رسانم پیام می پویم

---

[1] حوران سیاہ چشم
[2] مراد جنّت النّعیم (اسم یکی از ہشت بہشت)

۳۳۷

عاقلم ہرچند[1] در دیوانہ ام — ہوشیارم من وگر مستانہ ام
چون گرفتم شاہ مردان پیر خویش — آفرین بر ہمّت مردانہ ام
بیعتم چون بر ید شاہ علی است — میسزد ہر دو جہان بیعانہ ام
ای بجمعِ اولیاء روشن چو شمع — من ہم اندر عشق تو پروانہ ام
ور تو باشی حامیم اندر دو کون — در دو عالم ہیچگی پروانہ ام
از قدوم خود کنون یا بوتراب — کن منوّر از کرم کاشانہ ام

وز عنایت ہای بی پایان خویش
ساقیا در حشر دِہ پیمانہ ام

۳۳۸[2]

(حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۸۰)

گوش دل من چون ببانگ جرسی میدارم — من نہ امید ز اخلاص کسی میدارم
سیّدا من چو غلام توام از روز ازل — زان ز الطافِ تو اُمید بسی میدارم
شہسوارا چہ عجب گر گذری از رہِ من — کہ بپابوسئ تو من ہوسی میدارم
چہ شگفت است کنی پاک گرای غیث کرم — در بر خویش کہ رخت نجسی میدارم

زِندہ دل چون نزیم ہمچو منوّر بجہان
چونکہ شبیر مسیحا نفسی[3] میدارم

---

[1] "در دیوانہ ام" حاشیۂ نسخۂ خطی الف ص ۵، [2] غزل شمارہ ۳۳۶ نسخۂ خطی ب میں نہیں [3] دم عیسیٰ جس سے مردہ زندہ ہوجاتے تھے۔

۳۳۹

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۵۴)

ما دست گرفتۂ شبیریم   او شاه انست و ما فقیریم
زان از دل و جان بهر شب و روز   هر حکم کز وست می پذیریم
خاکیم چو از ازل براهش   خوش سرمۂ چشم هر امیریم
گردیم غبار ازان به تعظیم   تا دامن او بدست گیریم

وز مهر **منوّرش** بکونین
تابنده تر از مه منیریم

۳۴۰

من اگر بی حجاب می آیم   یا من اندر نقاب می آیم
ز آه سوزان و فکرِ جرم کثیر   با دلِ چون کباب می آیم
بارِ عصیان و جرم بر سر و دوش   با دو چشم پر آب می آیم
بر لب بحر فیض جاریٔ تو   تشنه ام بهر آب می آیم
چون ز آنِ تو ام بپوش و مپرس   من اگر مستِ خواب می آیم
بر سر حوض[1] کوثرت در حشر   بهرِ جامِ شراب می آیم
همچو سایه دوان بدنبالت   الکرم گو شتاب می آیم
از برای گذارشِ احوال   بنده ام در رکاب می آیم

---

[1] بہشت کی ایک نہر کا نام

از پیٔ حلّ مشکلِ کونین   بامید جناب می آیم
الغرض بهر عفو تقصیرات   بر در بوتراب[1] می آیم
ناگهان گفت هاتفم[2] اینجا   باش تا من شتاب می آیم
پیٔ البشارت ای محبّ علی   از برای ثواب می آیم
چون رسیدی بر آستان علی   بجواب صواب می آیم
بل دهم مژده ات مبارک باد   که پیٔ فتحباب می آیم
پس بگو حالیا بقوّتِ بخت   از درش کامیاب می آیم
بعنایاتِ حیدرِ[3] کرّار   ناصر و فتحیاب می آیم
شکر لله بزور شاه علی   خصم را پنجه تاب می آیم
بخدا چونکه من بروز حساب   همره بوتراب می آیم
غم ندارم ز پرسش اعمال   که چو مد در حساب می آیم

ز آفتابش **منوّر** اندر حشر
همچو مه نور یاب می آیم

۳۴۱

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۵۶)

منکه در بی هنری فرد زمانم چکنم   فاسق و فاجر و بدکار جهانم چکنم

---

[1] حضرت علیؓ کا لقب
[2] فرشتۂ غیب
[3] دشمن پر متواتر حملے کرنیوالا ۔ مراد حضرت علی
[4] صنعت ایہام ۔ مد سے یہاں مراد وہ خط جو حساب کی کسی رقم پر کھینچا جاتا ہے۔

غیرِ فضلت چو مرا چارهٔ کارم نبود   مددی گر نکنی سرّ و عیانم چکنم
سود و بهبود خود از لطف تو دیدم ورنه   چونکه من بیخبر از سُود و زیانم چکنم
حالیا بهرِ شفاعت ز خدا گر[1] بخدای   الغیاث احمد مختار نخوانم چکنم
یا رسولِ عربی از پیٔ دفعِ غم و ہم   المدد گر نبود ورد زبانم چکنم
وصف[2] روئیت چه نمایم که خوش از مہر و مہ است   ور بود قدّ تو بالا ز بیانم چکنم
چونکه خوش معرض مداح **منوّر** در تست
عرض خود گر بحضورت نرسانم چکنم

۳۴۲

من همیخواہم که بلیسر[3] پا به قطع ره کنم   رخت گل را کز صبا وگشت بازش ته کنم
وین دل خود را که بینم بدتر از سنگ سیاه   از نگاه[4] مہر مہر آل احمد مه کنم
آرزو دارم دگر شاہا که چون قبله‌نما[5]   سوی کویت رہنمائی بهر ہر گم ره کنم
وز ره عجز و نیاز خویشتن با صد خشوع   بندگی و کورنش[6] اندر حضرت آنشه کنم
کان **منوّر** را شه است نورِ چشم حیدر است
شاه شبیر است نامش خلق را آگاه کنم

---

[1] گر بخدا" حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۴،
[2] ع وصف روُیتو چه سازم...... حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۴،
[3] مرادٌ بی سروپا"
[4] صنعت ایہام
[5] قطب نما کی طرز کا ایک آلہ جس میں سُوئی کا رُخ شمال کی بجائے مغرب و کعبہ کی طرف رہتا ہے۔
[6] ادب سے جُھک کر سلام بجالانا۔

۳۴۳

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۱۶۴)

من همیگویمت که یارِ توام   بنده ام لیک دوستدارِ توام
شرِ فهم ثابت است بر ریحان[1]   چونکه خاشاکِ این دیارِ توام
خوش نشاط دو کون لطف نمود   بادهٔ جامِ زرنگارِ توام
شکر للّٰه ز مصحف روئیت[2]   تائی صفحهٔ عذار توام
میزنم بانگ حیدری که شہا   جرس اشترِ قطارِ توام
یا شه بوتراب من ز ازل   بالیقین چونکه خاکسارِ توام
از پی دشمنم بر ریشش   ناظرِ ضرب ذوالفقار[3] توام
یا علی وین دلم **منوّر** کن
همچو مه چونکه داغدار توام

۳۴۴

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۸۱)

هشیارم وگر وگرچه مستم   گر ناکسم وگر کستم[4]
هان خنده مکن بفکرِ پستم   ہر چند که بار جُرم بستم
من نیکم اگر وگر بدستم   دامان نبی است خوش بدستم

---

[1] گیاہ خُوشبودار - ناز بو - گلاب کے سوا ہر قسم کے پھُول۔ [2] مثل صحیفهٔ آسمانی
[3] حضرت علی کی تلوار کا نام
[4] مراد اگر کس ہستم

از رنج و عذاب دهر رستم
بر بستر بیغمی نشستم
مداح نبی چو از الستم[1]
در دهر ازان منوّر استم

۳۴۵

یا کریم ابن الکریم، ابن الکریم، ابن الکریم
من چه گویم وصف تو داند خداوند علیم

شاه جیلان، پیر پیرانی و پیر دستگیر
ساتر العیب غلامانی و شافیٔ سقیم[2]

سرور کون و مکانی و شهِ هر دو جهان
واهب[3] امن و امانی صاحب لطفِ عمیم

مالک ملک کراماتی و محبوبِ خدا
مُرشد و هادی و رهبر صاحبِ خلق عظیم[4]

حضرت محبوب سبحان پور شاهِ مرتضیٰ
نُورِ عینین بتول و سیّد محی الرمیم[5]

دستگیر بیکسان و پرده پوش عاصیان
شافع روز جزا و بر سرِ کوثر قسیم[6]

عرض میدارد منوّر بندۂ درگاه تو
اکرم اکرم یاکریم و ارحم ارحم یارحیم



[1] روز آفرینش کائنات ـ ضمناً اشاره به میثاق است اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ، قَالُوْا بَلٰی
[2] شفا دهندۂ بیمار۔
[3] بخشنده
[4] تلمیح به آیه کریمه: وَ اِنَّکَ لَعَلٰی خُلُقٍ عَظِیْمٍ۔ تبرک الذی: سیپاره ۲۹ : سورہ القلم۔ آیت شماره ۲
[5] احیاء کنندۂ استخوان های بوسیده
[6] حوض کوثر پہ تقسیم کرنے والا۔

ردیف النُون (ن)

۳۴۶

الا[1] یا ایها العاصی استغفر من العصیان
که با یک توبه بخشد جرم صدها سال را سبحان

کریم[2] اکرم آمرزگار ساتر غافر
خدای ارحم از اُمّ و اب و جد و عم و اخوان

شفیق و مشفق و حاجت روای ارحم مطلق
قدیری قادرِ پروردگار صاحب دیوان

نصیر ناصر رزّاق هر ذی رُوح در عالم
علیم و عالم و دانای غیب ایزدِ منّان

منوّر غم مخور از سیلِ بحر جرم خود هرگز
که حبّ اہلِ بیتت کشتی است و آل کشتیبان

۳۴۷[3]

(نسخهٔ خطی ب صفحه ۱۷۸)

ای بدنیا و دین مرا مامن[4]
وی شفاعت کُن بمن آمن

ای[5] کفیل امور ما بدو کون
وی بهر دو جهان مرا ضامن

[1] خبردار ای گنهگار از گناهان خویش تائب شو
[2] ع کریم و اکرم و آمرزگار و ساتر و غافر۔ نسخهٔ خطی الف ص ۸۲ [3] شماره ۳۴۵ نسخهٔ خطی الف میں موجود نہیں [4] جای امن [5] ع: ای کفیل امور من .... در حاشیه بجای "ما" من است

نسبت نیکیم چو پیش بدیست   همچو یک حبه[1] با هزاران[2] من
خوش گرفتم ازان ز بهرِ نجات   آل پاک ترا شها دامن
گوید اکنون **منوّرت** که شها
نگذاری گهی مرا بامن

۳۴۸

ای برخت دیدنم نمود فزاید بعین   سجدهٔ درگاه تو بر سر ما فرض عین
از پیٔ وصف جناب شسته کنم باگلاب   کام و زبان و دهن هر دو لب نورتین
بهرِ محبانِ خویش خوش بمدد میرسی   ای شه دُنیا و دین هیچ نه شک است و شین[3]
چون کرم از حد فزون از تو برین بنده است   شکر عنایات تو هست برین بنده دین[4]
زینت اقبال ده قول مرا در دو کون   مسندِ ارشاد را ای ز تو زیب است و زین
می سزدِ اکنون سلام بر تو ز من صبح و شام   ای اخ خیر الانام[5] والد شاهِ حسین رض
شاه علی چون توئی قطب[6] سپهر کرم   شاه شبیر و شبر هست ترا فرقدین[7]
فسق و فجور مرا گرچه حد و حصر نیست   از ره لطف و کرم بخش مرا با حُسین

[1] حبه بمعنی دانه، رتّی [2] "من" نزد اطبا وزن ۲ رطل - "من" در پاک و هند چالیس سیر - "من" ایرانی:- دو گندم = ۱ نخود - ۴ نخود = ۱ مثقال - ۱۶ مثقال = ۱ سیر - ۴۰ سیر - ۱ من = ۱۰۰ من = ۱ خروار،
[3] شکست و شین که درست نظر نمی آید - نسخه خطی ب
[4] وہ قرض جس کے ادا کرنے کا وقت اور مدت مقرر ہو۔
[5] برادر پیغمبر، مراد حضرت علی رض
[6] انتہائی شمال کا وہ ستارہ جو ہر وقت اور ہمیشہ ایک مقام پر دکھائی دیتا ہے اور اپنی جگہ سے ذرہ بھر نہیں ہلتا۔ نیز وہ ولی جسے ولایت سپرد ہو
[7] فرقدین وہ دو ستارے جو قطب ستارہ کے گرد گھومتے ہیں اور اُس سے بہت کم فاصلہ پر ہیں۔ یہ بھی قطب کی مانند کبھی آنکھ سے اوجھل نہیں ہوتے، صرف گردش کرنے میں کبھی قطب ستارہ کے اوپر ہوتے ہیں اور کبھی نیچے۔

ساز **منوّر** ز لُطف دیدهٔ مداح را
پُرس نه از روئ فضل کیف و کم وضع واین

۳۴۹

ای بروی تو جهان مفتون   گیسویت لیلی و عالم مجنون
مهر و مه شد خجل از حسن رخت   دید بی پرده رُخ خوب تو چون
بی ادب شد بچنین ذات تو آه   وای بر فکر یزید ملعون
مادر دهر نزاید مثلت   دیگری را بدهور و بقرون[1]
خاک راه تو بجاروب هوا   چرخ گیرد ز پیٔ کحل عیون[2]
بامید کرم عام تو من   عرضدارم بجنابت اکنون
دامن آلوده رسیدم بدرت   طرفه تر اینکه ندارم صابُون
از تو خواهم که شوی از رہ لُطف   سوی دریای کرم راه نمون
از تو خواهم که دلم داری شاد   هیچگه تا که نباشم محزون
از تو خواهم که نه بینم همه عُمر   هیچگه درد درُون رنج برون
از تو خواهم که بگردت گردم   در طواف تو بسانِ گردون
از تو خواهم که بمحشر باشم   سرخرو پیش خدای بیچون
از تو خواهم که بوصفت باشم   در دو عالم ز بلیّات مصون
سرورا پادشها کُن ز کرم   عرض عاصی باجابت مقرون[3]

[1] جمع دهر و قرن [2] سرمهٔ چشم [3] عرض این عاصی پر معاصی را قبول فرما۔

یک نگاهی بمنوّر کن لطف
ای جنابت بکرامت مشحون[۱]

۳۵۰

ای خالق دو کون نہ دو حرف لفظ کُن[۲] — کن ستر عیب ما و بعیبم نظر مکن
نومیدیم ز عفو و عذابم بمعصیت — ما را نمی سزد بتو کرمی سزد بکن
ہر نعمتی کہ ہست بنزدم عطای تست — کُن لطف ذرّۂ بمن از علم من لّدُن[۳]
چون حل مشکلات دو کونم نمود حق — ای مطرب سپہر براین احتفاظ غن[۴]
ایدل برای امن بکونین از شرور — از بہر ماست حُبِّ علی خوش محبہ جن
اکنون ز ما سلام چو بر شجرۂ نبی است — بر بار و بر شگوفہ و بر برگ و شاخ و بُن

خواہد شفا و خیر منوّر ز حضرتت
یا معطی الشفاء و یا دافع الحزن[۵]

۳۵۱

ای خداوندِ آسمان و زمین — خالق و رازق کہین و مہین
دادۂ تست ہر کجا باشد — بخت و اقبال و تاج و تخت و نگین
زیر حکم تو ہست و خواہد بود — گر مکان است و گرچہ ہست مکین

---

۱ بمعنی پُر۔
۲ تلمیح بہ آیت کریمہ:...... اَنْ یَّقُوْلَ لَہٗ کُنْ فَیَکُوْنُ (وما لی۔ سیپارہ ۲۳۔ سورہ یٰسین۔ آیت ۸۲)
۳ لدن بمعنی نزدیک۔ وہ چیز یا علم جو اللہ تعالی اپنے پاس سے محض اپنے فضل و کرم سے بغیر سیکھنے اور بغیر تلاش اور کوشش کے کسی شخص کو عطا کرے۔ ۴ حظ اٹھانا
۵ عطا کنندہ شفا و دفع کنندۂ غم و ملال۔

زیر حکمت روانست کرسی و عرش — سبعہ سیارہ[۱] ہم بچرخ برین
با کمر بند کہکشان گردد — فلک پیر ہم بچرخ خمین
بر سرش زان بہ یُمن بندگیت — کُلہ کج بطرۂ پروین[۲]

عرض دارد منوّرت بہ نیاز
بہر عفو گنہ بمحی الدّین[۳]

۳۵۲[۴]

ای خداوند کریم اکرم سرّ و عیان — وی شفیق و مشفق و حاجت روای و مہربان
دستگیرِ عاجزان و تکیہ گاہ بیکسان — وی توانا و توانای[۵] دہ ہر ناتوان
در ہجوم فیلہا در چارۂ[۶] مورِ ضعیف — او فتادہ[۷] باشد و داری نگاہش در امان
از تو می آید فقط ورنہ کجا آید ز غیر — اینچنین امری کہ خارج از قیاس است و گمان
یا الٰہ العالمینا غافر الذنبا شہا — پادشاہا قادرا دانای ہر سرّ و عیان
یعنی این بیدستگاہ کمتر از مورِ ضعیف — در امان خویش داشتی از انقلاب زمان

ہمچنان خواہد منوّر حال و آئندہ مدام
حفظ و حصن و حرز و خیر و امن از شرّ زمان

---

۱ سات مشہور سیارے: مہر و ماہ و زحل و مشتری و کیوان و زہرہ و مریخ
۲ ثریا۔ سات سہیلیوں کا جھمکا
۳ احیا کنندۂ دین مراد شیخ عبدالقادر جیلانی رح
۴ شمارہ ۳۵۲ در نسخہ خطی الف وجود ندارد۔
۵ نسخہ خطی ب وی توانای و توانائی دہ...... دارد۔ اشتباہ کاتب است
۶ مراد چہار راہ۔ چوک
۷ اشتباہ در اصطلاح۔ از افتادن

۳۵۳

ای خدای ساتر اعمالهای زشت من　　از کرم سیراب کردی مزرع من کشتِ من
سنبل و ریحان و مهر و مه نمودی از نگاه　　خارِ ما خاشاکِ ما و سنگ ما و خشتِ من
پس سزد سبع سیاره[1] کهکشان قوس قزح　　سنگهای وزن ما و درعه[2] و بالشتِ من
ورنه همچو بوریا بافیست احوالم که گفت　　من که و کارم چه و چه تار و د پود و رشت من[3]

عرض میدارد **منوّر** در جنابت ای اِلٰه
تا نپرسی روز محشر خوب ما و زشتِ من

۳۵۴

در مناجات و نعت

ای دل از بسیاری عصیان مشو نومید هان　　کز عنایات خداوند کریم دو جهان
کشتیٔ ما را بطوفان قیامت بیگمان　　دامن آل رسول پاک باشد بادبان
زیبد اکنون موجب امکان خود باصد ادب　　گفتن چیزی بنعت سیّد لولاک شان[4]
زان بشمایم صندل و کافور با مشک و گلاب　　تا مکرر شست و شو سازم بدان کام و دهان
بعد ازان گویم که ای شاهنشه دنیا و دین　　وی کفیل یوم محشر شافع انسان و جان
مالک تخت نبوّت صاحب جود و کرم　　باعث ایجاد عالم[5] مفخر کون و مکان

[1] رجوع به اشاره ۱ نظم شماره ۳۵۰　　[2] بمعنی گدھا پنے کا آلہ
[3] تانا بانا دھاگا، کاتا ھوا　　[4] رجوع کنید به اشاره ۲ نظم شماره ۱۶
[5] تلمیح به حدیث شریف: لَوْلَا مُحَمَّدٌ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ مَا خَلَقْتُ الدُّنْیَا وَالْاٰخِرَةَ وَلَا السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ وَلَا الْعَرْشَ وَلَا الْکُرْسِیَّ وَلَا اللَّوْحَ وَلَا الْقَلَمَ وَلَا الْجَنَّةَ وَلَا النَّارَ وَلَوْلَا مُحَمَّدٌ مَا خَلَقْتُکَ یَا اٰدَمُ۔
(شرح تعرف- ج ۲- ص ۴۶)

سرور دنیا و دین سرتاج جمله انبیاء　　پادشاه این و آن شاه زمین و آسمان
جبرئیل اندر رکابت در شب معراج رفت　　چون براق خویش میراندی بسوی[1] آسمان
طرفه تر گویم ازین کز انبیاء و مرسلین　　باوجود همرکابی کس نبودت همعنان

صلهٔ نعت تو میخواهد **منوّر** در دو کون
بخت و دولت حشمت و اقبال و جاه و عزّ و شان

۳۵۵

(۱۰- ماه صفر ۱۲۵۹ هجری)

ای زمین قدمت خاک ره تو[2] بیقین　　سرمهٔ دیدهٔ جن و بشر و حور العین
چون رخت خوش زمه است و در تو خوش زسپهر　　سر نثار است ازان ماه بر آن چرخ برین
نکهت سنبل گیسوی ترا بنده شدند　　صندل و عنبر و کافور گل و نافهٔ چین
نقش پای تو بود سجده گه اهل نظر[3]　　بر درت سجده کنم شام و سحر سوده جبین
دلم آویزه مهر[4] است چو از بهر شبیر　　یا جبین است ازان جای[5] سجع نقش نگین
هیچ غم نیست بلند است اگر کاخ مراد　　چونکه مار است ز حبّ تو عجب حبل متین[6]
چشم دارم ز خداوند کنون خیر دو کون　　به نبی و بعلّی و بشهِ محی الدّین[7]

[1] تلمیح به: سُبْحَانَ الَّذِیْ اَسْرٰی بِعَبْدِهٖ لَیْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَی الْمَسْجِدِ الْاَقْصٰی۔
(سیپاره: ۱۵- سوره بنی اسرائیل آیت ۱)
[2] خاک ره بیقین حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۵۹
[3] برزمینی که نشان کف پای تو بود　　سالها سجدهٔ صاحب نظران خواهد بود
(حافظ)
[4] چون از مهر شبیر- حاشیه نسخه خطی الف ص ۸۹
[5] ع: یا جبین است ازان...... حاشیه نسخه خطی الف ص ۸۹
[6] مضبوط رسی۔
[7] احیاء کنندهٔ دین مراد سیّد عبدالقادر جیلانی رح۔

آنکه مدّاح رسول است و بتول است و علی　　　بنده شبر و شبیر ز جان نور الدّین[1]

کن منوّر بقدرم قدم این خانهٔ چشم

ای شه هر دو جهان زبدهٔ آل یٰسین

۳۵۶

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۱۸۱)

ای شه دُنیا و شاهنشاهِ دین　　　مهر خدّ[2] و ماه روی و مه جبین

نقش نعل پای پاکت بر زمین　　　سجده گاه ماست از رُوی یقین

از نبی و حیدر و زهرای پاک　　　نازنینی ، نازنینی نازنین

شد خجل از نکهت گیسوی تو　　　مشک تاتار و خطا و مشک چین

کن منوّر کلبهٔ تار دِلم

از فروغ پرتوت ای ماهِ دین

۳۵۷

ایکه پیغمبران جمله جهان　　　حسب امر تو جُمله کارکنان

وی مطیع تو جمله جن و پری　　　وحش و طیر و ملائک و انسان

زیر حکم تو نیز حُور و نعیم　　　جنّت و خلد و روضهٔ رضوان[3]

عرش والا و نیز لوح[4] و قلم　　　کرسی و هر چه هست ثبت بر آن

---

[1] اسم خود شاعر　[2] بمعنی رخسار

[3] باغ بهشت که داروغه آن رضوان می باشد۔

[4] مراد لوح محفوظ۔

از بُروج و کواکب و انجم　　　که تمامش مرصع است بدان

نی خطا کرده ام که فرمانش　　　نیست موقوف هر چه گشت بیان

بلکه عرش عظیم ما فیها[1]　　　کرسی و هفت چرخ و ارض و زمان

یک حبابی ز بحر قدرت اوست　　　وصف آن پس چه آورم به بیان

هست لابد که تا کنون گردم　　　معترف با قصور خُود بزبان

پس کنم ختم گفتگو بدعا　　　بهر خیر و برای صحتِ جان

از برای خُود و همه اولاد　　　نیز از بهرِ جُملهٔ اخوان

ای منوّر بهمین ختم ثنا

پرتو نُور بین بسرّ و عیان

۳۵۸

ای ماه مُنیرِ بُرج کونین　　　وی دُرّ یتیم دُرج[2] ثقلین[2]

ای گل رُخ گلشن الٰهی　　　وی صدر نشین تخت حرمین

ای جان جهان و رُوح عالم　　　فخر دارین و جدّ حسنین

روی خوش تست همچو خورشید　　　ای مهر سپهر قاب قوسین[3]

چشم مه و مهر خیره گردد　　　بیند ترا اگر بعینین[4]

---

[1] ع : بلکه عرش عظیم و ما فیها - حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۵۸

[2] دُرج بمعنی ڈبیا - ثقلین مراد هر دو جهان - هر دو گروه جنّ و انس نیز اہل بیت نبوت -

[3] تلمیح به آیت کریمه : قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی - سیپاره ۲۷ - سوره والنجم - آیت شماره ۹ -

[4] هر دو چشم -

شیرین دہنا خجل نمودی　　از کام و زبان خویش شفتین[1]
شیر و عسل و نبات و شکر　　با قند و مویز بی شک و شین
دارد بجناب تو **منوّر**　　خوش چشم ز بہرِ نام سبطین

تا سرمہ کشد بہر دو دیدہ
بخشی اگرش ز خاک نعلین

۳۵۹

ای مہ آسمان و شاہ زمین　　صاحب تخت و بخت و تاج و نگین[2]
تا بپابوس تو شرف یابد　　چرخ گردد بہ پشت کوز ازین[3]
بہ ہمین آرزو مثال فلک　　سرنگون کرسی است و عرش برین
نام تو بودہ است و خواہد بود　　خاتم المرسلین شہا بیقین
ہست بہر تو ہرچہ پیدا شد　　بر سماوات[4] نیز روئی زمین
در رکابت بلیلۃ المعراج[5]　　از پس و پیش و ز یسار و یمین
بہ ہجوم ملائک و ارواح　　بر سماوات و فوق عرش برین
تا رود ہر کسی بپاس ادب　　طَرِّقُوْا[6] صدای روح امین
چشم دارم کہ تا رسی بمدد　　بندہ را وقت نزع و روز پسین[7]

---

[1] ہر دو لب　[2] صنعت مراعات النظیر　[3] خمیدہ پشت
[4] اشارہ بہ غزل شمارہ ۱۶
[5] تلمیح بہ: سُبْحَانَ الَّذِیْ اَسْرٰی بِعَبْدِهٖ لَیْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصٰى۔
(سیپارہ سبحان الذی سورہ بنی اسرائیل آیۃ ۱)
[6] یعنی ہٹ جاؤ - ایک طرف ہو جاؤ - راستہ چھوڑ دو - شاہی سواری کے آگے چوبدار اور نقیب یہ آواز لگاتے ہیں -　[7] دم آخرین حیات۔

از پئ امن از حساب و عذاب　　عرض دارد فقیر **نور الدّین**[1]

باد در نزع و گور و حشر و صراط
دست این بندہ دامن یاسین[2]

۳۶۰[3]

در منقبت

بہر دو چشم مہ و مہر پیرِ چرخ برین　　ندیدہ است و نہ بیند در آسمان و زمین
بفوج ماہ رخان و نجوم پُر انوار　　شہی بروی زمین و مہی بچرخ برین
بشان خاتم پیغمبران شہِ[4] لولاک　　کہ اوست در صدف ہر دو کون دُرِّ ثمین[5]
جناب احمد مختار و سرور کونین　　شفیق و مشفق و رہبر شفیع یوم الدّین[6]
شہنشہی کہ ز حق میدہاند از سر لطف　　سرور و نور بقلب حزین و چشم نمین
بجای نقش کف پای اقدسش از صدق　　کنند سجدہ ملک انس و جان و حور العین[7]
کنون سزد کہ فرستم بروح اقدس او　　بآل پاک و باولاد او بصدق و یقین
بصد نیاز و تضرّع بصد خشوع و خضوع　　درودِ بحد و بیعد بعجز سودہ جبین

منوّر است کہ از بہر عفو تقصیرات
شفاعت تو طلب می کند بیوم الدّین

---

[1] اسم خود شاعر　[2] یکی از اسمائی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم۔
[3] شمارہ ۳۵۸ در نسخہ خطی الف نیست
[4] رجوع بہ اشارہ ۴ غزل شمارہ ۱۶　[5] بمعنی قیمتی موتی -
[6] روز جزا، روز قیامت ۔
[7] حوران سیاہ چشم ۔

۳۶۱

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۷۹)

پادشاه دوسرای یاحسین[ؑ]   مونس و غمخوار مائی یاحسین
محرم سرِّ خدائی یاحسین   محرم اسرار ہای یاحسین
کشتۂ تیغ جفائی یاحسین   شاه دشت کربلائی یاحسین
نور چشم مصطفائی یاحسین   نور باغِ مرتضائی یاحسین
معدنِ جود و سخائی یاحسین   منبعِ لطف و عطائی یاحسین
قبلۂ[1] حاجات ہائی یاحسین   کعبہ حاجت روائی یاحسین
گمرہانرا رہنمائی یاحسین   دستگیر و پیرمائی یاحسین
شافع روز جزائی یاحسین   دافع رنج و عنائی یاحسین
دردِ ما را خوش دوائی یاحسین   رنج ما را خوش شفائی یاحسین
در دو عالم مقتدائی[2] یاحسین   مقتدای[3] مهتدائی یاحسین

از غم و رنج والم در ہر دو کون
ده **منوّر** را رہائی یاحسین

۳۶۲

(۲۰- رمضان المبارک ۱۲۵۵ھ ہجری)

پری پگاه چو رفتم بعزم سیرِ چمن   بنفشه دیدم و نسرین و یاسمین و سمن

---

[1] "قبلۂ حاجات ائی" بہتر- "بظاہر سہو کاتب" [2] وہ پیشوا جس کی اقتدا کی جائے [3] رہبر پیشوائی ہدایت یافتہ-

ہمہ سلام کنان بر نبی و بنت نبی   به بوتراب و جناب حسین و شاه حسن
ز استماع جفای که بر حسین گذشت   بلعنت است سزاوار شمر ذی الجوشن[1]
محبّ آل پیمبر چو والدین منند   ہزار شکر که ارثی بود محبّت من
چو اہل بیت شفاخانۂ محبان است   برای دیده دلا گوئیمت دوای حسن
بکش بدیدۂ خود طوطیائی[2] خاک شفا   که ہر دو چشم تو گردد چو مهر و مه روشن

کنون **منوّر** مسکین ز اہل بیت کرام
نجات و عفو طلب میکند بیومِ زمن[3]

۳۶۳

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۸۲)

تو امیر المومنینی یاحسین[ؑ]   رحمۃ اللعالمینی یاحسین
سرور و سالار دینی یاحسین   حامی شرع مبینی یاحسین
اختر چرخ برینی یاحسین   عروة[4] الوثقیٰ دینی یاحسین
من چگویم وصف ذات پاک تو   که چنانی یا چنینی[5] یاحسین
احمد مختار کان ختم النبی است   خاتمش را تو نگینی یاحسین
وز نبی و حیدر و زہرای پاک   نازنینی[6] نازنینی یاحسین

---

[1] قاتل حضرت امام حسین
[2] "توتیای" - بمعنی سرمہ چشم [3] بمعنی روز جزا، قیامت کا دن
[4] مضبوط دستہ یا محکم دستاویز-
[5] ع : تا چنانی کہ آنچنانی یا چنینی - نسخہ خطی ب ص ۱۸۲ - کہ سراسر سہو کاتب ہے
[6] در نسخہ خطی ب نازنینی نازنینی نازنینی (سہ مرتبہ) کہ باز صریحًا سہو کاتب - نیز یہ شعر تکرار شدہ ہے-

در سرانجام امور هر دو کون　　خوش ممدّ و خوش معینی یاحسین

وز برای عفو جرمم پیشِ حق　　چون تو خوش قلالتینی یاحسین

بهرِ حلّ مشکلاتِ دو جهان　　بنده را تو با دینی یاحسین

از برای ما گنهگاران بحشر　　تو شفیع المذنبینی یاحسین

کُن منوّر کاخ چشم بنده را
کاین مکان را تو مکینی یاحسین[1]

۳۶۴

دی چه خوش گفت عندلیب چمن　　بسر شاخ سرو در گُلشن

بجهان هر کراست نگهت خوش　　که معطر کند مشام زمن

عنبر و مشک و صندل و کافُور　　گل نسرین و یاسمین و سمن

نذر گیسوی[2] عنبرین شماست　　یا شه کربلا بوجه حسن

ما دحت عرض میکند اکنون　　یا شبیر ابن حیدر اخ حسن

که سلام و دُرود بیحد باد　　بر روان مقدّست از من

چشم دارد منوّر از تو کنون
حلِّ مشکل شها[3] بچشم زدن

---

[1] خطی نسخہ میں ع : کان مکان تو مکینی یاحسین درج ہے۔ جو اشتباہ کاتب ہے۔
[2] ع : زپیٔ نذر زلف شبیر است۔ حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۸۷ پر مصراع اولیٰ یوں ہے۔
[3] ؎ حل مشکل منوّر از تو شہا　　چشم وار ولی بچشم زدن — حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۸۷ پر آخری شعر یوں ہے۔

دی گذار افتاد ما را بهر سیر اندر چمن　　خوش شگفته بود آنجا یاسمین و یاسمن

ناگهان در گوشِ من آمد ندا از گوشهٔ[1]　　خوش بآواز دف و نی خواند هان پیر کهن

لاشِ مستان را سزد هان غسل در شطِّ شراب[2]　　گر بمیرد بلبلی از برگ گُل زیبد کفن

طفل طبعم ز استماع قول او در مهدِ دل　　بیخودانه[3] خواست تا از حال خود گوید سخن

گفتمش گو تا چه گوید گفت وگویم گوش کن[4]　　از کجا پروانه کو شمع است و بُلبل کو چمن

کُو زلیخا کیست مجنون از کجا فرهاد و نل　　کیست یُوسف کیست لیلیٰ کیست شیرین[5] و دمن

من ندانم زین یکی را غیر معشوق الٰه　　آفتاب عشق او تابد بعالم بی سخن

صندل و عنبر عبیر و مشک و کافور و گلاب　　کرده یکجا صد هزاران بار گر شویم دهن

گفتن[6] اسم شریفش کی کجا باشد ادب　　آنکه با وی حق کند از وحی در پردہ سخن

سیّد و سردار عالم شهسوارِ لامکان　　ذات او در اولیاء باشد مثال جان و تن

قرة العین نبی و محی الدّین احمدی　　غوث اعظم نُور عینین حسین است و حسن

آمدم مشتاق دیدار تو قربانت شوم　　شاه جیلانی خُدا را پرده از رُخ بر فگن

تا بخود راهم نه بخشی کی توانم دیدنت　　یا خود آئی و نمائی از کرم رویت بمن

برلب دریای فیضت تا شود سیراب خلق　　چرخ دو لا[7] بیست گردان کهکشان بروی رسن

---

[1] گوشہ ای
[2] نہر ندی یا دریا۔
[3] ع : بیخودانہ خاست تا از حال خود...... نسخہ خطی الف ص ۹۴
[4] گوشش کن۔
[5] صنعت لف ونشر مرتب بمناسبت اسمای مصراع اولیٰ
[6] ؎ ہزار بار بشویم دہن بمشک وگلاب — ہنوز نام تو گیرند کمال بی ادبیست
[7] رہٹ

هست محکومت ملائک جن و انس و وحش و طیر — زیر حکم تست شاها گر زمین است و زمن

غنچه و گلهای عالم سجده بر پایش کنند — گلرخ حق گر گذارد پای خود اندر چمن

ایکه از میزان فیضت آسمان یک کفهٔ[1] — سنگ وزنت را تواند کی رسد این فکر من

بخشش بیوزن و بی اندازه میخواهم ز تو — نی برنج و حبه ماشه توله و آثار و من

از قدم رنجه که کردی هان گهی بر خار زار — داد کش گل زینجهت بالانشیند از سمن

بردرت آمدی آمرزش و عفو گناه — مذنب و مجرم مسئی مخطی[2] و عاصی که من

کن شفاعت روز محشر بنده بیچاره را — ای شفیع روز محشر شافع یوم المحن[3]

بر درت شاها پناه آورده میخواهم امان — از بلیّات و وبا و از غم و رنج و محن

چشم میدارد **منوّر** خاکراهت رفتن

بامژه ای خاک راهت سرمهٔ چشمان من

۳۶۶

شاها اگر بمدح تو هر موی من زبان — گردد ز صد یکی نتوانم کنم بیان

از صد چه از هزار یکی هم نمی شود — گویم چه از هزار هزاران هزارهان

از من چه تا بحشر اگر وصف تو کنند — انسان و جنّ و وحش و طیور و فرشتگان

از صد یکی هزار یکی صد هزار یک — کو طاقت بیان و کجا تاب و کو توان

گویم ز رتبهٔ تو چه فهمم نمی رسد — آنجا که فهم من نرسد گو مُش چسپان

---

[1] کفہٗ پلڑا

[2] گنہگار و جرم دار و خطا کار۔

[3] یوم القیامت

گر ثانیت شنیده شود یا به بنیمش — گویم شها چنینی و یا گویمت چنان

گردد بطوف کعبهٔ کوئتو روز و شب — پیر سپهر بسته کمر بند کهکشان

شاها ز رفعت تو چگویم که برتری — از فهم و درک و عقل و قیاس از علو شان

بخشی اگر ز عین کرم بار درگهم — خاک در تو سرمه نمایم بچشم جان

مارا چه خوف باید ز آنچه بنایدم — مائیم خانه زاد و ازان تو خان و مان

چون[1] آمدم بچشم عنایت ز عین لطف — در حضرتت بخوان و ز درگاه خود مران

ما را[2] نه خوف روز حساب است از ذنوب — فرموده[3] انا له شاها تو از زبان

از بهر منکران جنابت کشیده است — یا غوث در کمان فلک تیر کهکشان

ریزند بر سرم طبق نور گر ملک — هان لائق است بر سر مدّاح و مدح خوان

بر خاک درگه تو **منوّر** ز روی صدق

سائید جبین خویش رسانش بکام جان

۳۶۷

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۱۷۹)

مظهرِ نور خدای یا حسین — سیّد و سردار مائی یا حسین

گوهرت را چون صدف دیدم دو کون — خوش تو دُرّ بی بهائی یا حسین

ای دو چشم احمدِ مختار را — خوش تو نوری و ضیائی یا حسین

---

[1] یہ شعر نسخہ خطی ب میں نہیں ہے۔ لہذا نسخہ خطی الف ص ۴۹ سے لیا گیا۔

[2] " " " " " " " " نسخہ خطی الف ۴۹ سے ماخوذ ہے۔

[3] اشارہ بہ: ارضاہ عنا البارئ لی والعاجز انا لہٗ (قال رضی اللہ تعالیٰ)

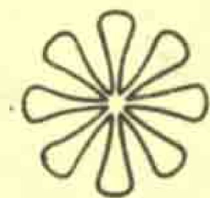
لیل تارم میشود روشن چو روز — ہمچو مہر ار رُخ نمائی یا حسین
بہر حل مشکل مداح خویش — چشم دارم گر بیائی یا حسین
سایہ ام بس ز آفتاب روز حشر — کاکل خود گر کشائی یا حسین

میسزد درحضرتت با صد نیاز
از **منوّر** جبہ سائی یا حسینؓ

۳۶۸

یا رب مس وجودم ز اکسیر فقر زر کُن — وز جام ذوق خویشم سرشار و بیخبر کُن
در لیلِ تار ہجران تا کی شوم پریشان — ای مہر اوج عرفان از ظلمتم سحر کُن
از قدرتت چو خورشید از سنگ لعل سازد — از عین لطف یا رب بر بندہ یک نظر کُن
جرمم بہ بخشش در حشر یا رب بشاہ شبیر — وز لطفِ خویش ما را محشور[1] باشبر کُن

از درگہت **منوّر** دارد اُمید یا رب
نخل[2] اُمید ما را سرسبز و پُر ثمر کُن



---

[1] اسم مفعول بمعنی حشر کیا گیا۔
[2] ع : نخل امید اورا ..... حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۸۲

ردیف الواؤ (و)

۳۶۹

ای آفتاب ذرّہ خورشید روئے تو — وی طوطیای[1] چشم ملک خاک کوئے تو
انداختی بباغ چو پا ای بہار حُسن — گل غرق عرق گشت چو دید آبروئے تو
ریحان و سنبل و گل و نسرین و یاسمین — شرمندہ و خجل شُدہ از مُشک[2] موئے تو
قند و نبات و شکر و فانید و انگبین — گیرند چاشنی ہمہ از گفتگوی تو
جوئیند انبیات کہ دریاے رحمتی — گردند اولیاء ہمہ در جُستجوی تو
قلبم دَوَد اگرچہ بظاہر بہر طرف — دارد دلم چو کعبہ نما[3] رو بسوی تو

خواہد **منوّر** از تو در اکرام منقبت
در خدمتت ستادہ بود رو بروی تو

---

[1] مراد توتیای چشم
[2] بوی موی تر ۔ نسخہ خطی الف ص ۹۷
[3] مراد قبلہ نما ۔ جس کی سوئی شمال کی بجائے ہمیشہ مغرب کو رہتی ہے ۔ جس سے قبلہ کا تعین آسانی ہو جاتا ہے ۔

۳۷۰

ای بره گم کردگان جز فضل[1] عامت یار کو
بندهٔ بیچاره را جز حضرت تو بار کو

از برای ما گنهگاران شفیع روزِ حشر
پیش حق امر حق جز سیّد ابرار کو

باوجود کثرت سعیم در اکثار ذنوب[2]
پیش بحر رحمتِ حق دعویٔ اکثار کو

هان مپرس از کردهٔ من در بپرسی روزِ حشر
کی ز انکارش مجال و طاقت اقرار کو

حلّ مشکل هر که خواهد، خواهد از مشکل کشا
ورنه هان مشکل کشا جز حیدر کرار کو

گر گل بیخار[3] جوید در گلستان دو کون
غیر گلزار محمدؐ هان گل بی خار کو

جنّت الفردوس باشد[4] عتبهٔ آل نبی
غیر ازین جنات[5] تجری تحتها الانهار کو

خوش در آ ای دل بهردم بر در آثار پاک[6]
ورنه در دربار[7] عالی بار دو هر بار کو

ای منوّر شکر حق زیبد برین توفیق نعت
ورنه بی توفیق از هان قوّت گفتار کو

۳۷۱

۲۳-محرم الحرام ۱۲۵۳ھ هجری

ای خجل مشک و عبیر و عنبر و گیسوی[8] تو
مهر و مه شرمندهٔ حسن دو خدّ روی تو[9]

---

[1] استفهام انکاری - ساری غزل میں استفهام انکاری ہے۔ [2] بمعنی گناہوں کی بہتات و کثرت
[3] بی خار، بی بمعنی ادات سلب [4] دہلیز - چوکھٹ
[5] تلمیح بہ آیت کریمہ: وَبَشِّرِ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اَنَّ لَهُمْ جَنّٰتٍ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ۔ (سیپارہ الم ۱ - سورہ البقرہ - آیت ۲۵ نیز رجوع بہ سیپارہ حم ۲۹ - سورہ الفتح آیت ۵)
[6] مراد ہے اہل بیت کرام کے آثار گرامی جو دربار عالی میں محفوظ ہیں۔
[7] برای دربار عالی رجوع بہ اشارہ ۱ غزل ۶
[8] گیسوئیتو - ہمان نسخہ خطی الف
[9] روئیتو و موئیتو ہمان نسخہ خطی الف۔

هدیه گیسوی تو تاتار و چین باشد خطا
ای فدا تاتار و چین هر تار و چین موی تو

صندل و کافور و عطر و سنبل و ریحان و گل
بوی خوش باگدیه بُرد[1] از کاکل خوشبوی تو

طالع نیک مرا بنگر که دیدم بجبهت
مطلع خوش صاف بالایش هلال ابروی تو

سرو را سرو صنوبر راست خجلت از قدت
پست شمشاد است پیش قامت دلجوی تو

خاک درگاه ترا جاروب پرهای ملک
سرمهٔ چشمان حور العین غبار کوی تو

قبلهٔ ایمان و دین بهر محبّان کوی تست
مومنان را سرنگون در سجده باشد سوی تو

پیل مست و اژدرو دیو و پلنگ و شیر نر
همچو روباه اند در پیشِ سگان کوی تو

حیدر و زهرا و احمد والدین و جدّ تست
شبّر پاک است شاها قوت بازوی تو

چشم میدارد منوّر یا شبیر ابن علی
جلوهٔ دیدار پر نور جمال روی تو

۳۷۲

ای سرو[2] سهی پست بود پیش قد تو
خورشید خجل باشد از انوار[3] خدّ تو

شرمنده شده لعل و گل آورد عرق نیز
چون دید حنا بندیٔ انگشت ید تو

چون فیض تو فائق ز حد و حصر و شمار است
سائل نخورد هیچ گهی دست ردّ[4] تو

عصیان مرا چون که شده باعث کثرت
لطف و کرم و بخشش بجید و عد تو

خواهم که بدنیا و بحشرم نبود خوف
مداح منم چونکه ز آبا و جد تو

---

[1] ع: بو مدیوزه برد از کاکل خوشبوی تو۔ نسخہ خطی کے نیچے یہ مصراع یوں بھی لکھا ہوا ہے۔
[2] راست قد [3] بمعنی رخسار
[4] بمعنی سوال سائل را رد کردن۔

از عیب نداگشت میندیش منوّر   نیکت بود امروز ازان نیک غد[1] تو

چون حضرت شبیر بدنیا و بمحشر
ضامن بخدا میشوذ از نیک و بد تو

۳۷۳

(۱۸۔ رجب المرجب ۱۳۵۰ھ ہجری)

ای شق قمر[2] معجزه انگشت ید تو   مہر است که شرمنده شد از مہر خد تو
گویم چه بتوصیف تو ای سید لولاک[3]   پیدا شُد از بہرِ تو آبا و جد تو
یعنی بوجود آمده اند این ہمه مرسل   ز آدم پئ پیدائش این[4] سرو قد تو
بنمود چو بر کثرت عصیان بشب و روز   تحریص بسی بخششِ بیحد و عد تو

خواہد بقیامت ز جناب تو منوّر
یا شافعِ محشر پئ بخشش مددِ تو

۳۷۴

ای فراتر ز عرش پایۂ تو   می سزد جبرئیل دایۂ تو
خوف جنّ و پری و دیو ندید   ہرکه آمد بزیر سایۂ تو
صبر کردی بکربلا ورنه   قتل میکرد یک کنایۂ تو

---

[1] غد بمعنی "فردا"
[2] تلمیح بہ : اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ (سیپارہ ۲۷۔ قال فما خطبکم۔ سورہ القمر آیت شمارہ ۱)
[3] رجوع بہ اشارہ ۴ غزل شمارہ ۱۲
[4] رجوع بہ اشارہ ۵ غزل شمارہ ۳۵۲۔

عرض دارد منوّرت به نیاز   چشم بر لطف بی نہایۂ[1] تو

از کرم در دو کون رتبۂ من
کن بُلند ای بُلند پایۂ تو

۳۷۵

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۲۰۱)

ای کلید مشکلاتم جنبش ابروی تو   قبلۂ حاجات ما شد در دو عالم کوئ تو
وی نبیّت جد و زہرا و علیّت والدین   حضرت شبر بود خود قوّتِ بازوی تو
چونکه ابروی کج تو خوش ہلال عید ماست   زان بود نوروز[2] ما خوشتر ز مہرُروی تو
منت عطر و عبیر و مشک عنبر چون کنم   چون مشامم کرد خوشبو کاکل خوشبوی تو

حلّ مشکلہای خود خواہد منوّر حالیا
ای کلید حل مشکل جنبش ابروی تو

۳۷۶

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۲۰۰)

ای مطاف[3] انبیاء و اولیا درگاہِ تو   کُحل عین حور عین[4] زیبد غبارِ راہِ تو
سجده گاه ما محبان با ہزاران انکسار   ای جناب مستطاب[5] پاک عالی جاہِ تو

---

[1] که نہایتی ندارد،
[2] اوّل ماه فروردین۔ اِس روز سورج برُج حمل میں داخل ہوتا ہے۔ ۲۱۔ مارچ کے مُطابق۔ یہ ایرانیوں کی عید ملّی کا دن ہے
[3] طواف کرنے کی جگہ۔
[4] صنعت ایہام
[5] پاک، خوش، عمدہ۔

احتیاج عرض حالم چیست اندر حضرتت　　　چونکه مخفی نیست هیچک بر دلِ آگاه تو
من چرا بندم بشمشیر و[1] سپر شاها کمر　　　سینه دوزد دشمنم کافیست تیر آهِ تو
از من آید شکر احسانت کجا الشاه من
خوش منوّر کرد لیل تارِ من چون ماهِ من

۳۷۷

ای قضا فرمان بر فرمان تو　　　قدرِ عالی قدر هم دربان تو
مورکی[2] را شورکی در سر فتاد　　　بهر سیر بحر بی پایانِ تو
کشتیٔ توفیق بخش او را از فضل　　　تا به بیند موجکی عمّانِ تو
پس شمارد خویش را در روز حشر　　　همچو زالی[3] در خریداران تو
ورنه کو موری و کو مدّاحیت　　　مدح تو کو وصف مدّاحان تو
ای سکندر مور پیش شان تو　　　عرش اعظم طاقکی[4] ایوانِ تو
مهر و انجم از گدائی پیش چرخ　　　نانکی و ریزه های خوانِ تو
گر دهی جولان سمند خویش را　　　چرخ هم یک گردکی میدان تو
بس بود سیرائی کشت مرا　　　یک نمی از ابرکی فیضان تو
ترسد از وی رستم دستان چو زال[5]　　　هر که باشد طفلک نادانِ تو

---

[1] من چه بندم بشمشیر و کمر شاها سپر - حاشیه نسخه خطی الف ص ۹۸
[2] کی برای اسم تصغیر و بمعنی تحقیر این جا - در بیشتر اشعار - ابرکی - برگگی - موجکی - وغیره هم
[3] صنعت تلمیح - پیرزن مصر خریدار یوسف علیه السلام -
[4] طاق کوچک
[5] صنعت ایهام - هم جد امجد رستم و هم پیرزن -

خاکگی خشک مرا سیراب کرد　　　آبکی از موجکی عمّان تو
هر یکی چون مورکی آورده ام　　　جانکی خود را پیٔ قربان تو
جنّتِ فردوس و طوبائی بهشت　　　برگگی از روضهٔ رضوانِ تو
ایکه فرمودی تمسّک لی بما　　　سیّدا دستِ من و دامانِ تو
آمدم بهرِ مداوا بر درت　　　حاذقا دردِ من و درمانِ تو
میتوانی عیب ما پوشیدنی　　　ساترا عیب من و کتمان تو
شهسوارا[1] ابلق لیل و نهار　　　بسته حکم است زیر رانِ تو
کیقباد و قیصر و دارا و جم　　　هر یکی شاها گدای نانِ تو
بهر عفو جرم بی اندازِ ما　　　ذرّهٔ[2] کافیست از غفران تو
خاک روب گلشنت بادِ صبا　　　سرو هم جاروکی بستان تو
هست کافی بهرِ حلّ مشکلات　　　التفات گوشهٔ چشمانِ[3] تو
مهر و ماه و انجم و افلاک و عرش　　　کرده حق جمله بلاگردان تو
شیر لرزد از سگانِ درگهت　　　پس چگویم قوّت شیران تو
از کراماتِ کمال تو نخست　　　روز اوّل روزهٔ رمضان تو
میکند سرسبز در یک لحظهٔ　　　مزرع خشک مرا نسیانِ[4] تو
من نیم شرمنده از عصیانِ خویش　　　خواست تقصیر مرا احسان تو

---

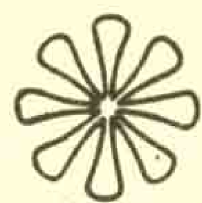
[1] صنعت مراعاة النظیر　[2] ذرّه ای کافیست
[3] التفاتی گوشهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۹۹
[4] ابرِ بهار

شاهی ثقلین می زیبد ترا — ای روان برالنس و جان فرمان تو
سینه های دشمنانت را شها — میکند کار سنان مژگانِ تو
لطف بی اندازه ات خواهم شها — چشم دارم فیض بی پایان تو
مدح تو از من کجا آید مگر — حق کند وصف ترا شایان تو
کعبهٔ تنهای ما بیت الحرام — قبلهٔ جانهای ما جیلان تو
هست دست آویز هر درماندهٔ — در دو عالم گوشهٔ دامانِ تو
آبروی و دولت و اقبال و جاه — هرچه ما داریم جمله زانِ تو
بی تکلّف خورده ایم و میخوریم — ما مریدان نعمت ایوانِ تو
شهسوارا لامکان جولانگهت — نُه فلک گوئیست از میدانِ تو
حدّ شرعی هوشیاران را زنند — ما یکی مستیم از مستانِ تو
در شبستان نبی و هم علی — خوش همی تابد مه تابان تو
چشم آن دارم که نام من شود — داخل اندر دفتر دیوان تو
گر بدست من فتدت شاها کنم — صد هزاران جان و دل قربان تو
ای گل گلزار محبوبیٔ حق — هست طبعم بُلبل بستان تو
پادشاها هر گدا امیدوار — از کمال بخشش و احسان تو
در خور خود گفته ام مدح و ثنا — از تو خواهم صلهٔ شایان تو

هست نورالدّین غلام درگهت
هم قلندر رندکی رندانِ تو

بده شفا بدو چشم رمد رسیده او — بروب گرد و غبار از سوادِ دیدهٔ او
بصارتش که چو آهو رمیده است ازو — بدامش آر دگر آهوی رمیدهٔ او
چو باز نورِ پریدش ز آشیانهٔ چشم — دگر بخانه رسان طائر پریدهٔ او
چو عنکبوت مرض پرده کرد بر چشمش — ز چشمهاش ببر پردهٔ تنیدهٔ او
جناب سیّد شبیر بن علّی ولی — به بندگیٔ تو قائم بود عقیدهٔ او
بچشم خیر بنذرت چو می کشد چلّه[1] — قبول کن ز کرم چلّه کشیدهٔ او

منوّر از تو شفای دو دیدهٔ اظهر
شها چو کرد طلب ده شفا بدیدهٔ او



[1] چلّه بمناسبت چهل روز۔ مثل اینکه هفته از هفت روز و پنجه از پنج روز

ردیف الها (ه)

۳۷۹

ای بفوج انبیا و اولیا خوش پادشاه — وی بجمع اتقیا اندر کواکب همچو ماه
نامهٔ اعمال من گر پر ز فسق است و فجور — در نکردم هیچگی در عمر خود غیر از گناه
مشکلات هر دو کونم میشود بی شبه حل — چون کنی از عین لطفت سیدا نیمی نگاه
آمدم در حضرتت یا سید لولاک شان[1] — چون ندیدم جز جناب ما من و جای پناه
از تو میخواهد منوّر یا نبی با جد و جهد[2]
صحت و اقبال و دولت عزت و اکرام و جاه

۳۸۰

شعبان ماه ۱۲۵۶ هجری

ای سران را سرو شهان را شاه — وی بهر جا و هر کجا همراه
ساتر و غافر عیوب جهان — وی نمائینده ره گمراه

---

[1] رجوع به اشاره ۲۷ غزل شماره ۱۲

[2] یا نبی بجد و عدّ حاشیه نسخه خطی الف ص ۱۰۱

خالق و رازق رضیع[1] و شریف — روشنی بخش مهر و زهره و ماه
از تو خواهد منوّر مسکین — به نیاز تمام شام و پگاه
امن و ایمان و خیر هر دو جهان
بحق لا اله الا الله[2]

۳۸۱

ای شه تخت ولایت صاحب تاج و کلاه — باشدت شاهی ز ماهی[3] پادشاها تا بماه
ظلمت پای چراغم نکته[4] خوش گفت دی — هر که میخواهد امان باید که گیرد پای شاه
پات[5] گیرم تا که باشم در امان اندر دو کون — از بلیات دو عالم ای شه عالم پناه
چشم دارم از جنابت ستر عیب خویشتن — آرزو دارم ز چشمت گر نمائی یک نگاه
عرض میدارد منوّر با هزاران انکسار
الکرم یا شاه جیلان[6] از پی عفو گناه

۳۸۲

نسخه خطی ب ص ۲۰۹

ای کریم اکرم عالم پناه — ای رحیم ارحم انجم سپاه
کاروان عرضهای بنده را — شومی اعمال شد چون سد راه

---

[1] ایک ہی دایہ کا دودھ پینے والے دو بچے رضیع کہلاتے ہیں۔

[2] اشاره به کلمه طیبه [3] از ثریا تا تحت الثری

[4] نکته ای

[5] پائیت - پای تو

[6] مراد شیخ عبدالقادر جیلانی

از وصول بارگاهِ عالیت — چاره ام گو[1] ای معلی بارگاه
پس بگو تا من چه سازم چاره اش — چون نمیدانم جزت جای پناه
هان مگر گوید بصد عجز و نیاز — دست بسته جبّه سا این پرگناه
بندهٔ احقر **منوّر** بر درت — کز وفور جرم آمد عذر خواه

مشکلم بکشائی لِلّٰه یا علی
چون توئی مشکلکشا بی اشتباه[2]

۳۸۳[3]

ای که با بخت نکو بر در شاه آمدهٔ — مرحبا خوش ز بلاها به پناه آمدهٔ
میکنی توبه پس از جرم و دگر می شکنی — باز خوش آ چو پی عفو گناه آمدهٔ
گرچه بگذشت همه عمر تو در گمراهی — بارک الله چه خوش باز براه آمدهٔ
خوش بیفگند نظر چون بتو خورشید نجف[4] — لعل از سنگ شدی زیر نگاه آمدهٔ

غم مخور هیچ **منوّر** ز سوال محشر
باز پرُست که کند همره شاه[5] آمدهٔ

۳۸۴

۲۲- محرم الحرام ۱۳۵۱ھ

ای که با زلف کج و چشم سیاه آمدهٔ — بر سر کشور دل خوش بسپاه آمدهٔ

---

[1] استفهام انکاری [2] بی غلط [3] تحت تاثیر شعر حافظ شیرازؒ: "ای که با سلسلهٔ زلف دراز آمدهٔ — فرصت باد که دیوانه نواز آمدهٔ
آب و آتش بهم آمیخته از لب لعل — چشم بد دور که خوش شعبده باز آمدهٔ" حافظ شیرازؒ
[4] مراد مولای مشکل کشا حضرت علیؑ
[5] استفهام انکاری نیز - در نسخهٔ خطی ب ص ۲۰۷ "همره شاه آمدهٔ" درج است۔

نقد ایمان و دل و جان به نثار قدمت — چون نیارم که بدین حشمت و جاه آمده
مرحبا آمدهٔ خوش چو صبا در گلشن — خوش بیا خوش شب هجر چو ماه آمده
بخت بیدار من است اینکه ترا دیدم صبح — چشم بد دور چو خورشید پگاه آمده

میکند عرض دلیرانه **منوّر** اکنون
الکرم گو چو پیٔ عفو گناه آمدهٔ[1]

۳۸۵

(حاشیه نسخهٔ خطی ب صفحه ۲۰۴) — (۲- رمضان المبارک ۱۲۶۳ھ)

ای وجودت پرتوِ نورِ اِله — وی ز جودت عزّت و اقبال و جاه
هست در آئینه دهر از رخت — عکس هردو عارض این خورشید و ماه
عتبه ات چون قبلهٔ مقصود ماست — وی توئی اجداد ما را قبلگاه[2]
شام غم را صبح کن ای مهر رو — از تو کافی بهر ما نیمی نگاه

در برای حلّ مشکل زود آ
بهر امداد ای شه انجم سپاه

۳۸۶

حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۰۵

بخدائی[3] منزه[4] از اشباه[5] — عرض دارم که ای شهانرا شاه

---

[1] صفحه ۲۰۶ نسخهٔ خطی ب کے حاشیہ پر ایک فرد یوں درج ہے: — اے که در کشور دل بهر نظام آمدهٔ
خوش بیا بادهٔ عیشی د بجام آمدهٔ
[2] "قبله گاه" [3] بائی قسمیه
[4] پاک مبرا
[5] مانند و نظیر - مراد اینجا که تو بے نظیر و ثانی هستی۔

کرده ام گر ز پُشت و رُو ای آه   نامۂ خویشتن ز جُرم سیاه

در بهر یک دمی که رفت از عُمر   سرزد از بنده صد هزار گناه

ورچه من فاسقم وگر فاجر   ورچه من عاصیم وگر گمراه

لیکن این بنده هست چون ز ازل   بندۂ بندگانِ شیرِ الٰه

پس ز فضل عمیم خود چه عجب   گر به بخشی مرا بحضرت شاه

وز تو خواهم بچشم هر که بود   بهر این خاندان ما بد خواه

همچو تیر و سنان و خنجر و تیغ   نوک هر موئ بنده شام و پگاه

که ندارد **منوّر** مسکین

جز در اهل بیت هیچ پناه

۳۸۷

تو اندر فسق هر چندی یگانه   مخور غم ز انقلابات زمانه

چو ما از پیشگاه[1] خویش از لُطف   ترا بخشیم تشریف[2] شهانه

چو ما شاهیم و تو ز احباب مائی   ترا بینیم بچشم دوستانه

که ما غافل نه ایم از حفظ روزت   هم از هر گونه امن تو شبانه

ترا گویم ترا گویم **منوّر**

لشکر حق بخوان اکنون دوگانه

---

[1] بارگاه معلّیٰ

[2] خلعت

۳۸۸

ساقیا زود شو کن آماده   بزم عیش است ساغر باده

نی یکی و دو سه و چار و نه پنج[1]   نی شش و هفت و هشت و نه یاده

ده نه صد، صد نه بل هزار اگر   ضرب این جمله گر کُنی[2] باده

اکتفا نیست بی حساب بده   در حسابت مگر چه افتاده

تا شوم مست آن عزیز اِله   که خدا قدرت خودش داده

آنکه او پیشتر بسانِ[3] امام   بصف اولیاست استاده

لشکر او ولی و اوتاد است[4]   گر سوار است و ور بود پیاده

آن عزیز خدا که در کونین   غلغل از حسن روئیش افتاده

آنکه بر دوش اولیاء اللّٰه   قدم خویش راست بنهاده -

نازنین محمّد است و علی   نُور عینین هر دو شهزاده

ای **منوّر** بگو درُود و سلام

رُوح او را بسجده افتاده

۳۸۹

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۲۰۴)

شهنشاها شهنشاها شهنشاه   ترا شاهی ز ماهی ست[5] تا ماه

---

[1] صنعت سیاق الاعداد [2] صنعت ایہام و صنعت تجنیس خطی تام

[3] مانند [4] جمع وتد - اولیاء کی ایک جماعت کا نام جس کی کل تعداد دُنیا میں چار ہے -

[5] "از سمک تا سما" از ثریٰ یا ثریا

چگویم شکر احسانت چسگویم — که ممنونم شہنشاہا بہر راہ

چون این گمراہ را خوشبوی زُلفت — ہدایت کرد سوئیت شکر للہ

متاع نگہت زُلفت خریدم — بنقد جان و دل الحمدللہ

کند عطر و عبیر و مشک و عنبر

منوّر نذر گیسوی تو یا شاہ

۳۹۰

عرضی است ز بندۂ مجسّم بگناہ — گم کردہ رہ و گناہگار و گمراہ

یعنی ز حقیر احقر زشت عمل — پر جُرم و خطا و مُجرم و نامہ سیاہ

لرزندہ چو بید از وفور عصیان — شرمندہ ز فعل بد عیاذٌ باللہ[1]

با عجز و نیاز و انکسار و الحاح — در سجدہ نہادہ سر بہ پیشت یا شاہ

از لطف و عنائیت عمیم بیحد — بخشائی گناہ ما باین عرض پگاہ

واز بہر نبی و ہردو سبط و زہرا — کُن حلّ عقود[2] بندہ بانیم نگاہ

صد شکر و بشارتم ز اقبال دعا — چون داد سروش[3] غیب با من ناگاہ

کای عتبہ پاک تو مرا خوش مامن — وی حضرت نو برای ما جای پناہ

شاہا بدو چشم خود **منوّر** اکنون

تا سرمہ کند خاک رہت رو بد راہ

---

[1] خدا پناہ دے

[2] حل مشکل ہا

[3] فرشتۂ غیب

۳۹۱[1]

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۲۰۷ — ۲- رمضان المبارک ۱۳۶۲ھ ہجری)

قاب[2] قوسین چو شد بزم ترا کاشانہ — گشت بر شمع رُخت رُوح امین[3] پروانہ

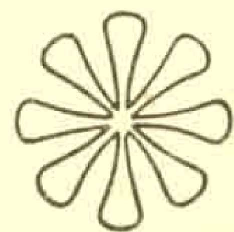
وندران شب ز پئ شادی این محفل قدس — مہر و مہ کرد فلک جام می و پیمانہ

وندران بزم گہ قدس کہ حق بود حبیب — دیگری تا نرسد زان بملک پروانہ

یا رسول عربی چونکہ توئی غیث کرم — ز آتش دھر مرا از کرمت پروانہ[4]

در خریداری گردت ز زمین لیل و نہار

چرخ گردد بہ مہ و مہر پئ بیعانہ



---

[1] غزل شمارہ ۳۸۸ نسخہ خطی الف میں موجود نہیں۔

[2] تلمیح بہ آیت کریمہ: "قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی" سیپارہ: ۲۷- سورۂ والنجم آیت شمارہ: ۹

[3] مراد رُوح الامین - حضرت جبرئیل علیہ السلام

[4] صنعت تجنیس تام و ایہام۔

ردیف الیا (ی)

۳۹۲

از تو دارم هرچه باشد آب و آتشم[1] یاعلی   از تو بودم از تو هستم از تو باشم یاعلی
از توام وین جمله باشد از تو روح و جان و دل   لحم و شحم و عظم[2] و جلد و جسم و لاشم یاعلی
آرزو دارم که سازم توتیای چشم جان   خاکپایت آید اندر دست کاشم یاعلی
از برای حل مشکل زود آ مشکل کشا   تا بکی در انتظارت بوده باشم یاعلی
سوی جرم من مبین و عفو فرما گرچه من   بت پرستم، بت فروشم، بت تراشم یاعلی
آنچه در وصف تو گفتم گرچه نبود لائقت   زانچه قول من چه باشد من چه باشم یاعلی
چون سلیمان دعوتی[3] موری پذیر از لطف خویش   دعوت نان جوین و دال ماشم یاعلی
گویم اکنون شمه از حال شاه کربلا   در فراقش چون دو عارض می خراشم یاعلی
حضرت شبیر گفتی درمیان خاک و خون   یانبی بنگر لباسم بین فراشم[4] یاعلی

---

[1] مراد ۔ روکھا سوکھا
[2] گوشت پوست اور ہڈیاں [3] صنعت تلمیح
[4] بچھونا

از برای سید الشهدا بدشت کربلا   از دو دیده با ارادت آب پاشم یاعلی

عرض میدارد منور یا شهید کربلا
ستر عیب ما نما من گر قماشم یاعلی

۳۹۳

۵ صفر المظفر سنه ۱۳۵۱ هجری

امروز پہلو می زند جرمم بطاعت یاعلی   از لطف خود کردی مگر مارا شفاعت یاعلی
گردد بطوف حضرتت پیر سپهر منحنی[1]   شام و سحر بسته کمر بهر اطاعت یاعلی
دین و دل و ایمان و جان بهر نذر آورده ام   بپذیر از روی کرم زین بی بضاعت یاعلی
خواهم ز یمن وصف تو سال و مه و اسبوع[2] نیک   روز نکو شب نیک تر فرخنده ساعت یاعلی

رو بد منور خاک در بر درگهت بنهاده سر
خواهد بشبیر و شبر از تو شفاعت یاعلی

۳۹۴

ای بحکم تو زمین است به پشت سمکی[3]   بغیر حکم تو نیابد ز غزالی رمکی[4]
زیر حکم تو سیاره[5] سبع و بروج[6]   فلک پیر روان است به پشت خمکی
دادهٔ تست خدایا چه بشاه و چه گدا   گر پلاء[7] باشد ور قلیه و نان و نمکی

---

[1] فلک کوز پشت [2] بمعنی ہفتہ سات دن [3] بمعنی ماہی
[4] اس تمام نظم میں آخری لفظ بطور "اسم تصغیر" استعمال ہے
[5] سات مشہور سیارے، شمس، قمر، زہرہ، عطارد، مریخ، زحل، مشتری ۔
[6] آسمان کے بارہ برج: برج حمل۔ ثور۔ جوزا۔ سرطان۔ اسد۔ سنبلہ۔ میزان۔ عقرب۔ قوس، جدی۔ دلو۔ حوت
[7] پلاؤ

چشم دارم ز عنایاتِ رسولِ عربی　　بر سر بنده گہِ نزع نیاید دمکی

چون کہ عصیان من و جرم من از حد بگذشت　　وی بیاد گنهم ز اشک روان بدنمکی

بلکه نومید بُدم تاکه ز دُورم ناگاه　　طبلهای کرمش داد صدای بمکی[1]

کای گنهگار مترس از گنه و زود بیا　　سوی فضلش نگهی کُن که نداری غمکی

ای هنور ز خدا زود طلب کُن کافیست　　اندکی از یم فضل وی وزان هم کمکی

الله الحمد همه نامۀ من شست ز فضل
از سحاب کرمش قطره وزان هم یمکی

۳۹۵

(حاشیه نسخه خطی ب صفحه ۲۲۸)

ای فدای رُوی خُوبت مهر و ماه و مشتری　　وی فلک با مهر و مه خاک درت را مشتری[2]

در شب تاریک و ره باریک کی ره گم کنم　　چُون تو ما را در دو عالم رهنما و رهبری

پادشاها سرورا حاجت روایا رهبرا　　هرچه در وصفت بگویم زان چو پس بالاتری

پس نمیدانم چگویم هان مگر گویم سلام　　ایکه شاها نرا شهی و سرورانرا سروری

لطف فرما با هنوّر صحت و اقبال و جاه
ای شه مشکل کشا خوش حیدری و صفدری[3]

---

[1] بم ـ موسیقی میں اونچا سُر ـ ڈھول کی اُونچی آواز

[2] صنعت تجنیس تام و ایہام ـ مشتری در مصراع اولی ستاره، در مصراع ثانی خریدار و گاہک

[3] شیر درنده وصف شکن، هر دو لقب حضرت مولای مشکل کشا

۳۹۶

"در نعت"

ای شهِ تختِ نجابت[1] یا محمد مصطفیٰ[4]　　وی مه برج نقابت[2] یا محمد مصطفیٰ[4]

از برای کحل چشم انجم و سیّاره‌ها　　چرخ میرود بد ترابت[3] یا محمد مصطفیٰ[4]

میشود شرمندهٔ نُور رخت مهر مُنیر　　میکشائی گر نقابت یا محمد مصطفیٰ[4]

میرود ظلمت ز عالم گر نمائی از کرم　　عارض چون ماهتابت یا محمد مصطفیٰ[4]

می نماید روی خوب تو درخشان همچو ماه　　در دو زُلف چون سحابت یا محمد مصطفیٰ[4]

میروم هر سو که میرانی براق خوشخرام　　چون غبار اندر رکابت یا محمد مصطفیٰ[4]

از کمال فضل و الطاف جناب تو شده　　چون منوّر بار یابت یا محمد مصطفیٰ[4]

با هزاران انکسار و عجز و زاری و نیاز　　عرض دارد در جنابت یا محمد مصطفیٰ[4]

وقت نزع و در گذار پُل صراط و روز حشر
ساغرم ده از شرابت یا محمد مصطفیٰ[4]

۳۹۷

حاشیه نسخه خطی ب ص ۲۲۲

ای ضمیر اقدس تو هست چون جام جمی[5]　　نه غلط گفتم نه جامی آفتاب عالمی

کوس اقبال تو کوبان میکند هر هفت چرخ　　از طبول سبعه[5] سیّاره با زیر و بمی[6]

---

[1] اصالت، شرافت، نجیب الطرفین ہونا۔

[2] سرداری نیز قوم کے انساب کا علم ہونا۔

[3] تراب تو، بمعنی خاک تو ـ خاک بمعنی مزار و مرقد منوّر۔

[4] رجوع به اشاره　غزل شماره　[5] رجوع به اشاره ۴ غزل شماره ۳۹۱

[6] اصطلاحات موسیقی ـ اونچے نیچے سُر۔

صد[1] هزاران آهویان چین می آرند مشک   تا بود زُلف تو مشک آگین شها در هر دمی
زین جهت می بینمش هر دم پر از مشک ختن   چین هر موئی و هر تاری و هر پیچ و خمی
پیش شان و شوکت و جودت بود افسانهٔ[2]   شوکت و شان سلیمان و سخای حاتمی[3]
آمدم آلوده دامن گو به پیشت یا علی   می نماید شست و شویش خوبتر در یکدمی
گر به بخشی از عنایاتِ خود و اکرام خویش   قطرهٔ[4] از ابر رحمت یا نمی را از یمی
چون توانی حلّ مشکلها کُنی در لحظهٔ[5]   پس گذاری کی محبّان را شها اندر غمی
عرض میدارد منوّر در جنابت یا علی   ای به پیشت حلّ هر مشکل بود کاری کمی

چشم دارد تا نه بیند بندهٔ تو بعد ازین
درد و رنج و خوف و حزن و فکر و همّ و هم غمی[6]

۳۹۸

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۲۴۲)

ایکه از حال بنده دانائی   وی که دانای راز دلهائی
مالک الملک و شافع مائی   عرض دارم بجبه فرسائی
یا علی انت انت مولای   بهر امداد بنده گر آئی
چشم دارم که لطف فرمائی   بهر عینین و نُور بینائی

---

[1] ع صد هزاران آهوان چین ...... نسخہ خطی الف ص ۱۰۹
[2] افسانه ای
[3] صنعت حسن تلمیح   [4] قطره ای
[5] لحظه ای
[6] صنعت تجنیس خطی تام نیز صنعت ایهام۔

بمحبّان چه نیک ملجائی
بمنوّر بگو که ازمائی

۳۹۹

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۲۲۴) (۲۔ رمضان المبارک سنہ ۱۲۶۳ ہجری)

ای که از مهر احمدی ماهی   بتو زیبد در اولیاء شاهی
گر نکردم بغیر عصیان هیچ   در نرفتم[1] مگر به بیراهی
من چه گویم ز حالِ خود پیشت   چون ز حالم تو نیک آگاهی
خیر خواهم ز درگهت که ز حق   میدهانی[2] هر آنچه می خواهی

خیر کونین بخش و نام نکو
با منوّر ز ماه تا ماهی

۴۰۰

ای که بر تختِ نبوّت شاهی   هست حُکم تو ز مه تا ماهی[3]
زر قلب دل من گشت سره   تا زدی سکّه الا اللّهی
وصف رُوی تو چه آید از من   ماه رویانِ جهان را ماهی
دیدن روی تو خواهم شب و روز   ورنه بنما رُخ خود را گاهی
شو شفیعم چو برای اُمت   روز محشر تو شفاعت خواهی

---

[1] ورنه رفتم۔ نسخہ خطی ب میں یوں بھی درج ہے
[2] فعل متعدی المتعدیٰ
[3] ع: حکم تو هست ز ماه تا ماهی ۔ حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱۰۸

حاجتی نیست بعرضِ احوال　　چونکه از حال دلم آگاہی

یا محمدؐ نظری کُن از لطف

بمنوّر کہ تو شاہنشاہی

۴۰۱

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۲۱۷)

ای کہ برتر ز فہم و ادراکی　　خالق مہر و ماہ و افلاکی

از تو باشد ہر آنچہ ہست بُود　　مالک ملک و ملک و املاکی

من چہ گویم بوصف تو الّا　　قادری و منزّہ و پاکی

خالق آتشی و خالقِ باد　　خالق آب و خالق خاکی

دی ز دامان گُل چو پُرسیدم　　کہ چرا پُر ز خُونی و خاکی

گفت با درد و رنج و حزن و الم　　اشک ریزان و پُر غم و باکی

کین نشانم ز کربلاست بحشر　　- - - - - - - - - - - - - - - -

خواہد اکنون منوّر از تو بعجز　　ایکہ برتر ز فہم و ادراکی

غم شبیر پاک و غیر غمش

صافی دل ز حزن و غمناکی

۴۰۲

ای مالک ملک جاودانی　　شاہنشہی و شہ جہانی

خلّاق زمین و آسمانی　　رزّاق کہانی و مہانی

ستارِ عیوب بندگانی　　کشاف کروب انس و جانی

وز غم و[1] ہم تو میرہانی　　از تُست اُمید و شادمانی

آنی کہ خدای دو جہانی　　آنی کہ ز تُست زندگانی

آنی کہ غم مرا نشانی　　آنی کہ شفیق و مہربانی

آنی کہ مراد دل تو دانی　　آنی کہ بمقصدم رسانی

خواہد ز جناب تو منوّر

ایمان و امان و کامرانی

۴۰۳

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۲۴۱)

ایکہ ماہِ منی و شاہِ منی　　مالک جسم و جان و روح و تنی

بہر مہرت نگین دلم زیبد　　نہ نگینِ عقیق و نہ یمنی

من چہ گویم بوصف تو الّا　　ہمہ ہا مُغتنبُل و اَنتَ غَنیٌ

از تو خواہم کہ بیخ شجرۂ غم　　از دل خاکسار خود بکنی

ساز حل مشکل منوّر را

ایکہ شاہ زمین و ہم زمنی

۴۰۴　　(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۲۱۰)

ایکہ مہر سپہر ایمانی　　ماہ تابانی اوج عرفانی

---

[1] ع: از غم و ہم ...... حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱۰۴

[2] زنذانی بجای زندگانی - حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱۰۴ کہ صریحًا اشتباہ کاتب ہے۔

بحر ذخار و ابر نیسانی[1]   در شهوار[2] بحر[3] ایقانی

شافع انس و شافع جانی   جان جانی و جان جانانی[4]

سرور و پادشاهِ و سلطانی   ماه سیما و شاه مردانی

بندهٔ احقرِ منوّر را

هیچکس جز تو نیست میدانی[5]

۴۰۵

بتی دارم عجیبی رشک ماهی   بروِیش مهر لرزد از نگاهی

سریر حسن را خوش پادشاهی   شهنشاهی شه عالم پناهی

ز احوالم تغافل تا بکی آه!   زناز و عشوه هان[6] داری سپاهی

سریر مصر خود زان تو گردد   عزیزا تا بکی باشی[7] بچاهی

نه بینی روئی صبحی تا بمحشر   گرفتاری شب زلف سیاهی

بدرگاهت نمی آیم تهی دست   ز کسب خویش دارم صد گناهی

منوّر عرض میدارد بدرگاه

نگاهی شاه جیلانی نگاهی

---

[1] ابر بهار
[2] نهایت قیمتی موتی
[3] بحر یقین
[4] ع : قدر جان از پرتو جانان بود (رومی)
[5] ع : هیچکی از تو بنده میدانی (حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۱۰۵
[6] ع : زناز و عشوه های گاهی نگاهی - نسخهٔ خطی الف ص ۱۱۹
[7] صنعت حسن تلمیح

۴۰۶

بخدا که من ندارم بجزت امید گاهی   تو شهی و پادشاهی نه جزت مرا پناهی

تو کفیل کارهای چو مرا بدین و دنیا   نه سزد تفکر[1] ما بامور هیچ گاهی

چو شها شفیع مائی بخدا مرا بخشای   ز حقیر گر[2] نیاید بوجود جز گناهی

شهِ کربلا خدارا نظری بسوی ما کن   که براهت ایستادم ز برای یکنگاهی

سگی از سگانِ کویت چو منوّر است شاها

بکجا رود ازینجا ز در جهان پناهی

۴۰۷

بر آری گر ز زلف عنبرینی   حسین ابن علی روی حسینی

ز خجلت بر نیاید ماه هرگز   نتابد مهر بر چرخ برینی

نماند ظلمت اندر سرزمینی   نتابد ماه رو کس در زمینی

وگر خود را نمائی بی تکلف   ننازد هان بعالم نازنینی

غزال مشک در چین تا شنیده   که صد چینش نمی ارزد بچینی

ز زلف عنبرینت زین خجالت   نیاساید زمانی در زمینی

بود گیسوی مشکین تو مارا   عجب در دوسرا حبل المتینی[3]

فدای زلف و روی تست شاها   اگر کفر است و در ایمان و دینی

---

[1] ع کارساز ما بفکر کار ما   فکر ما در کار ما آزار ما (مولانا روم)
[2] بوجود جز گیاهی - حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۱۰۶
[3] بمعنی مضبوط رسی

ز ابروی خوشت آید بهر ماه — هلال از رشک باپشتِ خمینی[1]
محمدؐ خاتم آمد انبیاؑ را — توئی در خاتمش همچو نگینی
بمهدت بود شاها همچو دایه — انیس و مونست روح الامینی[2]
یقین دارد شفیعت روز محشر — اگر احمق بود در پیش بینی[3]
نزیبد جز نبی زهرا و حیدر — دگر جز شبرؑت شاها قرینی
نثارت تا کند سبعه سیاره[4] — فلک گردانست باپشتِ خمینی
اگر بندی به پشت ابلق دهر[5] — رکابت ماه و خور چرخ است زینی
بیا در دیده ام ای نورِ احمدؐ — که آرایم مکانی با مکینی
ز بهرِ حل مشکلهای کونین — که تعبیر است از دنیا و دینی
نه محتاجم ز یُمن شاه شبیر — کشم تا چلّهٔ[6] یا اربعینی
زدوده[7] زنگ غم ز آئنه دل — ربودی حزن از قلب حزینی
غلام اہل بیتم از دل و جان — نمیدانم کهینی یا مهینی[8]
خدایا بار ده تا کفش پایش — که بوسم کاف و فا همراه شینی[9]
دل و ایمان سپردت کرده گویم — که بسپردم امانی با امینی[10]

---

[1] صنعت حسن تعلیل [2] حضرت جبرائیل علیه السلام
[3] اسم فاعل - دانا و دور اندیش. صنعت تضاد [4] رجوع به اشاره ۲ غزل شماره ۳۹۱
[5] چتکبرا گھوڑا [6] چلّه ای - بمناسبت چهل روز
[7] مصراع اولیٰ و مصراع ثانی میں افعال کی مطابقت نہیں - مصراع ثانی میں ربوده ہو تو بہتر ہے یا زدودی
[8] بزرگ و کوچک
[9] ک - ف - ش. کفش [10] صنعت تلمیح -

ندارم حورِ عینی آرزوئے — بده جایم بنزدت برزمینی
به نزع و گور و حشر و بر سرِ پل — من و دامانِ آلِ یاوسینی[1]
گدای درگهت بود است و باشد — دگر شاه هست و در صحرا نشینی
ستاده بر درت یا شاه شبیر — **منوّر** هم گدائی کمترینی

بیا با جام کوثر بر سرِ او
بوقت نزع و در روز پسینی

۴۰۸

(۲۹ محرم الحرام ۱۳۵۱ھ سنہ ہجری)

بروی خوب یار ما گر دام است گیسوئی — دو چشم شوخ و شنگ او گر دو جاست جادوئی
صبا خوشبوی صد ها بار مشک چین بیاوردی — مگر بیعانه میخواهی ز چین زلفِ خوشبوئی
برو برگرد صافت گویم ای باد صبا حاشا — نمی ارزید چو صد تاتار چین بیعانهٔ موئی
ز گیسوی شبیر ابن علی سرتاج مه رویان — نگارے گلعذارے ماه رخسارے سمن بوئی

منوّر آرزو دارد ز زلفِ عنبرین او
معطر تا مشام خویشتن سازد بخوشبوئی

۴۰۹

بریاض کامگاری تو که باد نوبهاری — ز نهال بختیاری تو چه شاخ و برگ داری
می جام زر نگاری تو نشاط بیخماری — ز جگر کباب داری تو نگار گلعذاری

---

[1] یکی از اسمای سرورِ کائنات دیسین،

تو سحاب نور باری تو وحید[1] روزگاری — تو سری و سزداری زر کامل العیاری[2]

تو شهی و شهریاری بسریر نامداری — تو شبیر نام داری تو حبیب کردگاری

بهزار عجز و زاری ز تو هست امیدواری

بمنوّر بخاری که مراد او برآری

۴۱۰

منقبت

۱۴ رمضان المبارک ۱۲۵۱ھ

بهر محب خویش کن امداد یا علی — از لطف خویش ساز دلم شاد یا علی

مهر سپهر را خجل از نور خویش کرد — مهر رخت بحسن خدا داد یا علی

روی خوش منوّر مداح درگهت — چشم بد حسود مبیناد یا علی

جستم بحلّ مشکل کونین ورد خوش — هاتف مرا ز غیب ندا داد یا علی

چون ناصر و معین محبّان خود توئی — برکن درخت ظلم ز بنیاد یا علی

از شرّ نفس کافر مکّار بد نهاد — آورده ام به پیش تو فریاد یا علی

من بندهٔ جناب تو ام چون بجان و دل — ز آبائی خویش و نیز باجداد یا علی

آیم نه گر ز خجلت عصیان بدرگهت[3] — آخر کجا روم بکن ارشاد یا علی

اکنون بعفو جرم خود آرم شفیع خویش — در حضرت تو سیّد بغداد یا علی

---

[1] یکتائی زمانه

[2] ہر لحاظ سے معیاری سکّہ

[3] بحضرتت - حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۱۱۲ -

آیم بحشر پیش تو نازان بصد نیاز — سازی اگر ز لطف خودم یاد یا علی

دارد نظر بلطف تو شاها بهر دو کون — صد ساله پیر و طفل پری زاد یا علی

هر کسکه بر عداوت احباب حضرتت — بسته کمر ستاد بیفتاد یا علی

بر اختتام منقبت ذات اقدست — گویم ترا سلام با اولاد یا علی

عرض منوّر است در اکرام منقبت

کز غم و همّ و حزن کن آزاد یا علی

۴۱۱

تعالی الله چه خوش عالی وجودی — سحاب بخشش و دریای جودی

چو روی خوب خود را وانمودی — در عرفان بروی من کشودی

به بی قدری بدم مشهور عالم — تعالی الله چه خوش قدرم فزودی

چه خوش رؤیت شد ای مداح پرنور — چو بر پای محمّد[ص] جبه سودی

بوصفت یا رسول الله چه گویم — مگر گویم که شایان درودی[1]

غم دل، زنگ خاطر، باب شادی — ربودی و زدودی و کشودی[2]

منوّر از تو خواهد خیر کونین

ولیکن یا نبی الله، بزودی

---

[1] از حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۲۰

[2] " " " " " " " صنعت لف و نشر مرتّب -

۴۱۲

۲۵- محرم الحرام ۱۳۵۱ھ

تو آن شاهی که داری چون صنوبر قد دلجوئی
تو آن ماهی که در عالم نباشد چون تو ماه روی[1]

رخت را ماه چون گویم که ما را نیست گیسوی
نه دندان و دهان نی خال و خط و چشم و ابروی[2]

نه بینی و لب و رخساره دارد روی مه هرگز
ندارد عشوه و نازی که چون سحر است و جادوی

بجمع گلرخان مثلث نشد پیدا باین خوبی
نه خوشخوی نه خوشگوی نه خوش موی نه خوش روی[3]

منوّر چشم میدارد کنون در صلهٔ مدحت
که سروی در کنار آورده بنشیند لب جوی

۴۱۳

چو ساقی کرد سرشارم بجامی
ز ذوق سیّد عالی مقامی

حسین ابن علی سرتاج عالم
بود جدّش شه خیر الانامی

شهید کربلا ساقی کوثر
برای هر یکی از خاص و عامی

شه شبیر شاه دین و دنیا
که بر روحش درود است و سلامی

شهان جمله عالم خاک روبش
سکندر بنده اش دارا غلامی

فیوضاتش بود بهر محبّان
مثال طشت افتاده ز بامی

---

[1] مه روئی - حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱۱۵
[2] سرو را مانی ولیکن سرو را رفتار نیست — ماه را مانی ولیکن ماه را گفتار نیست (سعدیؒ)
رخ تو دخلی بہ مہ ندارد — کہ مہ دو زلف سیہ ندارد (ملک الشعرا بہار)
[3] م: نہ خوش موی نہ خوش گوئی نہ خوشخوئی نہ خوشروئی - حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱۱۵۔

فلک دارد دو قرص نان مه و مهر
وظیفه[1] از جنابش صبح و شامی

رخش چون کعبه خالش حجر اسود[2]
دهانش زمزم بیت الحرامی

چگویم وصف رویش را چگویم
چو خورشید است یا ماه تمامی

ز گیسویش چگویم نکهت از وی
برد پیک[3] صبا در چین بوامی[4]

بروی و گیسویش خواهد منوّر
مبارک صبحی[5] و فرخنده شامی

ازان خوانم بروح او شب و روز
درودی و ثنائی و سلامی

۴۱۴

(۲۴- شوال المعظم ۱۳۵۴ھ)

چون توئی امیدگاهم یا حسین ابن علی رضؓ
هر چه خواهم از تو خواهم یا حسین ابن علی

قاتلت را لعن و بر روح تو گویان صد سلام
در دو عالم خیر خواهم یا حسین ابن علی

بهر حلّ مشکلات و دفع رنج و عفو جرم
پس ز چشمت یکنگاهی یا حسین ابن علی

چون توئی ساقی کوثر بهر ما در روز حشر
ساغری زان ماء بماهم یا حسین ابن علی

هست نام پاک تو از بهر حلّ مشکلات
ورد شام و صبحگاهی یا حسین ابن علی

ما محبان راست بهر حل مشکل با نیاز
آستانت سجده گاهم[6] یا حسین ابن علی

---

[1] روزی و روزینہ
[2] حرم کعبہ میں لگا ہوا سیاہ پتھر جسے زائرین بوسہ دیتے ہیں۔
[3] پیام بر [4] مستعار بطور قرض
[5] صنعت تضاد و صنعت لف و نشر مرتب ہر دو بہم۔
[6] مصراع اولی اور مصراع ثانی ضمائر کی مطابقت نہیں۔ (د: ما۔ سجدہ گاہیم)

چون گدائی درت بر پادشاهی فائقست — شیئاً للّٰه[1] از تو خواهم یا حسین ابن علی
مقدمت بالخیر گویان با هزاران لطف چشم[2] — منتظر بر شاهراهم یا حسین ابن علی
باکه گویم گر نگویم با تو عرض حال خویش — چون توئی خوش پادشاهم یا حسین ابن علی
یک نمی کافی ز بحر تست بهر شست و شو — گرچه من نامه سیاهم یا حسین ابن علی
زین جهان در راه عقبیٰ حب اولاد بتول — بس بود این زاد راهم یا حسین ابن علی
شکر للّٰه ناجیم از یمن حب اہل بیت — گرچه پر جرم و گناهم یا حسین ابن علی
لطف تو نگذاشت ما را احتیاجی سوی غیر[3] — گرچه من بیدستگاهم یا حسین ابن علی
لابد آمد گفتن احوال خود در حضرتت — چون توئی جای پناهم یا حسین ابن علی

از تو میخواهد **منوّر** امن و ایمان و امان
صحت و خیر و شفا هم یا حسین ابن علی

۴۱۵

خداوندا تو خوش ربّ الودودی — من گم کرده ره را ره نمودی
هزاران مشکلاتم حلّ نمودی — هزاران عقدهٔ کارم کشودی
چگویم وصف ذاتت را چگویم — که چون فائق تر از گفت و شنودی
تو افروزندهٔ[4] مهری و هم ماه — تو افرازندهٔ چرخ کبودی
خداوندا کریم و راحم الخلق — تو هستی و تو باشی و تو بودی

---

[1] رجوع به اشاره ۴ غزل شماره ۲۶۸
[2] "با هزاران چشم لطف" حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۱۱۴
[3] "احتیاج سوی غیر" " " " " " " " [4] صنعت اشتقاق

هدایت تا نماید گمرهان را — ز لطف خود محمدؐ را ستودی
ز طرح دل بحب خمسهٔ پاک — غم و همّ و الم را خوش ربودی
شهنشاها چه خوش ز آئینهٔ دل — بیکدم زنگ کلفت را زدودی

چگوید شکر احسانت **منوّر**
مگر گوید که شایان سجودی

۴۱۶

حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۱۵ — ۱۵ - رمضان المبارک ۱۲۵۵ھ

در تماشای باغ سرهنگی — بمناقب کنم خوش آهنگی
یا علی حبّ تو بلوح دلم — همچو نقشی است کنده بر سنگی
بهر ترویح روح تست از غیب — هر گلی عطردان هر رنگی
در ترازوی فیض تست شها — عرش و ما فیها همچو پاسنگی[1]
بحب تو تاب کی آرد — اژدر و فیل و شیر در جنگی
کز سر لطف می رسی فی الفور — بهر امداد مور پا لنگی[2]
بوتراب است چونکه خواجهٔ ما — رنگ گل بهر ماست خوش رنگی
مور کی هدیه برد پای[3] ملخ — از سلیمان نبرد چون ننگی

ما حضر **منوّر** است ز باغ
به نیاز تو سیب و بالنگی

---

[1] وزن یا پتھر جو ترازو کے پلڑے برابر رکھنے کے لیئے ہلکے پلڑنے میں باندھا جاتا ہے۔ [2] لنگڑا
[3] صنعت تلمیح۔

۴۱۷

(۱۲- رمضان المبارک سنہ ۱۲۵۱ھ)

در لیل تار زُلفت ہر حلقہ ایست ماہی   از گیسویت بمقصد ہر تار شاہ راہی
توصیف حسن رویت از من شہا چہ آید   چشم جہان ندیدہ ہمچون تو کجکلاہی
نامت شبیر و اُمت زہرای پاک باشد   ای والد تو حیدر شاہی جہان پناہی
یکقطرہ ز آبرویت[1] از بہرِ ماست کافی   بس بہر مور باشد کشتی ز برگ کاہی

بر درگہت **منوّر** استادہ چشم دارد
ای نُور چشم حیدر از لُطف یکنگاہی

۴۱۸

دلا خُوش باش چُون پیرت بود محبوب سُبحانی   شہنشاہ شہان اعنی جناب شاہ جیلانی
دہانش چشمۂ حیوان[2] بود چُون ما مریدان را   سزد گر خضر سازد از رُخ خویش گس رانی[3]
چہ حاجت با جواہر دارد آئمہ[4] رو در آرائش   لبش یاقوت و دُر دندان چشمانش سُلیمانی
تلاوت میکنم از رُوی خویش پنج سُورہ را   شنو از من مفصل نام ہر یک گر نمیدانی
زلب کوثر[5]، ز زُلفش لیل[6] و والنور[7] از دو چشمانش   ز یک رُخسارہ اش شمس[8] و قمر[9] از جانب ثانی

[1] نسخہ خطی ب ص ۲۳۵ اور نسخہ خطی میں تفاوت ہے جہاں زابرت ہے جو سہو کاتب معلوم ہوتا ہے۔
[2] چشمۂ آب حیات
[3] فعل عربی۔ سازد گس رانی۔
[4] سہو کتابت ہے۔ آن مہرو
[5] تا [9] تلمیح بآیات قرآنی۔ سورہ الکوثر۔ سورۂ واللیل۔ سورۂ والنور، سورۂ الشمس اور سورۂ القمر

ترا ہرگز نمیگویم نبی لیکن یقین دانم   توی مقصود کونین و مسیح دین و ایمانی
مہ و خُورشید میدارد دو قرص نان شہنشاہا   وظیفہ[1] روز و شب پیر فلک از خوانت ارزانی
شفیقا، مشفقا، حاجت روا یا عرض حال خُود   چہ سازم در جناب تو کہ آگاہی و میدانی

منوّر عرض میدارد بصد اُمید و صد زاری
نگاہے از کرم بر من نما[2] محبُوب سُبحانی

۴۱۹

دی گفت چہ نیک پاکبازی   خالی ز ہوا و حرص و آزی
چون دید بجمعِ ماہ رویان   بر روی حسین بی نیازی
زُلف پیچان بخط خُوش آہ   ملفوفۂ قصّۂ درازی
افسوس نگشت منکشف ہیچ   در وی چہ نوشت اہل رازی
کز دُور کشد قلوب عشاق   سحر یست مگر ز سحر سازی
گفتا دگرم بلُطف بیحد   با ناز و ادا و سوز و سازی
گردی چو بگرد کنج عزلت   در گوشۂ دِل بکُن نمازی
تا ناز ترا کشد جہانی   در حضرتِ حق بکُن نیازی

خوش باش بگفت بس **منوّر**
بر فضل کریم کارسازی

[1] روزی و روزینہ
[2] "بر ما نما" نسخہ خطی الف ص ۱۲۳

۴۲۰

ساقیا برخیز و پر کن جام می   که رباید هوش من مستئ وی

بزم عیش است و نوای ساز کن   هان بساط حزن را بنمائی طی

اعنی آن جامِ شهِ جیلانؒ ما   خوش بده ما را بذوقش پی به پی

سیدالسادات[1] و محبوبِ خدا   غوثِ اعظم سیّد فرخنده پی

کان شهنشاه است و غوثش اولیاً   و آن امام است و همه اقطاب وی

چشم دارم توتیای چشم جان   هان ز زیر سمّ اسپش خاک پی

طفل طبعم کاش بنید روی پیر   از ارادت میدواند اسپ نی

هرکه[2] باشد از سگان بنده اش   فخر دارد فخر بر کاؤس و کی

کی بکنهش می رسد وهم و خیال   عقل در یابد کجا و فهم کی

هوشمندان جهان را اسپ فکر   اوّل منزل درین وادی است پی

صد هزاران شیخ و جالینوس هان   کور و کر اینجا و افلاطون غی

وجد ما از قول شاه جیلی است   دُور باش از گوش ما آواز نی

چشم گر داری دلا پا بوس شاه   در رهش میپوئی هان مگذار پی

پادشاها از تو خواهم ملک دِل   من نخواهم مصر و چین و روم ری

خیر مقدم مرحبا زود آئی زود   انتظارم داده باشی تا بکی

---

[1] نسخهٔ خطی ب (واو) ندارد (سیدالسادات محبوب خدا)

[2] هرکه باشد از سگانش بندهٔ - نسخهٔ خطی الف ص ۱۲۰-

از تو ام من این همه شاها ز تست   هان اگر لحم است و در جلد است و پی

سیّدا در کوی خود جایم بده   من نخواهم جنت و غلمان وی

بخشش و[1] فیاضی و جُودِ شریف   ماجرای حاتم[2] طی کرده طی

سجده بر رُوی زمین خواهی مگر   ای موذن میزنی هان بانگ حی

سائم بر درگهت یا دستگیر[3]   کشتی[4] اندر دست هان للّٰه شی[5]

پس بگو از هر زبان که خواهیم   اُل رت خد واخِله هان گیبرلی

بخش عصیان **منوّر** روزِ حشر

تا نباشد از ندامت غرق خی[6]

۴۲۱

ساقیا فصل بهار است بیاور جامی   عمر چون میگذرد نیک برآور نامی[7]

عشوه و ناز نرگس نتواند برداشت   چرخ گردد بسر روی زمین ما دامی[8]

دین و ایمان و دل و جان و نثار [illegible]ن   میدهم هرکه دهد از تو بمن پیغامی

دین و دُنیا بغلامان تو گرمی بخش[illegible]   ما نخواهیم ز تو جُز تو شها اکرامی

---

[1] بخشش و فیاضی و ذات و شریف - نسخهٔ خطی الف ص ۱۲۱- اشتباه سهو کاتب د بخشش و فیاضی ذات شریف)

[2] حسن تلمیح و صنعت تضاد هر دو

[3] پیران پیر را، پیر دستگیر نیز گویند -

[4] کشتی مراد کشکول گدائی -

[5] رجوع به اشاره ۲ غزل شماره ۳۲۸

[6] بمعنی پسینه میں شرابور

[7] از حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۱۱۳ - نسخهٔ خطی ب مین "نک" بجای نیک

[8] بمعنی جیب تنگ که -

بخدا رام کنم آهوی چشمت به نیاز — آنکه رامش نکند[1] هیچکسی با دامی

زلف و رویتو بهم دیدم و گفتم عجبا — اینچه سحر است که صبح است بهم باشامی

مادحت صله مدح تو نخواهد دیگر — غیر دیدار تو در هر دو جهان انعامی

کامیاب دو جهان گردد و همدوش مراد — بجناب تو اگر رو بنهد ناکامی

کردی آغاز امورم چو نکو از لطفت — خواهم اکنون ز عنایات تو نیک انجامی

لطف فرما بمنوّر ز کرمهای عمیم
جرعهٔ بادهٔ پس خوردهٔ خود از جامی

۴۲۲

یکم محرم الحرام سنه ۱۲۵۷ هجری

سلام ما باآن[2] شاه هست با صد عجز و صد زاری — که بر روحش بود هر دم هزاران رحمت باری

ندارم جز خیال زلف و رویت روز و شب هرگز — شهنشاها خدا آگه چه در خواب و چه بیداری

نثار چین گیسوی شریفش چین کجا لائق — نیاز نکهت زلفین خوبش مشک تاتاری

امان با پنج تن از پنج میخواهم چه دشواری — چه بیماری و ناداری و لاچاری و بیکاری

منوّر مقصد کونین خود یا سیّد الشهداً
ز تو خواهد ز تو خواهد بصد زاری که مختاری

۴۲۳

شاها چه وصف ذاتت گویم مگر شهابی[3] — نی نی غلط نمودم ماها چو ماهتابی

---

[1] از حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۱۱۳ - نسخهٔ خطی ب میں آنکه رامش نکند هیچگهی بادامی درج ہے جو صریحاً اشتباهِ کاتب ہے
[2] سلام ما بآن شاه [3] ٹوٹنے والا استاره

گویم چه گونه مهتاب کانرا محاق[1] باشد — زیبد مگر بگویم روشن چو آفتابی

دیگر چو خوب دیدم ای مهر و مه غلامت — در فیض همچو دریا در جود چون سحابی

نی نی به پیش جودت کشتی[2] بکف بجارند — ای قطرهٔ ز دریات در مشک ابر آبی

دیدم نکو چو دیگر در بحر قدرتِ حق — در بطن صدف کونین شاها چو دُرِّ نابی

زیبد کنون بگیرم مشک و گلاب و عنبر — کافور و عطر یکجا در شیشهٔ گلابی

تا بار بار شویم کام و دهان خود را — از بهرِ وردِ نامت با صد ادب شتابی

زود آ بحلّ مشکل ای آنکه در دو عالم — مشکلکشا خطابی شاه ابوترابی

رو بد کنون منوّر از راهِ خاکساری
خاک درِ تو شاها از بهر کامیابی

۴۲۴

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۲۲۱)

شهنشاها معلیٰ بارگاهی — پناه عالمی عالم پناهی[3]

چو پیدا شد برایت ارض و افلاک — ترا شاهی است از ماه تا بماهی

چه گویم من بوصف تو چگویم — بفوج انبیا چون پادشاهی

برای همچو ما فسّاق و فجّار — شفیعی شافعی امیدگاهی

خدا را یا رسول الله خدا را[4] — پذیر از من دعای صبحگاهی

---

[1] چاند کا گھٹنا - آخری راتوں میں چاند نظر نہیں آتا۔
[2] یعنی کشکول گدائی که شبیه کشتی باشد۔ [3] صنعت تجنیس قلب
[4] یه شعر مرقومه نسخهٔ خطی الف میں نہیں ہے۔

سیاهیٔ رُخِ ما را تو پسند   چو بربودی زموی من سیاهی

منوّر از تو خواهد جمع خاطر

ز بهرِ خویش بافضل الٰهی

۴۲۵[1]

شیشه خالی کُن اگر خواهی که در وی[2] مل کنی   نوحهٔ بلبل کن ار خواهی گذر بر گل کُنی

می نگردد هیچت ایدل از نصیب بیش وکم   گر چو دشمن باشی و در نوحه چون بلبل کُنی

بهرِ امن از حرّ[3] شمس حشر باشد ظلّ عام   بر رُخ خود یا نبی گر منتشر کاکل کُنی

می سزد بر هر دو زُلفش گر تو ایدل سرشار   عنبر و کافور و مشک و صندل و سنبل کُنی

از طلوع مهر رویش کای عجب ای باد صبح   غنچه های شمع جمع گلرخان گر گل کُنی

چون شه مشکلکشا مشکل کشائی عالم است   جای افسوس است ایدل بار هم گر غل کُنی

مشکلی باقی نماند در دو کون ایدل اگر   عرض حال خود به پیش راکب دلدل[4] کُنی

چونکه حُب آل احمد[5] جسر دریای غم است   غم مخور از سیلِ دریا چون گذر بر پُل کُنی

از تو میخواهد منوّر ای صبائی فضل حق

غنچه های خاطرش تا از کرم گلگل کُنی

حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۴۹

۴۲۶

صبحدم ره یافتم از طالع نیک اختری   سوی دربار گهربار شهید اکبری

---

[1] غزل شماره ۴۲۴ در نسخهٔ خطی الف نیست   [2] بمعنی شراب

[3] بمعنی حرارت و تپش و گرمی   [4] دلدل سوار مُراد از حضرت علی[ع]

[5] بمعنی "پل" رُوی آب

مونس غمخوارگان و بهتر از هر بهتری   مهتر از مهتری و ما من هر کهتری

شاه اقلیم شهادت آن شهید دلبری   دلربای رهنمائی شاه سایه گستری

در ریاض دین احمد شجر احمد را بری   ما محبان را سری[1] ما گمرهان را رهبری

دستگیر بیکسان و کاخ عرفان را بری   مفلسان را زی و ری[2] گوش جان را زیوری[3]

حضرت جبریل را خوش قوّتِ بال و پری   خوش سپهر[3] مکرمت را همچو مهر انوری

طرّهٔ دستار فرقِ احمدی را گوهری   ذوالفقار حضرتِ مشکل کشا را جوهری

راحت جان بتول اخ شبین و بی دری[4]   اعنی آن شاهِ شهیدان سروران را سروری

شکر لله هاتفم گفتا ز بخت یاوری   حلقهٔ بابِ شبیری نی چو قفل بروری

کیست یاران چون منوّر در جهان نیک اختری

چون شهِ شبیر دارد شاه بنده پروری

۴۲۷

غلامم بنده ام یا شاه[5] جیلی   بیادت زنده ام یا شاه جیلی

قصورم را اگر حدی نمانده   بسی شرمنده ام یا شاه جیلی

بدم بد کرده ام هر چند لیکن   توئی بخشنده ام یا شاه جیلی

چو دیدم منکرت با گزلک[6] قهر   دو چشمش کنده ام یا شاه جیلی

---

[1] بیک وقت محبان و گمرہان درست نظر نہیں آتا۔ شاید اشتباہ کاتب ہو۔ ما برای (داو) ع ما محبان را سری گمرهان را رهبری

[2] زی و ری = "زر" گویا مفلسان را زر و گوش جان را زیور هستی   [3] دونو مصرعوں کا آرڈر الٹ ہے نسخهٔ خطی الف ص ۱۲۲

[4] شبین و بی دری = شش، ب، ر = شبّر۔ لقب حضرت امام حسن علیه" سلام

[5] جیلی مخفف جیلانی۔ شاه جیلانی مراد از شیخ عبدالقادر جیلانی[رح]   [6] مراد گزلیک

جمال آفتاب عارض تو — بسی جوینده ام یا شاه جیلی
اگر گفتار من وصف است در مدح — ثنا گوینده ام یا شاه جیلی
تو بودی مالکم باشی تو مالک — کنون[1] آینده ام یا شاه جیلی
بامید کرمهای عمیمت — درت کوبنده ام یا شاه جیلی
گدایم بر درت تا هرچه خواهی — بده گیرنده ام یا شاه جیلی
بطرف روضه پاکت شب و روز — بسر پوینده ام یا شاه جیلی
کنم تا سرمه خاک درگهت را — درت روبنده ام یا شاه جیلی

منوّر کرده اکنون ز مهرت
مه تابنده ام یا شاه جیلی

۴۲۸

گرچه سرتا پا قصورم یا علی رض — ورچه سرتا پا فجورم یا علی
حرز حبّ تست چون از فضل حق — نقش الواح سرورم یا علی
عزت و جان و دلم در حصن[2] تست — من بظاهر گرچه دورم یا علی
نیست جز عجز و نیاز و بندگی — در بطون[3] و در ظهورم یا علی
ورد نام تست اندر هر دو کون — مایهٔ فرح سرورم یا علی
حل مشکل[4] را نگاه تست بس — در قرون[5] و در دهورم یا علی

---

[1] کنون حال و آینده مستقبل [2] بمعنی تحفظ [3] جمع ظاهر و باطن
[4] نگاهی تست بس ـ حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۱۲۰
[5] جمع قرن و دهر

خیر کونینم بده کز جان و دل — بنده و کلب[1] حضورم یا علی
هم امان و امن ده از لطف خویش — در دو عالم از شرورم یا علی
گر وجودم بود چون سنگ سیاه — کرد حبّت کوه[2] نورم یا علی

کن **منوّر** در جهان چون مهر و ماه
در سنین و در شهورم[3] یا علی

۴۲۹

مرا از فقر یارب بخش تاجی — زر قلب دلم را ده رواجی
بکنج[4] مظلمم این کلبهٔ جان — ز ایمانم بکن روشن سراجی[5]
بتالیف[6] قلوبم بخش شاهی — که از هر دیهٔ دل گیرم خراجی
دلی دارم ضعیف و ناتوان آه — هم از نفع دوا عاصی مزاجی

بود خاک شفا چون خاک کویت
منوّر از تو میخواهد علاجی

۴۳۰

مشرف چون شدم از یمن بخت خود در آن حینی — که دید بر روی خوب او عجب گیسوی مشکینی
چگویم وصف گیسویش باین نکهت نخواهد بود — اگر ریحان است ور سنبل وگر در باغ نسرینی

---

[1] سگ حضوری
[2] صنعت تلمیح بمشهور هیرا جو بابر کو ابراهیم لودهی کی ماں سے ملا
[3] "در دهورم یا علی" حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۱۲۰ [4] گوشهٔ تاریک
[5] چراغ
[6] دوسروں کے دلوں کو موہ لینا

اگر مشکست در عنبر بود شرمندهٔ بوئیش   گل از خجلت عرق آورد پیشش زلف مشکینی[1]

شهید کربلا ابن علی کز روی خوب او   بود بر چرخ هان محجوب شین[2] و میم و یاسینی

نثار هر سر موی دو زلف اوست ما چینی   بهر تارش فدا تاتار بر هر چین او چینی

صدا میکرد هاتف زائرین زلف پاکش را   کنند تا با ادب هر یک طوافش با خوش آئینی

فلک دیدم در آنحضرت بطوف او نذر در دست   ز مهر و مه عجب قرصی دو زرینی و سیمینی

الهی آرزو دارم که باشم خاکبوس او   همیشه تا که یابم در دو عالم عزّ و تمکینی

خدایا از تو میخواهم که باشد هر سر مویش   عدو را خنجر و تیر و سنان[3] و نوک سنگینی

تزلزل بر زمین افتد نه تنها بلکه می لرزد   فلک هم، چون نشینی یا شه شبیر بر زینی

ندانم چون شود احوال دو عالم شهنشاها   علم سازی اگر شمشیر خود را از سرکینی

ازان لرزان و ترسان بوده و باشند در عالم   عدو های محبان تو چون روباه غمگینی

منوّر چشم دارد از ملائک گر قبول افتد   باصغای[4] دعایش تا بگوید هر یک آمینی

خدا را اشتراکن بندهٔ خود ثانیاً شاها
بجز یعنی غلام خود بیک گفتار شیرینی

۴۳۱

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۲۷)

من بوصفت هر چه گویم زان شها بالاتری   ای رخت روشن تر از خورشید و ماه و مشتری

[1] استعمال غریبی (ضمیر) شاید مراد پیش زلف مشکینش است
[2] ش+م+س = شمس هم رو پوشد۔
[3] ع عدو را خنجر تیر و سنان ...... نسخهٔ خطی ب میں (واو) نہیں ہے۔
[4] بمعنی شنیدن۔

تا کند خالص زر قلب خود از خاک درت   چرخ می گردد بنقد مهر و ماه خود مشتری[1]

یا امام ثامن[2] ضامن ز مهرت ذره ام   لطف فرما رهبرم شو کن بخویشم رهبری

من غلامم خانه زادم بنده ام خاک رهم   تو شهنشاهی، امیری، پادشاهی، سروری

چشم امداد از تو میدارد **منوّر** در دو کون
ای شه بنده نواز من که بنده پروری

۴۳۲

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۲۹)

منم غلام خوش از جان و دل ز سیمبری   که خالی است ز سودای آن نه هیچ سری

بباغ دین نبی شجر حبّ خمسهٔ پاک   چه خوش مخضّر[3] و ایمان و راست خوش ثمری

الا خبر ز زر قلب کن که مستیٔ از وست   که نیست در زر خالص ز غش[4] ولا اثری

مس وجود مرا ساخت خوشش زر خالص   بیک نگاه سری[5] دست کیمیا نظری

که خاک عتبه پاکش همی کند شب و روز   بچرخ قرص مه و مهر خوش ز سیم و زری

مجال گفتن نامش کجا بود ما را   مگر بغسل که سازم به عین و طا و ری[6]

جناب حضرت شبیر بن علیؑ ولیؓ   به بوتراب دگر جز تو نیست راهبری

منوّر است که گوید کنون ز بعد سلام   بحضرتت که ورا نیست دادرس دگری

[1] صنعت ایهام [2] مراد امام رضاؓ (مشهد مقدس)
[3] سرسبز و شاداب
[4] بمعنی کھوٹ
[5] مراد سر دست بمعنی فی الفور
[6] ع + ط + ر = عطر۔ ع: هزار بار بشویم دهن به مشک و گلاب

شها عدوِ مرا و- براء ما بردار
بدست راست چه شمشیرو دست چپ سپری

۴۳۳

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۳۱)

من نمیگویم خدائی یا علی — هان مگر شیرِ خدائی یا علی
خواهم امداد از تو با نامِ خُدا — چونتو همنام خدائی یا علی
بر سرِ ساحل رسان کشتیٔ ما — چونتو بر ما نا خدائی یا علی
بعد ازین مگذار ما را در الم — چونتو خوش زحمت زدائی یا علی
هان منوّر بهر حلِ مشکلات
چشم دارد تا بیائی یا علی

۴۳۴

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۱۱)

من ندارم بغیر داد علی — زاد من نیست غیر زاد علی
مایه خیر چون نکو دیدم — نیست در دهر جز وداد علی
زان پیٔ امن از حوادث دهر — آمدم در حصار نادِ علی[1]
یافتم خیر هر دو عالم را — از عنایات حق بیاد علی

[1] تلمیح به: نَادِ عَلِیًّا مَظْهَرَ الْعَجَائِبِ تَجِدْهُ عَوْنًا لَکَ فِی النَّوَائِبِ کُلُّ هَمٍّ وَّ غَمٍّ سَیَنْجَلِی بِنُبُوَّتِکَ یَا عَلِیُّ یَا عَلِیُّ یَا عَلِیُّ اَدْرِکْنِی - (دعائی ماثوره)

ای منوّر مبارکت گویم
که مرادت بود مراد علی

۴۳۵

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۱۱)

مه رخا[1]، مهر خدا زهره جبینا مددے — شاه شمشاد قدا صدر نشینا مددے
چون رسیدم بجناب تو بچشم کرمت — سیّد اتشنه لبا چشم نمینا مددے
یا حسین ابن علی کُن مددم بهرِ حسن — وز مهین پور علی اخ کهینا مددے
دست در دامن پاک تو زدم خوش بامید — شاه فریاد رسا، حبل متینا مددے
چون منوّر ز غلامان درت میباشد
به بناگوش نبی دُرّ یتیما مددے

۴۳۶

ندارم گرچه هیچک زاد راهی — ندارم غم که دارم پادشاهی
بود بهرش ز فوق عرش تا فرش — اگر چون کوه باشد یا چو کاهی[2]
تواند کرد دریک لحظه از لُطف — گدای مفلسی را پادشاهی
عجب نبود اگر از پاس دینش — نپرسد مُجرمی را حق گناهی
چگویم وصف ذاتش را چه گویم — بفرق او ز اَوْ اَدْنیٰ کلاهے[3]

[1] رخسار همچو مهر
[2] صنعت تجنیس لاحق
[3] تلمیح به آیت کریمه، فَکَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنیٰ (سیپاره ۲۷ - سورهٔ والنجم - آیت شماره ۹)

چگویم وصف رویش را چگویم — مگر خورشید گویم یا که ماهی

چگویم وصف زلفش[1] را چه گویم — مگر بر ماه و خور ابر سیاهی

بود یا بهرِ ما حبل المتین — عدو را یا بود مارِ سیاهی

خدا را سیّد ابرار بشنو — دعای شام عرض صبحگاهی

که می گوید باُمیدت منوّر

نگاه ہے یا رسُول الله نگاہے

۴۳۷

در نعت

نگاه لطف بما یا محمّدٌ عربی — بجود رحم بنما یا محمّدٌ عربی

ز بهر ما بخدا نام تُست حصن حصین[2] — برای حرز[3] بلا یا محمّدٌ عربی

من آمدم بگدائی درگهت شاها — برای خیر و شفا یا محمّدٌ عربی

ز بیخ و شاخ ببرهان بداسُ تیغ و تبر — درخت رنج و عنا یا محمّدٌ عربی

اگرچه پر گنهستم و لیک شافع من — توئی بفضلِ خدا یا محمّدٌ عربی

توئی توئی ز عنایات خود بجُمله امم — شفیع روز جزا یا محمّدٌ عربی

نگویمت که خدائی ولی یقین دانم — نه جدا[4] ز خدا یا محمّدٌ عربی

بدست تُست بامر خدا شه[5] لولاک — کلید قدر و قضا یا محمّدٌ عربی

---

[1] منقول از نسخہ خطی الف ص ۱۰۸ ۔ نسخہ خطی ب میں یہ شعر نہیں ہے۔ [2] بمعنی مضبوط حصار

[3] ع : برای دفع بلا ۔ یہ مصراع حاشیہ پر یوں بھی درج ہے

[4] ؎ من نمی گویم خدائی یا نبی ۔ لیک از دوی کی جُدائی یا نبی (ہمین شاعر)

[5] رجوع بہ اشارہ ۲۰ غزل شمارہ ۸۶۵

برای مقدم پاکت بدیده جا کردم — بیا بدیدهٔ ما یا محمّدٌ عربی

بحلّ مشکل و عفو گناه و راهِ خُدا — برای ما فقرا یا محمّدٌ عربی

شفیع و شافع و مشکلکشا و راه نما — توئی توئی بخدا یا محمّدٌ عربی

بدرگه تو پئی حل مشکل کونین — منوّر است گدا یا محمّدٌ عربی

برای شبر و شبیر و حضرت زهرا — بنام شیر خدا یا محمّدٌ عربی

بحلّ مشکل دارین ما همه فقرا — بیا برای خدا یا محمّدٌ عربی

کشیده تیر دعا در کمان اَوْ اَدْنیٰ[1] — بزن بمشکل ما یا محمّدٌ عربی

منوّر است که گوید بختم نعت شریف — بآل و صحب ترا یا محمّدٌ عربی

علیک الف[2] صلوات و علیک الف سلام

علیک الف ثنا یا محمّدٌ عربی

۴۳۸

(حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱۱۷)

ندیدم قدرتت را کردگارا هیچ پایانی — تو شاهنشاهی و هر روز میزیبد ترا شانی[3]

یکی بر هفت اقلیم اکتفا هرگز نمی خواهد[4] — یکی محتاج میگردد برائی تکهٔ نانی

خداوندی ترا زیبد خداوندا تعال الله — که عاجز گشت با حکم تو از موری سلیمانی[5]

---

[1] رجوع کریں غزل شمارہ ۸۶ اشارہ ۳

[2] الف بمعنی ہزار

[3] تلمیح بہ آیت کریمہ : كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (سیپارہ ۲۷ ۔ سورہ الرحمٰن ۔ آیت شمارہ ۲۹)

[4] ؎ هفت اقلیم ار بگیرد پادشاه ۔ همچنان در بند اقلیمی دگر (سعدی شیرازی)

[5] ؎ یافت موری بر سلیمانی ظفر ۔ سطوت آئین پیغمبر نگر (اقبالؒ)

بجز حکم تو می بینیم غریقِ لجّهٔ غیرت — اگر شیخ است و جالینوس و افلاطون بدربانی

در امدادت نباشد هان بیک جو هم نمی ارزد — چه ذی شانی چه دیوانی چه سُلطانی چه خاقانی

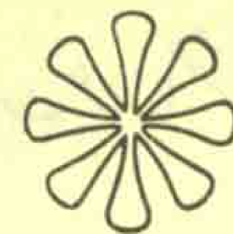
نکوئی گر نیاید در وجود اندر جهان از من — وفا هرگز نشد از من ور اندر عهد پیمانی

توئی خالق توئی رازق توئی ساتر توئی غافر — توئی ناصر[1] توئی مالک توئی حافظ بهر آنی

چو کردی هر دو کون از لفظ یک کُن[2] در دمی پیدا — بحل مشکلاتم از تو مشکل هست در آنی

منوّر از حضورت فیض بی اسباب میخواهد

خدایا چون نه محتاج با اسباب و سامانی



---

[1] صنعت تنسیق الصفات

[2] تلمیح به آیت کریمه: اِنَّمَا اَمْرُهٗ اِذَا اَرَادَ شَیْئًا اَنْ یَّقُوْلَ لَهٗ کُنْ فَیَکُوْنُ - (سیپاره ۲۳ سوره یٰسین - آیت ۸۲)

مثنویات

۱

الٰهاً[1]، پادشاها، کردگارا / رحیما، راحما، پروردگارا
کریما، اکرما، حاجت روایا / شفیقا، مشفقا رحمت زدایا
توئی روزی رسانِ کرم در سنگ / تو معبودِ بهرِ ما بهر رنگ
تو دادی نور بهرِ کرم شب تاب / توئی راحت دهِ دلهائی بیتاب
توئی شاهنشها دانندۀ غیب / توئی ما بندگان را ساترِ عیب
چو شد خاص از برایت کبریائی / خداوندا ترا زیبد خدائی
مرا کس جز تو چون فریادرس نیست / مرا فضلِ تو بس دیگر هوس نیست
نیاید گرچه هیچ از من بجز بد / ولی بخشش بهر حال از تو زیبد
نگاهی[2] لطفِ خود درباره ام کن
چو من بیچاره ام هان چاره ام کن

۲

الٰهی تا که عالم را قیام است / زمن بر روحِ احمد صد سلام است
الٰهی تا که گیتی را قرار است / سلامِ ما بر اصحابِ کبار است
الٰهی تا جهان را آب و تاب است / سلامِ ما بروحِ بوتراب است
الٰهی تا دعاها را قبول است / سلامِ ما بدرگاهِ بتولؑ است

[1] تحت تاثیر شعر سعدیؒ :— الٰهی قادرا پروردگارا — کریما منعما آمرزگارا (خواتیم سعدیؒ)
[2] نگاهِ لطفِ خود ....

الٰهی تا که باشد بحر و هم[1] بر / سلامِ ما رسان بر روحِ شبّرؑ
الٰهی تا که تدبیر است و تقدیر / سلامِ ما رسان بر روحِ شبّیرؑ
الٰهی تا زمان است و زمین است / سلامِ ما بزین العابدین است
الٰهی تا که خورشید است انور / سلامِ ما رسان بر روحِ باقرؑ
الٰهی تا جهان را صبح و شام است / بروحِ حضرتِ جعفر سلام است
الٰهی تا جهان را انتظام است / بروحِ موسیٰ کاظمؑ سلام است
الٰهی تا که گیتی هست آباد / سلامِ ما بموسئ رضاؑ باد
الٰهی تا که باشد آتش و باد / سلامِ بنده بر روحِ تقی باد
الٰهی تا بعالم ننگ و نام است / ز ما شاهِ نقی را صد سلام است
الٰهی تا جهان را باد بنیاد / سلامِ ما بشاهِ عسکری باد
الٰهی تا که در عالم سلام است / بروحِ پاک مهدیؑ صد سلام است
الٰهی عرض میدارد منوّر / بروحِ چارده معصوم اطهر
اگرچه جرمِ ما را عدد[2] حد نیست / وگرچه هرچه کردم غیرِ بد نیست
گناهم بخش بهرِ شاه لولاک[3] / گناهم بخش بهرِ حیدرِ پاک
گناهم بخش بهرِ امِّ سبطینؑ / گناهم بخش بهرِ نامِ حسنینؑ

[1] مصراعِ اوّل منقول از نسخہ خطّی الف ص ۲۳۸۔ نسخہ خطّی ب میں یُوں درج ہے اور یقیناً سہوِ کاتب ہے۔ ع "الٰہی تاکہ باشد بحر وہم و بر"۔
[2] "حدّ و عد نیست" نسخہ خطّی الف ص ۲۳۸۔
[3] رجوع کریں اشارہ ۲، غزل شمارہ ۱۶

گناهم بخش بهرِ عابدِ پاک   که بوده سیّدِ مظلوم و غمناک
گناهم بخش بهرِ روحِ باقرؑ   گناهم بخش بهرِ روحِ جعفرؑ
گناهم بخش بهرِ کاظمِ پیر   امام المومنین و جانِ شبّیرؑ
گناهم بخش موسیٰ رضا را   که بوده راحتِ جان مرتضیٰ را
گناهم بخش بهرِ تقی هم   نقی و عسکری و مهدیؑ[1] اکرم
که او ما را شفیع است و شفیق است   که او ما را رفیع است و رفیق است

گناهم بخش بهرِ این همه نیز
ز حوض[2] کوثرم ده جام لبریز

۳

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۳۶۴)

امشب از خواب چون شدم بیدار   خواستم از خدای لیل و نهار
آن خداوند اکرم و ارحم   ساترِ[3] عیب بندگان ز کرم
که خداوند اکرم است و کریم   خالق و رازق و رؤف و رحیم
دافعِ همّ و غم و شرِّ زمان   دستگیرندهٔ کهان و مهان
معطئ الخیر و دافع الآفات   غافر الذنب و قاضی الحاجات
به نبی و علی و بنتِ رسول   حرمت هر دو سبطِ پاک بتول

---

[1] مصراع بالا منقول از نسخهٔ خطی الف ص ۲۳۹ - نسخهٔ خطی ب میں نقی و عسکری مهدی و اکرم ہے۔ جو سہوِ کاتب ہے۔
[2] بہشت کی ایک نہر کا نام۔
[3] صفت تنیق الصفات۔

خیرِ حال و مآل و صحتِ جان   امن و ایمان امان بسرّ و عیان
بعد زین چشم دارم از هر پنج   که دهانند بنده را بی‌رنج
امن و ایمان ز سیّد ابرار   حلّ مشکل ز حیدرِ کرّار
عزّت و جاه از جنابِ بتولؓ   خیرِ کونین وز دو سبطِ رسولؐ
بعد زین از ائمّهٔ اطهار   چشم دارم همین بلیل و نهار
که بهر سال و در دوازده ماه   مددِ شان بود مرا همراه
آرزوئے دگر منوّر راست   کز ازل خانه زادِ آلِ عباست

که نگاهی باین محقّر کن
وین دو چشمِ مرا منوّر کن

۴

آنکه از بهرِ مرغکی خورشید   دانهٔ نجم هر شبی جاوید
میفشاند بچرخ و می بنید   مرغ خورشید تا سحر چیند
آنکه روزی[1] دهد بکرمکِ سنگ   آنکه نکند بجرم روزی تنگ
آنکه روزی همی دهد بجنین   خالق و رازق و کهین و مهین
آنکه روزی دهد به برّ و به بحر   بوحوش و طیور شام و سحر
آنکه روزی رسانِ ثقلین[2] است   آنکه رزّاق هان بکونین است
نیست موقوف جنّ و انس و طیور   روزیش ملک میرسد ز حضور

---

[1] ع - وانکه روزی دهد ...... نسخهٔ خطی الف ص ۲۳۹
[2] بمعنی دو گروه جنّ و انس، نیز بمعنی دو جهان۔

دائما از برای هر ذی روح   یعنی از غیب تازه تازه فتوُح
هرچه مُرغ اند و مور و هم مار اند   اینهمه جیره خوارِ سرکار اند
پس ترا کی کند فرامش آه   مکُن اندیشه و مشو گمراه
او قدیر است و خالق است و رحیم   اکرم الاکرمین جواد و کریم
ارحم الرّاحمین و مالکِ خلق   بخشش او بود چه تاج و چه دلق
قادر و عالم و خدای علیم   دادهٔ اوست تخت و نیز گلیم
حافظ و ناصر است در هر آن   زیرِ حکمش همه زمین و زمان
خالق عرش و فرش و چرخِ برین   جُرم بخشندهٔ کهین و مهین
مالک[1] و صانع و خدای همه   هادیٔ کُل و رهنمای همه
ساتر العیب و غافر العصیان   رازقِ[2] وحش و طیر و آدمیان
شاهِ شاهان و پادشاهِ جهان   اوست لاریب فیه سروعیان
زیرِ حکمش هر آنچه می بینی   زیر حکمش چه مصری و چینی
زیرِ حکمش هر آنچه میدانی   زیرِ حکمش هر آنچه میخوانی
عیب پوشندهٔ فقیر و حقیر   جُرم بخش فقیر پُرتقصیر
گوئیت کیست لَا شَرِیْكَ لَهٗ   وَحْدَهٗ لَا اِلٰهَ اِلّا هُوْ
بشنو اکنون ز لطف عرضِ فقیر   عاصیٔ پر گناه و پُرتقصیر

---

[1] دونو نسخوں میں غلط کتابت ہے۔ ع ملک و صانع و خدای همه۔ جو سہو کاتب ہے۔
[2] ع: رازق وحش و طیر آدمیان۔ نسخہ خطی الف ص ۲۴۰۔ سہو کاتب ہے۔

ای خدای کریم بی همتا   وی خدای رحیم راه نما
به نبیؐ و علیؑ و هم زهراؓ   بشبّر هم شبّیر کربِ بلا
جرمِ من بخش و مشکلم بگشا
زنگِ همّ و غمم از دلم بزُدا

۵

ای خداوند انس و جان و ملک   خالق ارض و هم خدای فلک
ای خداوند ذرّه و خورشید   ای خداوند زهره و ناهید
ای خداوندِ انبیاء و رُسل   ای خداوند سالکانِ[1] سُبل
ای خداوند وحش[3] و جُملهٔ طیور   ای خدای نعیم و حُور و قصوُر
ای خداوند جنّت الفردوس   ای خداوند تیر و خالقِ قوس[4]
ای خداوندِ جنّت الماوا   ای خداوندِ[5] آدم و حوّا
ای خداوند جنّت الرضوان[6]   ای خداوند و مالک دو جهان
ای خداوند خُلد دارِ سلام   ای خداوند عالم و علّام
ای خداوند چار عنصر پاک   که بود آب و باد و آتش و خاک
ای خدای نعیم و حور و قصوُر   ای خداوند مردگان قبوُر

---

[1] سالکانِ راه
[2] یہاں بمعنی عطارد ستارہ۔
[3] ای خداوند جملہ وحش و طیور۔ نسخہ خطی ج جلد دوم ص ۴۸۲۔
[4] ایک آسمانی برج کا نام۔
[5] یہ شعر نسخہ خطی ج میں اس مقام پر نہیں ہے۔
[6] بہشت کے دربان فرشتہ کا نام۔

ای خداوند ساکنانِ زمین — ای خداوند بچّه ها و جنین[1]
ای خدای هرآنچه بیند چشم — ای خدای که می نگیری خشم
ای خدای هرآنچه شنود گوش — خالق جُرم بخش عذر نیوش
ای خداوند هرچه ذی روح است — گر بود مور یا بنی نوح است
ای خداوند هرچه پیدا شُد — گرچه مستُور یا هویدا است
ای خدای که مالکی لاریب — ای خدای که رازقی از غیب[2]
روزی از هیچکس نمیگیری — گرچه عاصی است یاکه تقصیری
ای خداوندِ صاحبِ اسرار — ای خداوندِ ساتر و غفّار
ای خداوندِ قادر و اعلم — ارحم از امّ و والد و اخ و ام
مالک کلک[4] و ملک و تاج و سریر — مالک قدر و خالقِ[3] تقدیر
حافظ و ناصر و حفیظ و نصیر — ساتر و غفر و علیم و قدیر
اکرم الاکرمین جواد و کریم — ارحم الرّحمین رئوف و رحیم
ای خداوند خاطرِ غمناک — ای خداوند دیدهٔ نمناک
ای خداوند عرش و هم کرسی — حکیم گر حساب می پُرسی
چشم دارم که دست من گیری — عذر ما را ز لطف بپذیری
ای خدای[5] من فقیر حقیر — جرم بخش فقیر پُرتقصیر

[1] بچّه ها در رحم مادر — [2] رازقی در غیب- نسخۂ خطی الف ص ۲۴۳
[3] حاشیہ نسخۂ خطی الف ص ۲۴۳ پر "خالق تدبیر" بھی درج ہے۔ — [4] نسخۂ خطی ج ص ۸۲۶ پر مالک ملک و کلک ہے جو اشتباہ ہے
[5] من و فقیر حقیر- نسخۂ خطی الف ص ۲۴۳-

بخش جرمم بسیّدِ ابرار
هم بآل کرام صحبِ کبار

۶

ای خداوند شیخ و شاب[1] و صبی — آبرویم فزا ز بهرِ نبیؐ
ای خدائی خفی و نیز[2] جلی — آبرویم فزا ز بهرِ علیؑ
ای خدای فروع[3] و نیز اصول — آبرویم فزا بنام بتولؑ
ای خداوند خالقِ اکبر — آبرویم فزا بنامِ شبّرؑ
ای خداوند خالقِ تقدیر — آبرویم فزا بنامِ شبّیر
ای خداوند قریه جات و بلاد — آبرویم فزا بزین عباد
ای خدای نجوم و شمس و قمر — آبرویم فزا پئ باقر
ای خداوندِ کوکب و افلاک — آبرویم فزا بجعفرِ پاک
ای خداوند ناسق و ناظم — آبرویم فزا پئ کاظم
ای خدا آبروی احقر را — بشهِ موسیٔ رضا[4] افزاؑ
ای خداوندِ هر سعید و شقی — آبرویم فزا بشاهِ تقیؑ
ای خدای که ربّی و حقّی — آبرویم فزا بشاهِ نقیؑ
ای خدای کریم و راه نما — آبرویم بعسکری افزا

[1] یعنی پیر و برنا و بچہ۔
[2] پوشیده و آشکار۔ — [3] علم فقه و اصل قاعده و قانون۔
[4] رضا "افزا" نسخۂ خطی ج جلد دوم ص ۸۲۷۔

ای خداوندِ فهم و هم و ادراک　　آبرویم فزا بمهدیٔ پاک
ای خداوند غافرِ[۱] ذلّات　　آبرویم فزا باین حضرات
ای خدای کریم بی همتا　　وی خدای کریم راه نما

ای خدای منوّرِ مسکین
آبرویم فزا بمحیُ الدّین

۷

ای خداوندِ عرش و فرش و فلک　　ای خداوند وحش و طیر و ملک
ای خداوند فرش و عرشِ برین　　ای خداوندِ آسمان و زمین
ای خداوندِ رافع الاعلام　　ای خداوند دافع آلام!
ای خداوند مُعطیٔ الایمان　　جرم بخش کهان و جُمله مهان
ای خداوند ساتر و غفّار　　ای خداوند ظلمت و انوار
ای خداوند خار و سرو و سمن　　ای خداوند سنگ و دُرّ عدن
ای خداوند هرچه در دلهاست　　ای خداوند هرچه در گلهاست
ای خداوند خالقِ مُطلق　　ای خداوند مور و پشه و بق[۲]
ای خداوندِ مُرده و زنده　　ای خداوندگار این بنده
ای خدای دهان و کام و زبان　　ای خدای کلام و ذِکر و بیان
مورکی ناتوان و بارِ گران　　بر سر و دوش و پُشتش از عصیان

---

۱ بخشندهٔ لغزش ها۔
۲ بمعنی مچھر و کھٹمل۔

بامیدِ جناب می آید　　با دو چشم پُر آب می آید
عرض دارد منوّرِ مسکین　　گر پذیری بنام محی الدّین

بخش عصیانِ او ز فضل و کرم
ای خداوندِ اعلم و اکرم

۸

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۳۷۲)

ای خداوندگار رازق و ربّ　　دافع فکر و حزن و رنج و تعب
خالق آب و باد و آتش[۱] و خاک　　وصف ذاتِ تو فائق از ادراک
از تو خواهم ز بعد عرض و نیاز　　که تُوئی پادشاهِ بنده نواز
جرم ما گرچه از حد افزون اند　　چون تُوئی پادشاه بی مانند
بخش عصیانِ ما و عیبم پوش　　که تُوئی جُرم بخش و عذرنیوش
وز کرم گلشن مرادِ مرا　　کُن مخضّر[۲] میان هر دو سرا
غنچه های مقاصدم ز کرم　　شگفان از صبأ لطف اعم
صحتم بخش و سرفرازم کُن　　وز غمِ دهر بی نیازم کُن
خاصتهً بخش با فقیرِ[۳] کبیر　　صحتِ تن بنام پاک شبیرؑ
به نبیؐ و علیؑ و بنتِ رسولؐ　　به حسینؑ و حسنؑ دو سبط بتولؓ
باامام همام زین عباد　　دافع جُمله فتنها و فساد

---

۱ خالق آب و خاک و آتش و باد۔ حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۲۴۵ ۔ ۲ بمعنی سرسبز و شاداب۔
۳ مراد فقیر سیّد عزیز الدّین وزیر خارجه مهاراجه رنجیت سنگھ و برادرِ بزرگوار شاعر۔

ای خداوند ساکنانِ زمین   ای خداوند بچّہ ہا و جنین[1]
ای خدای ہر آنچہ بیند چشم   ای خدای کہ می نگیری خشم
ای خدای ہر آنچہ شنود گوش   خالق جُرم بخش عذر نیوش
ای خداوند ہرچہ ذی روح است   گر بود مور یا بنی نوح است
ای خداوند ہرچہ پیدا شُد   گرچہ مستُور یا ہویدا است
ای خدای کہ مالکی لاریب   ای خدای کہ رازقی از غیب[2]
روزی از ہیچکس نمیگیری   گرچہ عاصی است یا کہ تقصیری
ای خداوندِ صاحب اسرار   ای خداوندِ ساتر و غفّار
ای خداوندِ قادر و اعلم   ارحم از امّ و والد و اخ و ام
مالک کلک[4] و ملک و تاج و سریر   مالک قدر و خالقِ[3] تقدیر
حافظ و ناصر و حفیظ و نصیر   ساتر و غفور و علیم و قدیر
اکرم الاکرمین جواد و کریم   ارحم الرّحمین رؤف و رحیم
ای خداوند خاطرِ غمناک   ای خداوند دیدۂ نمناک
ای خداوند عرش و ہم کُرسی   چکنم گر حساب می پُرسی
چشم دارم کہ دست من گیری   عذر ما را ز لطف بپذیری
ای خدای[5] من فقیر حقیر   جرم بخش فقیرِ پُر تقصیر

[1] بچّہ ہا در رحم مادر   [2] رازقی در غیب۔ نسخہ خطی الف ص ۲۴۳
[3] حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۲۴۳ پر "خالق تدبیر" بھی درج ہے۔   [4] نسخہ خطی ج ص ۸۲۶ پر مالک ملک و کلک ہے جو اشتباہ ہے
[5] من و فقیر حقیر۔ نسخہ خطی الف ص ۲۴۳۔

بخش جرمم بسیّدِ ابرار
ہم بآل کرام صحبِ کبار

۶

ای خداوند شیخ و شاب[1] و صبی   آبرویم فزا ز بہرِ نبیؐ
ای خدائی خفی و نیز[2] جلی   آبرویم فزا ز بہرِ علیؑ
ای خدای فروع[3] و نیز اصُول   آبرویم فزا بنام بتُولؑ
ای خداوند خالقِ اکبر   آبرویم فزا بنامِ شبّرؑ
ای خداوند خالقِ تقدیر   آبرویم فزا بنامِ شبیّرؑ
ای خداوند قریہ جات و بلاد   آبرویم فزا بزین عباد
ای خدای نجوم و شمس و قمر   آبرویم فزا پیِٔ باقر
ای خداوندِ کوکب و افلاک   آبرویم فزا بجعفرِ پاک
ای خداوند ناسق و ناظم   آبرویم فزا پیِٔ کاظم
ای خدا آبروی احقر را   بشہِ موسیٰ رضا[4] افزاؑ
ای خداوندِ ہر سعید و شقی   آبرویم فزا بشاہِ تقیؑ
ای خدای کہ ربّی و حقّی   آبرویم فزا بشاہِ نقیؑ
ای خدای کریم و راہ نما   آبرویم بعسکری افزا

[1] یعنی پیر و برنا و بچہ۔
[2] پوشیدہ و آشکار۔   [3] علم فقہ و اصل قاعدہ و قانون۔
[4] رضا "افزا" نسخہ خطی ج جلد دوم ص ۸۲۷۔

ای خداوندِ فهم و هم ادراک　　آبرویم فزا بمهدیٔ پاک
ای خداوند غافرِ[1] ذلّات　　آبرویم فزا باین حضرات
ای خدای کریم بی همتا　　وی خدای کریم راه نما
ای خدای منوّرِ مسکین
آبرویم فزا بمحیٔ الدّین

۷

ای خداوندِ عرش و فرش و فلک　　ای خداوند وحش و طیر و ملک
ای خداوند فرش و عرشِ برین　　ای خداوندِ آسمان و زمین
ای خداوندِ رافع الاعلام　　ای خداوند دافع آلام!
ای خداوند مُعطیٔ الایمان　　جرم بخش کهان و جُمله مهان
ای خداوند ساتر و غفّار　　ای خداوند ظلمت و انوار
ای خداوند خار و سرو و سمن　　ای خداوند سنگ و دُرّ عدن
ای خداوند هرچه در دلهاست　　ای خداوند هرچه در گلهاست
ای خداوند خالقِ مُطلق　　ای خداوند مور و پشه و بق[2]
ای خداوندِ مُرده و زنده　　ای خداوندگار این بنده
ای خدای دهان و کام و زبان　　ای خدای کلام و ذِکر و بیان
مورکی ناتوان و بارِ گران　　بر سر و دوش و پُشتش از عصیان

[1] بخشندهٔ لغزش ها۔　　[2] بمعنی مچھر و کھٹمل۔

بامیدِ جناب می آید　　با دو چشم پُر آب می آید
عرض دارد منوّرِ مسکین　　گر پذیری بنام محی الدّین
بخش عصیانِ او ز فضل و کرم
ای خداوندِ اعلم و اکرم

۸

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۳۷۲)

ای خداوندگار رازق و ربّ　　دافع فکر و حزن و رنج و تعب
خالق آب و باد و آتش[1] و خاک　　وصف ذاتِ تو فائق از ادراک
از تو خواهم ز بعد عرض و نیاز　　که تُوئی پادشاهِ بنده نواز
جرم ما گرچه از حد افزون اند　　چون تُوئی پادشاه بی مانند
بخش عصیانِ ما و عیبم پوش　　که تُوئی جُرم بخش و عذر نیوش
وز کرم گلشن مرادِ مرا　　کُن مخضّر[2] میان هر دو سرا
غنچه های مقاصدم ز کرم　　شگفان از صبأ لطف اعم
صحتم بخش و سرفرازم کُن　　وز غمِ دهر بی نیازم کُن
خاصتهً بخش با فقیرِ[3] کبیر　　صحتِ تن بنام پاک شبیر[ع]
به نبیؐ و علیؑ و بنتِ رسُولؐ　　به حسین و حسن دو سبط بتُولؓ
بامام همام زین عباد　　دافع جُمله فتنها و فساد

[1] خالق آب و خاک و آتش و باد۔ حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۲۴۵ ۔ [2] بمعنی سرسبز و شاداب۔
[3] مراد فقیر سیّد عزیز الدّین وزیر خارجه مهاراجه رنجیت سنگه و برادرِ بزرگوار شاعر۔

بامامِ که[1] باقرش نام است
ماهِ دین است و شاهِ اسلام است
بامامِ محمّدِ جعفرؑ
که بصادق بعالم است اشهر
بامامِ محمّدؑ کاظمؑ
که باقلیم دین بود ناظم
بامامِ رضا که در دوسرا
ضامن کارِ ماست پیشِ خدا
بامامِ نهم که شاهِ تقی است
بامامِ دهم که شاه نقی است
بامامِ همامِ عسکرِ پاک
که نماند محبِّ او غمناک
بامامِ[2] که مهدیٔ هادیست
معطی الخیر و فرحت و شادیست
زیبد اکنون ز راهِ صدق و صفا
بهرِ هر یک زمن سلام و ثنائ
از منوّر بصد هزار ادب
از پیٔ دفع درد و رنج و تعب

۹

ای خداوندِ مالکِ تن و جان
مالکِ[3] جنّ و مالکِ انسان
حاضری[4] ناظری و دانائی
مالکی قادری توانائی
خالق الخلق و واهب النعم
صاحب الجُود و صاحب الکرم
هرچه بوده است و هست و خواهد بُود
زیرِ حُکم تو شرّ و هم بهبُود
عرض دارم بصد هزار نیاز
به نبیٔ کریم محرمِ راز

۱ ع بامامیکه .... از لحاظ دستور زبان
۲ ع بامامیکه از لحاظ دستور زبان!
۳ ع مالک ملک .... نسخه خطی ج جلد دوم ص۸۲۳
۴ "یای تخاطب یا صیغه واحد حاضر"

هم علیؑ ولی و هم زهراؓ
هم شبّر هم شهید کرب بلا
گر پذیری ز لطف نیست عجب
که تو خلّاقی و کریمی و ربّ
کای خداوندِ ما و خالقِ من
مالکِ رُوحِ ما و مالکِ تن
سرنوشتِ مرا بنامۂ من
کُن مقابل بلُطف یومِ لمن
پس اگر سوزیم چه عُذرِ من است
زان تو رُوح و از تو جانِ من است
ور به بخشی شها نگردد کم
هیچت از فضل و لُطف و جُود و کرم

۱۰

ای زمام قدر در دستِ شریف
بهر حلِّ مشکل آمد این نحیف
بر درت ای خواجۂ عالیجناب
تا کُشائی عقدۂ کارم شتاب
کثرت عصیان و بسیاریٔ غم
میدهد رُوح مرا درد و الم
بعد ازین مگذار مارا در غمی
هم نه بینم بعد ازین فکر و همی
سرد کُن افگنده سرّت یکقلم
بِالْخَمَدٰت[1] وَانْطَفَتَ نارِ غم
مُژده های نو بنو از هر طرف
میرسان مارا چو گفتی لَا تَخَفْ[2]
صحت و ایمان و هم عُمرِ دراز
دِه[3] باخوانم ز لطف ای بی نیاز
هم بآل و جُملۂ اولادِ شان
هم باکباد و همه احفادِ[4] شان

۱ میرے غم کی آگ کو بجھا اور سرد کر دے۔ ۲ ع کریں غزل شماره ۲۳ اشاره ۲
۳ مراد از فقیر سیّد عزیزالدّین وزیر خارجۂ مهاراجه رنجیت سنگه۔
۴ یعنی پوتے، نواسے، بیٹے۔ بیٹیاں، نوکر چاکر لونڈی غلام۔

هم باولاد فقیرِ این حقیر / بخش عُمر و صحت و ایمان کثیر

ساتر العیبی چه بینی پرده ام / عالم الغیبی چه پُرسی کرده ام

مالکی و شافعی و ساتری / عالمی و قادری و غافری

من بدم بد کرده ام نبود عجب / چون تو نیکی[1] نیکی آور زین سبب

من غلام بارگاهم بنده ام / نی غلط گفتم سگم شرمنده ام

بل غلط گفتم[2] سگانی او کجا / خاک پای شان اگر باشم بجا

ناسزا گفتم ندانستم سخن[3] / حیف بر فهمِ من و این فکرِ من

کی توانم خاک پای شان شدن / کی توانم گرد جای شان شدن

جای شان پاکست و خاکش پاک تر / گرد جای شان بود کحل البصر

پس مرا کو نسبتی با خاک[4] شان / کو من و کو گرد جای پاک شان

هیچم و هیچم کم از هیچم مگر / دستگیرد[5] ابن شبیّر و شبّر

قائل قول "تمسک لی[6]" تُوئی / در دو عالم الذی[7] یکفی توئی

نور چشمِ احمدی و حیدری / پورِ شاهِ کربلا و شبّری

ایکه دُرّی و در عالم چون صدف / حکم تو چون تیر باشد بر هدف

---

[1] یای واحد حاضر اور یای مصدر بہم۔
[2] سگان او کجا۔ نسخهٔ خطی الف ص ۲۵۰۔ نیز نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۸۳۸۔
[3] تحت تاثیر شعر مولوی ــ ای برون از وہم و قال و قیل من — خاک بر فرق من و تمثیلِ من (مولانا روم)
[4] استفہام انکاری
[5] دست گیرد۔ فعل مرکب۔
[6] بمعنی مجھ سے وابستہ ہوجا
[7] بمعنی وه جو کافی ہے۔

عالمی[1] علم خفی و هم جلی / یا علی ابن الولی ابن الولی

نیست مشکل بر تو حلّ مشکلم / مشکلم بکُشا و برهان از غمم

بخش عصیان مرا و دستگیر[2] / تا نباشم در دو عالم دستگیر

گر نه بخشی پس که سازد چاره ام / از تو ام گر عاصیم ناکاره ام

قائل قول انا له[3] بوده / هم انا جیدٌ[4] تو خود فرموده

پادشاها دادرا، درمانده ام / سر بسجده بر درت افتاده ام

در شب تارم برآ چون ماهتاب
کن منوّر کلبه ام چون آفتاب

۱۱

---

[1] عالم علم خفی و هم جلی۔ نسخهٔ خطی الف ص ۲۵۰ نیز رجوع کریں ص ۳۰۷ اشاره ۵
[2] صنعت ایہام۔ دستگیر در مصراع اولیٰ بمعنی رہنمائی کرنا۔ در مصراع ثانی بمعنی گرفتار کرنا۔
[3] بمعنی میں اس کے لیے ہوں۔
[4] میں اعلیٰ و ارفع ہوں۔

۱۲

ای کریم کارساز بی نیاز   وی رحیم پرده پوش چاره ساز
ای رفیق عاجز درماندهٔ   وی شفیق جاهل ناخواندهٔ
ای دوای دردهای لا دوا   وی طبیبِ معطئ خیر و شفا
درد ما را کن دوا هان زود زود   رنج ما را ده شفا ربّ الودود
در امانم دار از شرِّ زمان   چون زبان از شرِّ دندان در امان
آنکه نام تُست رب العالمین   شاد فرمائیدهٔ قلبِ حزین
تو شهنشاهی شها من بنده ام   گر بدم بدکرده ام شرمنده ام
بخش تقصیرات این عاجز ضعیف[1]   تا نباشم بعد ازین زار و نحیف
از تو ام من بر درت افتاده ام   پر گناهم عاصیَم درمانده ام
عاجزم افتاده ام دستم بگیر   عاصیَم درمانده ام عذرم پذیر
از تو خواهم صحت و امن و امان   از تو خواهم عزّتِ هردو جهان
از تو خواهم حلِّ مشکلهای خویش   از تو خواهم یا الٰهی خیر پیش
از تو خواهم حلِّ جُمله مشکلات   از تو خواهم رفعت اندر شش جهات
از تو[2] خواهم بیخ و شاخ و برگ و بر   از تو خواهم تا نباشم در سقر
از تو خواهم تا نباشم در حساب   از تو خواهم تا نباشم در عذاب

[1] این جزو ضعیف۔ نسخهٔ خطی الف ص ۲۳۶، نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۸۰۶ میں "این مسکین است" ہے۔
[2] منقول از نسخهٔ خطی الف ص ۲۳۶۔ نسخهٔ خطی ب (واؤ ندارد) از تو خواهم بیخ شاخ و برگ و بر۔

از تو خواهم ای کریم ذوالمنن   زود باخیرم رسانی در وطن
از تو خواهم یا الٰه العالمین   با هزاران عجز بوسیده زمین
تا رسم در خانه با خیر و شتاب   هم نه بینم بعد ازان رنج و عذاب
هم نه بینم بعد ازان رنج و سفر   هم نه بینم بعد ازان رنج و ضرر
هم بود از شرّ شیطانم امان   هم بود از خوفِ سُلطانم امان
کُن قبولِ این عرض من بهرِ نبی   هم بنامِ فاطمه شاه[1] علی
هم بنام شبر و هم شاه پیر   هم بنام شاه جیلان دستگیر
هم بآثار شریف[2] ابن الشریف   تکیه گاهی این گنهگار ضعیف
دستگیر عاجز و درماندگانست   تکیه گاه و چارهٔ بیچارگانست
ورد نامش دردمندان را دواست   خاک پایش چشم جانرا توتیاست
آنکه فرموده مُریدی لَا تَخَف[3]   آنکه باشد جدِّ او شاه نجف
آنکه محبُوب خُدا و مصطفٰے است   آنکه او پور علی مرتضٰے است
آنکه نورالعین شبر است و شبیّر   آنکه باشد در دو عالم دستگیر

آنکه او مولای ما و من غُلام
باد بر روحش الٰهی صد سلام

[1] ع هم بنام فاطمه و شاه علی۔ نسخهٔ خطی الف ص ۲۳۶
[2] برای تفصیلات رجوع به اشاره ۱ غزل شماره نمبر ۲
[3] رجوع به اشاره ۱۲ غزل شماره نمبر ۳

۱۳

بخاک کعبه و خاک مدینه خاک نجف   بخاک کرب بلا خاک مشهد دلدل اشرف
بخاک اقدس جائیکه بوتراب نمود   بخاک آن شه راهی که سُم دلدل بود
بخاک پاک در و روضهٔ رسولؐ انام   علیه الف صلوٰة و علیه الف سلام
بخاک اطهر عتبات اہل بیتؑ عظام   بخاک پاک مزارات جملهٔ صحب کرام
علی الخصوص در روضهٔ شهِ حیدرؓ   اخ رسولِ کریم و اب شبیرؑ و شبرؑ
بخاک پاک مزارات جمله آلِ رسول   علی الخصوص مزارات هر دو سبطِ بتولؓ
بخاک پاک مزارات چارده معصوم   که نام هر احدی اشهر است و هم معلوم
بخاک پاک در روضهٔ شهِ جیلان   که عاشق است بروی شریف او سبحان
بخاک پاک براقِ رسولِ رحمانی   بخاک بلدهٔ بغداد و شاهِ جیلانی
بخاک انور آن مجرهٔ پُر از انوار   بخاک اقدس آن عتبهٔ پُراز اسرار
کدام حجره[1] که جای تبرکات در وست   کدام عتبه که سرمایهٔ حیات در وست

بده مُرادِ من و حلِّ مشکلاتم کُن
بیک نگاه منوّر بشش جهاتم کُن

۱۴

(حاشیه نسخهٔ خطّی ب ص۲٦)

بفضل تست چو چشم من محقر وا   مپرس کردهٔ من ای خدای بی پروا

[1] برای تفصیلات حُجره رجوع به اشاره ۱ غزل شماره نمبر ٦

تو قادری و قدیری و راحمی و رحیم   تو واحدی و نداری شها شریک و سهیم
تو بوده ای و نبودت کسی ترا همراه   همیشه باشی و باشی[1] همیشه شاهنشاه
شفیق و مشفق و حاجت روای هر که و مه   توئی خدای دو کون و خدای قریه و ده
کریم و اکرم و آمرزگار و خالقِ خلق   عطا کنندهٔ تخت و عطا کننده دلق
خدای ساتر عیب و خدای عالم عیب   رحیم و ارحم و غفّار ذنب ما لا ریب
خدای انجم و سیار های و نه افلاک   قدیر و مالک و شاهنشه[2] منزه پاک
بنام احمد و زهرا و حیدر و سبطین   بآل پاک و باولادِ حضرتِ حسنینؑ
علی الخصوص وجود شریف زین عباد   بباقر ابن عباد الشفیع یوم تناد[3]
بآن امام همام که جعفر پاکست   بشاه موسیٰ کاظم که شاه غمناک است
بابنِ موسیٰ کاظم امام ثامنِ ما   که او بهر دو جهان بیشک است ضامن ما
بنام شاه تقی و بنام شاه نقی   شفیع روزِ جزا بهر هر سعید و شقی
بنام عسکری دهم بنام مهدی هادی[4]   که غم ربای جهانست و معطئ شادی

پذیر عرض من و حل مشکلاتم کُن
ز لطف خویش منوّر بشش جهاتم کُن

[1] ع همیشه بودی و باشی همیشه شاهنشا - حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۲۴۴ -
[2] ع ملیک و مالک .... حاشیه " " " " -
[3] مراد روز قیامت
[4] ع بنام عسکری و نام مهدی هادی - حاشیه نسخهٔ خطّی الف ص ۲۴۴ -

١۵

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب ص ٣٤٩)

جُستجوی کنہ ذاتِ پاک را　　کی توانائی بود ادراک را
اندرین وادی خرد گردید لنگ　　خرد را آمد درینجا پا بسنگ
عقل اینجا سر بسجدہ سودہ است　　جُبّۂ خود را بخاک اندودہ است
در قیاس آید کجا این گفتگو
رَبَّنَا رَبّ اللہُ وَحْدَہٗ

١٦

(حاشیۂ نسخۂ خطیّ ب ص ٣٧٤)

چون شبیرم بود معین ہردم　　بہر این بندہ نیست ہیچک غم
چون شبیرم معین بود ہمہ حال　　خیر حال منست و خیر آل
چون شبیرم معین بود ہر آن　　بغنی باشدم بہر دو جہان
چون شبیر ابن حیدرم شاہ است　　او کفیلم بعزّت و جاہ است
چون شبیرم بہر دمی یار است　　بندہ را فکرِ خود چہ درکار است
چون شبیرم کفیل کار منست　　طالعِ نیک و بخت یار منست
از شبیرم کنون مراست سوال
نیک نامی و عزّت و اقبال

١٧

(حاشیۂ اختتام نسخۂ خطی ب ص ٤١٢)

چون شدم بیدار من امشب ز خواب　　درمیان روشنئ ماہتاب
دل بمن گفتا چو غلمانِ شہیم　　ہان بیا تا سر براہ او نہیم
آنکہ شاہ و پادشاہ دو جہانست　　وانکہ ورد نام پاکش حرزِ جانست
اعنی آن شاہنشہ ختم الرسل　　سیّد الکونین شاہِ جزو و کل
گفتمش بشنو زمن ای بوالہوس　　وی کم از خار و کم از خاشاک و خس
تو کجائی و نشہ راہش کجا　　خویش را بشناس میگویم ترا
چونکہ میدانی کہ تو خاری نہ گُل　　چون نہی سر در رہ ہادی السبل
چون کہ میدانی کہ خاشاک و خسی　　باش منصف چون براہش میرسی
چون دلم بشنید از من حالِ خویش　　بس ندامتہا کشید از قالِ خویش
پس کنون گویم بعجز و انکسار　　در جنابِ مستطاب کردگار
با دلِ افسردۂ پژمردۂ　　خستۂ بشکستۂ غم خُوردہ
کای خدای اکرم و آمرزگار　　وی رحیم و ارحم و پروردگار
خونِ آہو چون نمودی مشکناب　　ساختی سرگین را عنبر شتاب
نُور دادی کرمک شب تاب را　　در صدف گوہر نمودی آب را
وز عنایاتِ خود و لُطفِ عمیم　　ساختی بلغار از چرم ادیم
وز نگاہ مہر با لُطفِ اعم　　لعل کردی سنگ را ای ذوالکرم

از تو خواهم خار ما تا گل کنی — وین خس و خاشاک ما سنبل کنی
تا رسانم خویش را اندر رهش — کاش بینم روی خوب چون مهش
کان بود کان حیا و جانِ جان — معطیٔ للخیر شاه انس و جان
یعنی آن شاهنشهِ دُنیا و دین — یومِ محشر شافع لِلمُذنِبِین
آنکه جنّ و انس وی را بنده اند — سر بپایش اولیاء افگنده اند
شافع العصّات فی یوم الجزاْ — احمدِ مرسلؐ محمّدؐ مصطفےٰ
یا رسُول الله ترا چون بنده ام — خویشتن را در رہت افگنده ام
چشم دارم از تو لطفِ عام تو — در دو عالم ای محمّدؐ نام تو
مادحت گوید کنون اندر سجُود — بر روانِ پاکِ تو خوانده درُود
کُن منوّر چشم و جان بنده را
کُن دو بالا عزّ و شانِ بنده را

۱۸

خداوندا بنامِ احمدِ پاک — خداوندا بنامِ شاهِ لولاک[۱]
خداوندا بنامِ شاهِ حیدر — علیٔ مرتضیٰ آن شاهِ صفدر
خداوندا بنامِ بنتِ احمد — جنابِ فاطمه خاتُون امجد
خداوندا بنامِ شاهِ شبّر — خداوندا بنامِ پورِ حیدر[۲]
خداوندا بنامِ شاهِ عابد — خداوندا بذاتِ پاک ساجد

[۱] رجوع به اشاره ہے غزل شمارہ ۱۶ کا [۲] خداوندا بشبیر ابن حیدرؐ۔ حاشیہ میں یہ مصراع بھی درج ہے جو زیادہ درست ہے۔

خداوندا بنامِ جعفرِ پاک — خداوندا بنام موسیٔ پاک
خداوندا بنامِ شاہِ ثامن — که در ہر کار و بارِ ماست ضامن
خداوندا بنامِ تقی والی — خداوندا بنامِ نقی عالی
خداوندا بنامِ شاہِ عسکر — گلِ نوبادهٔ سبطِ پیمبرؐ
خداوندا بنام مهدیٔ دین — شہِ ہر دو سرا و حامیٔ دین
خداوندا بنام غوثِ اعظم — شفیق ما مریدان در دو عالم
دعای این محبِّ پنجتن را — بکن مقبول ای سُلطانِ والا
گناهم با جمیع اقربا بخش
امانم از بلا و دردها بخش

۱۹

در شب پنجشنبه وقتِ سعید — صبح صادق بر آسمان چو دمید
بیست و چهار از جمادی الثانی — سن پُر مغز بود گر خوانی
هاتفم کرد خوش چنین ارشاد — مژده است میدهم مبارک باد
چشم واکُن که حق ترا یار است — عالم از ہر طرف پر انوار است
وقت نُور است و نور می بارد — دهم تخم سرور می کارد[۱]
ای فقیر جناب محی الدّین — زُود برخیز و قدرتِ حق بین
نُور بر پای مصطفےٰ ساید — خویشتن را که تا بیارائید

[۱] ع دہر تخم سرور می کارد۔ نُسخہ خطی الف ص ۲۴۶

باز اُفتد به پای پاک بتُولؓ　　که بدُنیا و دین شود مقبُول
باز بر پای اقدسِ احمدؐ　　تا دوباره از و شرف[1] گیرد
باز افتد به پای شاه علی　　عالمِ سرِّ هر خفی و جلی
باز بر پای حضرتِ حسنینؑ
اوفتاد و شُده مہِ کونین

۲۰

بُطریقِ ختم و دُعا[2]

رب اوصل ثواب کل طعام　　من صلوٰة و مصحف و سلام
وحدیث وکلمة القرات　　و نقود وکل ما حضرات
من ثواب الطعام والماء　　و ثمار وکل الاء
مع عطر وجملة الاوراد　　نبی الکریم والاجداد
والی آله و اولاده　　و باصحابه و احفاده
والی آلِ آلهِ ابداً　　و باولاد و آلهِ سنداً
والی اهل بیت الابرار　　و جمیع ائمة الاطهار
وَالِی الانبیاء و کلهم　　وجمیع ملائك الاعظم
والی الاولیاء ذی الهمم　　ثم منهم لصاحب الکرم
اعنی الغوث سیّد الجیلی　　جدّهٗ مصطفٰیؐ ابوهٗ علیؑ

[1] ع تا فت دوبارہ تا شرف گیرد۔ نسخہ خطی الف ص ۲۴۶　[2] یہ شعر نسخہ خطی الف میں موجود نہیں۔

الذی صاحب الکرامات　　والذی صاحب المقامات
والذی کاشف المهمات　　والذی سامع المناجات
وبآبا آر و اسلافه　　وبانبا یه و اِخلافه
ثم ارحم لِامّةِ الاحمد　　حضرت المصطفٰی حبیب احمدؐ
فارحم المسلمین بالکرم　　واغفر المؤمنات بالرحم
خاصة للذین علماء　　خاصةً للّذین فضلاء
خاصةً للّذین صلحاء　　خاصةً للّذین فقراء
ثمّ منهم لوالدین فقیر　　ربّ ارحمهما بفضل کثیر
مع آبائهم و اجدادهٗ　　مع اخوانهم و اولادهٗ
ثمّ ارحم لفضلك الاکثر　　یا الهی لعبدك الاحقر
ثم ارحم لکل ذی حقٍ
لفقیر الحقیر یا حقٍ

۲۱

رُخ شاه شبّیر و اخ شبّر　　عجب[1] مصحفی با خط خوش نگر
مجبّا تلاوت نمائی اگر　　با جزای سیپاره[2] اش وا نگر
بگویم ترا نام آن یک بیک　　شماری اگر سی بود نیست شک
بود جزو اوّل جبین و دگر　　دو صدغ و دو زُلف و دو ابرو نگر

[1] منقول از نسخہ خطی الف ص ۲۴۷، نسخہ خطی ب میں یوں درج ہے: عجب مصحف با....　[2] سی پارہ اش نسخہ خطی الف ص ۲۴۸

دو گوش و دو رخساره و هر دو عین دو ماق و دو لب ، بینی و منخرین
دو دیگر بروت و پلک چارپس دهان و زنخ غبغب و ریش بس
مکمل چو شد ختم سیپاره ها پس از ختم می زیبد اینجا دعا
الهی بشبیر و خوش بوئ او بسیپارهٔ مصحف روی او
پذیر از من پرگنه سی عرض یکی صحت و دوم رفع مرض
دگر رفعت و عظمت امن و امان دگر دولت و حشمت و عزّ و شان
دگر خاطر جمع و رزقِ حلال دگر خیر اولاد و هم خیر آل
دگر خیر اخوان و هم آلِ شان دگر خیر اولاد و اموالِ شان
دگر امن از شرّ انسان و جان دگر امن از شرّ هر دو جهان
دگر استقامت بایمان و دین بنام شهنشاهِ دین محی دین
دگر حلّ مشکل دگر دفع غم دگر عفو جرم الکرم الکرم
دگر جامِ کوثر بنزع و بحشر دگر سرخروی به بعث و به نشر
دگر پرده پوشی بوزن عمل گذاری صراطم دگر بی خلل
دگر الامان از عذابِ جحیم دگر خواستگاریٔ حور و نعیم

منوّر چو سی عرض کردی تمام
مگر پس بشبّیر[1] هان صد سلام

---

[1] ع بگو پس بشبّیر صدها سلام - نسخه خطی الف ص ۲۴۸

۲۲

(حاشیه نسخه خطی ب ص ۳۶۵)

مرا از شومئ اعمال و کردار جنود پشه های حزن و افکار
هجوم آورد چون بر خاطرِ من وزان می لرزد این جانم درین تن
مثال بید و جز فضلت ز هر سو نمانده چارهٔ کارم سرِ مو
ازان لرزیده می گویم خدایا کریما اکرما حاجت روایا
شفیقا ، مشفقا ، ستّار عیبا رحیما ، راحما ، دانای غیبا
توئی شافی توئی کافی العبادی توئی وافی تو کشاف العبادی
ترا دیدم ترا خوش ارحم از اب توئی روزی رسان و رازق و ربّ
تو خوش ماگمرهانرا رهنمائی ترا زیبد ترا زیبد خدائی
چو میدانی که مارا جز تو کس نیست بجز فضلت مرا فریاد رس نیست
بنام احمد و زهرا و حیدرؑ بنام حضرتِ شبّیر و شبرّ
بنام عابد مظلوم و معصوم بنام باقر ابن شاهِ مظلوم
بنام آن امامِ جعفرؑ پاک که وصف او بود فایق ز ادراک
بنام کاظم آن شاهِ مکرّم بنامِ حضرت موسیٰ رضا هم
(حاشیه نسخه خطی ب ص ۳۶۶) بنام آن تقی کز وی نقی است بنام آن نقی کابن تقی است
بنام عسکری و حجّت حق که مه را جدّ پاکش ساخته شق
بجنبان از کرم باد مرادم که در یک دم توانی کرد شادم

بحمدالله پس از اصغای احوال　زفضل خود سوالم کرد اقبال
که فضل اوست فائق تر بهر حال　ز میزان و ز مقیاس و ز مکیال
وزید از غیب یعنی نیک بادی　چگویم باد خوش باد مرادی

منوّر را ازان امروز عید است
برای دشمنانش هان وعید است

۲۳[1]

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۳۶۸، ۳۶۷)

یا الٰهی بحق احمدؐ پاک　بندهٔ خویش را مکن غمناک
یا الٰهی بحیدرِؑ کرار　زنگ همّ و غم از دلم بردار
یا الٰهی بنامِ پاک بتولؑ　خاطر بنده را مدار ملول
یا الٰهی بشبّرِ مسموم　هیچگه بنده را مکُن مغمُوم
یا الٰهی بسیّد الشهداءؑ　صحتم بخش و عزّتم افزاؑ
یا الٰهی بحق عابد زار　عزّ و اقبال و نام نیکم دار
یا الٰهی بباقر و جعفرؑ　پردهٔ این سیاه کار مدر
یا الٰهی بموسئ کاظمؑ　کوست مخدوم و بنده اش خادم
نیک نامم بدین و دُنیا دار　هر زمان هر مکان بهر یک کار
همچنان باامام ثامن پاک　که منم زیر نعل پائیش خاک

[1] یہ مثنوی نسخہ خطی الف میں موجود نہیں ہے۔

آبرویم فزا و لطفم ساز　نام نیکم و گرچه عُمر دراز
همچنان بده بنام پاک تقی　همچنان نیز بهر نام نقی
خیر دُنیا و دین بصحت تن　نامِ نیکو بدهر سرّ علن
همچنان با امام یازدهم　ده نجاتم ز درد و رنج و الم
همچنان با محمّد مهدی　ده بابن بنده را نعم آزادی
از تو خواهد دگر بصد زاری　خوش منوّر اعانت و زاری

بهمه کار و در همه بازی
به نکو نامی و سرافرازی

۲۴

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۳۶۳)

یا علیٔ مرتضیٰ دُلدل سوار　حیدرِ کرّار شاهِ نامدار
چون توئی مشکل کشای دو جهان　چون توئی حاجت روای انس وجان
چون توئی اخِ رسولِ مجتبیٰ　چون توئی شاهِ علیٔ مرتضیٰ
چون توئی ما گمرهان را راهنما　چون توئی شاهنشه و مولای ما
چون توئی زحمت زدا رحمت فزا　چون توئی صحت دهِ بیمار ها
چون توئی سُلطانِ جُملهٔ اولیاءؑ　چون توئی شمس الضحیٰ بدرالدجیٰ
چون توئی خوش پادشاهِ دوسرا　چون توئی کان حیا بحرِ عطا
ورد نام تو مرا باشد دوا　سیّدِ ما پیرِ ما آقای ما

چون توئی ابرِ کرم از بہرِ ما　　غنچۂ سربستہ دل را صبا
چون توئی ستّار جُملہ عیب ہا　　لطف کو باشد عصای شیب ہا
دردِ نامت دردِ ما را خوش دواست　　خاکِ پاکِ تو مرا خاک شفاست
عرض دارم با ھزاران التجاءٔ　　جُبّۂ خُود سُودہ یا شیرِ خُدا
در جنابت بالنّبی و بالبتولؓ　　تا کہ بپذیری بسبطین رسُولؐ
دشمنم باشد اگر چون فیل مست　　قوّت و دندان او را دہ شکست
در چو گرگ است و گر ہمچون پلنگ　　ناخن و دندانِ او بشکن بسنگ[1]
در بود چون مار دندانش بکن　　ہمچو کژدم در بود نیشش بکن
در مسلّح بنیشش بر پُشتِ فیل　　خواہمش مقہور چون اصحابِ فیل[2]
در مسلّح باشد و باشد سوار　　افگنش از اسپ و مغزش را بر آر
در مسلح باشد و نبود سوار　　در یکی باشد شہا دو صد ہزار
منعدم کُن قوّت و نیروی شان　　سلب فرما قوّت بازُوی شان
کُن مسلّط نیز بہرِ ہمگنان　　ذلّت و خواری فرار از خوفِ جان
از عنایات و کمالِ خویشتن　　بہرِ اسماء شریف پنجتنؑ
دہ منوّر را بکلی خاندان　　صحّت و اقبال و خیرِ مال و جان

ہمچنان با دُشمنانش باد یار
غمّ و ہمّ و فکر و حزن و اضطرار

[1] از نسخۂ خطّی ج جلد دوم ص ۱۱۸　[2] تلمیح بآیت کریمہ: اَلَمْ تَرَ کَیْفَ فَعَلَ رَبُّکَ بِاَصْحٰبِ الْفِیْلِ...... فَجَعَلَهُمْ کَعَصْفٍ مَّاْکُوْلٍ ٥ سیپارہ ۳۰۔ سورہ الفیل۔ آیت ۱ تا ۵

۲۵

(حاشیہ نسخۂ خطّی ب ص ۳۷۳)

یا علیؑ ولی بنامِ خُدا　　بہرِ حلِّ عقودِ ما زُود آ
یا علیؑ ولی بنامِ رسُولؐ　　دُشمنانِ مرا بکُن مخذول[1]
یا علیؑ ولی بنامِ بتُولؓ　　دوستان مرا مساز ملُول
یا علیؑ ولی بنامِ شبر　　دشمنانم بکن تو زیر و زبر
یا علیؑ ولی بنامِ شبیرؑ　　عذرِ ما را پذیر دستم گیر
یا علیؑ با ائمّۂ معصوم　　بعد ازین بندہ را مکن مغموم
تا مصون باشم از حوادثِ دہر　　ہمہ سال در دوازدہ شہر[2]
یا علیؑ ولی بعجز تمام　　وز تو خواہم بچشمِ رحمتِ عام
امن و ایمان امان و حشمت و جاہ　　عزّت و لطفِ عام و عفو گناہ
یا علیؑ ولی بسیّدِ پاک　　نور عینین سیّدِ لولاک
اعنی الغوث سیّدِ جیلانؓ　　دستگیرِ کہان و جُملہ مہان
عرض این بندۂ حقیر و گدا　　بشنو از لطفِ خویش و بخش شفا
ہمہ خاندانِ این احقر　　کای توئی والد شبیر و شبرؑ
بعد ازین ما و حسنت دعاء دگر　　از تو خواہم بنام خیر بشر

کہ نگاہی باین محقّر کُن
وین دو چشمِ مرا منوّر کُن

[1] بمعنی ذلیل و خوار و رسوا۔　[2] بمعنی ماہ۔ مہینہ۔

مقطّعات

ا

دعائیهٔ عربیّه

اوق الباب من خیر الانامِ   واعرضه الصلوٰة مع السلام
باولاده واحفاده و آلهٖ   واصحابهٖ وعترتهٖ الکرام
واسئل من جنابک یا الٰهی   بحرمت کلهم خیر الدوام
وحل المشکلات ، بعفو ذنبٍ   وتوفیق الصلوٰة مع الصیام
وتوفیقًا مخیّر الخلق کلهٖ   باعطاء الدوا مع الطعام
وتالیف القلوب بحسن خلق   وتسخیر الخواص مع العوام
ورفعة درجةً بخشوع قلب   ورزقًا طیّبًا بالاحترام
وایمانًا قوّیًا بالیقین   وصدق القول مع حسن الکلام
وامنًا من شرور الجن والانس   ومن شر السباع مع الهوام
ودفع الداء من جسدی بفضلک   ومن اجساد اخوانی العظام
ومن اجساد اولادی جمیعًا   بعبد قادر اعلیٰ مقام
واسئل ربّنا بالغوث انی   فقیرٌ عاجزٌ یسر مهام
وکسر ظهر من یقصد بشری   وکثر عزتی والاحتشام
ونورلی بانوارک فؤادی   وعطر من ایاحنک مشام
ویسر بلطفک کلّ عسرٍ   لتحصیل المقاصد والمرام

واسئل منك ان تعطي الزيادة

لنور الدّین **منوّر** فی المقام

۲

از عنایاتِ ایزدِ متعال — واهبِ لطف و صاحبِ افضال
ای محبّ نبی بصحب و بآل — خارج از عقل و فکر و وهم و خیال
لطفت از غیب شد بغیر سوال — خیر حال و مآل و اهل و عیال
للّٰه الحمد شد علاوه بر آن
منوّر چه دولت و اقبال

۳

الا ای خالق هشیار و کودن — بود نام چون مفتاحِ مخزن
کرا گویم کرا من مقصدِ خویش — توئی خلّاق ما و رازقِ من
ازان گویم ازان در حضرتِ تو — ز آل مصطفیٰؐ بگرفته دامن
خداوند عزیز الدّین رضا را[1] — بنامِ پنجتن ده صحّتِ تن
منوّر را درِ آل محمّدؐ
بود اندر دو عالم نیک مامن

۴

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۱۷۰)

آنچه[2] شام و پگاه میخواهم — دولت و عزّ و جاه میخواهم

[1] شاعر کے بڑے بھائی فقیر سیّد عزیزالدین المتخلّص رضاؔ۔ [2] آنچہ شام و پگاہ... حاشیہ نسخۂ خطی الف ص ۸۰ (سہوِ کاتب ہے)

هر که باشد برای من بدخواه — حال وی را تباه میخواهم
ز انقلابات دهر و از پیٔ امن — بدرِ تو پناه میخواهم
خیر خواهم بخاص و عام الّا — روی دشمن سیاه میخواهم
وز پیٔ توتیای دیدهٔ خویش[1] — سرورا گردِ راه میخواهم
چون زمن سر نزد بجز عصیان — از تو عفوِ گناه میخواهم
وز برای **منوّر** از تو شها
در دو عالم رفاه میخواهم

۵

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ۱۵۲)

ای بخیرِ منوّرت تکفیل — شرّ هایش بخیر کن تبدیل
به نبیؐ و بحیدر و زهراؓ — مشکلاتِ ورا بکن تسهیل
کز تو توقیرِ خویش میخواهد — وز پیٔ دشمنانِ خود تذلیل
وز تو خواهد که تا بگه دارِیش — حرمتِ تاج و حرمتِ مندیل
شکر للّٰه که خوش **منوّر** راست
شمع نورِ نبی و آلِ قندیل

۶

ای بکنه تو عقل سر در گم — ای خداوند ارحم از اب و ام

[1] ع وز پیٔ کحل دیده ها از تو۔ حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۸۰۔

بگدا بشاه دادهٔ تُست	گرچه دلق است ور بود تاقم
هرکس از فیضِ بحر جاریٔ تو	پُر کند کوزه و سبُوچه و خم
چشمِ اُمید بر تو وا دارند	جنّ و انس و ملائک و مردم
در گل و لای جُرم مستغرق	چون خر نفس ماست سر تا دُم
چه کنم گر بدادِ من نرسی	یا کریم اکرم از اخ و اب و ام
بعبادك سواك ليس معاذ	يا رحيم العباد فارحمهم
شکر للّٰہ که ناگهان فضلش	دست ما را گرفت و گفتا قم
لا تخف مِن نجيت من اشرار	فبمهد الامان عبدی نم
ای منوّر نظر بافضالش	چونکه وقتِ دعاست هان قم قم
بهرِ اخوان دُعا بکُن از حق	رب عظمهم و حرسهم

واحسن احوالهم بافضالك
واقض حاجاتهم و سلمهم

۷

(حاشیه نسخهٔ خطی ب صفحه ۲۰۹-۲۰۸)

ای بهنگام سیر وقت پگاه	چون مرا بختِ نیک شُد همراه
خوش رسیدم برهنموئی بخت	ناگهان در حضور حضرتِ شاه
یعنی آن پادشاهِ کشور دل	یعنی آن سرور ضمیر آگاه
یعنی آن فیض بحر و غیث کرم	یعنی آن هادیٔ من گمراه

یعنی آن والدِ شبیر و شبّر	یعنی آن عمدهٔ عباد اللّٰه
یعنی آن مهرِ اوجِ فضل و کمال	یعنی آن برجِ مکرمت را ماه
یعنی آن ضامن نجات بحشر	بهرِ این پُر گناه بعفو گناه
ای بری از نظایر و اشباه	لطف فرما به بند درگاه
یعنی ای غیث[1] فیض و لطف و کرم	گرچه دارد بحشر نامه سیاه

بشنو اکنون شها ز لطف و کرم
عرض این احقر عباد اللّٰه

۸

(حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۱۵۵-۱۵۴)

ای خداوندِ دین و ایمانم	معطیٔ عزّ و شوکت و شانم
من چه گویم ز وصفِ تو الّا	جان جانی و جانِ جانانم
بهرِ هر درد و رنج و حزن و الم	تو دوائی منی و درمانم
هر چه دارم ز تست من ز تو ام	برسید است عهد و پیمانم
این همه عزّتم که هست ز تُست	ورنه بی عِلم و محض نادانم
چون غلام تو ام من از دل و جان	از غم آزاد کُن دل و جانم

عرض دارد منوّر مدّاح
کای توئی پادشاه و سُلطانم

---

[1] ای غیث فیض لطف وکرم (نسخهٔ خطی واؤ ندارد) اشتباه کاتب۔

ای خداوند صاحب الاکرام — از تو خواهم همین بصبح و بشام
به نبیؑ و علی و بنتِ رسول — به دو سبط نبی خیر انام
تندرستی و عزّت و اقبال — بصغار و کبار خیر مدام
دگر از حضرت تو میخواهم — زمئ ذوق احمدی پُرجام

وز تو خواهم دِگر منوّر را
خوش همای سعادت اندر دام

۱۰

ای خدائیکه جُز تو هیچ کسی — نی بُد است نبود داد رسی
کردهٔ تُست مهتر و کهتر — گرچه کوه هست یا که هست خسی
روز و شب تازه میخورد روزی — گرچه باز است ور بود مگسی
بخت و اقبال داد تو دیدم — نیست موقوف سبق در درسی
حرف یادت نشد هزار افسوس — از منِ روسیاه یک نفسی
راهِ عقبیٰ بسی خطرناک است — نیست آنجا رفیق هیچ کسی
به بتول و نبی علی حسنینؑ — الکرم جُز تو نیست داد رسی
لِلّٰهِ الْحَمْد حق اجابت کرد — عرض این پرگناه بوالهوسی
یعنی از غیب این بشارت شد — کای منوّر مکن غم و ترسی

بر سر بحر فیض جاریٔ ما
نیست عیبی ز تشنگی نجسی

۱۱

ای خدای مالک و خلّاق رُوح و جان و تن — ساتر و غفّارِ ما و راحمِ یومِ لِمَن[1]
ربّ و رحمان و رحیم و قادر و آمرزگار — شافی و کافی و وافی و کریم ذوالمنن
ارحم از اب و ام و جد و مم و اخ در دو کون — فایق از عقل و قیاس و هوش و فکر و وہم و ظن
عرض میدارم بصد اُمید یا ربّ العبادُ — از برائی عفو تقصیرات بهر پنجتن
باز میخواهم مکرر از جنابت یا الله — یا نبی و حیدر و زهراؑ و شبیر و حسن
کز کمال لطف و احسان و عنایات و کرم — نور در چشمم فزا و صحتم ده در بدن

میکند آمین منوّر هرزمان بر این دعا
او فتاده سر بسجده ای کریم ذوالمنن

۱۲

حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۲۰۳ — (۲۳- ذیقعده ۱۲۶۳ھ)

ای خداوند ملک و دولت و جاه — حامیم نیست کس جُزت بالله
ما منم نیست چون دگر غیرت — لابد آرم بحضرت تو پناه
حلّ مشکل ز حضرتت دیدم — بخدا یا علی ز نیم نگاه
عرض حال منوّر است اکنون — بهزاران ادب بحضرت شاه

که پی حلّ مشکلات دو کون
اَلْمَدَدْ اَلْمَدَدْ شَیئاً لِلّٰه[2]

---

[1] یوم جزا، روز قیامت۔ [2] رجوع به اشاره ۱۲ غزل شماره ۲۴

۱۳

(۱۶۔ شوال المکرم ۱۲۵۰ھ)

ای خداوند هرکه و هرمه   نام پاک تو بهتر از هر به
چشم امید بر تو وا دارند   ساکنانِ بلاد و قریه و ده
برسولِ کریم و اصحابش   مع آله و کل اولاده
و عیاله و جمله اطفاله   و باکباده[1] و احفاده
از عنایات خویش در کونین
بمنوّر هر آنچه به آن ده

۱۴

ای دُر یتیم صدف کونین   محبوبِ خدا رسولِ ثقلین
وی باعث خلقت[2] دو عالم   نوری و دو کونین همچو عینین
وصفت چکنم ورای عقلی   ای چله نشین قاب قوسین[3]
بر تست درود بحد و عد   ای شافع خلق بی شک و شین
بر تست سلام و آل پاکت   هم صحب و بتول پاک و سبطین
اکنون ز جناب تو منوّر   از بهر علی و حسنینؑ
خواهد ز تو خیر هر دو عالم
خواهد ز تو عز هر دو کونین

[1] معنی بیٹے ۔ بیٹیاں، نواسے، نواسیاں، پوتے، پوتیاں، غلام، کنیز وغیرہ نیز اکباد جگر گوشے [2] رجوع به اشاره ۲ غزل ۹۶
[3] رجوع به اشاره ۱ غزل شماره ۳۵۶۔

۱۵

(حاشیه نسخه خطی ب ص ۲۰۵)

ای سپهرِ محمّدیؐ را ماه   کشور دین احمدی را شاه
فکر من کی رسد بتوصیفت   که بلندی ز فکر من والله
هان مگر گویم آنچه میدانم   بالیقین و براین خداست گواه
تاکه بردارد از تو جدّ تو ناز   ناز بردار جدّ تست الله
خواهد اکنون بصلهٔ مدحت   یا شبیر از تو بندهٔ درگاه
صحت و خیر و دولت و حشمت   امن و ایمان امان و عزّت و جاه
کُن منوّر دگر بنور خودم
به نبی و علی ولی الله

۱۶

ایکه از فرق تا بپا آزی   روز و شب همچو سگ همی تازی
آه ای بیخبر ز پردهٔ غیب   بر سر فکرِ خویش می نازی
کز پیٔ فتح بازیٔ تقدیر   نرد تدبیر خویش می بازی
هان مگر از برایٔ بارش سنگ   قلعهٔ آبگینه می سازی
گویم اکنون دلا ترا پندی   گوش کُن گر تو محرمِ رازی
کارِ خود با خدائی خویش سپار   چارهٔ کارِ خویش اگر سازی
یا الهی بده منوّر را
به نبی و علیؑ سرافرازی

۱۷

ایکه پرسی چگوئمیت چه کسم — من بشهد اوفتاده چون مگسم
تنم آلوده است اندر وی — هم پرآلوده ام چگونه پرم
غیر من گرچه مجرم اند بسی — همسرِی نیست[1] در بدان دگرم
شرمسارم ز کردهٔ خود آه — محض شرمندگیست[2] زادِ رهم
زان کنم عرض خود بحضرت حق — کای خداوند ارحم و اکرم
نامهٔ من اگر زپشت وز رُوی — شد سیه لیک چشم میدارم
قطرهٔ ز آب رحمت تو شها — از پیٔ شست و شو دهی ز کرم
به نبی و علی و هم زهرائُ — بجناب شبیر و هم شبرم

۱۸

(حاشیه نسخه خطی ب صفحه ۲۴۴)

ایکه در بحر و بر شهنشاهی — هست حکمت ز ماه تا ماهی
من چه گویم که مهر یا ماهی — لیک دانم ز حالم آگاهی
از تو خواهم بهر زمان ومکان — از عنایاتِ تو چه همراهی
وز تو خواهم که تا ز لطف خودم — وا رهانی شها ز گمراهی
لطف فرما دگر منوّر را
خیر کونین چون شهنشاهی

---

[1] ع هم سری نیست نسخه خطی الف ص ۷۳، [2] محض شرمندگیست۔ نسخه خطی الف ص ۷۳۔

عرض دارد منوّر مسکین
ارحم ارحم شها ز لطف و کرم

۱۹

(حاشیه نسخه خطی ب ص ۲۱۵)

ای مست شراب در چه فکری — ای رفته بخواب درچه فکری
مختاری و نیست اختیارت — چون بد بحساب درچه فکری
در تودهٔ ریگ گرم ای آه — چون قطرهٔ آب درچه فکری
در شاه رهٔ[1] ممرّ فیلان — ای نقش برآب درچه فکری
بر جیفه[2] نشسته از سرآز — مانند ذباب[3] درچه فکری
در محفل عیش غافل از خویش — ای شمع مذاب[4] درچه فکری
بشنو سخن منوّرِ زار
مانند حباب درچه فکری

۲۰

(حاشیه نسخه خطی ب صفحه ۲۱۶)

ای نامه سیاه در چه فکری — وی غرق گناه درچه فکری
برخیز و بگیر دامنِ پیر — از بهرِ پناه درچه فکری
برکشتی برگ و کاه چون مور — در بول خر آه درچه فکری

---

[1] بمعنی گزرگاه [2] بمعنی مردار، بدبُودار [3] بمعنی مگس [4] پگھلنے والی۔

دی خفته بخواب غفلت از شام — گردید پگاه در چه فکری

کن گوش نصیحت منوّر

ای مست بجاه در چه فکری

۲۱

بدرگه شه بغداد بعد عرض سلام — صبا بپای تو افتم بدرسانش پیام
روی شتاب و براهش دمی نیاسائی — ز شام تا بسحرگاه وز سحر تا شام
ولیک تا نکنی سجده اش نبرداری — براه رفتن او هوشدار هان یک گام
بیاد آمده حرفی وگر شنیده روی — چه حرف پند چه پند انتخاب علم کلام
رسی چو بر در او می شناس موقع عرض — که بارگاه عظیم است وبس رفیع مقام
بگو چو بشنود آن شاه دو جهان اعنی — شه سریر ولایت ز عرض پیر غلام
که خانه زادم و در زیر پات خواهم جا — نه مصر خواهم و نه چین وری نه روم نه شام
خم شراب بده ساقیا بنغمهٔ چنگ — میار هان قدح و ساغر و پیاله وجام
نه آن شراب که نوشیدنش بود ممنوع — نه نغمهٔ که بود سمع آن بشرع حرام
مراد ما ز شرابست ذوق محی الدّین — ز نغمه مدح جنابش مراد ماست مدام
که بود وکیست که باشد که دید هان که شنید — در اولیأ دگری مثل او کجا و کدام
بادلیای دگر التجا کجا آرم — ز درگه شه جیلان مرا حصول مرام
شها ز فیض تو گویم چه اظهر من الشمس — ز بخشش تو چه گویم که هست طشت از بام
ببخش جرم وگناه مرا ز لطف وکرم — بحق احمد مرسل که اوست خیر انام

بدهر و قرن و بسال و بماه و هفته و روز — بساعت و دم و هر یک زمان بصبح و شام [۱]
که بود وکیست که باشد در اولیأ که بود — خداش عاشق او هان توئی علیک سلام
بهشتیان اگر آگاه شوند ز آرامی — که ساکنان درت راست میکنند سلام
بهشت را و ننوشند آب هم اینجا — که تا رسیده بدرگاه تو رسند بکام
نماز ماست محراب ابرویت یا پیر — اگر رکوع و سجود است [۲] و رقعود و قیام

۲۲

مرا ز پرورشت بود و هست و خواهد بود — عروق و جلد و شرائین و لحم و شحم و عظام
اگر بخلد بردندم روم ز کوچهٔ تو — چه جا کجا و چرا [۳] و چگونه کو آرام
بخاک پائی تو شاها که کحل چشمم باد — مدام تا که جهان را بود قیام و توام
بکوچهٔ تو برابر نمی کنیم هزار — بهشت و جنّت و فردوس و خلد و دار سلام
اگر بچشم من افتد ترا گذرگاهی — همای اوج سعادت مرا فتد در دام
بجز تو کیست که باشد نهاده روز نخست — توئی توئی ز کرامت چه صوم و شهر صیام
سگان بارگهت را که فخر بر شیرانست — بشیرهات چه گویم شها خدا علّام
منم منم که شفیع آورم بروز جزأت — توئی توئی که شفیعم شوی بروز قیام
منم منم که کنم عرض خویشتن بدرت — توئی توئی که پذیرندهٔ ز عرض غلام
بوقت نزع و بحشر مدار تشنه لبم — ببخش ساقیٔ کوثر دران زمانم جام

---

۱ ع بساعت و دم و هرسه زمان بصبح و بشام - نسخهٔ خطی الف ص ۸۰-
۲ در قعود قیام (واو ندارد) نسخهٔ خطی ب ص ۱۶۶-
۳ ع چه جا کجا و چرا چون چگونه کو آرام - نسخهٔ خطی الف ص ۸۰-

بدرگہ تو منوّر کہ ہست پشت بہ پُشت   مرید و بندہ و وابستہ خانزاد و غُلام

بصد نیاز و تضرع بصد خشوع و خضوع

بسجدہ سر نہد و گویدت درُود و سلام

۲۳

۲۷۔ جمادی الاوّل ۱۳۵۶ھ

بدون ز عقل و قیاس و گمان این گمراہ   زمین حُبّ رسولؐ و بتولؓ و حضرت شاہؓ

طلوع نیّر اقبالِ ما ز طالعِ نیک   چو شد بمطلع محمُود ہان بفضلِ اِلٰہ

کنون ببارگہ ہردو سبط پاک نبی است   بصد نیاز و ادب عرض بندۂ درگاہ

کہ یا شبیر و شبر بہرِ ما غُلامانت   چو جُز تو ہیچ مددگار نیست حق آگاہ

بہ بخش جُرمِ منوّر اگرچہ افزون است

بحق اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه

۲۴

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب ص ۶۳)   ۷۔ ذوالحج ۱۳۶۲ھ

بنام احمد مختار و بنت خیر انام   بحق حیدر کرار و اہل بیتؑ کرام

سوال بندۂ درگاہ بود و ہست بوَد   ز بہر عزّ و وقار و برای خیر دوام

ز بارگاہ خداوندگار معطئ خیر   رحیم و ارحم و آمرزگار خاص و عوام

بصد نیاز و بصد عجز و بس خشوع و خضوع   بجُبّہ سائی بسیار و انکسار تمام

ازان ستادہ ام اکنون بحضرتش اکنون   کہ شادکام شود بندہ باحصول مرام

درین میانہ مرا چونکہ شد بشارت غیب   کہ نام احمد و زہرا علیؓ و ہردو امام

رفاہ و جاہ و امان است خیر و عزّ و وقار   ترا مدام و تو باشی ہمیشہ نیکو نام

ازان سزد ز منوّر کنون بحضرت حق   ہزار شکر و ہمین سان بسی درُود و سلام

برُوحِ احمد و زہراؓ و حیدرؓ و حسنینؓ

باہل بیتؑ کرام و جمیع صحب عظام

۲۵

بندہ را کردی از کرم مختار   ورنہ کو بندگی و کو این کار

بخش توفیق طاعتش اکنون   تا نہ محجوب گردد آخر کار

ز آتشِ دوزخش رہائی دہ

وَقِنَا رَبَّنَا عَذَابَ النَّارِ[1]

۲۶

بنوشتہ پری چہ نوش بنگی   ہندو پسری بر آب گنگی

ہرچند کہ مذہبم بود غیر   از صدق مقال نیست ننگی

دہ سطوتِ حیدری کہ سیمرغ   فریاد بُرد ز مور لنگی

بی خوف روان بہ بحر امن است   ماہی است اگر وگر نہنگی

با یک دگری عرض ندارند   روباہ بود و گر پلنگی

---

[1] تلمیح بہ آیت کریمہ:- رَبَّنَا اٰتِنَا فِی الدُّنْیَا حَسَنَةً وَّ فِی الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَّ قِنَا عَذَابَ النَّارِ۔ (سیپارہ ۲ سیقول سورۃ البقرہ۔ آیت ۲۰۱)

الفصّه ز عدلِ شاه دیدم خوشنودی[1] هر یکی برنگی
جز خاک ابوتراب نزدود ز آئینهٔ مهر و ماه زنگی
گر دُشمنت ای محبّ حیدر آرد بتو رو بعزم جنگی
تا چشم زنی ببین که کارش آخر کند از مژه خدنگی

یا شاه منوّر از تو خواهد
ز ابر کرمت خوش آب و رنگی

۲۷

حاشیه نسخه خطی ب ص ۲۲۳ ۲- رمضان المبارک ۱۲۶۲ھ

بهرِ حلّ مشکلم امداد فرما یا علی خاطر ناشاد ما را شاد فرما یا علی
چون برای ما محبّان عتبه‌ات دارالشفاست نسخهٔ خیرالشفا ارشاد فرما یا علی
خوش روان دین زورق من را تو از باد مراد خاک دُشمن های ما برباد فرما یا علی
آمدم اکنون چو بر دیوانِ فضلت بهرِ فیض بر براتِ بندهٔ خود صاد فرما یا علی

چون منوّر از دل و جان بندهٔ درگاهِ تُست
بنده را از رنج و غم آزاد فرما یا علی

۲۸

بیُمن[2] حُبّ نبی و باهلبیتِ کرام می نشاط و سرور است خوش مرا در جام

[1] خشنودی حاشیه نسخه خطی الف ص ۱۱۶-
[2] ع بیُمن حبّ نبی و بیُمن آل کرام - حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۷۶-

ببزمِ عیش و طرب زان بشاهدِ مقصود مرا وصال میّسر بود بحسب مرام
که من ز جدّ و عم و اُم و ابِ جان و دلم محبّ و بندهٔ درگاه و خانزاد و غُلام
بشکرِ این همه افضال حق که شاملِ ماست بفضلِ قادر قیوم خالق علّام
کنون سزد به ثنایت خدای عزّ و جل تبَارَکَ اِسْمُکَ[1] یَا ذُوالْجَلَالِ وَالْاِکْرَام
دگر بعجز تمام و نیاز بی پایان عشا و صبح و بظهر و بوقت عصر و بشام

منوّر است که گوید براهل بیتِ نبی
هزار بار درُود و هزار بار سلام

۲۹[2]

(حاشیه نسخه خطی ب ص ۱۸۷)

جان و دل رُوح روان من بتن احمد و حیدر بتُول است حسن
گر منم خالی ز اعمالِ حسن خُوش دلی پُردارم از حبّ حسن
ور بپرسی نام ایمانم که چیست خوش بود شاه حسین ایمان من
پس بصد عجز و نیاز از حضرتش زیبد اکنون عرضِ حالِ خویشتن
یا حسین ابن علی این بنده را وا رهان در دو جهان سرّ و علن
از غموم و وز هموم و از شرُور وز همه درد و عنا رنج و محن
وز عذاب نزع و گورم ده نجات وی کفیل بنده در یومِ لِمَن[3]

[1] تلمیح به: سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَتَبَارَكَ اسْمُكَ وَتَعَالٰی جَدُّكَ .... (مثنیه) [2] یہ قطعہ نسخہ خطی الف میں نہیں ہے
[3] مراد روزِ قیامت.

حالیا گوید **منوّر** صد سلام

بر روان هر یکی از پنجتن

۳۰

جناب[1] حضرت نوشاه ثانی — چگویم من بوصفت کانچنانی

ولی دانم یقین لاشك فیها — ولیٔ کاملی عرش آشیانی[2]

محب اهلِ بیتی و مکانت — بود فردوس ای جنّت مکانی

شرِ ما و غلام محی الدینی — شفیقِ خادمان در دو جهانی

توئی چون در دو عالم از سر لطف — غلامان را پناهِ جاودانی

شنیدستم چنین یا شاه درویش — دهی شادی و از غم میرهانی

ازان گویم بدرگاهت بصد عجز — ببرغم از من ای نوشاه ثانی

بحمدالله بشارت ز آستانش — چنان شد از پیٔ امن و امانی

مخور غم ای **منوّر** هیچگونه

شفائی تست در سبع مثانی[3]

۳۱

(حاشیہ نسخۂ خطی ب صفحہ ۱۵۷)

چونکه دیدم خویشتن را کم ز کم — دردِ من اینست شام و صبحدم[4]

---

[1] رجوع بہ اشارہ ۱۰ غزل شمارہ ۱۲۸۔ [2] دونوں نسخوں الف و ب میں اشتباہ کاتب ہے عرش آستانی ہے۔

[3] سبع مثانی اشارہ بہ الحمد شریف جس کی سات آیات ہیں۔ اور مریضوں کو الحمد شریف زعفران سے چینی کی پلیٹ پر لکھ کر اُس کا دھویا ہوا پانی پلاتے ہیں۔ [4] ع دردِ من اینست در شام و سحر۔ (نسخہ خطی الف ص ۹۷) جو قافیہ و ردیف کے لحاظ سے درست نہیں۔

ای نهٔ غافل ز حالم هیچدم — یا علی الله بکشا مشکلم

گیرد از بهر امانم یا علی — چون جهنده برق فرق دشمنم

ایکه نامِ تو پیٔ اعدائ ما — تیغ عریان است و شمشیرِ[1] علم

وز کرم کشت **منوّر** کن[2] ریان

کای توی بحر عطا غیث کرم

۳۲

(حاشیہ نسخۂ خطی ب صفحہ ۱۵۷)

چونکه من خاک راه شبیرم — به ازین نیست هیچ تدبیرم

که بدرگاه پاک شاه شبیر — زیر پایش همیشه جاگیرم

بو ترابیم وز خاکِ[3] ولیت — خاکهٔ خوش لقای تصویرم

از عنایات بیحد و عدّت — گرچه من پُر گناه و تقصیرم

گوید اکنون **منوّر** از سر صدق

بخش یا رب بنام شبیرم

۳۳

خدایا چشم دارم گر پذیری عرض مسکینی — بروح سید الشهدا شه دُنیا مه دینی

محمّد مصطفےٰ جدّ شریفش آنچنان بوده — که بوده مسندش لولاک و اوادناش[3] بالیقینی

---

[1] منقول از نسخہ خطی الف ص ۹۷۔ نسخہ خطی ب میں شمشیرِ علم ہے (سہو کاتب)

[2] مصراع اولیٰ وزن سے گرتا ہے۔

[3] رجوع بہ اشارہ ۲ غزل شمارہ ۸۶ نیز اشارہ ۳ اور غزل اشارہ ۸۶

علی مرتضیٰ شیر خدایش آنچنان والا — که شیران جهان دیدم به پیشش شیر قالینی
جناب اقدس زهرای پاکش آنچنان مادر — که ثقلین[1] است و مافیها برایش جمله کابینی[2]
شبر اخ مهین او حسن بن مرتضیٰ باشد — امام ثانیٔ فرحت دهِ دلهای غمگینی
چو از نازش نبی میداد جا بر دوش خود اکثر — نیاز او بنزد جانان گر ایمان است در دینی
برای عفو تقصیرات خود یارب شفیع آرم — حسین ابن علی پور بتول و نُور یاسینی
براتم دهِ ز بخشش پس بروز حشر هان منگر — بسوی نامه ام شاها که تقویمی است پارینی
بشاهِ کربلا یارب مپرس از من نخواندم گر — نماز عصر و مغرب ور عشأ و صُبح و پیشینی
بدرگاهت رساندم خویش را از بهرِ آمرزش — که آرد هر یکی در بحر و شوید رخت چرکینی
خداوندا[3] بروز حشر باشد دست این عاصی — بدامان رسول و آل طا و ها و یاسینی
نماید بیحجابانه رُخ خود گر شه خوبان — برون ناید دگر شمس و قمر از چرخ دیرینی

بگفتا هاتفم ناگه چو دیده زلف بر رویش
منوّر بین بخوش طالع عجب ماه است و پروینی

۳۴

در حضورت یا حسین ابن علی با چشم نم — عرض دارد بندهٔ احقر خرید بی درم
با هزاران عجز و زاری و نیاز و انکسار — کای شفیع یومِ محشر مظهر لطف اعم
تارهای دام غم را تا نبرّد دستِ تو — کی برون آید دل بیچاره ام از دامِ غم

---

[1] یہاں مراد ہر دُو جہان۔
[2] حق مہر
[3] بادا دست این عامی ۔ نسخہ خطی الف ص ۱۱۴۔

شکر لله بعد صفای مناجاتم بغور — مژدهٔ راحت فزایم داد هاتف صُبحدم
غم مخور هیچک منوّر کز پیٔ امدادِ تو
آمدند اینک علی و سیّد الشهداء بهم

۳۵

در وادیٔ عشق دردمندی — میرفت سوار بر سمندی
تا آنکه دو چار شُد براهش — صیاد ستاده با کمندی
گفتا دهمت اگر ستانی — ای مردِ غریب نیک پندی
بگذار که تا نیفگندت — از شامت این عمل به بندی
هر کس که شنید ای منوّر
این پند کجا خورد گزندی

۳۶[1]

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۲۱۷)

دلا از گفتن بد تا بهوشی — خموشی به خموشی به خموشی
دگر گویم که تا امکان درین دهر — همان بهتر که جُز نیکی نکوشی
دگر از بهر دُنیا تا کی این عذر — که گندم مینمائی جَو فروشی
دگر چون نیک دانی حق کریم است — مجّبا، مخلصا چون میخروشی
دگر گویم طلب کُن چون منوّر
ز حق در هر دو عالم پرده پوشی

[1] یہ قطعہ نسخہ خطی الف میں نہیں ہے۔

دو چار شُد پری بامن عزیزی — که خوش میگفت با صاحب تمیزی
نمیدانی[1] که عقل و فطرت و ہوش — بجز فضلش نیرزد با پشیزی[2]
مثال ذوق افکار تو باشد — ببرگ کاه موری در کمیزی[3]
چه مینازی بمالت چون تو با مال — زغیری ہمچو زیور با کنیزی
بمردی پا منه گویم ترا راست — ز دُنیا گر شوی راضی بچیزی

منوّر[4] حسب حال خویش گفتا
بدنیا دل نه بندد غیر حیزی[5]

۳۸

دی ز بخت سر عینی — چشم من بُود وا پئ عینی
که ببُرجِ اسد عیان دیدم — با محبّان قران[6] سعدینی
یعنی اندر کنارِ حیدر بُود — خوش ز ربلین زینت و زینی
یا علی چون تو پادشاہِ منی — وندرین نیست ہان شک و شینی
طرفة العین بی تو چون دہریست — با تو دہریست طرفة العینی
کوکب بختِ من ازان باشد — طا الف لام[7] بر سر عینی

[1] عقل و فطرت و ہوش حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱۰۵ [2] بمعنی کوڑی [3] بمعنی پیشاب
[4] ع منوّر حسبِ حالش نیز گفتہ ، حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱۰۵
[5] بمعنی مخنث ، ہیجڑا۔ [6] دو سعد ستاروں کا یکجا ایک بُرج میں اکٹھے ہونا۔ [7] ط۔ا۔ل۔ع ۔ طالع
دراصل وہ ستارہ جو کسی بچے کے پیدا ہوتے وقت کسی بُرج میں طلوع ہو رہا ہو۔ عموماً مراد بخت اور نصیب لیا جاتا ہے۔

ده ز اکرام خود **منوّر** را
یا علی زیب و زینت و زینی

۳۹

دی ہاتفم کرده ندا گفتا شنو با گوش جان — وردِ تو باشد بر زبان حرز تو باشد ہر زمان
گویم چه گفت آن رہنما بادا سلامِ حق براو — گفت از کمال[1] مکرمت صد مرحبا بر قول آن
زود آ محبّ پنجتن دی دوستدار دوازده[2] — دی خاک راه چارده[3] دی بندۂ غوث زمان
بشنو ز من یک نکتۂ مضمر در آن یک دفتری — خوش دفتری ایمان و دین کش چارده اوراق دان
خیر البشر خیر النساء شیرِ خدا حسنین زان — پس عابد و باقر بخوان پس صادق و موسیٰ بدان
باشد رضی پیش از تقی باشد نقی بعد از تقی — پس سیّد دوم حسن پس مہدئ راہِ جنان
این جمله چون نورند یک باید که یکیک حرف زان — بر گیر و کش بر لوحِ دل ہرگز مکن تکرار زان
حرف مکرر پس بکش ز اسم شریف آن شریف — کابن الشریف ابن الشریف از ہر دو جانب شد عیان
حضرت شه جیلانی و محبوب سُبحانی بود — مقصود ربّانی بود معشوق ربِّ انس و جان
کش شیخ عبد القادرِ حسنی حسینی نام شُد — ہم سیّد محی الدین لقب کُن ثبت ہان بر لوح جان
پس ہر دو لوح جان و دِل مرأت متقابل مبین — تا اتحاد این در آن از ہر دو جا گردد عیان
یعنی حروف لوح دِل بینی اگر باشد ہمون — در حرفهای لوح جان خوانی ہمان باشد ہمان
گوید **منوّر** نُور دین ابن غُلام محی الدّین[4] — نوشاه[5] ثانی کش لقب بخشید شاه انس و جان

[1] ع گفت از کمال مرحمت ..... نسخہ خطی الف ص ۱۰۵ [2] مراد بارہ امام [3] مراد چہاردہ معصوم
[4] اسم پدر بزرگوار شاعر۔
[5] برای تفصیل رجوع به اشارہ ۱ غزل شماره ۱۶۸

خوانید جُملہ مومنان صلّ الا لہ علیھم

صلّ الا لہ علیھم خوانید جُملہ مومنان

۴۰

حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۹۱

راہِ من نیست غیر راہِ علی — شاہِ من نیست غیر شاہ علی
بندۂ شاہم و سلام من است — از دل و جان ببارگاہ علی
کشت مورِ ضعیف را کافیست — قطرۂ از نم مباہِ علی
برسول و بتول می خواہم — حلّ مشکل بیک نگاہ علی
چشم این بندہ خوش بلطفش واست — گرچہ کردم بسی گناہ علی
مامن بندہ چون بحضرت اوست — من گرفتم چہ خوش پناہ علی
پدر و مادرم نبود مگر — بندۂ زر خرید و واہ علی
وز پیٔ امن ما بلیل و نہار — ہست مامور خوش سپاہِ علی
سینۂ دُشمنِ مرا کافیست — خنجر نوک برگ کاہ علی
خیر کونین خواہد این مدّاح — کہ ز جان است خیر خواہ علی

شکر للّٰہ کہ خوش منوّر کرد
کلبۂ تار بندہ ماہِ علی

۴۱

رُوی تو صبح و زلف تو شام است یا علی — وز من بصبح و شام سلام است یا علی

از بہر دوستان و محبّان درگہت — فرح و سرور و عیش مدام است یا علی
مشکلکشا و راہنما ساتر عیوب — از بہرِ ما بجُز تو کدام است یا علی
زُود آ کہ آمدی[1] تو پیٔ حلّ مشکلات — طشتی فتادہ از سرِ بام است یا علی
در نزع و حشر از من عاصی بحضرتت — باصد نیاز عرض دو جام است یا علی
ما را ز یُمن گفتن مدحت ہزار شکر — گوید منوّری کہ غلام است یا علی

شہباز بخت و دولت و اقبال و مکرمت
فتح و ظفر ہمیشہ بدام است یا علی

۴۲

سپیدہ دم کہ دم صبح صادقش خوانی — کشود باب ہدایت ز فیض ربّانی
دلا بآب ادب کُن وضو چو داری عزم — بمدح سیّد سادات شاہ جیلانی
اگرچہ وصف جنابش نہ کار ہمچو منست — و لیک بہرِ سعادت ہر آنچہ بتوانی
نمائی عرض بصد عجز و انکسار و نیاز — بدرگہ شہ بُغداد از ثنا خوانی
چکد ز ہر سخنت چشمہ چشمہ آبحیات — سزد کہ خضر ز رویت کند مگس رانی
نمود چون شہ جیلان بفتح و فیروزی — جو بر سریر ولائیت کرامت ارزانی
زبان قدرت خود را کشادہ حق گفتار — ترا مُبارک و میمون سریرِ سُلطانی
تو پادشاہِ جہانی بلشکرِ اقطاب — قلمرو تو ہمہ کائنات ربّانی

---

[1] ع "زُود آ کہ آمد تو پیٔ حلّ مشکلات"۔ نسخہ خطی الف ص ۱۱۰۔

نبی نگویمت از بهرِ لا نبی[1] لیکن   مسیح دین نبی و حکیم رحمانی
تو آن مهی که ز مهرِ محمّدی[2] داری   حصول نُور ز نورت جهانست نُورانی
وظیفه خواری دو نان چرخ از خوانت   ز ماه و خور شده روشن کجاست پنهانی
قسم بجان نبی و قسم بشان علی   که نیست در همگی اولیاء ترا ثانی
بامرِ[3] خلق چو حکمت روانست تا باید   تبارک الله چه خوش پادشاه و سُلطانی
خدائیرا مددی ای شفیعِ هر دوسرای   بلطف خویش ز درد و غمم تو برهانی
مرا چه بل همه اقطاب و اولیا ها را   شها طواف تو زیبد که کعبهٔ ثانی
برای مقصد خود خواستم که گیرم فال   ز استخاره و دیوانِ قول انسانی
که داد هاتف غیبم ندا بیک ناگاه   عزیز[4] مصر برآمد ز چاهِ کنعانی
مرا ز لطف بُدنیا چو نُور[5] دین مشهور   نمودهٔ ز کرم خانه زاد خود خوانی
که خانه زادئی ما شُد محقق از کرمت   غلام و ابن غلامیم شاهِ جیلانی
بر آر زود منوّر ید دُعا بنگر   هلالِ مدح برآمد ز مطلعِ ثانی
چنان هلال که بر نُور اوست قُربانی   هزار بدر و هزار آفتاب نُورانی
نه آن هلال که ماه از گدائی مهر   گهیست بدر منیر و گهیست ظلمانی

[1] اشاره به مصراعِ سوم رباعیٔ معرُوف: ؎
در شعر سه تن پیمبرانند   قولیست که جملگی برآنند
هرچند که لا نبیّ بعدی   فردوسی و انوری و سعدیؒ
[2] از مهر محمدی کردی ۔ نسخهٔ خطی الف ص ۱۱۷
[3] بامر و حکم ...... " " " "
[4] مراد حضرت یوسف علیہ السلام کہ کنوئیں سے نکل کر مصر پہنچے جہاں وہ بالآخر عزیزِ مصر بنے۔
[5] اسمِ خود شاعر۔

هلال خیر الٰهی هلالِ امن و امان   بما و جُمله مریدانِ غوث صمدانی
ببخش بار خدایا امان و ایمانم   بوالدین و احبّا و جُمله اخوانی
بنام سرورِ کونین شاه جیلانی   شهی که نیست بکون و مکان چو او ثانی
تراشِ ناخن پای ویست نزد سپهر   بروی چرخ نه بینی هلال نُورانی
ز جُبّهٔ سائی چرخ است ریگی بر دوش   سپهر نیست بکوکب ز رُوی پیشانی
تو پادشاهی و حکمت روانست بر کونین   بجنّ[1] و انس و ملائک تراست سُلطانی
ز قدرتت نه محالست اعادهٔ معدُوم   حیات دینِ محمّدؐ کجاست پنهانی
ز هیبت تو چگویم که شیر میلرزد   ز قوت تو چه گویم که شیر یزدانی
مگر ضمیرِ فلک شد زلای دریائیت   که هست جرم وی از ریگ جُمله نُورانی
نگویمت که خدائی ولی خدا عاشق   بروی تُست زهی ماه رُوی سُبحانی
شهی بملک کرامت مهی باوجِ کمال   سزد بملک ولایت ترا جهانبانی
بمعجزات کرامات می زند پهلو   چو شُد بذاتِ کریمت کرامت ارزانی
نبی نگویمت اما ز فیض ربّانی   توئی به بیتِ نبوّت چو مصرعِ ثانی
من این سخن نه ز خود گفته ام که مشهور است   بقای بیت نبوّت ز فرد رحمانی
بعلم لوح چگویم که بندگانِ تراست   شها هر آنچه بعلم خداست میدانی
بعرش و کرسی و لوح و قلم زمین و زمان   بوحش و طیر و ملک جنّ و انس سُلطانی
بدست[2] تُست بنام خُدا کخردَلَةٍ   شگفت نیست ز مورت دم سُلیمانی

[1] منقول از نسخهٔ خطی الف ص ۱۱۸ ۔ ع بجنّ و انس ملائک و ... (نسخهٔ خطی ب میں واؤ نہیں) [2] بدست تُست بلاد خُدا ... نسخهٔ خطی الف ص ۱۱۹ ۔ خردلہ ۔ یعنی رائی کا دانہ ۔ ک تشبیہ ۔ رائی کے دانے کی مانند ۔

بدرگه تو ز ارواح اولیاست هجوم　　پی حصول سعادت ز بهرِ دربانی
دلم ز هول قیامت چو بید میلرزد　　که در رسید ز نعیم ندای ربّانی
چرا هراس نمائی که شاهِ جیلانت　　شفیع روزِ جزا شد بحکمِ یزدانی
نه جن و انس و ملک راست طاقت مدحت　　سزد بوصف تو گویا رسُولِ رحمانی
چو زائرانِ حرم مقصد و مُراد من است　　طواف کعبهٔ کوئیتو شاهِ جیلانی
سرِ ارادت خود را بسجده می مالم　　بصد نیاز و تضرع بخاکِ گیلانی

ازین حصولِ سعادت ز درگهت یا غوث
منوّر است مرا رُوئی و چشم و پیشانی

۴۳

شاه علی که شیرِ خُدا شد خطابِ او　　سُلطان اولیاست گرامی جنابِ او
بر پشت اسب ابلق دهر است روز و شب　　زینش سپهر و شمس و قمر در رکابِ او
از جهل رست عالم سترِ دو کون شُد　　حرفی هر آنکه خواند ز سطر کتابِ او
در نزع و گور و حشر پی دفعِ تشنگی　　یک جرعهٔ بس است مرا از شرابِ او
کردم سوال عفو بنامش ز پیش حق　　عبدی لقد غفرت شنیدم جوابِ او
شکر خُدا که از مدد بختِ رهنمون　　فائز شُدم بمطلب خود از جنابِ او

رو بدکنون منوّرِ مسکین ز درگهش
تا کحُل چشمِ خویش نماید ترابِ او

۴۴

"در حرُوف مقطّعات"

شبم گفت هاتف ز الطافِ یزدان　　که بر خیز و بشنو بگوش دل و جان
شُدت بخت یاور بیاموز از من　　چنان سرِّ مخفی چنان راز پنهان
که در علم حق باشد و نیست هر کس　　بران مطلّع ز ابتدا و الی الآن
چو پرسیدم از وی نشان داد با من　　سراغ خزاین مفاتیح ایمان
عیان کرد اعنی حرُوفِ مقطّع　　که نامند آنرا باسرار قرآن
که اینها رموز و اشارات حق اند　　باسمائ محبوب و معشوق[1] میدان
به تفصیل اجمال پس رهنمون شُد　　بیان ساخت یعنی مفصل بدینسان
الٓمٓ را المحمّد همی دان　　الرٓ الرسول است بر خوان
الٓمٓ آنچه با راش خوانی　　زالمرسلت این اشارت ز[2] سُبحان
الٓمٓ آنچه با صاد باشد　　مرادش ز المصطفیٰ یافتم هان
ز حم حامد هم از قاف قاسم　　هم از نُون نور است مقصُودِ یزدان
چو از صاد باشد اشارت بصادق　　بطاها و یٰسین بشیر است قرآن
شُد از طاء طٰس طاهر هویدا　　ز سین سیّد المرسلین نیست پنهان
خوش اسمای روشن بطسم اند　　چه طیب سراج است مصباح ایمان

---

[1] منقول از نسخهٔ خطّی الف (نسخهٔ خطی محبوب معشوق بدون واوٗ)
[2] بسُبحان نسخهٔ خطّی ب

پس از کاف وہا یا و ہم عین وہم صاد — شنو از من اسمای ایشان باعلان
چہ از کاف کافٍ چہ از ہا و یاءِ — چہ ینبوع فضل است از ما نہیخوان
عفوٌ ز عین است و از صاد صالح — بخوان از دل و جان بکن حرز ہر آن
بجم عین است ہم سین وہم قاف — خوش اسمائی مضمر چہ اسمای ذی شان
حبیب است از حا و از میم منجی — ہم از عین عین النعیم است جانان
ز سین سعد خلق است از قاف قاسم — علیہ السلام از ملک جنّ و انسان
بہر یک ازین نام خواہد **منوّر** — ز بہر خود و آل و اولاد اخوان

ز درگاہ شاہی کہ عاشق برابہاست
چہ صحت چہ عزّت چہ رفعت چہ ایمان

۴۵*

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۴۷) (۲۸-ذیقعد ۱۲۶۲ سنہ ہجری)

شد ز افضال ربِّ جلّ جلال — خوش بشارت ز ہاتفی فی الحال
کہ بعُسرت چو عشرتت شد بدل — شد نصیب تو عزّ و جاہ و جلال
وز عنایاتِ قادرِ بیچون — خوش بگو بہر دولت و اقبال
وز نکو نامیت چہ خوش باشد — مشرق و مغرب و جنوب و شمال
بعد صدہا سپاس ....[1] — مرحبا مرحبا تعال تعال

زیبد اکنون **منوّرت** صد شکر
بہ نیاز تمام و عجز کمال

[1] مصراع اولیٰ نامکمل ہے۔

۴۶

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۲۲۷)

شنیدم خوش پری میگفت بہر رہروی مستی — کہ باری از پیٔ برداشتن در راہ می مستی
کہ این غافل نمیداند ازین راہِ خطرناکی — وگرنہ بنغم اینجا ہمچنان در راہ ننشستی
دلم گفتا چنان خوش نکتۂ بامن ز اصغایش — کہ ہر شنونده از شادی ز جان خویش برجستی
بحمداللہ ز یُمن ہمّت شاہِ علی ما را — میانِ این رہِ دشوار با این ہمّت پستی
درین دُنیا کہ پالغزیست در راہش بہر گامی — بہر گامی ز پا لغزند بہر پالغز و رُو دستی
کنون زیبد بوصف حضرت مشکل کشا چیزی — کہ از نامش کشادی ہست پیدا بہرِ ہر بستی
نبودی لطفش ار حامی برای ما گنہگاران — ندانم ز آتش دوزخ گنہگاری چنان رستی
کجا یابد امان از پنجۂ شیرِ خدا جانان — محبّ درگہش را گر بیازارد زبردستی
سرِ اعدای احبابِ علی مرتضیٰ بنگر — بسنگ مہر و مہ نبود عجب گر چرخ بشکستی

ز یُمن ہمّت شاہ علی بنگر **منوّر** را
تعالی اللہ چہ نعمتہاست با این ہمّت پستی

۴۷

شنیدم دی بخواب خوش عجب غُل — چہ بینم مرتضیٰ بر پشت دُلدُل
بجمع اولیاء فوج ملائک — بصد شوکت بصد شان و تجمّل
قریبش میشدم با صد تردد — بصد سعی و بصد فکر و تأمّل

[1] بہر اعلان .... حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱۱۳-

رسانذم چونکه خود را تا رکابش نکردم هیچگونه پس تامل[1]

گرفتم پاش بهرِ حل مشکل بگفتا مشکلاتِ خویش گل قُل

چو گفتم مشکلاتِ دین و دُنیا بمن فرمود حل شد مشکلت گل

چو دیدم روئ خوبش را چگویم که نتوانم بگیرم جزوی از کل

مکرر شد باعشم صوت صراحی مکرر چون صدا میکرد قُل قُل

ازان گویم ازان چیزی که دیدم چو از یک گلبنی یک برگی از گُل

رخش دیدم ز سر تا پا همه گُل که سازد خاطر بنینده گل گل

عذارش دو چمن پُر از گلِ سُرخ دو چشمش نرگس و زلفش دو سنبل

چو گل دیدم دهانش وقت خنده زبانم گشت گویا همچو بلبل

بده ساقی کنون در سیرِ گلزار ز جام ذوق حق یک جرعۂ مُل

بحمداللّٰه ز یُمن شاهِ مردان شده حلّ مشکلم از جزو تا کل

چو دستت داد سیرِ گلشنِ یار

منوّر نوش کُن هان ساغرِ مُل

۴۸

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۲۳۰)

شہنشاها تو چون صاحب سریری پناه هر یک از شاه و فقیری

چگویم حال خود روشن ضمیری که گیرد ار تو دستم را بگیری

---

[1] ع - نکردم هیچگونه بس تحمّل - نسخہ خطی الف ص ۶۶ -

عجب نبود اگر عذرم پذیری

امیری و دبیری و وزیری

۴۹

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۴۸)

صُبحدم هاتفم باستعجاب آمد و گفت و کرد بس خوشحال

ای محبّ جناب پاک شبیر زود برخیز و ساز استقبال

که فرستاده است حق پیشیت

دولت و عزّ و حشمت و اقبال

۵۰

صبح دی نکتۂ عجیب بمن از خسوف و کسوف[1] شد روشن

که مه و مهر هردو غلمانند زنگی اصل و سیاه چرده و تن[2]

از جناب محمّدؐ عربی شافع مذنبین یوم لِمَن[3]

هر دو را پس زمین بندگیش کسوت[4] نور شد غلاف بدن

چون شنیدم چنان نگنجیدم این بشارت میان پیراهن

که مرا چون چنین شهنشاه است حامی و دستگیر سرّ و علن

معترف گرچه بوده ام بقصور که چه باشم من و چه گفتۂ من

---

[1] یعنی چاند گرہن اور سُورج گرہن -

[2] سیاه چرده یعنی سیاه چرم - [3] روز قیامت

[4] لباس ڈریس -

گفتہ باید بنعت او چیزی — گرچہ من احمقم دگر کودن
بہر کسب سعادتِ دارین — از جناب رسول شاہ زمن
تا معطّر شوم بگفتنِ نعت — چون ادیم از سہیل ملک یمن[1]
تاز مدحت شوم پُر از نگہت — ہمچو از مشک آہوانِ ختن
پس برین عزم ساختم یکجا — تا بشویم زبان و کام و دہن
عنبر و عطر و صندل و کافور — با گلاب و عبیر و مشکِ ختن
پس کنم در حضور او بہ نیاز — عرض چیزی کہ دانش گفتن
گرچہ چون فحم پیش شمس و قمر — باشد و ور خذف بدُرِّ عدن
ای توئی معجزات را معدن — ہم کرامات را توئی مخزن
وصف ذات تو از خدا آید — کہ بود ماورائی فہم و سخن
چشم وا کردہ چار سو دیدم — نعت گویان تو بسرّ و علن
جنّ و انس و ملک وحوش و طیوُر — طوطی و عندلیب و زاغ و زغن
ہمچنان بد بدشت جملہ نبات — نیز گلہا تمام در گلشن
گل رعنا و نرگس و کلغہ — گل نسرین و یاسمین و سمن
گل[3] شبّو و تکمہ و عنبر — لالہ خیری و زنبق و سوسن
بلکہ دیدم بنعت تو مشغول — جملۃ العرش و آسمان و زمن

---

[1] خوشبودار اور دھاری دار رنگین چمڑہ جو مُلک یمن میں ستارہ سہیل کی خاصیت سے تیار ہوتا ہے۔
[2] بمعنی زغال۔ کوئلہ
[3] ع گل شبو......... نسخہ خطی الف ص ۹۲۔

شافعی روز حشر و در دُنیا — دافع رنج و غمّ و ہم و محن
نیز معطئ خلعتِ صحت — از برای شفا و خیر بدن
عرض دارد منوّرِ مدّاح — از برائ شفا و صحت تن
بہر نام بتُولؓ و حیدر پاک
بہر نام حسین و شاہ حسنؑ

*

طرفۃ العینی یک آنی یک دمی یک لحظۂ — غیر امدادِ جنابت کی تواند بندہ زیست
ہان مگر زیبد بفرط عجز با صد انکسار — عرض حال اندر جناب آنکہ او سبط النبی است
زان کنون ورد منوّر بہر حل مشکلات
بر زبان شام و سحر امدد حسین ابنِ علی است

۵۱

عرضی است ز بندۂ مجسّم بگناہ — گم کردہ رہ و گناہگار و گمراہ
یعنی ز حقیر احقر زشت عمل — پُر جُرم و خطا و مجرم و نامہ سیاہ
لرزندہ چو بید از وفودِ عصیان — شرمندہ ز فعلِ بد عیاذ باللّٰہ
با عجز و نیاز و انکسار و الحاح — در سجدہ نہادہ سر بہ پیشت یا شاہ
از لطف و عنایتِ عمیم بیحد — بخشائی گناہ ما باین عرض پگاہ
و از بہر نبی و ہر دو سبط و زہراؓ — کُن حلِّ عقود بندہ با نیم نگاہ
صد شکر و بشارتم ز اقبال دعا — چون دارد سروش غیب با من آگاہ

کای عتبهٔ پاک تو مرا خوش مامن   وی حضرتِ تو برای ما جای پناه

شاها بدو چشم خود منوّر اکنون

تا سرمه کند خاک رهت روبدراه

۵۲

علی رُوح النّبی بلغ ثواب الختم یا ربّه   بآله ثم اصحابه وانصاره واعوانه

وابنایه واولاده واکباده واحفاده   وازواجه واسلافه وآبایه واجداده

واخلافه واشیاعه واحبابه واتباعه   وعلمایه وفضلایه وفقرایه وصلحایه

لمدّاح النّبی یارب ثم ارحم وشرفه   باسلامه واعلامه وانعامه واکرامه

وبارکه باولاد النّبی فی الرزق امواله   واملاکه وابنایه واخوانه واولاده

وان ترزقهُ فی الدّارین حسناتٍ وبرکاتٍ   بایمانه وایقانه واخلاصه واخلافه

ولا تاخذه بالعصیان واغفره بآبائه   وکبرایه وصغرایه واسلافه واخلافه

منوّر مادحٌ یا سیّدی فانظر باحواله   ولا تنظر بافعاله واقواله واعماله

وان تشفع له یوم الجزا یا سیّد الکونین

باذن[1] الله جل جلاله وخلصه من اهواله

۵۳[2]

غلام پنج تنم عرض دارم از هر تن   که پنج جا برهانند بنده را ز محن

---

[1] ع ونوّره بانوارك وخلّصه من اهواله. حاشیه نسخهٔ خطّی الف ص ۵.

[2] منقول از حاشیه نسخهٔ خطّی الف. نسخهٔ خطّی ب «عرض دارم از هر پنج» دارد که اشتباه کاتب است.

به نزع احمد مرسل[1] بگور شاه علی   به پُل صراط بتول و بوزن شاه حسن

بحشر حضرت شبیر دست من گیرد   که او شفیع و شفیق من است یومِ لمن

دگر سوال فقیر اند پنج اندر پنج   نبی علی و بتُول و حسین و شاه حسن

چو آدم بگدائی خمسهٔ حضرات   قبول باد الهی سوال خمسهٔ من

کدام پنج یکی عزّت و دگر ایمان   امان و خاطر مجموع و نیز صحتِ تن

خدای را مددی ای شفیع هر دوسرای   که جز تو نیست کسی باعث زمین و زمن

خدای را مددی ای بتُول بنت رسُول   خدای را مددی یا حسین شاهِ حسن

خدای را نظری لُطف سوی نُورالدین

که نیست غیرِ جناب شما ورا مامن

۵۴

(حاشیهٔ نسخهٔ خطّی ب صفحه ۱۶۵)

فضل بیحد تو من سرّ و علن می طلبم   نه که مقصود خود از فعل حسن می طلبم

بآمیدِ کرم عام تو یا ربّ عباد   مقصد خود بحسین و بحسن می طلبم

بعلی و به بتُول و بدو سبط ابرار   امن و ایمان و امان صحت تن می طلبم

وز کرمهای عمیمت بچنین جُرم و گناه   بخشش خود ز تو من یوم لمن می طلبم

صلهٔ مدحِ تو شاها چو منوّر اکنون

من ز اکرام تو اقبالِ سخن می طلبم

---

[1] پنج از هر پنج. نسخهٔ خطّی الف ص ۸۷.

۵۵

فضل حق طلب دلا بیقین — فضلِ حق مدعاست در هر حین

فضل حق یار است ایمان را — فضلِ حق قلب[1] را بود تسکین

فضل حق پادشاهِ کونین است — فضلِ حق بخت و تخت و تاج و نگین

فضل حق بوده است باعثِ امن — فضلِ حق بوده است حصنِ حصین

فضل حق راحتِ همه دلهاست — فضلِ حق فرحتِ قلوبِ حزین

فضل حق پرده پوش بی هنراست — فضلِ حق دستگیرِ هر مسکین

فضل حق غم زدای مغمومان است — فضلِ حق شادئی دلِ غمگین

فضل حق هست عروهٔ و ثقی[2] — فضلِ حق بوده است حبل متین[3]

فضل حق قاسم است بر کوثر — فضل حق راحم است روزِ پسین

فضل حق حامئ عباد خوش است — فضل حق حافظِ زمان و زمین

فضل حق حافظ است در پس و پیش — نیز اندر یسار و نیز یمین

فضل حق شمع جمله انجمن است — فضل حق رونق مکان و مکین

باز گفتم[4] دلا بمن کن گوش — فضل حق یاور تو باد و معین

چون نمی از بحار افضالش — می نگنجد بکیل فکرِ متین

---

[1] ع فضل حق قلب را دهد تسکین نسخهٔ خطی الف صفحه ۸۳-

[2][3] تلمیح به آیت کریمه: وَ یُؤْمِنْ بِاللّٰهِ فَقَدِ اسْتَمْسَکَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰی (سیپاره ۳ سوره البقره آیت ۲۵۶)

[4] ع باز گویم دلا........ نسخهٔ خطی الف ص ۸۳-

باید اکنون که تا ز افضالش — اندک از بیشتر کنم بیقین

یعنی از فضل او که بر عامی است — در همه حال و هر زمان هر حین

پس[1] بگویم چنانچه هست مرا — گوش کن گوش همچو دُرِّ ثمین

بی هنر بوده ام نواخت مرا — باوجود عیوبهای چنین

پس همه هست هرچه فضل ویست — ورنه من کیستم حقیر و کمین

هست لاریب فیه غریب نواز — دانم و خوانمش بصدق و یقین

گفتهٔ من چو رفته رفته رسید — در نواحئ بحر و اندر چین

مشک و عنبر شُنیده قولِ فقیر — کرد تصدیق آن بصد تحسین

که شکی نیست هرچه بشنیدیم — آزمودیم هر دو هست چنین

یعنی از فضل حق شدیم عزیز — ورنه خون اصل ماست یا سرگین

گویم اکنون بشکر افضالش — با هزاران نیاز سُوده جبین

کای خداوند اکرم از اب و ام — اَرْحَمَ الرّٰحِمِیْن بِیَوْمِ الدِّیْن[2]

بحقِ پادشاه هر دو جهان — که بود طا و ها و هم یاسین[3]

کن منوّر بنور خُود از فضل

رُوح و جانِ فقیر نُورالدّین

---

[1] ع نیز گویم ....

[2] تلمیح به آیات شریف :- اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ مٰلِکِ یَوْمِ الدِّیْنِ ....
(سوره فاتحه - آیات شماره ۱ تا ۴)

[3] مراد حضور سرورِ کائنات :-
نگاهِ عشق و مستی میں وہی اول وہی آخر — وہی قرآں وہی فرقاں وہی طٰهٰ وہی یٰسین
اقبالؒ

۵۶

(۲۱- محرم الحرام ۱۲۵۳ هجری)

گر بشویم خویشتن را تاکه گردم پاک تن   میشود ناپاک تر چون سگ که تر گردد بدن
پس ندیدم[1] چارهٔ بهر نجات خویشتن آه   غیر آن کافگنده ام خود را بخاک پنجتن
چون فگندم خویش بر خاک عتباتش بفور   صد هزاران شکر کز فضل خدای ذوالمنن
خط آزادی مرا شد حاصل اندر هر دو کون   از بلیّات و وباء از غم و رنج و محن

عرض میدارد سلام اکنون منوّر با نیاز
بر نبی و حیدر و زهرا و شبیر و حسن

۵۷

(حاشیهٔ نسخهٔ خطّی ب صفحه ۳۴۰)

گرچه آوردیم ما نامه سیاه   ور شده مفقود از من زاد راه
خمسةٌ شفعاءنا عند الاله   خوش بحلّ مشکل و عفو گناه
احمد مرسل سپهر دین پناه   حیدر کرار مهر صبحگاه
بُرج عفت را بتُول آمد چو ماه   نُور چشم مهر و مه وان هر دو شاه

خواهد اکنون مادح این بارگاه
خوش منوّر صحت و اقبال و جاه

[1] یعنی چاره ای

۵۸

(حاشیهٔ نسخهٔ خطّی ب صفحه ۱۵۵)

مرا امداد کُن یا غوث اعظمؒ   دلم را شاد کُن یا غوث اعظمؒ
بهر چیزی که خیری این و آن است   بما ارشاد کُن یا غوث اعظمؒ
زمین خشک ما از غیث لطفت   کنون آباد کُن یا غوث اعظمؒ
مرا از لطف خود انعام و اکرام   فزون ز اعداد کُن یا غوث اعظمؒ

منوّر را بآل احمد پاک
ز غم آزاد کُن یا غوث اعظمؒ

۵۹

(حاشیهٔ نسخهٔ خطّی ب صفحه ۱۶۱)

من از وفور معاصی چو بید لرزیدم   دگر بروز و بشب از عذاب ترسیدم
خلاف عقل و قیاس این فقط کرامت تُست   که جُرم کردم و اکرام در عوض دیدم
ز باغ دهر بوقت خزان ز افضالت   گل مراد چه خوش همچنان دگر چیدم
ازان اگرچه گناهم ز حد و عد افزونست   ولیک واست بلطف تو چشم اُمیدم

منوّر است که گوید بشکر انعامت
شها زیاده ازان دیدمت که بشنیدم

۶۰

(حاشیهٔ نسخهٔ خطّی ب صفحه ۱۷۴)

من بچشم نگاه شاه حسین   چشم دارم براه شاه حسین

بل سراپا ز شوق گشتم چشم — بر سر شاهراه شاه حسین
کز جنابش[1] ندیده ام جُز لطف — گرچه کردم گناه شاه حسین
والدینم چو بوده اند ز جان — چه غلام و چه[2] واه شاه حسین
ز انقلابات دهر نیست غمم — که منم در پناه شاه حسین
و از پئ حفظ ننگ و ناموسم — آمد انجم سپاه شاه حسین
وز پئ دشمنان ماست سنان — نوک هر برگ کاه شاه حسین
و از خط[3] و شکل کهکشان پیداست — که کشد چرخ کاه شاه حسین
ای صبا با ادب گذر کاینجاست — یعنی آرامگاه شاه[4] حسین
پس سلام من است شام و سحر — پیش این بارگاه شاه حسین

سنگ من خوش نمود لعل از لطف
ای **منوّر** نگاه شاه حسین

۶۱

(حاشیهٔ نسخهٔ خطّی ب صفحه ۱۹۲)

منکه دی رفتم بگلگشت چمن — یادم آمد آنچه بگذشته بمن

---

[1] کہ از جنابش۔ [2] بمعنی کنیزک۔ لونڈی۔ پرستار

[3] ع واز کمر بند کہکشان چو عیان است۔ حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۹۰

[4] ع چہ خوش آرامگاہ......

زان همی گویم ز بسیار اندکی — از هزاران چون یک وجبه زمن
کز کرمهای کریم کار ساز — وز عنایاتِ رحیم ذوالمنن
حرمت آل نبی ابنِ علی — شاه شبّر آن شه فخر زمن
صد هزاران مشکلم چون گشت حل — هر زمان و هر مکان سرّ و[1] علن
از غم و همّ وز درد و حزن کرب — داد امن و وارهانده از محن
پس ازان گویم ازان گویم بعجز — یا حسین ابن علی اخ حسن
با چنین عجز من و اکرام تو — شکر احسانت کجا آید زمن
من چه بودم من که بودم لطفِ تُست — بود بر این بنده بسرّ و علن
گوید اکنون زان **منوّر** صد سلام — بر روانِ تو برین ختم سخن

وز تو میخواهد دگر مدّاحِ تو
خیر رُوح و خیر جان و خیرِ تن[2]

۶۲

نیامد نیکوئی از بنده هرگاه — دگر صرف بدی شُد عمر من آه
الٰها پادشاها با تو گویم — بصد زاری بهر شام و سحرگاه
اگر بخشش کُنی اُمیدوارم — دگر گیری ندارم هیچ همراه
ولیکن عرض میدارد دگر راست — بامید کرم این بنده درگاه

---

[1] سرّ علن۔ (بدون واوٗ) جو صریحًا سہو کاتب ہے۔

[2] خیر روح و خیر جان خیر من۔ ہر دو نسخہ الف و ب (بدون واوٗ) جو صریحًا اشتباہ کاتب ہے۔

ترا بخشش محمدّ را شفاعت — مرا عصیان ہمی زیبد بہ ہر راہ

ازان دارد **منوّر** چشم بخشش — بحُبّ آل احمدؐ قصہ کوتاہ

دگر خواہد پس از ختم مناجات

دو چشم خویشتن روشنتر از ماہ

۶۳[1]

(حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۲۸)

ہر رہ روی کہ راہ رود کی رود بحق — شرعِ نبی مگر بخدا ہست راہِ راست

بینم چو لطف عام تو افزون ز حدّ و حصر — ہر آن دہر زمان و مکان سر ورا مراست

ای تکیہ گاہ بی ہنران خوش بہر دو کون

تفویض کارہای **منوّر** ہمہ تراست

۶۴

(قطعہ در تاریخ بنای باغی)

وہ ازین باغی کہ چون فردوس باشد دلکشا — نکہت گلہای تازہ رشک مشک چین بود

حسب حکم لات لفٹنٹ گورنر ابر فیض — صاحب ذی جاہ بہادر دشمنش غمگین بود

شُد بنا چون عشق بجد این چمن رشک بہشت — کز تماشایش ولیٔ بندہ را تسکین بود

سال تاریخ بنای او چو پرسیدم ز عقل — آنچنان تاریخ گو کو ہمچو گل رنگین بود

از سر احسان دیاری گفت عقلم در جواب

بانیٔ باغِ مبارک سید شمس الدین بود

[1] یہ قطعہ نسخہ خطی ب میں موجود نہیں۔

۶۵

یا الٰہی بہ نبی صحت تن میطلبم — بعلیؓ عافیت سرّ و علن میطلبم

آبروی دو جہان میطلبم نام بتوُل — من و ایمان بحسین و حسن میطلبم

وی خداوند جہان من با امام چارم — دفع درد و الم رنج و محن میطلبم

حالیا من بخزان نام امام باقر — گلشن کون و مکان پر ز سمن میطلبم

ور پُر از خار بود باغ جہان من بہ نیاز — نام جعفر گل جعفر بچمن میطلبم

وز پیٔ موسیٔ کاظم گنہ بندہ بہ بخش — کاین مراد از تو باین فخر زمن میطلبم

حل مشکل طلبم از تو بموسیٔ رضا — مغفرت نیز بوی یوم لمن میطلبم

چشم دارم من مسکین ز تو از بہر تقی — عزّت و نام تقی حکم وطن میطلبم

خواہم اقبال خود اکنون بامام عسکر — وز تو با حجّت اقبال سخن میطلبم

گویم اکنون بتو ای مہدی ہادی چہ سلام — وز تو خواہم نہ بسرّ بلک علن میطلبم

نکہتِ صندل و کافور و عبیر و عنبر — وز پیٔ گفتن نامت بدہن میطلبم

خواہد اکرام **منوّر** ز تو ای ابر کرم

نہ من این آب چہ از دلو و رسن میطلبم

۶۶[1]

حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۸۰

۱۱۔ محرم الحرام ۱۲۶۳ھ

یا الٰہی بخت من بیدار کُن — سینہ ام را مخزنِ اسرار کُن

[1] یہ قطعہ نسخہ خطی الف میں نہیں ہے۔

عشرتم را کُن بعشرت خوش بدل — وز کرم این نارِ من گلزار کُن
شمع بزم مردم چشم مرا — از جمال سیّد ابرار کُن
بارِ عصیانم بمیزانِ عمل — وز عنایت کمتر از بسیار کُن
وز تراب نعل پای احمدی — خوش شفائی رنج این بیمار کُن
وز عنایات عمیم خویشتن — شجرۂ اُمید من پُر بار کُن
این محقر را ز لطفِ بیشمار — از مُی ذوقِ نبی سرشار کُن
وین دل تارم ز مهر اہل بیت — مستنیر و مطلع انوار کُن
وین ضمیر بنده روشن تر ز ماه — خوش ز مهر حیدرِ کرّار کُن
وز **منوّر** حرمت شبیر پاک — عزّت افزا حرمت دستار کُن

آل و اولادش دگر از لُطفِ تو
ارجمند دہر و برخوردار کُن

۶۷[1]

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۶۸)

یا الٰهی بذاتِ خیرِ انام — یا الٰهی باہلِ بیت کرام
یا الٰهی به آل پاک نبی — یا الٰهی بجملہ صحب کرام
که بارواح پاک شان بادا — از تو وز بنده صد دُرود و سلام
از تو خواہم بدولت و حشمت — عزّ و جاه و جلال و خیر دوام

---

[1] یہ قطعہ نسخہ خطی الف میں نہیں ہے۔

وز تو خواہم ہمیشہ صحت تن — وز تو خواہم حصول جملہ مرام
وز تو خواہم که خوش مرا باشد — می ذوق تو پر بجام مدام
وز تو خواہم بنزع و در محشر — تا کنی لطف ز آب کوثر جام
وز تو خواہم بگور تا گویند — نم کنوم العروس خیر مقام[1]

وز تو خواهد کنون بصد زاری
با ہزاران نیاز و عجز تمام

۶۸

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۲۱۰)

یا الٰهی بنام خیر وری — زنگ رنج و غم از دلم بربای
وز غموم و ہموم و رنج و الم — ده امانم بحضرت زہرای
از عنایاتِ خود بشاہِ علی — صحّتم بخش و عزّتم افزای
واز کمال کرم بسبطینش — عز و شانم بده بہر دوسرای
خواہم اکنون دگر بخمسۂ پاک — دست برداشته ز بہرِ دعای
بہرِ چشمانِ خویش تا که توئی — دافع الدّا و شافع المرضیٰ[2]

تا **منوّر** بود مه و خورشید
باد پر نُور این دو نُور سرای

---

[1] جس طرح دلہن سوتی ہے ۔ مزے کی نیند اور استراحت ...
[2] شافی المرضیٰ ۔ نسخہ ب میں غلط درج ہے۔

۶۹

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۵۸)

یا الٰہی ز تو من صدق و صفا میطلبم — قمع بیخ شجر جور و جفا میطلبم
من بسبطین نبی خوش زرہ عجز و نیاز — یا الٰہی ز تو من خیر و شفا میطلبم
آنچہ یاربّ ز تو من شام و سحر میطلبم — امن و ایمان و امان فتح و ظفر میطلبم
چون شفا میطلبم من بہ نبی و حیدر — صحتِ تن بشبیر و بشبر[1] میطلبم
یا نبی خاک در آل تو چون خاک شفاست — خاک کویش زپیٔ کحل بصر میطلبم
بہر خود میطلبم خلعت صحت در بر — بسر شجرۂ غم تیغ و تبر میطلبم

گلشن جان منوّر ز کرم ساز ریان[2]
کہ من از نخل مرادات ثمر میطلبم

۷۰

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۱۵۵)

یا حسین ابن علی پادشہ شاہ و انام — از تو خواہم بخداوند کریم و علّام
من مقیم در تو باشم و باشد درِ من — از پیٔ دولت و اقبال شہاجای قیام
صحت و امن و امان عزّت کونین دگر — از تو خواہم بہ نبی و بعلی خیر دوام
وز تو خواہم کہ بدست خودم اکرام کنی — ز آب کوثر گہ نزعم ز عنایت دو سہ جام

وز منوّر بروان تو سزد شام و سحر
با جناب شہِ شبیر علیک الف سلام

---

[1] بہ شبیر و بہ شبر ...... حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۹۷ [2] مصراع اولی نسخہ خطی الف میں نہیں ہے وہاں محض مصراعِ ثانی درج ہے۔

۷۱[1]

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۱۴۹) ۲۲- ذیقعدہ ۱۲۶۲ھ

یا حسین ابن علی یا فخر اولادِ بتولؓ — والدِ زین العباد و عمدۂ آلِ رسولؐ[2]
یا رسول و یا بتول و یا علیٔ مرتضیٰ — یا شبیر اخِ مہینت عرض ما را کن قبول
تا نہ بینم غمّ و ہمّ و حزن و رنج اندر جہان — تا نباشم ہیچگہ مغموم و محزون و ملول
ہیچگاہ و ہیچ جا و ہیچ وجہ، ہیچ نوع — درمیان ہیچ کاری نورِ عینینِ بتولؓ
وز برای حل مشکلہای من در ہر دو کون — یا نبی و حیدر و زہرا و شبر کن قبول
وین دل پر گرد ما کن طاہر ای غیث کرم — ای وجودت آیت تطہیر را شانِ نزول

کز تو میخواہد منوّر یا حسین ابن علی
خیر دنیا خیر عقبیٰ در فروع و در اصول

۷۲

یا ربّ بکمال غوث اعظمؒ — با حسن مقال غوث اعظمؒ
یا ربّ بجمال غوث اعظمؒ — با خوش خط و خال غوث اعظمؒ
کن سیر مرا بہ نزع و محشر — از آب زلال غوث اعظمؒ
خواہم بخدا شفاعت حشر — ز اولاد و ز آل غوث اعظمؒ
جویم بصراط و وزن[3] امداد — از اہل و عیال غوث اعظمؒ
در دیدہ کشم بجای سرمہ — از خاک نعال غوث اعظمؒ

---

[1] یہ قطعہ نسخہ خطی الف میں نہیں ہے۔ [2] اصل متن میں ع والد زین و زین العباد...... تکرار شدہ جو اصلاً سہو کاتب ہے۔
[3] مراد پُل صراط و میزان قیامت

لرزند شهانِ جمله عالم — از جاه و جلال غوث اعظمؒ
چرخ است وظیفه خوار دونان — با چچپهٔ دال غوث اعظمؒ
خورشید خط شعاع بروی — طبل است و دوال غوث اعظمؒ
از آئینهٔ سکندری به — دیدیم سفال غوث اعظمؒ
شیر و ببرِ و نهنگ و گرگ اند — محکوم غزال غوث اعظمؒ
هرگز ننمود و نی نماید — حق ردِّ سوال غوث اعظمؒ
والله کارایت احداً — هرگز بمثال غوث اعظمؒ
بوده است مدام لیلة القدر — محجوب ز خال غوث اعظمؒ
هر چیز که بود و هست ما را — مال است و منال غوث اعظمؒ
بوده است خدا و نیز باشد — مشتاق جمال غوث اعظمؒ
گر بد عملم به بخش ما را — با نیک خصال غوث اعظمؒ
ای دیده ز طالع **منوّر** — داری چو خیال غوث اعظمؒ
بر مطلع رُوش ابروی کج — بین طرفه هلال غوث اعظمؒ

برخیز و بکن دعا **منوّر**
بر حسن و جمال غوث اعظمؒ

۷۳[۱]

نسخهٔ خطی ب ص ۱۳۸

یا ربّ دل غمین مرا عیشگاه کُن — وز مهر لطف خویش شبم راپگاه کُن

---

[۱] یہ قطعہ نسخۂ خطی الف میں نہیں ہے۔

وز من گرفته همّ و غم و حزن هر دو کون — با من عطای عزّت و اقبال و جاه کُن
نقد دلم که ناسره[۱] و قلب بنیمش — ای کیمیا نظر بدلم یک نگاه کُن
گم کرده ره چو در شب تارم شهنشها — ما را گرفته دست سرِ شاهراه کُن
دستم چو خالی است ز حُسن عمل شها — در راه آخرت کرمت زادِ راه کُن

آورده ام چو جنس معاصی بچشم عفو
یا ربّ بنقد عفو شرای گناه کُن

۷۴

(۴ - ذیقعده ۱۲۵۵ھ)

یا شاه علی ولئ کامل — چون لطف تو بهر ماست شامل
از کثرت لای جرم و عصیان — هر چند مراست پائی در گِل
با وصف چنین گناه صد شکر — بر حسبِ مرادِ مقصد دل
از چشم عنائیت چو ماراست — وز نیم نگاه حلّ مشکل

بر تُست سلام از **منوّر**
یا شاه علی ولئ کامل

۷۵

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۲۳۳)

یا شبیر اخ شبر ابن علی آلِ نبی — حامئ بندهٔ عاصی گنهگار نعبی[۲]

---

[۱]، [۲] هر دو معنی ناخالص - کھوٹا -

صحت و نام نکو عزّت و اقبال و حشم — از عنایات خودم ده به نبی عربی

امن و ایمان و امان خیر دگر میخواهم — بهر خویش خود از شاب و دگر شیخ و صبی

حالیا از تو **منوّر** طلبد خاطر جمع — ای خدای تو دل و جان من جدّ و ابی

شرف حسب و نسب از تو دگر میطلبم

چونکه شاها تو شریف النسبی و حسبی

۷۶

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۱۵۹ (۱۵ صفر المظفر سنه ۱۲۵۹ هـ)

یا شه مشکل کشا عرضیست از پیر غلام — بعد عرض صد نیاز و صد درود و صد سلام

دوستانم را همیشه دار همدوش مراد — یا شبیر و شبر و زهرا و یا خیر الانام

واز عداوتهای اعدا ما را باز دار — تا که باشم در امان از شرّ شان هر صبح و شام

وز نیائیند از عداوت باز دشمنهای ما — ذوالفقار[1] خویش بیرون کرده باید از نیام

عرض دیگر با هزاران عجز میدارد کنون — بندهٔ درگاه پاکت انتخاب صد کلام

کز **منوّر** در امور هر دو عالم شو وکیل

یا شه مشکل کشا اخ پیمبر[2] السّلام

۷۷

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۲۴۶)

یا علی شیر خدا ادرکنی — صاحب تیغ و لوا ادرکنی

---

[1] حضرت علیؓ کی تلوار کا نام [2] سَیَنْجَلِیْ بِنُبُوَّتِكَ یَا مُحَمَّدُ وَ بِوَلَایَتِكَ یَا عَلِیُّ یَا عَلِیُّ اُدْرِکْنِیْ۔

شافع یوم جزا ادرکنی — مالک حلم و حیا ادرکنی

قبله و کعبهٔ ما ادرکنی — دافع رنج و بلا ادرکنی

الیسر و سرور ما ادرکنی — هادی و رهبر ما ادرکنی

شوهر خیر نساء ادرکنی — سیّد هر دوسرا ادرکنی

واهب لطف و عطا ادرکنی — صاحب جود و سخا ادرکنی

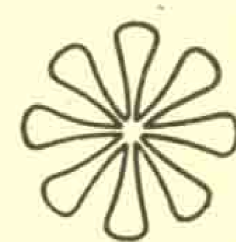
وی مه بدر دجیٰ ادرکنی — گویمت صبح و مسا ادرکنی

خوانمت بهر خدا ادرکنی — ای مه پر ز ضیا ادرکنی

فاتح باب هدیٰ ادرکنی — عالم ستر و خفا ادرکنی

قاطع بیخ جفا ادرکنی

مالک قدر و قضا ادرکنی



مسدّسات

۱

از برای مُصطفیٰ فخرِ زمین و آسمان   از برای مرتضیٰ مشکلکشای دو جہان
بہر خاتون قیامت عصمتِ کون و مکان   بہر حسنین الشہیدین شافع درماندگان
از تو خواہم در دو عالم ای خُدای مہربان
جمع خاطر حل مشکل نیر در خورد و کلان

از برای عابد معصوم مظلوم اسیر   از برای باقر و جعفر و امامان کبیر
از برای حضرت موسیٰ کاظم دستگیر   از برای حضرت موسیٰ رضا مہر مُنیر
از تو خواہم در دو عالم ای خدای مہربان
جمع خاطر حل مشکل نیر در خورد و کلان

از برای حضرت شاہ تقی ابن رضا   از برای حضرت شاہ نقی مشکل کُشا
از برای عسکری شاہ زمین ماہِ سما   از برای ہادیٔ مہدی امام مُہتدا
از تو خواہم در دو عالم ای خدای مہربان
جمع خاطر حل مشکل نیر در خورد و کلان

× نسخہ خطی ج ص ۲۸۵ پر دافع درماندگان ہے جو صریحاً اشتباہ کاتب ہے۔

عرض میدارد منوّر ای خداوندِ کریم　　خالق ارض و سما و کرسی و عرشِ عظیم

ساتر[1] و غفّار و ذنب و مالک محی الرمیم[2]　　دافع رنج و بلا و ہم شفا بخشِ سقیم

از تو خواہم در دو عالم ای خدای مہربان

جمع خاطر حل مشکل خیر در خورد و کلان

از برای شاہ[3] جیلان سرورِ دنیا و دین　　دستگیر بیکساں و قبلۂ اہل یقین

سیّد روشنضمیر و صاحبِ تاج و نگین　　سیّد عبدالقادر مسکین نواز محیٔ دین

از تو خواہم در دو عالم ای خدای مہربان

جمع خاطر حل مشکل خیر در خورد و کلان

۲

اصلّی نبیّا رفیع المقام　　رفیع المقام شفیع الانام

شفیع الانام بآل الکرام　　بآل الکرام و صحب العظام

سلام علیہم بعجز التمام

بعجز التمام علیہ السّلام

اصلی نبیّا بصحب و آل　　بصحبٍ و آل و کلّ العیال

لکلّ العیال عدیم المثال　　عدیم المثال کثیر النّوال[4]

سلام علیہم بعجز التمام

بعجز التمام علیہ السّلام

---

[1] بخشندۂ گناہان　[2] بوسیدہ ہڈیوں کو زندہ کرنے والا　[3] مراد پیران پیر شیخ عبدالقادر جیلانیؒ　[4] بہت زیادہ بخشش کرنے والا۔

اصلّی نبیّا شفیع الوراء　　شفیع الوراء کثیر العطا

کثیر العطاء بآل العباء　　بآل العباء تقبل دعاً

سلام علیہم بعجز التمام

بعجز التمام علیہ السلام

اصلّی نبیّا باجداد کُلّہ　　باجداد کُلّہ و اولاد کُلّہ

باولاد کُلّہ و احفاد[1] کُلّہ　　و احفاد کُلّہ و اکباد[2] کُلّہ

سلام علیہم بعجز التمام

بعجز التمام علیہ السلام

اُصلّی نبیّا حفیظاً نصیرا　　حفیظا نصیرا نذیرًا بشیرا

نذیرا البشیرا و شبر شبیرا　　و شبر شبیرا کثیرًا کثیرا

سلام علیہم بعجز التمام

بعجز التمام علیہ السّلام

اصلّی نبیّا علیٰ کل حال　　علیٰ کل حال بکُلّ المقال

بکُلّ المقال بصحبٍ و آل　　بصحبٍ و آل تقبل سوال

سلام علیہم بعجز التمام

بعجز التمام علیہ السلام

---

[1] حفید کی جمع۔ پوتے۔ نواسے۔ بیٹے۔ بیٹیاں۔ نوکر چاکر۔ لونڈی۔ غلام۔
[2] جمع کبد بمعنی جگر۔ یہاں مراد جگر گوشے۔

تقبّل سوال بلطف الکمال   بلطف الکمال بصدق المقال

بصدق المقال وخیر المآل   بخیر المآل بکل العیال

سلام علیهم بعجز التمام

بعجز التمام علیه السّلام

۳

السّلام ای راحت جان پیمبر السّلام   السلام ای نور زهرا پور حیدر السّلام

السّلام ای قوت بازوی شبر السّلام   السّلام ای مستغیث[۱] روز محشر السلام

السّلام ای مفخر اولاد آدم السّلام

السلام ای ابن زهرا اخ شبر السلام

السّلام ای تشنه لب حیران و مضطر السلام   السلام ای قاسم و ساقی و کوثر السّلام

السلام ای سیّد مظلوم بی سر السلام   السلام ای کشتهٔ شمشیر و خنجر السّلام

السّلام ای مفخر اولاد آدم السلام

السّلام ای ابن زهرا اخ شبر السلام

السلام ای گوهر دُرج[۲] کرامت السلام   السّلام ای اختر برج امامت السّلام

السلام ای شافع یوم قیامت السّلام   السّلام ای انس و جان گویان سلامت السّلام

السّلام ای مفخر اولاد آدم السّلام

السّلام ای ابن زهرا اخ شبر السّلام

---

۱ بمعنی دادخواه   ۲ بمعنی قوطی - ڈبیا -

السّلام ای هادی و مهدی و رهبر السلام   السلام ای سید و سردار و سرور السّلام

السلام ای جرم بخش و بنده پرور السلام   السلام ای بر تو میگوید منوّر السّلام

السلام ای مفخر اولاد آدم السلام

السلام ای ابن زهرا اخ شبر السّلام

السلام ای بلبل باغ شهادت السلام   السّلام ای صدر دیوان[۱] سعادت السلام

السلام ای صاحب تخت کرامت السّلام   السلام ای سیّد شبیر نامت السلام

السلام ای مفخر اولاد آدم السّلام

السلام ای ابن زهرا اخ شبر السّلام

السلام ای دیده پرنم سینه پرغم السلام   السلام ای ز آب چشمت شُد روان یم السلام

السلام ای جمله گویان بر تو هردم السلام   السلام ای هرچه گویم در نعمت کم السلام

السلام ای مفخر اولاد آدم السّلام

السلام ای ابن زهرا اخ شبر السلام

۴

السّلام ای سیّد لولاک[۲] شان   السّلام ای سرور جمله سران

السلام ای رهنمای گمرهان   السلام ای دستگیر بیکسان

السلام ای قبلهٔ ایمان و جان

السلام ای کعبهٔ رُوح و روان

---

۱ ع السلام ای صدر دیوان سعادت ..... نسخهٔ خطی الف ص ۲۰۰ - ع السلام ای صدر دیوان شهادت ...... نسخهٔ خطی ب ص ۳۲۹

۲ رجوع به اشاره ۳ غزل شماره ۸۲ -

السلام ای شافع انسان و جان — السلام ای دافع دردِ نهان
السلام ای صاحبِ هر دو جهان — السلام ای مالکِ کون و مکان
السلام ای قبلهٔ ایمان و جان
السلام ای کعبهٔ رُوح و روان

السلام ای مایهٔ امن و امان — السلام ای عیب پوش و غیب دان[1]
السلام ای جُرم بخش عاصیان — السلام ای مالکِ کون و مکان
السلام ای قبلهٔ ایمان و جان
السلام ای کعبهٔ رُوح و روان

السلام ای حضرت خیر البشر — السلام ای جدّ شبیر و شبر
السلام ای شافعِ جنّ و بشر — السلام ای معجزت شق القمر[2]
السلام ای قبلهٔ ایمان و جان
السلام ای کعبهٔ رُوح و روان

السلام ای صاحب تیغِ دو سر — السلام ای مالک هر خیر و شر
السلام ای اولیاء را تاج سر — السّلام ای دشمنانت کور و کر
السلام ای قبلهٔ ایمان و جان
السلام ای کعبهٔ رُوح و روان

---

[1] ای عیب پوشِ غیب دان۔ نسخهٔ خطی الف ص ۱۶۱ نیز نسخهٔ خطی ج جلد دوم ۷۲۲۔
[2] اشارہ بہ معجزۂ سرورِ کائنات۔ چاند کو دو ٹکڑے کرنا۔

السلام ای حضرتِ خیر النسأ — السلام ای والدت خیر الورا
السلام ای دافع رنج و عنا — السلام ای شافع روزِ جزا
السلام ای قبلهٔ ایمان و جان
السلام ای کعبهٔ رُوح و روان

السلام ای حضرتِ شاه حسن — السلام ای سیّد و مولائی من
السلام ای شافع یَومِ یمَنّ[1] — السلام ای دافع رنج و محن
السلام ای قبلهٔ ایمان و جان
السلام ای کعبهٔ رُوح و روان

السلام ای بندگیت فرض عین — السلام ای سجده‌ات برنا چو دین[2]
السلام ای مرتضیٰ را نُورِ عین — السلام ای حضرتِ شاه حسینؑ
السلام ای قبلهٔ ایمان و جان
السلام ای کعبهٔ رُوح و روان

السلام ای ابن بنتِ مصطفیٰ — السلام ای اخ حسن المجتبیٰ
السلام ای ابن شاهِ مرتضیٰ — السلام ای شاهِ دشتِ کربلا
السلام ای قبلهٔ ایمان و جان
السلام ای کعبهٔ رُوح و روان

---

[1] مراد روزِ قیامت۔
[2] وہ قرض جس کے ادا کرنے کا وقت مقرر کیا جائے۔

۵

انبیا را پیشوائی یانبی گمرہان را رہنمائی یانبی
شمع جمع انبیائی یانبی مہتدای[1] مصطفائی یانبی

من نمیگویم خدائی یانبی
لیکن از وی کی جدائی یانبی

نام پاک تو بود خیر الوریٰ عاصیان را شافع روز جزا
حق پذیرد ہرچہ میگوئی ورا چشم دارم تا بنجشائی مرا

من نمیگویم خدائی یانبی
لیکن از وی کی جدائی یانبی

صندل سائیدہ با مشک ختن میکنم یکجا و می شویم دہن
تا ز وصفت ہر زمان گویم سخن یانبی جدِ حسین و ہم حسن

من نمیگویم خدائی یانبی
لیکن از وی کی جدائی یانبی

چون توئی یا سید فخر زمن عاشق رویت خدای ذوالمنن
ای شفیع و شافع یوم المحن[2] یک نگاہی از کرم کن سوئی من

من نمیگویم خدائی یانبی
لیکن از وی کی جدائی یانبی

---

[1] مرشد و ہدایت یافتہ و برگزیدہ۔
[2] بمعنی روز قیامت روز جزا

ای جناب حضرت خیر البشر انبیا و اولیا را تاج سر
گمرہان را راہنما و راہبر در قیامت شافع جنّ و بشر

من نمیگویم خدائی یانبی
لیکن از وی کی جدائی یانبی

صبحدم دیدم چو رفتم در چمن مرغ گفتی بر سر شاخ سمن
غنچہ ہم گفتی بدل بستہ دہن نیز گل گفتی و گشتی خندہ زن

من نمیگویم خدائی یانبی
لیکن از وی کی جدائی یانبی

یا محمد سرور ہر دو سرای یا محمد صاحب تاج و لوای[1]
یا محمد واہب[2] لطف و عطا یا محمد دافع رنج و عنا

من نمیگویم خدائی یانبی
لیکن از وی کی جدائی یانبی

ای جناب حضرت خیر الوریٰ[3] نام پاک تو محمد مصطفیٰ
یا محمد معطیٔ خیر و شفا بر تو بادا صد درود و صد ثنا

من نمیگویم خدائی یانبی
لیکن از وی کی جدائی یانبی

---

[1] بمعنی پرچم
[2] بخشنے والا
[3] دنیا اور مخلوقات انس و جان کے لیے رحمت کا باعث۔

یا محمّد صاحبِ سیف و علم　　یا محمّد واہبِ لطف و کرم
یا محمّد معطیٔ فیض و نعم　　یا محمّد واقف لوح و قلم[1]

من نمیگویم خدائی یا نبی
لیکن از وی کی جدائی یا نبی

یا محمّد قاسم عذرم پذیر　　یا محمّد عاصیم دستم بگیر
از برای شبّر و بہرِ شبیر　　از برای شاہ جیلان دستگیر

من نمیگویم خدائی یا نبی
لیکن از وی کی جدائی یا نبی

آرزو دارد **منوّر** دمبدم　　تا کہ رویت بیند و گیرد قدم
از برای دفع رنج و درد و غم　　تا نہ بیند دیگری ہرگز الم

من نمیگویم خدائی یا نبی
لیکن از وی کی جدائی یا نبی

۶

ای اجمل[2] جملۂ جمیلان　　وی قدوۂ[3] و عمدۂ کفیلان
ای صحت جملہ علیلان　　ای دافع ذلّتِ ذلیلان

وقت مدد است شاہ جیلان
وقت مدد است شاہ گیلان[4]

---

[1] مراد لوح محفوظ [2] بمعنی صاحب جمال نہایت خوبصورت [3] بمعنی برگزیدہ و پیشوا۔ [4] جیلان ایک قصبہ ہے جہاں شیخ عبدالقادرؒ پیدا ہوئے۔ فارسی میں 'ق' گا ہے 'غ' سے اور 'ج'، 'گ' سے بدل جاتی ہے لہذا آپ کو کہیں جیلانی اور کہیں گیلانی لکھا جاتا ہے۔

ای تخت نشین مہ جبینان　　وی سرورِ جملہ نازنینان
ای حامیٔ جملہ صف نشینان　　ای شاد کُن دلِ حزینان

وقت مدد است شاہِ جیلان
وقت مدد است شاہِ گیلان

ای تکیۂ زمرۂ فقیران　　وی قوّتِ بازوی حقیران
محبوب الہ پیر پیران　　پیر پیران و میر میران

وقت مدد است شاہِ جیلان
وقت مدد است شاہِ گیلان

ای سرورِ جملہ سربلندان　　وی رہبر و فخر ہوشمندان
وی راحت جان مستمندان[1]　　ای دارُوی درد دردمندان

وقت مدد است شاہِ جیلان
وقت مدد است شاہِ گیلان

ای عمدۂ آل احمدؐ پاک　　طوّاف در تو جملہ افلاک
من زانِ توام بشاہ لولاک　　زین بعد مرا مدار غمناک

وقت مدد است شاہِ جیلان
وقت مدد است شاہِ گیلان

---

[1] بمعنی دردمندان۔ نیز یہ بند نسخہ خطی ب کے حاشیہ ص ۳۵۴ میں درج ہے۔

ای زبدهٔ[1] دودمانِ والا   محبوب خدای جلّ و اعلا[2]
مشتاق رُخِ تو حق تعالیٰ   زود آ بمدد ولیک حالا

وقت مدداست شاہِ جیلان
وقت مدداست شاہِ گیلان

ای ہادیٔ گمرہان عالم   ای شادیٔ جان فخر عالم
از تُست چو رُوح و جانِ عالم   خوش روز منست[3] و ماہ سالم

وقت مدداست شاہِ جیلان
وقت مدداست شاہِ گیلان

ای پور شبیر و نورِ شبر   جدّ تو علی است شاہ حیدر
ای صاحبِ تاج و تخت و افسر   ای عقدہ کشائی کار احقر

وقت مدداست شاہِ جیلان
وقت مدداست شاہِ گیلان

گوید بدرت منوّر زار   با صد ادب و بعجز بسیار
کز بہرِ نبی و صحب اخیار   وز بہرِ بتُول و آلِ اطہار

وقت مدداست شاہِ جیلان
وقت مدداست شاہِ گیلان

---

[1] بمعنی خلاصہ برگزیدہ، منتخب۔
[2] جَلّ وَعَلَا ۔ نسخہ خطی الف صفحہ ۲۲۸۔
[3] ع خوش روز منست و ماہ و سالم نسخہ خطی الف ص ۲۲۸۔

ای آنکہ برای دردہا درمانی   چون کعبۂ دین و قبلۂ ایمانی
سلطان سلاطین و شہِ شاہانی   مہرِ عرفانی و مہ سُبحانی

گم کردہ رہی بوادیٔ حیرانی
جوید مدد از تو یا شہِ جیلانی

ای غوث و مغیث جُملہ انس و جانی   در بحرِ کرم چو دُرّی و مرجانی
رُوح تن احمدیؐ علی را جانی   بخشندۂ صحتی تنی ہم[1] جانی

گم کردہ رہی بوادیٔ حیرانی
جوید مدد از تو یا شہِ جیلانی

ای آنکہ بہ تخت مکرمت سُلطانی   شاہنشہی و پادشہ و خاقانی
فریاد رسی و صاحب دیوانی   چون جُز تو کسی نیست مرا میدانی

گم کردہ رہی بوادیٔ حیرانی
جوید مدد از تو یا شہِ جیلانی

گویم چہ وصف تو کہ شاہا آنی   در مجمع اولیاء عظیم الشانی
فوق از ملکی بصورتِ انسانی   محبوب الٰہی و نداری ثانی

گم کردہ رہی بوادیٔ حیرانی
جوید مدد از تو یا شہِ جیلانی.

---

[1] ع ۔ بخشندۂ صحت تنی و ہم جانی ۔ نسخہ خطی الف ص ۲۳۰۔

ای آنکه عجب دلیل و خوش برهانی　　بحرِ متحیّران گه حیرانی[1]
تا از کرمت غلام را برهانی　　گوید بدرت منوّر سُلمانی

گم کرده رہی بوادئ حیرانی
جوید مدد از تو یا شہِ جیلانی

۸

ای خالق و رازق و خدای اکبر　　کشّاف[2] کروب و دافع رنج و ضرر
محتاج درت ملائک و جنّ و بشر　　غفّار ذنوب ما بروز محشر

غفّار توئی ز جُرمہایم بگذر
ستّار توئی ز لُطف خود پرده مدر

یا رب بحق احمدؐ و صدیقؓ و عمرؓ　　عثمان غنیؓ و هم علیؓ حیدرؓ
کین پنج تن از شافع جنّ و بشر　　بپذیر ز لطفِ خویش عرض احقر

غفّار توئی ز جُرمہایم بگذر
ستّار توئی ز لُطف خود پرده مدر

یا رب بحق بتُول و شبیر و شبر　　هم زین[3] عباد و باقر و هم جعفر
هم موسیٰ کاظم و رضای اطهر　　هم شاه تقی شاه نقی ذی العسکر

غفّار توئی ز جُرمہایم بگذر
ستّار توئی ز لُطف خود پرده مدر

---

[1] اشتباهِ کاتب، "بہر متحیّران گہ حیرانی" ہونا چاہیئے [2] درد و رنج کے کھولنے والا [3] مراد حضرت زین العابدینؓ

یا رب بحق حضرت شاه بغداد　　کان منجیٔ[1] محشر است و معطئ مُراد
وان خاطر محزون بدمی سازد شاد　　پس عرض منوّر فراموش مدار

غفّار توئی ز جُرمہایم بگذر
ستّار توئی ز لُطف خود پرده مدر

۹

ای خدای[2] بی چگون و بی نمون و بی نشان　　وی خدای اکرم و آمرزگار و مهربان
ارحم ازاب وام و ستّار عیب انس و جان　　بر اُمید فضلهایت چشم میدارم چنان

زیر دامان رسُول آیم ز محشر در امان
ز آفتاب و از عذاب و از حساب اندر جنان

ای رفیقِ بندۂ بیچاره اندر هر زمان　　وی شفیق عاجز ناکاره اندر هر مکان
بر اُمید لطف بیحدت خدایا بر زبان　　ورد دارم در صباح و در مسا سرّ و عیان

زیر دامان رسُول آیم ز محشر در امان
ز آفتاب و از عذاب و از حساب اندر جنان

ای جنابت ملجا و ماوای جُمله بیکسان　　خالق ارض و سما و خلق را روزی رسان
چرخ میگردد بحکمت روز و شب بسته میان　　از تو خواهم شافع آورده نبی را درمیان

زیر دامان رسُول آیم ز محشر در امان
ز آفتاب و از عذاب و از حساب اندر جنان

---

[1] بمعنی نجات دهنده۔ یہ بند نسخہ خطی ج میں نہیں ہے [2] "بی" یکی از ادات سلب۔

از تو خواهم بهر نام شافع انسان و جان — از تو خواهم از برای خاتم پیغمبران
هم بصحب و آل پاک احمد آخر زمان — با هزاران عجز خواهم ای خدای لامکان

زیر دامان رسول آیم ز محشر در امان
ز آفتاب و از عذاب و از حساب اندر جنان

از برای حضرت شاه علی خیبرستان[1] — وز برای حضرت خیرالنساء فخر زنان
وز برای حضرت شبر شهید بیزبان — وز برای حضرت شبیر خواهم همچنان

زیر دامان رسول آیم ز محشر در امان
ز آفتاب و از عذاب و از حساب اندر جنان

از برای حضرت عابد امام خوش لسان — وز برای حضرت باقر امام خوش نشان
وز برای جعفر صادق شفیقِ مردمان — چشم وا کرده بامید تو میگویم چنان

زیر دامان رسول آیم ز محشر در امان
ز آفتاب و از عذاب و از حساب اندر جنان

از برای موسئی کاظم نبی را همچو جان — وز برای حضرت موسیٰ رضا فخر جهان
وز برای حضرت سید تقیؑ خوش بیان — وز برای حضرت شاه نقی شیرین زبان

زیر دامان رسول آیم ز محشر در امان
ز آفتاب و از عذاب و از حساب اندر جنان

از برای عسکری و مهدئ آخر زمان — آن یکی سردار خلق و دیگری گیتی ستان[2]

---

[1] یہودیوں کا مشہور قلعہ جو حضرت علی کے ہاتھوں فتح ہوا۔
[2] دنیا کو فتح کرنے والا

آرزو دارد منوّر ای خدای غیب دان — از جناب عالیت ای خالق روح روان

زیر دامانِ رسول آیم ز محشر در امان
ز آفتاب و از عذاب و از حساب اندر جنان

از تو خواهم یا الٰهی از برای غازیان — از تو خواهم یا الٰهی از برای حاجیان
از برای زائران سید لولاک[1] شان — سرور عالم محمد از تو میخواهم چنان

زیر دامان رسول آیم ز محشر در امان
ز آفتاب و از عذاب و از حساب اندر جهان

۱۰

ای خداوند شیخ و شاب و صبی — خالق هر عقیل و نیز غبی
غافر ما و جدِ نیز ابی — عالم هر ضمیر و نیز جنبی

آبرویم بآب[2] روی نبی
دار از فضل خویش یاربی

ای خدای کریم ذوالافضال — ای خدای کریم ذوالاجلال
دادهٔ تست علم و فضل و کمال — دادهٔ تست حُسنِ خلق و جمال

آبرویم بآب رُوی نبی
دار از فضل خویش یاربی

---

[1] رجوع به اشاره ۲ غزل شماره ۸۶
[2] بآبرو[ی] نبی - نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۶۹۷-

ای خدای کریم ذوالاکرام — وی خدای رحیم ذوالانعام
عرض دارم بنام خیرِ انام — ہم بآلِ کرام و صحب عظام

آبرویم باب رُوی نبی
دار از فضل خویش یاربی

ای خدای کریم و خالقِ پاک — خالق عرش و کرسیؔ افلاک
خالق باد و آبؔ و آتش و خاک — از تو خواہم بسیّدِ لولاک

آبرویم باب رُوی نبی
دار از فضل خویش یاربی

ای خداوند خالقِ اکبر — خالق تحت و فوق و زیر و زبر
سامعِ عرضِ وقت شام و سحر — بحق آیتِ وَلَا تَنْهَرْ[1]

آبرویم باب رُوی نبی
دار از فضل خویش یاربی

یاالٰہی باین چہار سوَر — والضحیٰ فجر و عصر[2] و شمس انور
یاالٰہی بلیل[3] و نجم و قمر — یا الٰہی بسورۂ[4] کوثر

آبرویم باب رُوی نبی
دار از فضل خویش یاربی

---

[1] تلمیح بہ آیت کریمہ: وَاَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ ۔ سیپارہ ۳۰۔ سورہ والضحیٰ۔ آیت ۱۵
[2] مراد سورہ والضحیٰ۔ سورہ والفجر۔ سورہ والعصر۔ سورہ والشمس (سیپارہ ۳۰)
[3] سورہ واللیل۔ سورہ والنجم۔ سورہ والقمر [4] سورۂ الکوثر۔ (سیپارہ ۳۰)

برسول و بہ بنت خیر البشر — بعلیؓ فاتح در خیبر
بحق حضرتِ شبیر و شبر — عرض دارد منوّرِ احقر

آبرویم باب رُوی نبی
دار از فضل خویش یاربی

۱۱

ای خدای مالکِ یوم المن — زیرِ حکم تو زمین است و زمن
گر نکردم ہیچ از فعل حسین — عرض میدارم بنام پنجتن

سرنوشت و نامۂ اعمالِ من
گر یکی باشد بخش ای ذوالمنن

ای خداوند کریم مہربان — ای خدای مالک انسان و جان
چون توئی دانائی اسرار نہان — بر اُمید فضل میگویم چنان

سرنوشت و نامۂ اعمالِ من
گر یکی باشد بخش ای ذوالمنن

ای خداوند زمین و ہم زمان — ای خدای خالق ہر دو جہان
از تو باشد گر مکین است و مکان — واحدی و لاشریک و لامکان[1]

سرنوشت و نامۂ اعمال من
گر یکی باشد بخش ای ذوالمنن

---

[1] عالم الٰہی جو مکان و اطراف سے مبرّا ہے۔

ای خدای فرح بخش و غم زدا — جرم بخش و عیب پوش و رہنما
ای برای مصطفیٰ و مُرتضیٰ — بر اُمیدت عرض میدارد گدا

سرنوشت و نامۂ اعمالِ من
گر یکی باشد ببخش ای ذوالمنن

ای خُدای مالک و سُلطانِ من — مالکِ تعذیب[1] و ہم غفرانِ[2] من
وی علاج[3] و دارو و درمانِ من — از تو رُوح و ہم روان و جانِ من

سرنوشت و نامۂ اعمالِ من
گر یکی باشد ببخش ای ذوالمنن

۱۲

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۳۱۰)

ایکہ لطفت فایق است از حد و عد — نام پاک تُست اللہ الصمد[4]
گر کسی نیک است ور کس ہست بد — از تو صبح و شام روزی میخورد

من شُدم نومید گر ز اعمال بد
ہان مزن بر سینۂ من دستِ رد

ایکہ شاہی[5] دو جہانی المدد — کل یوم خوش بشانی المدد[6]

---

۱ عذاب دینا ۲ بخشنا درگزر کرنا۔
۳ نسخہ خطی ج ص ۶۹۳ پر یہ مصراع بدون (واوٌ) ہے جو صریحاً سہو کاتب ہے۔
۴ تلمیح بہ آیت کریمہ؛ قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ اللّٰهُ الصَّمَدُ - سیپارہ ۳۰ - سورہ اخلاص - آیت شمارہ ۱/۲
۵ ع - "ایکہ شاہ دو جہانی المدد" حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۱۸۴۔
۶ تلمیح بہ آیت کریمہ: کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِیْ شَاْنٍ - سیپارہ ۲۷ - سورہ الرحمٰن آیت شمارہ ۲۹

مالک روحی و جانی المدد — چارہ ام کو گر نخوانی المدد

من شُدم نومید گر ز اعمالِ بد
ہان مزن بر سینۂ من دستِ رد

ای کہ شاہ و پادشاہی المدد — جملہ عالم را پناہی المدد
عالمِ سترِ کماہی المدد — بندہ را اُمید گاہی المدد

من شُدم نومید گر ز اعمالِ بد
ہان مزن بر سینۂ من دستِ رد

ای کہ مارا پاسبانی المدد — عالمِ سترِ نہانی المدد
من چہ گویم غیب دانی المدد — کز منوّر غم ستانی المدد

من شُدم نومید گر ز اعمالِ بد
ہان مزن بر سینۂ من دستِ رد

۱۳

بر قامتِ بربینت شہِ کربلا سلامی — برخِ خوشِ حسینت شہِ کربلا سلامی
بدو عارض و جبینت شہ کربلا سلامی — بدہانِ شکّرینت شہِ کربلا سلامی

بدو زُلفِ عنبرینت شہِ کربلا سلامی
بدو چشمِ نازنینت شہِ کربلا سلامی

زخدا و یا وسینت[1] شہ کربلا سلامی — ز امام اولّینت[2] شہِ کربلا سلامی

---

۱ ی + س = یٰسین حضور سرورِ کائنات کے اسمائی گرامی میں سے ایک نام۔
۲ امام اوّلین سے مراد حضرت علیؓ

ز بتول پاک طینت شہ کربلا سلامی ز شبراخ[1] مہینت شہ کربلا سلامی

بدو زُلفِ عنبرینت شہِ کربلا سلامی

بدو چشمِ نازنینت شہِ کربلا سلامی

ز ملائک قرینت شہِ کربلا سلامی ز نعیم حور عینت شہ کربلا سلامی

ز زمان و ہم زمینت شہ کربلا سلامی ز جناب محی[2] دینت شہِ کربلا سلامی

بدو زُلفِ عنبرینت شہِ کربلا سلامی

بدو چشمِ نازنینت شہِ کربلا سلامی

بجناب حق گزینت شہ کربلا سلامی برِ خاطرِ غمینت شہِ کربلا سلامی

بر نالۂ حزینت شہ کربلا سلامی بدو دیدۂ نمینت شہ کربلا سلامی

بدو زُلفِ عنبرینت شہِ کربلا سلامی

بدو چشمِ نازنینت شہِ کربلا سلامی

بغبار سر زمینت شہ کربلا سلامی ز عبیر و مشک و چینت شہ کربلا سلامی

بکمان پُر زکینت شہ کربلا سلامی بدو دست و آستینت شہ کربلا سلامی

بدو زُلفِ عنبرینت شہِ کربلا سلامی

بدو چشمِ نازنینت شہِ کربلا سلامی

بزمینِ سہمگینت شہِ کربلا سلامی بمعاون و معینت شہ کربلا سلامی

ز یسار و ہم یمینت شہ کربلا سلامی بسلام و اسپ و زینت شہ کربلا سلامی

---

[1] حضرت امام حسن رض

[2] اشارہ بہ شیخ عبدالقادر جیلانی رح کہ دین پیغمبر را احیا نمودہ۔

بدو زُلفِ عنبرینت شہِ کربلا سلامی

بدو چشمِ نازنینت شہِ کربلا سلامی

بہ نیاز زائرینت شہ کربلا سلامی ز کہین و ہم مہینت شہِ کربلا سلامی

چہ کنم عرض ہمینت شہ کربلا سلامی ز منوّر کمینت شہِ کربلا سلامی

بدو زُلفِ عنبرینت شہِ کربلا سلامی

بدو چشمِ نازنینت شہِ کربلا سلامی

۱۴

بوصفِ گیسوی شبیر ہر موی زبان کردم یکی تا از ہزاران وصف[1] گیسوئیش بیان کردم

بچشم دشمنانش کلک راتیر و سنان کردم دو زُلفش عروۂ وثقی خود در دو جہان کردم

نیاز زُلفِ مُشکینش دل و ایمان و جان کردم

بہ پیشانیٔ بی چینش فدا روح و روان کردم

چگویم وصفِ زلفش را مگر گلدستۂ ریحان بود یا سنبل خوشبو ز باغِ جنّتِ رضوان

بود یا بر رُخِ خورشید او چون ابرِ نیسان[2] برای آبِ حیوانِ رُخش[3] یا ظُلمتِ حیوان

نیاز زُلفِ مُشکینش دل و ایمان و جان کردم

بہ پیشانیٔ بی چینش فدا روح و روان کردم

چگویم وصفِ زُلفش را کسی او را ہما داند کسی داند شب قدرش[4] در و وقت دعا داند

---

[1] اس بند میں نسخہ خطی الف ص ۱۹۴ اور نسخہ خطی ب ص ۳۲۳ میں تفاوت ہے۔ نسخہ خطی ب میں یوں درج ہے:۔

بوصفِ گیسوی شبیر ہر موی زبان کردم دو زُلفش عروۂ وثقیٰ خود در دو جہان کردم

[2] ابرِ بہار [3] مشہور است کہ آبِ حیات در دون تاریکیست۔ [4] مراد لیلۃ القدر۔ رمضان شریف کے آخری عشرہ کی کوئی سی طاق تاریخوں کی رات۔

مگر اینست حق داند که وصف او خدا داند[1] نبی داند شبر داند بتول و مرتضی داند

نیاز زلف مشکینش دل و ایمان و جان کردم

به پیشانی بی چینش فدا روح و روان کردم

سزد اینجا اگر گویم ز دشت کربلا چیزی یکی از صد هزاران ظلم ها و از جفا چیزی

هم از حال غم خیر الورا[2] و مرتضی چیزی هم از درد و فغان حضرت خیر النساء چیزی

نیاز زلف مشکینش دل و ایمان و جان کردم

به پیشانی بی چینش فدا روح و روان کردم

بدشت کربلا خیر النساء غمناک می نالد که نور چشم من شبیر چون بر خاک می نالد

چه بنید یک تن تنها بجد پاک می نالد چو گل آلوده خون و با دل صد چاک می نالد

نیاز زلف مشکینش دل و ایمان و جان کردم

به پیشانی بی چینش فدا روح و روان کردم

شه کرب و بلا افتاده اندر خاک می جوید رضای کردگار[3] و سرگذشت خویش می گوید

بهر یک از اب و ام و اخ و جد تا بوی پوید بدشت کربلا و لاش او با گریه ها شوید

نیاز زلف مشکینش دل و ایمان و جان کردم

به پیشانی بی چینش فدا روح و روان کردم

بدشت کربلا شاه حسن لاشش همی جوید جناب حضرت خیر الورا سویش همی پوید

---

[1] ع گر این است حق گویم که وصف او خدا داند ۔ نسخہ خطی الف ص ۱۹۵

[2] مراد حضور سرور کائنات م

[3] یہ بند نسخہ خطی ب کے حاشیہ ص ۳۲۴ پر درج ہے۔

جناب حضرت مشکل کشا رویش همی شوید جناب حضرت خیر النساء زلفش همی بوید

نیاز زلف مشکینش دل و ایمان و جان کردم

به پیشانی بی چینش فدا روح و روان کردم

چو شد از بی نیازی قدیر قادر بیچون دو زلف حضرت شبیر در کرب و بلا[1] پر خون

دو چشم حضرت خیر النسا در گریه بد جیحون منوّر قاتلش را گو مکرّر لام و عین و نون[2]

نیاز زلف مشکینش دل و ایمان و جان کردم

به پیشانی بی چینش فدا روح و روان کردم

محبان لیلة القدر است ما را در دو گیسویش محبان سجده گاه ماست زیر هر تن مویش

هزاران نافهٔ چین و ختن شرمندهٔ مویش[3] سلام بعید بر زلف شبیر است و بر رویش

نیاز زلف مشکینش دل و ایمان و جان کردم

به پیشانی بی چینش فدا روح و روان کردم

خداوندا بدرد حضرت خیر الورا رحمی خداوندا بسوز سینه مشکل کشا رحمی

خداوندا بآه و ناله خیر النساء رحمی خداوندا بصبر سیّد کرب بلا رحمی

نیاز زلف مشکینش دل و ایمان و جان کردم

به پیشانی بی چینش فدا روح و روان کردم

شفیع جرمهای خویشتن خیر الورا کردم کفیل حل مشکلهای خود مشکل کشا کردم

---

[1] در کرب بلا (واو ندارد) نسخہ خطی الف ص ۱۹۴

[2] ل + ع + ن = لعن [3] هزاران نافهٔ ..... شرمنده از بویش ۔ نسخہ خطی الف ص ۱۹۶

جناب شبر و خیر النساء را پیشوا کردم
سپرد کارهای خود بشاهِ کربلا کردم

نیاز زُلف مُشکینش دل و ایمان و جان کردم
به پیشانیِٔ بی چینش فدا رُوح و روان کردم

خداوندا بشان و حضرتِ خیر الورا رحمی
خداوندا بجاه و حشمتِ مشکل کشا رحمی

خداوندا برای عصمتِ خیر النساء رحمی
خداوندا بگیسوی شهیدِ کربلا رحمی

نیاز زُلف مشکینش دل و ایمان و جان کردم
به پیشانیِٔ بی چینش فدا رُوح و روان کردم

۱۵

توئی چو قادر[1] قیوّم و مالکِ علام
توئی چو رازق هر بنده هر سحر هر شام

توئی سمیع و مجیبِ دعای خاص و عوام
پذیر عرض من پر گنه بخیر انام

مریز ز آب زخم قطرهٔ بیوم قیام
بآبروی محمدؐ علیه الف سلام

توئی چو خالق عقل و قیاس و دانائی
عطای تُست چه بینائی و چه شنوائی

بامر تست همه نطق ما و گویائی
بصد نیاز بگویم که خالقِ مائی

مریز ز آب زخم قطرهٔ بیوم قیام
بآبروی محمدؐ علیه الف سلام

توئی چو خالق کرسی و عرش و لوح و قلم
توئی چو واهب لُطف و عطا و جود و کرم

[1] نسخهٔ خطی ب (قیوم مالک) دارد (واؤ ندارد)

توئی چو دافع درد و عنا و رنج و ام
توئی چو ساتر عیب عباد در هر دم

مریز ز آب زخم قطرهٔ بیوم قیام
بآبروی محمدؐ علیه الف سلام

بنام احمد پاک رسُول خیر انام
با صدقای رسُول و جمیع محبّ عظام

باہل بیت نبی و جمیع آلِ کرام
پذیر عرض فقیر حقیر پیرو غلام[1]

مریز ز آب زخم قطرهٔ بیوم قیام
بآبروی محمدؐ علیه الف سلام

بنام سرور کونین شاه هر دو جهان
جناب احمدؐ مختار شاهِ کون و مکان[2]

منوّر است که گوید بصد هزارِ زبان
ببارگاه خداوند قادر سُبحان

مریز ز آب زخم قطرهٔ بیوم قیام
بآبروی محمدؐ علیه الف سلام

۱۶

توئی دانای اسرار درُونه
توی بینای احوالِ برونه

چگویم حال خود دانی که چُونه
نمایم عرض پیشت سرنگونه

بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمُونه

[1] نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۶۹۶ میں (واؤ) نہیں۔
[2] "ماهِ کون و مکان" نسخهٔ خطی الف ص ۱۴۰

خداوندا تو شاه و پادشاهی توئی دانای احوال[1] کماهی
بود حکمِ تو از مه تا بماهی تو سازی هرچه دانی هرچه خواهی

بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

خداوندا تو چون عالم پناهی برائ بینوایان زادِ راهی
گدا را میدهی هان تاجِ شاهی بشنو از نامه ام جمله سیاهی

بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

خداوندا شفیق و مهربانی خداوندا رفیق هر مکانی
خداوندا انیس دو جهانی بده در دو جهانم کامرانی

بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

خداوندا توئی ستارِ هرعیب خداوندا توی دانای هرغیب
خداوندا توئی بی شبه و بی ریب خداوندا کرم برحالتِ شیب

بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

خداوندا تو خلّاق[2] البلادی خداوندا تو رزّاق العبادی

---

[1] توئی دانای احوالم کماهی - نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۴۰۰ [2] خالق کائنات

نه کس[1] زاد از تو و نی از کس تو زادی خداوندا توئی معطی المرادی

بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

خداوندا توئی ستار مطلق بحق سیدِ لولاک[2] برحق
که انگشتش قمر را ساخته[3] شق بحکمش روز و شب گردنده ابلق[4]

بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

خداوندا بحق شاه لولاک که بهرش گشت پیدا ارض و افلاک[5]
شنو عرض منِ مسکین غمناک که آمد بر درت با چشم نمناک

بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

خداوندا بحق چهار اصحاب ابوبکرؓ و دگر عمر ابن الخطابؓ
دگر عثمان چهارم علم را باب[6] علیٔ مرتضیٰ فتاح ابواب[7]

بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

---

[2] رجوع به اشاره ۲ غزل شماره ۲۶ [3] تلمیح به معجزه سرور کائنات چاند کا دو ٹکڑے کرنا۔
[4] یعنی چتکبرا گھوڑا [5] رجوع به اشاره ۲ غزل شماره ۲۸ [6] اشاره به حدیث اَنَا مَدِینَةُ العِلم
وَعَلِیٌّ بَابُ العِلم (حدیث شریف)
[7] کشاینده درها۔

خداوندا بحقِ شاه حیدر　　خداوندا بحق شاهِ صفدر
بحق فاطمه شبیر و شبر　　پذیر از لطفِ خود عرض منوّر
بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

خداوندا بحق شاهِ حسنین　　محمدؐ مصطفیٰ را نورِ عینین[1]
علی مرتضیٰ را پورِ سبطین　　شفیع انس و جان مقصودِ کونین
بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

خداوندا برای چشم بیخواب　　برای تشنگان دیده پرآب
برای کشتگانِ تیغ خوناب　　منوّر گویدت دریاب دریاب
بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

خداوندا بنام حضرت پیر　　که پور شبر است و ابن شبیر
جناب شاهِ جیلان سیّد میر　　ز لطف خویش عرض بنده بپذیر
بده صحت مده غم هیچگونه
خدای بیچگون و بی نمونه

---

[1] یہ بند نسخہ خطی ج جلد دوم میں نہیں ہے۔

۱۷

جناب حضرت شبیر نامت حرزِ جان کردم　　برائی عفو تقصیرات اسمت درمیان کردم
دو گیسوی شریفت را بدل چون جان نهان کردم　　دو زلفِ عنبرینت را دو مفتاحِ جنان کردم
نیاز زلفِ مشکینت دل وایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا روح و روان کردم

توئی یا حضرتِ شبیر شاه و پادشاهِ من　　بود لطفِ تو شاها بهر عقبیٰ زاد راهِ من
توئی یا سیدالسادات ملجا و پناه من　　برای مصطفےٰ و مرتضیٰ مگذر گناهِ من
نیاز زلفِ مشکینت دل وایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا روح و روان کردم

نگاهِ گوشهٔ حشمت شفائی جمله دردِ ما　　نثار مقدم پاکت طلائی رنگ زرد ما
خدا را یکنظر شاها برای آه سرد ما　　ز بهر حل مشکلها باصغای داد فردِ ما
نیاز زلفِ مشکینت دل وایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا روح و روان کردم

توئی بعد از خدا و مصطفیٰ و مرتضیٰ ما را　　بزهرا و شبر مشکلکشای دوسرا ما را
توئی شاها ز لطفِ خود کفیل کارها ما را　　ز الطافِ عمیمِ خویشتن دان خاکپا ما را[1]
نیاز زلفِ مشکینت دل وایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا روح و روان کردم

---

[1] نقل از نسخہ خطی الف ص ۱۹۳ - نسخہ خطی ب میں یہ مصرع یوں درج ہے - ع - ز الطاف عمیم خویش تن دان خاکپا ما را (املا کی غلطی یا سہو کاتب)

اگر من عاصیم ور مجرمم در پرگنه شاها — دگر من پُرگناهم فاسقم و رُوسیه شاها
غلام بارگاهم از کرم کُن یک نگه شاها — بیا از بهرِ حلِ مشکل من با سپه شاها

نیاز زلفِ مشکینت دل و ایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

اگر سرزد زمن فِسق و فجورِ بی عدد شاها — ور از سهو و خطا بنموده ام من فعلِ بد شاها
بنامِ احمدؐ و زهراء و حیدر المدد شاها — مزن بر سینهٔ من از کرم هان دست رد شاها

نیاز زلفِ مشکینت دل و ایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

تُوئی الحق امیرالمومنین و شافع محشر — تُوئی شاهِ شفیع المذنبین و ساقیِ کوثر
تُوئی نور دو چشمِ احمدؐ مختار و هم حیدر — تُوئی ابن جنابِ حضرتِ زهراء اخِ شبر

نیاز زلفِ مشکینت دل و ایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

تُوئی مارا امیر و پادشاه و سیّد و مولیٰ — تُوئی مارا نصیر و ناصر و مشکلکشا شاها
تُوئی مارا کفیل کارهای دین و هم دُنیا — تُوئی مارا رفیق امرهای دُنیا و عقبیٰ[1]

نیاز زلفِ مشکینت دل و ایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

بسویت هر یکی با هدیهٔ لائق همی پوید — برائیت هر کسی چون تحفهٔ فائق همی جوید

[1] دُنیا و عقبیٰ - نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۵۱،

هنوز از زبان هر سرموئی که می رُوید — بدرگاهِ شریفِ تو تضرّع کرده میگوید

نیاز زلفِ مشکینت دل و ایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

چگویم وصفِ زُلفش را مگر گلدستهٔ ریحان — بود یا سنبل ریحان ز باغِ جنّتِ رضوان
بود یا بر رُخِ خورشیدِ او چون ابرِ نیسان — برائی آبِ حیوان رخش یا ظُلمتِ حیوان

نیاز زلفِ مشکینت دل و ایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

چگویم وصفِ زُلفت را کسی اورا هما داند — کسی داند شبِ قدر که بر وقتِ دُعا داند
گر اینست حق داند که وصف او خدا داند — نبی داند شبّر داند بتول و مُرتضیٰ داند

نیاز زلفِ مشکینت دل و ایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

سزد اینجا اگر گویم ز دشتِ کربلا چیزی — یکی از صد هزاران ظلمها و از جفا چیزی
هم از حالِ غمِ خیرالوراء و مرتضیٰ چیزی — هم از درد و فغانِ حضرتِ خیرالوریٰ چیزی

نیاز زلفِ مشکینت دل و ایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

بدشتِ کربلا خیرالنساء غمناک می نالد — که نُورِ چشمِ من شبّیر چون بر خاک می نالد
چه بیند یک تن تنها بجسدِ پاک می نالد — چو گل آزُردهٔ خون با دلِ صد چاک می نالد

نیاز زلفِ مشکینت دل و ایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

شه کرب بلا افتاده اندر خاک میجوید　　رضائی کردگار و سرگذشت خویش میگوید
بهریک از اب و ام و اخ وجد تا بوی پوید　　بدشت کربلاؤ لاشس او با گریه ها شوید

نیاز زلفِ مشکینت دل وایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

بدشت کربلا شاه حسن لاشش همی جوید　　جناب حضرت خیرالوریٰ سویش همی پوید
جناب حضرت مشکل کشا رویش همی شوید　　جنابِ حضرتِ خیرالنسا نعشش همی بوید

نیاز زلفِ مشکینت دل وایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

چو شد از بی نیازیٔ قدیرِ قادرِ بیچون　　دو زُلف حضرتِ شبیر در کرب بلا برخُون
دو چشم حضرت خیرالنساء در گریه بُد جیحون　　منوّر قامتش را گو مکرر لام و عین و نُون

نیاز زلفِ مشکینت دل وایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

محبّان لیلة القدر است مارا در دو گیسویش　　محبّان سجده گاه ماست زیر هر بُن مویش
هزاران نافهٔ چین و ختن شرمندهٔ مویش　　سلام بیعدد بر زُلف شبیر است و بر رُویش

نیاز زلفِ مشکینت دل وایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

خداوندا بدرد حضرت خیرالوریٰ رحمی　　خداوندا بسوز سینهٔ مشکل کشا رحمی
خداوندا باه و نالهٔ خیرالنساء رحمی　　خداوندا بصبر سید کرب بلا رحمی

نیاز زلفِ مشکینت دل وایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

شفیع جرم های خویشتن خیرالوریٰ کردم　　کفیل حل مشکلهای خود مشکلکشا کردم
جناب شبرِ خیرالنساء را پیشوا کردم　　سپردِ کارهای خود بشاهِ کربلا کردم

نیاز زلفِ مشکینت دل وایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

خداوندا بشانِ حضرت خیرالوریٰ رحمی　　خداوندا بجاه حشمتِ مشکلکشا رحمی
خداوندا برای عصمتِ خیرالنساء رحمی　　خداوندا به گیسوئ شهیدِ کربلا رحمی

نیاز زلفِ مشکینت دل وایمان و جان کردم
به پیشانیٔ بی چینت فدا رُوح و روان کردم

۱۸

خوش گفت پری براه زندی بدنام　　کونین نمیخرم بیک جرعهٔ جام
دائم در دوست خوشتر از دارسلام[1]　　خواهم مگر از خدا چه در صبح و چه شام

یہ مضغہٴ گوشت[2] جس کا دِل کہتے ہیں نام
یا ربّ بہ نبی بخشے اِس کو، آرام[3]

---

[1] سلامتی کا گھر - بہشت - وَاللّٰهُ يَدْعُوْ اِلٰى دَارُ السَّلَام
[2] بمعنی لوتھڑا - اِس مسدس کے ہر بند کا آخری شعر اردو میں ہے۔
[3] از نسخہ خطی ج جلد دوم ص ۶۹۳۔

ای کافی کارِ هر غریبی[1] ناکام — وی شافیٔ[2] دردها و رنج و آلام
ای خالق خلق و مالک بیتِ حرام — افضال تو هست طشت افتاده زبام

یہ مضغۂ گوشت جس کا دِل کہتے ہیں نام
یا ربّ بہ نبی بخشے اِس کو، آرام

ای لطف تو دستگیر هر خسته مدام — فضل تو خرد معاصی خاص و عوام
غفارِ ذنوب خلق در یوم قیام — ماراست همین مراد و مقصود و مرام

یہ مضغۂ گوشت جس کا دِل کہتے ہیں نام
یا ربّ بہ نبی بخشے اِس کو، آرام

عرضیست بحضرتت کریم علّام — فریادرس و مغیث هر خاص و عوام
غفارِ ذنوب و ساترِ عیب انام — کشاف[2] کروب و معطی خیر دوام

یہ مضغۂ گوشت جس کا دِل کہتے ہیں نام
یا ربّ بہ نبی بخشے اِس کو، آرام

مِن بعد درود و بعد آلاف[3] سلام — بر روح نبی و جمله اصحاب عظام
هم روح بتول پاک و سبطین کرام — خواهد ز درت منوّر پیر غلام

یہ مضغۂ گوشت جس کا دِل کہتے ہیں نام
یا ربّ بہ نبی بخشے اِس کو، آرام

---

[1] ع ای کافی کار هر غریب ناکام - نسخهٔ خطی الف ص ۱۳۶-
[2] کشاینده دردها- [3] جمع الف بمعنی هزار-

۱۲۱

جناب سیّد[1] جیلی شهِ امیر و فقیر — شفیعِ روزِ جزا ناجیٔ[2] صغیر و کبیر
پناه ما فقراء مالکِ قلیل و کثیر — بدرگه تو کند عرض این فقیر حقیر

مرا مگیر بعصیان ما و دستم گیر
با حمد و شبر و حیدر و بتول و شبیر

تو آن شهی که خدا عاشق رخت باشد — تو آن مهی که قضا حلقهٔ درت باشد
قبای خاص کسانی چو در برت باشد — همیشه تو جنّتی تاج بر سرت باشد

مرا مگیر بعصیان ما و دستم گیر
با حمد و شبر و حیدر و بتول و شبیر

شها اگرچه گناه من است از حد بیش — وگرچه هیچ نکردم بجز بدی در پیش
کند بیارگهت عرض بندهٔ درویش — مران ز بارگهِ خویش از عنایتِ خویش

مرا مگیر بعصیان ما و دستم گیر
با حمد و شبر و حیدر و بتول و شبیر

اگرچه هرچه نمودم چه بود جرم از من — وزانچه هیچ نکردم چه بود فعلِ حسن[3]
ولیک وردِ زبانم بود بسرّ و علن — بدرگهِ شه بغداد نورِ چشمِ حسن

مرا مگیر بعصیان ما و دستم گیر
با حمد و شبر و حیدر و بتول و شبیر

---

[1] مراد از پیران پیر، پیر دستگیر سیّد عبدالقادر جیلانیؒ [2] بمعنی نجات دهنده [3] کارهای نیک-

زلطف هاتف غیبی بگفت وی بامن　　ز بهر عفو گناه و برای صحتِ تن
بمشک و صندل و کافور و عطر شُسته دهن　　سزد که ورد کُنی هر زمان بسرّو علن

مرا مگیر بعصیان ما و دستم گیر
باحمد و شبر و حیدر و بتُول و شبیر

تُوئی که صدر علائی و شاهِ کون و مکان　　تُوئی که بدر دجائی[1] و ماهِ هر دو جهان
تُوئی که ضامن مائی بخلد و راه جهان　　کند ببارگهت عرض پر گناه جهان

مرا مگیر بعصیان ما و دستم گیر
باحمد و شبر و حیدر و بتُول و شبیر

تو آن شهی که به بخششی دهم به بخشائی　　گناه بندۀ مسکین و راه بنمائی
بسوی خویش ز الطاف و زنگ بزدائی　　ز خاطرِ من محزون که مالک مائی

مرا مگیر بعصیان ما و دستم گیر
باحمد و شبر و حیدر و بتُول و شبیر

تو آن شهی که دهانی مرا ز لطف و عطا　　امان و خاطر مجمُوع و امن خیر و شفا
تو آن شهی که رهانی مرا ز رنج و عنا　　پذیر عرض من پر گناه بهرِ خُدا

مرا مگیر بعصیان ما و دستم گیر
باحمد و شبر و حیدر و بتُول و شبیر

تُو آن شهی که کُنی شاد خاطرِ محزون　　تو آن شهی که بود وصف تو ز حد بیرون

---

[1] اشاره به: شَمسُ الضُّحیٰ بَدرُ الدُّجیٰ صَدرُ العُلیٰ (درُود تاج)

تو آن شهی که علامت بود همیشه مصون　　ز درد و رنج و عنای درون و هم بیرون

مرا مگیر بعصیان ما و دستم گیر
باحمد و شبر و حیدر و بتُول و شبیر

تو آن شهی که کفیلی ببارگاهِ خُدا　　تو آن شهی که شفیعی میان هر دو سرا
منوّر آمده گوید بدرگهت شاها　　شنو برای خُدا عرض این فقیرِ گدا

مرا مگیر بعصیان ما و دستم گیر
باحمد و شبر و حیدر و بتُول و شبیر

۲۰

دل داده زبان کشاده بنهاده جبین　　با صدق و صفا بعجز بر رُوی زمین
گویم بصد انکسار با چشمِ نمین　　بشنو عرض بنده همین است و همین

از لُطفِ عمیم خویشتن سوئیم بین
وز بهرِ مدد بیا شه محی الدّین

در حضرت غوث اعظم جیلانیؒ　　محبوب خدائی و سیّد گیلانی[1]
بنهاده بعجز بر دوش پشیمانی　　گویم به نیاز کای مه سُبحانی

از لُطفِ عمیم خویشتن سوئیم بین
وز بهرِ مدد بیا شه محی الدّین

در حضرت غوث پاک و محبُوب اله　　سردار و امیر و سرور و شاهنشاه

---

[1] ع - محبوب خُدا و سیّد گیلانی - نسخه خطی الف صفحه ۲۳۱ -

فریادرس بنده به شام و به پگاه — میگویم و ایستاده ام چشم براه

از لطفِ عمیم خویشتن سوئیم بین

وز بهرِ مدد بیا شه محی الدّین

در بارگه حضرت غوثِ سبحان — محبوب اله سرور هر دو جهان

اعنی شه بغداد مه کون و مکان — گویم بهزار عجز و الحاح چنان

از لطفِ عمیم خویشتن سوئیم بین

وز بهرِ مدد بیا شه محی الدّین

در حضرت شاه و پادشاهِ کونین — محبوبِ خدا رسول نورُ العین

پور زهرا و نور عین حسنین — گویم چو توئی معین ما بی شک و شین

از لطفِ عمیم خویشتن سوئیم بین

وز بهرِ مدد بیا شه محی الدّین

در حضرت پیر شافع یومِ لَمَن — غوث الثقلین دافع رنج و محن

پوشنده عیب و واقف سرّ و علن — گویم بهزار عجز کای شاه زمن

از لطفِ عمیم خویشتن سوئیم بین

وز بهرِ مدد بیا شه محی الدّین

در حضرت دستگیر پیر پیران — غوث الثقلین واقف سرّ و عیان

دانندهٔ غیب و ساتر عیبِ جهان — گوید بدعت هنوّر از روح و روان

از لطفِ عمیم خویشتن سوئیم بین

وز بهرِ مدد بیا شه محی الدّین

۲۱

(حاشیه نسخهٔ خطی ب صفحه ۳۴۵)

دی چه خوش گفت پیر پاک نهاد — با من از راه لطف کآمد یاد

خیر اوراد با هزار ارشاد — چونکه پرسیدمش نمود ارشاد

آمدم چون ز بهرِ استمداد

المدد یا امام زین عباد

هاتفم نیز گفت با دلِ شاد — حرز خوش[1] آنچنان نکو بنیاد

که ز همّ و ز غم کند آزاد — یا شفیع الامم بیومِ تناد[2]

آمدم چون ز بهرِ استمداد

المدد یا امام زین عباد

ای صفات تو فائق از اعداد — ورد نام تو عمدة الاوراد

خانهٔ دین را توئی عماد[3] — عرض دارم شها بربِ عباد

آمدم چون ز بهرِ استمداد

المدد یا امام زین عباد

بخدائی کریم ربّ عباد — آنکه در حکم اوست کون و فساد

دافع همّ و غمّ و رنج و عناد — عرض دارم پیِ حصولِ مراد

آمدم چون ز بهرِ استمداد

المدد یا امام زین عباد

---

[1] ع۔ کہ زہمّ و زغم نگہدار۔ حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۲۱۰، نیز نسخہ خطی ج جلد دوم ص ۸۱۔ [2] مراد روز قیامت [3] ستون۔

کرم تُست ابد بنیاد   از تو خواہم سیّد بغداد
بالبسی عجز از پیٔ امداد   صحت و خیر و امن و نعمت زیاد
آمدم چون ز بہرِ استمداد
المدد یا امام زین عباد

۲۲

زمنِ گدا خدا را برسان صبا پیامی[1]   بشبیر ابن حیدر عرضی کُن از غلامی[2]
نبود عجب بخشی اگرم ز فیض عامی   در نزع و روزِ محشر از لطف خود دو جامی
بدو زلفِ عنبرینت شہ کربلا سلامی
بدو چشمِ نازنینت زمنِ گدا سلامی
تو امیرِ پُر عطائی تو شبیرِ خوش لقائی   چہ کنم اگر نیائی خواہم کہ تا بیائی
بمدد بیا کجائی[3] اسمع شہا ندائی   تُو کفیلِ عفو مائی تو شہیدِ کربلائی
بدو زلفِ عنبرینت شہ کربلا سلامی
بدو چشمِ نازنینت زمنِ گدا سلامی
تو امیرِ با سپاہی تو شہی و پادشاہی   تو شہِ جہان پناہی ز سماء تا بماہی
دانندۂ کماہی تو قتیلِ بیگناہی   تو شبیہ خوش نگاہی ز دلم زدا سیاہی

---

[1] حافظ شیراز کی شہرہ آفاق غزل کے تحت تاثیر سے؛
کہ برو بنزدِ شاہان زمن گدا سلامی   کہ بکوی می فروشان دو ہزار جم بجامی
(دیوان حافظ شیراز)
[2] بشبیر ابن حیدر کہ کند عرض سلامی۔ نسخہ خطی الف ص ۲۰۳۔
[3] ع: یا حَبِیبَ اللّٰہِ اِسْمَعْ قَالَنَا۔

بدو زلفِ عنبرینت شہ کربلا سلامی
بدو چشمِ نازنینت زمنِ گدا سلامی
تو کہ نُورِ مصطفائی تو کہ پورِ مرتضائی   تو کہ صابر الجفائی[1] تو کہ شاکر الرضائی
تو کہ سامع الدعائی تو کہ شافع الورائی   تو کہ رافع اللوائی تو کہ دافع البلائی
بدو زلفِ عنبرینت شہ کربلا سلامی
بدو چشمِ نازنینت زمنِ گدا سلامی
بنہادہ بر درت سر استادہ است بر در   نعلت گرفتہ در بر یعنی گدا منوّر
کای نُورِ چشمِ حیدر پورِ بتُولِ اطہر   اَخِ جنابِ شبر، شبیر بندہ پرور
بدو زلفِ عنبرینت شہ کربلا سلامی
بدو چشمِ نازنینت زمنِ گدا سلامی

۲۳

سراجی، مشعلی، شمعی، شہابی   غلط گفتم غلط خوش ماہ تابی
خطا کردم نہ ماہتاب[2] آفتابی   نگویم آفتابی بوترابی[3]
شہا مشکلکشای شیخ و شابی
بدادم رس شہِ عالی جنابی
شفیقی، مشفقی حاجت روائی   شفیعی شافعِ روزِ جزائی

---

[1] صابر بہ مصائب و ابتلا و راضی بہ رضائے خدا۔
[2] مہتاب۔ نسخہ خطی ج جلد دوم ص ۴۳۰۔
[3] لقب حضرت علیؓ۔

علیٔ مرتضیٰ شیر خدائی   وصیٔ مُصطفیٰ بدرالدّجائی

شہا مشکلکشای شیخ وشابی

بدادم رس شہِ عالی جنابی

شہنشاہا شہ ہر دوسرائی   شہنشاہا مرِ ارض و سمائی

شہنشاہا علیٔ مُرتضائی   شہنشاہا رفیقِ مُصطفائی

شہا مشکلکشای شیخ وشابی

بدادم رس شہِ عالی جنابی

علی المرتضیٰ شمس[1] الضحائی   وصیٔ مُصطفیٰ بدر الدجائی

علیٔ مرتضیٰ خیبر کُشائی   مکرر عرض دارم تا بیائی

شہا مشکلکشای شیخ وشابی

بدادم رس شہِ عالی جنابی

بجمع اولیاء خوش پادشاہی   بحکم تست از مہ تا بماہی

تو ہستی منظہرِ سرِّ الٰہی   چگویم حالِ خود دانی کماہی

شہا مشکلکشای شیخ وشابی

بدادم رس شہِ عالی جنابی

شہنشاہا عجب عالی نژادی   اساسِ دین را محکم نہادی

تو آن شاہی کہ خیبر را کشادی   منِ مسکین را معطی المرادی

---

[1] حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۳۰۳-

شہا مشکلکشای شیخ وشابی

بدادم رس شہِ عالی جنابی

شہنشاہا عجب عالی مقامی   بکوثر ساقیٔ خیرالانامی

غلامانِ درت رومی و شامی   منوّر را شہا معطی المرامی

شہا مشکلکشای شیخ وشابی

بدادم رس شہِ عالی جنابی

شہنشاہا نمیگویم خدائی   علی چون خوانمت پس کی جُدائی

شفیع و شافعِ سردار مائی   بحلّ مشکل ما چون نیائی

شہا مشکلکشای شیخ وشابی

بدادم رس شہِ عالی جنابی

شہنشاہا شفیع المذنبینی   شہنشاہا امیرُ المومنینی

جو بر تخت ولایت می نشینی   بحال ابترِ ما چون نہ بینی

شہا مشکلکشای شیخ وشابی

بدادم رس شہِ عالی جنابی

شہنشاہا شہِ روشنضمیری   شہنشاہا عجب ماہِ منیری

منوّر عرض دارد گر پذیری   بحلّ مشکلِ ما دستگیری

شہا مشکلکشای شیخ وشابی

بدادم رس شہِ عالی جنابی

شهنشاها امام الاوّلینی   شهنشاها امیرُ المسلمینی
شهنشاها شهِ دُنیا و دینی   محبّان را عجب حبل المتینی[1]

شها مشکلکشای شیخ و شابی
بدادم رس شهِ عالی جنابی

تو آن شاهی که ماهیِ دو عالم   بجز دیدار تو نبود خیالم
فدای خاکپایت جان و مالم   منم قربان تو اُنظر بحالم[2]

شها مشکلکشای شیخ و شابی
بدادم رس شهِ عالی جنابی

شهنشاها بجود راهم نمُودی   بسان کهربا کاهم ربُودی
شها از فضل خود جاهم فزودی   بُدم فحم سیه ماهم نمُودی

شها مشکلکشای شیخ و شابی
بدادم رس شهِ عالی جنابی

۲۴

سلامی بشبّیر و خوش خُوی او   سلامی بخوش قدّ و دلجوی او
سلامی به بینی و خوش رُوی او   سلامی بدو چشم و ابروی او
سلامی بزُلفین خوش بُوی او
سلامی بهر تار و هر مُوی او

---

[1] مضبوط رسی [2] اشاره به:-

یا رسُولَ اللهِ اِسْمَعْ قَالَنَا   یا حَبِیْبَ اللهِ اُنْظُرْ حَالَنَا
اِنَّنِیْ فِیْ بَحْرِ غَمٍّ مُغْرَقٌ   خُذْ یَدِیْ سَهِّلْنَا اَشْکَالَنَا

سلامی بزُلفین خوش بُوی او
سلامی بهر تار و هر مُوی او

سلامی بشبّیر و گیسوی او   سلامی بدو گیسوی و موی او[1]
سلامی ز چین و ز آهوی او   سلامی ز مشک پر از بوی او

سلامی بزُلفین خوش بُوی او
سلامی بهر تار و هر مُوی او

سلامی بدو دست و بازُوی او   سلامی بدو پای و زانوی او[2]
سلامی بگفتار خوشگوی او   سلامی بزلف سمن بوی او

سلامی بزُلفین خوش بُوی او
سلامی بهر تار و هر مُوی او

سلامی بسعیّ و تگاپوی او   سلامی بداماد مه رُوی او
سلامی برِ شهر بانوی او   سلامی و بر دُخت بشنوی او

سلامی بزُلفین خوش بُوی او
سلامی بهر تار و هر مُوی او

سلامی بخاک در کوی او   سلامی بدیوار و هر سُوی او
سلامی فقیر عطا جوی او   سلامی **منوّر** ثنا گوی او

سلامی بزُلفین خوش بُوی او
سلامی بهر تار و هر مُوی او

۲۵

گر بسی ناخوردنیها خورده ام — ور بسی ناکردنیها کرده ام
نامهٔ خود گر سیه آورده ام — وز ازین غم بادل افسرده ام

من غلام سیّد یک برده ام
کارِ خود باحضرتش بسپرده ام

گر گناه بیعدد بنموده ام — ور سراسر راهِ بد پیموده ام
لیک چون از شاهِ جیلان بوده ام — جبهٔ خود را بخاکش سوده ام

من غلام سیّد یک برده ام
کارِ خود باحضرتش بسپرده ام

گر گنه گارم و گر عاصیٔ بد — ور سیه کارم و گر هستم چو دد
شاه جیلانی رسد ما را مدد — چون اناله قوله[1] دارم سند

من غلام سیّد یک برده ام
کارِ خود باحضرتش بسپرده ام

گر بعصیان صرف کردم عمر خویش — ور نمودم هان بدی را جمله بیش
ور بدم بهرِ خلائق جمله نیش — ور نمودستم خلافِ دین و کیش

من غلام سیّد یک برده ام
کارِ خود باحضرتش بسپرده ام

---

[1] بمعنی میں اس کے لئے ہوں۔

عرض میدارد منوّر نوردین — باهزاران عجز ها سوده جبین
در جناب پاک ربّ العالمین — بخش عصیانم بشاه محی دین

من غلام سیّد یک برده ام
کارِ خود باحضرتش بسپرده ام

۲۶

گرچه بنموده ام بسی تقصیر — ورچه پیموده ام رهِ تزویر
المدد المدد امیر کبیر — که منم بندهٔ درت یا پیر

عرض میدارد این فقیر حقیر
سیّدا سرورا تو دستم گیر

سیّدا اولیا و مرشد و پیر — رهبر اصفیا و سیّد میر[1]
نور عینین شبّر و شبیر — روی بنما و دست بنده بگیر[2]

عرض میدارد این فقیر حقیر
سیّدا سرورا تو دستم گیر

شاهِ کونین و سیّد الثقلین[3] — جدّ پاک تو سیّد الحرمین
پور سبطین و مفخر دارین — نورِ عینین حیدر و حسنین

---

[1] ع : رهبر اصفیا و سیّد و میر۔ نسخهٔ خطّی الف ص ۲۱۸۔ نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۷۸۲
[2] ع : روی بنما و دست ما را گیر " " " " "
[3] سیّد ثقلین۔ " " " " "

منم از خار و ز خس و خاشاک ور ز عصیان سراسرم ناپاک
آورم پیش پور شبر پاک دلِ غمگین و دیدهٔ نمناک

عرض میدارد این فقیر حقیر
سیّدا سرورا تو دستم گیر

ای شهِ دین[1] و ای مهِ دُنیا سیّد و رهنمای و رهبر[2] ما
شافعِ مومنان بروز جزا دستگیرندهٔ بهرِ دوسرا

عرض میدارد این فقیر حقیر
سیّدا سرورا تو دستم گیر

چون توئی تکیه گاهِ هر بیکس چون توئی پیشِ اولیا در پس[3]
یک نگاهی ز لطف ما را بس ای شهِ اولیاء بدادم رس

عرض میدارد این فقیر حقیر
سیّدا سرورا تو دستم گیر

ای تو مخدوم و مُرشدِ عالم[4] از پیٔ دفع درد و رنج و الم[5]
جبهٔ خود بدرگهت مالم شاهِ جیلان بیا ببین حالم

عرض میدارد این فقیر حقیر
سیّدا سرورا تو دستم گیر

---

[1] ع : ای شهِ دین و ای مهِ دُنیا - نسخهٔ خطی الف ص ۲۱۸ [2] سیّد و رهنما و رهبرِ ما - نسخهٔ خطی الف ص ۲۱۸ [3] ع : چون توئی پیش اولیا از پس - نسخهٔ خطی الف ص ۲۱۹ - [4] ع : ای تو مخدوم و مُرشدِ عالم - نسخهٔ خطی الف ص ۲۱۹ - نیز نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۸۴، [5] ع : از پیٔ دفع رنج و درد و الم - نسخهٔ خطی الف ص ۲۱۹-

ای بروی تو عاشق است خُدا خاک کوئی تو کحل دیدهٔ ما
بهرِ ما بندگان بود بخُدا آستانِ تو جنّت الماوا

عرض میدارد این فقیر حقیر
سیّدا سرورا تو دستم گیر

ای بامدادِ من بسیف و علم همچو برق آمدی بخرمن غم
مرحبا مرحبا نکو مقدم المدد المدد ز لطف و کرم

عرض میدارد این فقیر حقیر
سیّدا سرورا تو دستم گیر

ای مه آسمان و فخرِ زمین شاد فرمای خاطرِ غمگین
عرض دارد منوّرِ مسکین الکرم یا جناب محی الدّین

عرض میدارد این فقیر حقیر
سیّدا سرورا تو دستم گیر

نام پاک تو دستگیر عُلا جدّ پاک تو شاه کرب بلا
میکنی دفع درد و رنج و عنا میکنی بیخ شاخ جور و جفا

عرض میدارد این فقیر حقیر
سیّدا سرورا تو دستم گیر

۲۷

گلشن است و ابر و هم باد بهار — گلرخان ایستاده[1] هر سو در قطار[2]
از ادب لب بسته هر یک غنچه وار — زان بخوانم همچو بلبل بار بار
خیر مقدم خوش بیا دلدل سوار
حیدرِ کرار و شاهِ نامدار

چشم نرگس واست بر شاه رهت — ز اشتیاقِ روی خوب چون مهت
آرزو دارد که تا بیند گهت — سرنگون باشد از آن بر درگهت
خیر مقدم خوش بیا دلدل سوار
حیدر کرار و شاهِ نامدار

سوسن و سنبل بنفشه یاسمن — می چمد از اشتیاقت در چمن
یا اب شاه حسین و هم حسن — ای کفیلِ حلّ مشکلهای من
خیر مقدم خوش بیا دلدل سوار
حیدر کرار و شاهِ نامدار

ساقیا می ده بجام زرنگار — تا بنوشم بر رخ زیبای یار
اعنی آن سرو گلستان باوقار — حضرت شاه علی عالی تبار
خیر مقدم خوش بیا دلدل سوار
حیدر کرار و شاهِ نامدار

---

[1] نسخهٔ خطی الف ص ۱۸۲ پر اس مسدس کی ابتدا میں یوں درج ہے: "مناقب در حضرت شاه مردان علیؓ"
[2] استاده هر سو صد قطار ـ نسخهٔ خطی الف ص ۱۸۲ و نسخهٔ خطی ج ص ۳۵ ـ

ساقیا برخیز و هان پر کن شراب — درمیانِ ساغر چون آفتاب
تا که پر نوشیده گیرم هان شتاب — یا علی یا ایلیا یا بوتراب[1]
خیر مقدم خوش بیا دلدل سوار
حیدر کرار و شاهِ نامدار

ساقیا برخیز و پر کن جامِ می — بر رخ آن سرور فرخنده پی
با صدای بربط و آواز نی — تا که نوشیده بگویم پی به پی
خیر مقدم خوش بیا دلدل سوار
حیدرِ کرار و شاهِ نامدار

ساقیا در ده میٔ یاقوت رنگ — با صدائی بربط و آواز چنگ
بیخ غم از دل کنم تا بیدرنگ — چون بگیرد در برم آن یار تنگ
خیر مقدم خوش بیا دلدل سوار
حیدر کرار و شاهِ نامدار

ای جناب حضرتِ مشکل کشا — یا علی اخِ رسولِ مجتبیٰ
در دو عالم گمرهان را رهنما — هم شفیع و شافع روز جزا
خیر مقدم خوش بیا دلدل سوار
حیدر کرار و شاهِ نامدار

ای شفیع و شافع این پرگناه — وی شفیق و مشفق این عذرخواه

---

[1] ایلیا اور بوتراب هر دو لقب حضرت علیؓ

ای محبّان را توئی عالم پناه　　ای تو شاه و اولیا ہیچو سپاه

خیر مقدم خوش بیا دُلدل سوار

حیدر کرار شاهِ نامدار

ای جنابت ملجا و ماوائی ما　　وی کفیل حلّ مشکلهای ما

سیّدِ ما پیرِ ما مولائی ما　　مُرشدِ ما رهبرِ دانای ما

خیر مقدم خوش بیا دُلدل سوار

حیدر کرار شاهِ نامدار

عرض میدارد منوّر در جناب　　رُخ نما از لطفِ ما را بی حجاب

یعنی از رُخ زلف یکسو کُن شتاب　　ای رُخت مهتاب و نی بل آفتاب

خیرِ مقدم خوش بیا دُلدل سوار

حیدرِ کرار شاهِ نامدار

۲۸

نگاه لُطف بمن یا محمّدؐ عربی　　که خاک بوس در تست شیخ و شاب و صبی

بدرگه تو کند عرض این فقیر نعبی　　علیک الف صلوة فداک جدّ و ابی

اگرچه عرض بتکرار هست بی ادبی

ببین ببین ز کرم یا محمّدؐ عربی

تُوئی تُوئی که بشان تو گفت حق لولاک[1]　　بود بحکم تو شاها ز سمک تا بسماک

[1] رجوع به اشاره ۲، غزل شماره ۸۶ ۔

برای تست مه و مهر و انجم و افلاک　　سزد که وحی برو بد بپر ز راهت خاک

اگرچه عرض بتکرار هست بی ادبی

ببین ببین ز کرم یا محمّدؐ عربی

توئی که عاشق رؤیت خدای بی همتاست　　توئی که خاک درت کُحل دیدهٔ حوراست

توئی که بنت شریف تو حضرت زهراست　　توئی که نام شریفِ تو حرزِ دفع بلاست[1]

اگرچه عرض بتکرار هست بی ادبی

ببین ببین ز کرم یا محمّدؐ عربی

توئی که گرد رهت نُور بخشِ دیدهٔ ماست　　تُوئی که خاک در اقدس تو خاکِ شفاست

توئی که نام تو ما را برای درد دواست　　توئی که ذات تو ما را شفیع روزِ جزاست

اگرچه عرض بتکرار هست بی ادبی

ببین ببین ز کرم یا محمّدؐ عربی

توئی توئی که خدا عاشق رُخِ تو بود　　توئی توئی که ز لطفت همه نعمم برود

توئی توئی که رکابت گرفته وحی ودود　　توئی توئی که بنامت نجات حشر شود

اگرچه عرض بتکرار هست بی ادبی

ببین ببین ز کرم یا محمّدؐ عربی

توئی که نقش کف پای تست راهنما　　برای معشر انسان و جان بسوئی خُدا

توئی که کان حیائی و ابرِ جُود و سخا　　توئی که معدن امنی و بحر فضل و عطا

[1] نسخهٔ خطی الف و ب میں تفاوت ہے۔ ع: توئی که نام شریفِ تو دفع ضرر و بلاست (نسخهٔ خطی ب ص ۲۷۲ - و نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۷۰۹

اگرچه عرض بتکرار هست بی ادبی
ببین ببین ز کرم یا محمدِ عربی

توئی که مالکی و شافعی بروزِ جزا ‏ ‏ ‏ ‏ توئی که ساتری و غافری بامر خُدا
منوّر آمده گوید بدرگهت شاها ‏ ‏ ‏ ‏ بنام شبر و شبیر و حضرت زهرا

اگرچه عرض بتکرار هست بی ادبی
ببین ببین ز کرم یا محمدِ عربی

۲۹

هر چند که عهد ها شکستم ‏ ‏ ‏ ‏ در جُرم و گناه بارستم
در کافر و گبر و بُت پرستم ‏ ‏ ‏ ‏ گر ناکسم و گر کسستم

من زان تو ام هر آنچه هستم
یا شیرِ خُدا بگیر بدستم

هر چند بلند یا که پستم ‏ ‏ ‏ ‏ ایستادم[1] اگر و گر نشستم
گر سالکم و گرچه مستم ‏ ‏ ‏ ‏ گیری دستم اگر برستم

من زان تو ام هر آنچه هستم
یا شیرِ خُدا بگیر بدستم

یا شاه علی اخ پیمبر ‏ ‏ ‏ ‏ زوجِ زهرا[2] بتُول اطهر
از بهرِ شبیر و بهرِ شبر ‏ ‏ ‏ ‏ از لُطف بسُوی بنده بنگر

---

[1] استادم نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۱۸۱، [2] زوج زهرای۔ نسخهٔ خطی الف ص ۱۸۷

من زان تو ام هر آنچه هستم
یا شیرِ خُدا بگیر بدستم

ای آنکه تو حیدری و صفدر ‏ ‏ ‏ ‏ وی آنکه تو سروری و رهبر
ای صاحب تخت و تاج و افسر ‏ ‏ ‏ ‏ ای بنده نواز . بنده پرور

من زان تو ام هر آنچه هستم
یا شیرِ خُدا بگیر بدستم

ای آنکه تو مالک الرقابی ‏ ‏ ‏ ‏ در مجمع اولیاء شهابی
نی بی علطم خوش آفتابی ‏ ‏ ‏ ‏ شاه نجفی ابو ترابی

من زان تو ام هر آنچه هستم
یا شیرِ خُدا بگیر بدستم

ای آنکه . تو حافظ البلادی ‏ ‏ ‏ ‏ ای آنکه تو نافع العبادی
ای آنکه تو معطی المرادی ‏ ‏ ‏ ‏ هر چیز که خواستم تو دادی

من زان تو ام هر آنچه هستم
یا شیرِ خُدا بگیر بدستم

ای آنکه تو دافع البلائی ‏ ‏ ‏ ‏ ای آنکه تو رافع اللّوائی
شاهی بزمین مه سمائی ‏ ‏ ‏ ‏ زود آ زود آ شها کجائی

من زان تو ام هر آنچه هستم
یا شیرِ خُدا بگیر بدستم

ای شاه زمین و ماه افلاک   رویم بمژه ز درگهت خاک
ای شاد کن حزین غمناک   من عرض کنم بشاهِ لولاک
من زان تو ام هر آنچه هستم
یا شیرِ خدا بگیر بدستم

ای آنکه تو شاه و پادشاهی   محکوم تو ماه تا بماهی
ابر کرمی جهان پناهی   از نامهٔ من بشو سیاهی
من زان تو ام هر آنچه هستم
یا شیرِ خدا بگیر بدستم

استاده بدرگهت منوّر   بارِ عصیان گرفته برسر
گوید بشبیر و بهرِ شبر   از جرم و گناه بنده بگذر
من زان تو ام هر آنچه هستم
یا شیرِ خدا بگیر بدستم

۳۰

یا امیر ابن الامیر ابن الامیر   چون توئی در هر دو عالم دستگیر
عاجزم افتاده ام دستم بگیر   عاصیم درمانده ام عذرم پذیر
عرض میدارد فقیر ابن الفقیر
در جناب شاهِ جیلان دستگیر

سیّدا فخرِ زمینی و زمان   سیّدا خواهم ز تو امن و امان
نام پاکت ورد دارم بر زبان   الامان یا شاهِ جیلان الامان
عرض میدارد فقیر ابن الفقیر
در جناب شاهِ جیلان دستگیر

گر منم از کثرتِ عصیان خجل   ور ز بسیاری جرمم پا بگل
چون غلامم سیّدا از جان و دل   جرم من بخشا و عصیانم بهل
عرض میدارد فقیر ابن الفقیر
در جناب شاهِ جیلان دستگیر

چون توئی فخر زمین و هم زمن   چون توئی نورِ حسین و هم حسن
عرض میدارم بنامِ پنجتن   مرشدِ من پیرِ من آقای من
عرض میدارد فقیر ابن الفقیر
در جناب شاهِ جیلان دستگیر

چون توئی نورِ نبی پورِ حسن   زین جهت شام و سحر شد وردِ من
غوثِ اعظم شافعِ یوم المحن   غوثِ اعظم دافعِ رنج و محن
عرض میدارد فقیر ابن الفقیر
در جناب شاهِ جیلان دستگیر

چون توئی شمس الضحیٰ بدر الدجیٰ   چون توئی غوث الوریٰ نور الهدیٰ

---

۱ اشاره: شَمْسُ الضُّحٰی بَدْرُ الدُّجٰی صَدْرُ الْعُلٰی نُوْرُ الْهُدٰی کَهْفُ الْوَرٰی (درود تاج)

چون توئی سر دفتر ہر اولیا   چون توئی جای پناہ ہر گدا

عرض میدارد فقیر ابن الفقیر

در جناب شاہِ جیلان دستگیر

چون توئی ابن شہیدِ کربلا   چون توئی ماہِ منیرِ اہتدا

چون توئی شاہنشہ ارض وسما   چون توئی معشوق و محبوبِ خُدا

عرض میدارد فقیر ابن الفقیر

در جناب شاہِ جیلان دستگیر

چون توئی شاہا شفیع المذنبین   چون توئی شاہا شفیع المومنین

چون توئی شاہا امام المتقین   چون توئی شاہا پناہِ ہر حزین

عرض میدارد فقیر ابن الفقیر

در جناب شاہِ جیلان دستگیر

چون توئی شاہا رفیق مومنان   چون توئی شاہا شفیق و مہربان

چون توئی شاہنشہ انسان وجان   چون توئی شاہا پناہ عاجزان

عرض میدارد فقیر ابن الفقیر

در جناب شاہِ جیلان دستگیر

چُون توئی شاہا پناہ این فقیر   چُون توئی شاہا امیر ابن الامیر[1]

---

[1] یہ بند نسخہ خطی الف ص ۲۲۳ پر یوں درج ہے :-

چون توئی شاہا پناہ این فقیر   چون توئی شاہا بہر جا دستگیر

چون توئی شاہا معین و ہم نصیر   چون توئی شاہا امیر ابن الامیر

چون توئی شاہا معین و ہم نصیر   چون توئی شاہا بہر جا دستگیر

عرض میدارد فقیر ابن الفقیر

در جناب شاہِ جیلان دستگیر

عرض میدارد منوّر صبح وشام   در جناب سیّدِ عالی مقام

بہر اہلِ بیت و اصحابِ کرام   ہم جناب حضرتِ خیر الانام

عرض میدارد فقیر ابن الفقیر

در جناب شاہِ جیلان دستگیر

۳۱

مسدّس در مدح حضرت امام حُسین علیہ السّلام

یا حسین ابن حضرت زہرا   نورِ عینین شاہ ہر دو سرای[1]

پور شاہ علی شیرِ خدای[2]   بشنو از لطف خویش عرض گدا

من نخواہم ہُما و ظلّ ہُما

جُز دو زُلف تو مدظلّہُما[3]

ای شہنشاہ شیخ و بچہ و شاب   منجی از رنجہا و درد و عذاب[4]

شافع روزِ حشر و یومِ حساب   این گدا عرض میکند بجناب

---

[1] ہر دو سرا۔ نسخہ خطی الف ص ۲۰۶

[2] شیر خدا۔ " " " " "

[3] ع: منجی از دردہا و رنج و عذاب نسخہ خطی الف ص ۲۰۷

[4] ع: ای رفیق و شفیق .... " " " " "

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مذظلّهما

ای جناب تو مصدر حسنات[۱] وی حضور تو مظهر برکات
وردِ نام تو رافع درجات زان کنم عرض در همه حالات

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مذظلّهما

ای رفیق شفیق و یار مغیث بهراین بنده دوستدار مغیث
ای شهنشاه و شهسوار مغیث عرض دارم بکردگار مغیث

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مذظلّهما

ای دو زلفت هزار چین تاراج کرد و سُلطان چین بصد افواج
پیش زلفت به نگهتی محتاج میکند عرض و مشک آرد باج

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مذظلّهما

ای دو چشمت دو کون[۲] مصباح گیسوئیت مشکلات را مفتاح
زان برای صلاح و بهر فلاح میکنم عرض در مساو صباح

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مذظلّهما

[۱] بمعنی سرچشمهٔ همه نیکیها:

ای سمیع دعا و آه صراخ[۱] شجرهٔ دین را توئی خوش شاخ
مفرشت آسمان و عرشت کاخ عرض دارم بدرگهت گستاخ

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مذظلّهما

یا حسین ابن دُختر احمد بر تو باده دُرود و بیحد و عد
بغلامان چو میرسی بمدد میکنم عرض گر قبول اُفتد

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مذظلّهما

گرچه شهد است و قند و شیر لذیذ زین همه نامت ای شبیر لذیذ
وصف حُسنت مراکثیر لذیذ بشنو این عرض از فقیر لذیذ

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مذظلّهما

یا شبیر ابن حیدر کرار نُور عینین احمدِ مختار
دستگیر همه صغار و کبار عرض دارم همین بلیل و نهار

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مذظلّهما

[۱] ع ای سمیع دعا و آه و صراخ - نسخهٔ خطی الف ص ۲۰۷ - صراخ بمعنی فریاد کردن -
تلمیح به آیت کریمه: اِنَّ رَبِّیْ لَسَمِیْعُ الدُّعَاۤءِ (سیپاره: ۱۳ - وما ابری - سورهٔ ابراهیم - آیت شماره ۳۹)

ای که نامت ز شهد و شیر و مویز[1] — هست شیرین و فائق از همه چیز
بخت و دولت ترا غلام و کنیز — بشنو از لطف عرض عاجز نیز

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مدّظلّهُما

ای که لطفت مراست کافی و بس — میکند لطف تو هماز مگس
حامیم نیست چونکه غیر تو کس — میکنم عرض لمان بدادم رس

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مدّظلّهُما

ای شه کربلا عیوبم پوش — جرم من بخش و عذر من بنیوش
احمدت می نشاند چون بر دوش — میکنم عرض گر نمائی گوش

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مدّظلّهُما

ای پناه همه عوام و خواص — از عذاب دو کون ساز خلاص
ای به بحر شهادتی غوّاص — بشنو از لطف عرض خادم خاص

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مدّظلّهُما

ای سلام تو بر محبّان فرض — میکنی دفع جُمله علت و مرض

---

[1] بمعنی انگور خشک ـ کشمش ـ

تو کریمی و بنده صاحب غرض — در جناب تو می نماید عرض

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مدّظلّهُما

ای رُخت مصحف است و خال نقط — سطر بی مسطرش دو ابرو و خط
زُلف شانِ نزول نیست غلط — زان بخوانم بشانِ زُلف فقط

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مدّظلّهُما

ای ز جود تو عالمی محفوظ — کن ز شرّ زمان مرا محفوظ
باد امدادِ ما ترا[1] ملحوظ — زان بود ورد من همین ملفوظ

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مدّظلّهُما

ای خداوند باغ و راغ[2] و ایاغ[3] — ماه دارد ز بندگی تو داغ
طوطی و بلبل و کبوتر و زاغ — هر یکی گفت دی چه خوش در باغ

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مدّظلّهُما

ای بمثلت نه دیگری نفّاع[4] — جُمله اشرار را توئی منّاع

---

[1] ع : باد امداد تو مرا ملحوظ ـ نسخهٔ خطی ب که صریحًا اشتباه کاتب است

[2] بمعنی پہاڑ کی تلہٹی [3] بمعنی جام شراب ـ [4] نفع دہندہ ـ

میکنی لطف با هزار انواع　　میکند عرض زان بصد اسماع

من نخواہم ھُما و ظلِّ ھُما
جز دو زُلف تو مدّظلّھُما

ای که ماہی به بُرج شاه نجف　　وی دُرت لاشہادت است صدف
پشیت[1] استاده اولیا صد صف　　عرض ما را شنو ز رُوی الف

من نخواہم ھُما و ظلِّ ھُما
جز دو زُلف تو مدّظلّھُما

ای شہنشاه صاحبِ اشفاق　　شہرۂ جُود تست در آفاق
بجمال تو چون منم مشتاق　　عرض دارم بصد ہزار اشواق

من نخواہم ھُما و ظلِّ ھُما
جز دو زُلف تو مدّظلّھُما

یا حسین ابن بنت احمد پاکؑ　　جدّ پاک تو سیّد لولاک
شاد فرمای خاطر غمناک　　عرض دارم بدیدۂ نمناک

من نخواہم ھُما و ظلِّ ھُما
جز دو زُلف تو مدّظلّھُما

روی و زلف شبیر ابن بتول　　مصحف خوش خط است و شانِ نزول
زان دُعا میکنم بچشم[2] قبول　　بحق آل و اہلِ بیت رسُول

---

[1] ع: پشیت ایستاده ...... نسخهٔ خطی الف ص ۲۱۰　[2] بمعنی اُمید قبول۔

من نخواہم ھُما و ظلِّ ھُما
جز دو زُلف تو مدّظلّھُما

یا حسین ابن بنت خیر انام　　دیدنت بہر ما اہمّ مرام
بعد صدہا درود و بعد سلام　　بجناب تو عرض ماست مدام

من نخواہم ھُما و ظلِّ ھُما
جز دو زُلف تو مدّظلّھُما

ای شہنشاه و پادشاهِ جہان　　وی سرِ سروران و تاجِ سران
خاک پای تو کُحل خوش نظران　　عرض دارم بدرگه تو چنان

من نخواہم ھُما و ظلِّ ھُما
جز دو زُلف تو مدّظلّھُما

ای شهِ کربلا به مہروی تو　　بقد خوش نما و خوش خوی تو
بہلال خمین ابروی تو　　بشب قدر ہر دو گیسوی تو

من نخواہم ھُما و ظلِّ ھُما
جز دو زُلف تو مدّظلّھُما

ای جنابت بود شہانرا شه　　داغ دارد ز بندگیت ماه
گرچه من عاصیم دگر گمراه　　عرض دارم بہر گه و بیگاه

من نخواہم ھُما و ظلِّ ھُما
جز دو زُلف تو مدّظلّھُما

شاهِ شبیر بن علیؑ ولی نور چشم بتول و پور علی
عالم سرّ ِ هر خفی[1] و جلی عرض دارم بحق نادِ علی[2]

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مدّظلّهُما

ای شهنشاهِ ارض و ماه سما سوی حق لطف تُست راه نما
از تو لطف است و بندگی از ما زان منوّر کند عرض بشما

من نخواهم هُما و ظلِّ هُما
جز دو زُلف تو مدّظلّهُما

۳۲

(۱۳ ماه رجب ۱۳۵۴ سنہ ہجری)

یاحسین ابن علی اخِ شبر حضرتِ فاطمه را لختِ جگر
سرو بستانِ علیؑ حیدر راحتِ جان و دل پیغمبر

غم تو دارم و ثمین غمِ تو
بغیم کرد ز غمهائی دگر

یاحسین ابن علی اخ حسن سیّد هر دو جهان شاه زمن
دافع درد و غم و رنج و محن وردم اینست شها سرّ و علن

[1] بمعنی هر پوشیده و آشکارا۔
[2] تلمیح بہ: نادِ عَلِیًّا مَظْهَرَ الْعَجَائِبِ وَالْغَرَائِبِ تَجِدْهُ عَوْنًا لَكَ فِی النَّوَائِبِ کُلُّ هَمٍّ وَّغَمٍّ سَیَنْجَلِیْ بِنُبُوَّتِكَ یَا مُحَمَّدُ وَبِوَلَایَتِكَ یَا عَلِیُّ یَا عَلِیُّ یَا عَلِیُّ اَدْرِکْنِیْ۔

غم تو دارم و ثمین غمِ تو
بغیم کرد ز غمهائی دگر

یاحسین ابن علی سرورِ دین بر درِ پاک تو سایم بزمین
بینی و عارض و عینین و جبین عرض دارم بسر صدق و یقین

غم تو دارم و ثمین غمِ تو
بغیم کرد ز غمهائی دگر

یاحسین ابن علی سیّد پاک هست وصفت چو ورای ادراک
لعن گویان به یزیدِ ناپاک عرض دارم بجنابت غمناک

غم تو دارم و ثمین غمِ تو
بغیم کرد ز غمهائی دگر

یاحسین ابن علی پور بتُولؑ ثمرهٔ شجرهٔ دین آلِ رسُول
تا کنی عرض منوّر مقبُول گویمت با دلِ محزون و ملول

غم تو دارم و ثمین غمِ تو
بغیم کرد ز غمهائی دگر

۳۳

یاربّ بصدغ و جبه و گیسُوی مُصطفیٰ یارب بهر دو چشم و دو ابروی مُصطفیٰ
یارب بهر دو زُلفِ[1] سمن بُوی مُصطفیٰ یارب به بینی و لب خوشگوی مُصطفیٰ

[1] بهر دو زُلف و سمن بوی ..... نسخهٔ خطی الف ص ۱۴۴۔ جو اشتباہِ کاتب ہے۔

یاربّ به یمن اینهمه جُرم مرا ببخش
در نزع و گور و وزن بروز جزا ببخش

یا رب بخوش دهان و بدندانِ مُصطفیٰ　　یا رب بخوش زبان دُر افشانِ مُصطفیٰ
یا رب بغبغب و بزنخدانِ مُصطفیٰ　　گویم[1] بحشر دست بدامانِ مُصطفیٰ

یاربّ به یمن اینهمه جُرم مرا ببخش
در نزع و گور و وزن بروز جزا ببخش

یا رب بحق سینهٔ بی کینهٔ رسُول　　با بازُو و دو ساعد آن والد بتول
یا رب بدست[2] و پنجهٔ آن فخر ذو العقول　　کُن از برای موکمرش عرضِ من قبول

یاربّ به یمن اینهمه جُرم مرا ببخش
در نزع و گوز و وزن بروز جزا ببخش

یا رب بساق و پا و بانگشتهای او　　یا رب بخاک پاک کف هر دو پای او
یا رب باین شمائل راحت فزای او　　یا رب بیُمن این سرو پای علای او

یاربّ به یمن اینهمه جُرم مرا ببخش
در نزع و گور و وزن بروز جزا ببخش

۳۴

یا رب بموی اقدسِ خیرالورٰی ببخش　　یا رب بجبّهٔ جسد مرتضیٰ ببخش
یا رب به نعل پای نبی الهدا ببخش　　یاربّ گناه و جرم من پُرخطا ببخش

[1] باشم بحشر دست ...... نسخهٔ خطی ب　[2] ع: یارب بدست پنجهٔ ...... نسخهٔ خطی ب۔ صریحاً اشتباه کاتب.

یاربّ به یمن اینهمه جُرم مرا ببخش
در نزع و گور و وزن بروز جزا ببخش

یارب بموی اطهر مشکلکشا ببخش　　یا رب بپای پنجهٔ شیرِ خدا به بخش
یارب بحق چادر خیرالنسأ به بخش　　یا رب بهر دو زلف شه کربلا به بخش

یاربّ به یمن اینهمه جُرم مرا ببخش
در نزع و گور و وزن بروز جزا ببخش

یارب بسبحهٔ ید شیرِ خُدا به بخش　　یارب بدست خط حسین علا به بخش
یارب بدستخط علی الهدا به بخش　　اعنی علیٔ ابن شه کربلا به بخش

یاربّ به یمن اینهمه جُرم مرا ببخش
در نزع و گور و وزن بروز جزا ببخش

یارب بمُوی پاک شه محی دین ببخش　　با جانماز و سبحهٔ آن شاهِ دین به بخش
با کاسهٔ جناب شهنشاهِ دین به بخش　　گویم بسجده سوده جبین بالیقین به بخش

یاربّ به یمن اینهمه جُرم مرا ببخش
در نزع و گور و وزن بروز جزا ببخش

یارب به یُمن خاک در این تبرّکات　　یارب بحق این همه عتبات طیّبات
خواهم بعفو جُرم که یابم ز شبّهات　　عزّ و وقار و خیر و شفا حلّ مُشکلات

یاربّ به یمن اینهمه جُرم مرا ببخش
در نزع و گور و وزن بروز جزا ببخش

یارب بفرق[1] موی سر مصطفیٰ بہ بخش　　یا رب بسرو قد شہ دوسرا بہ بخش

یا رب بہر دو خدّ نبی الہدا بہ بخش　　یارب بگوش و گردن خیرالوریٰ بہ بخش

یاربّ بہ یمن اینہمہ جرم مرا ببخش

در نزع و گور و وزن بروز جزا ببخش

۳۵

(حاشیۂ نسخۂ خطی ب صفحہ ۲۷۹)

یا علیؑ ولی شہ دوسرای　　شاہ کبرای ءامن صغرای

از تو خواہم بحضرت ابرار　　کہ دہی خیر ما ہمہ فقرا

بر عدویم گذار کُن چو تیغ

از کرم بار برسرم چون میغ

یا علیؑ ولی بنامِ نبی　　شافع جملہ شیخ و شاب و صبی

از پیٔ خیر این فقیرِ غبی　　نعت گوئی محمدؐ عربی

بر عدویم گذار کُن چو تیغ

از کرم بار برسرم چون میغ

یا علیّؑ ولی بنامِ رسول　　یا علیؑ ولی بنامِ بتول

[1] نسخۂ خطی الف ص ۱۴۴ پر اِس بند کے مصرعوں کی ترتیب یوں ہے:

یارب بسرو قد....　　یارب بفرق.....

یارب بگوش و گردن....　　یارب بہر دو خد.....

از پیٔ امنِ این ظلوم وجہول[1]　　باماں فروع و جملہ اصول

بر عدویم گذار کُن چو تیغ

از کرم بار برسرم چون میغ

یا علیؑ ولی بنامِ شبیر　　دستگیرندۂ فقیر و امیر

زپیٔ امن این فقیر حقیر　　بشمول ہمہ صغیر و کبیر

بر عدویم گذار کُن چو تیغ

از کرم بار برسرم چون میغ

یا علیؑ ولی منوّر زار　　با ہزاران نیاز باتکرار

از پیٔ امن با صغار و کبار　　از تو خواہد بسیّدِ ابرار

بر عدویم گذار کُن چو تیغ

از کرم بار برسرم چون میغ

۳۶

یا محمّد مصطفیٰ یا رہنمای مسلمین　　یا کفیلِ یومِ محشر یا شفیع المذنبین

چون شود در روز محشر از برای مومنین　　بر در جنت صدای فادخلوہا[2] آمنین

[1] تلمیح بآیت کریمہ، اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَّحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ ط اِنَّهٗ كَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا -

(۲۲ سیپارہ - سورہ الاحزاب - آیت شمارہ ۷۲)

[2] تلمیح بہ آیت کریمہ، حَتّٰى اِذَا جَآءُوْهَا وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلٰمٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوْهَا خٰلِدِيْنَ

(سیپارہ ۲۴ - فمن اظلم - سورہ الزمر آیت شمارہ ۷۳)

یک نگاهی سوئی من یا رحمة اللعلمین

قافله سالار اُمّت پیشوائ مومنین

چون شُدی[1] در لیلة المعراج در عرش برین — می دویدی در رکابت حضرتِ روح الامین[2،3]

آنقدر شد نور ریزی از یسار و از یمین — کز کواکب میشود روشن بچرخ ذره چین

یک نگاهی سوئی من یا رحمة اللعلمین

قافله سالار اُمّت پیشوائ مومنین

ای شهِ لولاک شان و ای مهِ چرخِ برین — ذرّهٔ خواهم ز مهرت گر دهی ای مه جبین

ای دو گیسوی شریفت بهرِ ما حبل المتین — عرضِ عاصی در جناب تو همین است و همین

یک نگاهی سوئی من یا رحمة اللعلمین

قافله سالار اُمّت پیشوائ مومنین

شیخ و شاب و هم صبی و بچه ها اندر جنین — زندگان بالای ارض و مُردگان زیر زمین[4]

در هوا طیر و ملک بر کرسی و عرش برین — بالیقین نام تو میخوانند ختم المرسلین

یک نگاهی سوئی من یا رحمة اللعلمین

قافله سالار اُمّت پیشوائ مومنین

---

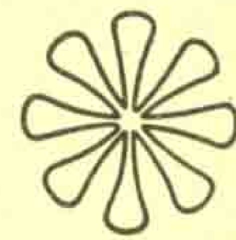
[1] تلمیح به آیت کریمه: وَمَآ اَرْسَلْنٰكَ اِلَّا رَحْمَةً لِّلْعٰلَمِیْنَ (قرآن شریف-سیپاره ۱۷-سوره الانبیا آیت شماره ۱۰۷)
[2] "شدی" بطور فعل لازم (رفتی) ع شد غلامی که آب جو آرد-
[3] مراد حضرت جبریل امین علیه السلام
[4] صنعت تضاد در تضاد"

یا نبی المجتبیٰ یا مالکِ شرعِ متین — یا نبی المُهتدا یا سالکِ راهِ یقین[1]

ای شه تختِ نبوت صاحب تاج و نگین — عرض میدارد منوّر در جناب تو همین[2]

یک نگاهی سوئی من یا رحمة اللعلمین

قافله سالار اُمّت پیشوائ مومنین



---

[1] یا مالک راهِ یقین نسخه خطی الف ص ۱۷۰ و نسخه خطی ج جلد دوم ص ۲۹۷- سهوِ کاتب معلوم هوتا هے-
[2] در جنابت اینچنین- نسخه خطی الف ص ۱۷۰

مخمّسات

۱

اسلّم نبیّا شفیع الانام[1]   شفیع الانام علیہ السّلام
علیہ السّلام رفیع المقام   رفیع المقام بعجز التمام
بعجز التمام علیہ السّلام[2]

اسلّم نبیّا شفیع البرایا   شفیع البرایا کریم السجایا
کریم السجایا جزیل العطایا   جزیل العطایا نبی الورایا
نبی الورایا علیہ السّلام

اسلّم نبیّا رؤفاً رحیماً   رؤفاً رحیماً علیماً حکیماً
حکیماً علیماً قسیماً جسیماً   قسیماً جسیماً نسیماً وسیماً
نسیماً وسیماً علیہ السّلام

اسلّم نبیّا قسیمُ الجنان   قسیم الجنان رفیع المکان

---

[1] یہ مخمس شیخ سعدیؒ کی شہرۂ آفاق مثنوی الموسوم "ستائش پیغمبر" کے تحت تاثیر لکھی ہوئی ہے۔

کریم السجایا جمیل الشیم   نبی البرایا شفیع الامم
امام رسل پیشوای سبیل   امین خدا مہبط جبرئیل
شفیع الوریٰ خواجۂ بعث و نشر   امام الہدیٰ صدرِ دیوان حشر
شفیع مطاع نبی کریم   قسیم جسیم نسیم وسیم
چہ نعت پسندید گویم تورا   علیک السّلام ای نبی الوریٰ   (دیباچہ۔ بوستان سعدیؒ)

[2] "علیہ السّلام علیہ السّلام" نسخہ خطی الف ص ۱۹۳ اور نسخہ مذکور میں ہر بند کا پانچواں مصرع بھی یونہی "علیہ السّلام علیہ السّلام" ہے۔

رفیع المکان فصیح اللسان — فصیح اللسان ملیح البیان
ملیح البیان علیه السلام

اسلّم کثیراً الخیر النساء — لخیر النساء جزیل العطاء
جزیل العطاء عمیم الثناء — عمیم الثناء شفاءٍ لداء
شفاءٍ لداءٍ علیه السلام

اُسلّم بشیر عدیم المثالِ — عدیم المثال بدیع الجمالِ
بدیع الجمال ملیح المقال — ملیح المقال عمیم النوال
عمیم النوال علیه السلام

اسلّم کثیراً برُوح الشبیر — بروح الشبیر امام الکبیر
امام الکبیر حفیظی نصیرٌ — حفیظی نصیر شفیع الفقیر
شفیع الفقیر علیه السلام

تقبّل الٰهی دُعاء الفقیر — دعاء الفقیر بلطف الکثیر
بلطف الکثیر بحق الشبیر — بحق الشبیر الشهید الکبیر
شهید الکبیر علیه السلام

۲

اگرچه هیچ نکردم بعمرِ خُود جز بد — وگرچه هیچ ندارم ز نیکوئی بر یَد
وگرچه سیرتِ من بود و هست همچون دَد — شها چو لُطف تو هستُ بود برون از حد
منم غلام تو یا سیّدا بیا بمدد

اگرچه بود و بود جرم من برون از حد — وگرچه فسق و فجورم بود برون از عد
چو من غلام جنابم مدام عن اب و جد — بیا بیا بمدد گاریم نگویم غد[1]
منم غلامِ تو یا سیّدا بیا بمدد

بیا بیا بمدد یا کریم ابنِ کریم — بیا بیا بمدد ای شه رئوف و رحیم
بیا بیا بمدد سیّدا بلُطفِ عمیم — بیا بیا بمدد گاریٔ غلام صمیم
منم غلامِ تو یا سیّدا بیا بمدد

بیا بیا بمدد چون صبا بوقتِ بهار — بیا بیا بمدد سیّدا بلبل و نهار
بیا بیا بمدد باعنایتِ بسیار — بیا بیا بمدد بهرِ احمدِ مختار
منم غلام تو یا سیّدا بیا بمدد

بیا بیا بمدد یا جناب حضرت پیر — بیا بیا بمدد ای که قادری و قدیر
بیا بیا بمددگاریٔ فقیرِ حقیر — بیا بیا بمدد ای که ناصری و نصیر
منم غلام تو یا سیّدا بیا بمدد

بیا بیا بمدد نُورِ سیّد الابرار — بیا بیا بمدد پور حیدرِ کرار
بیا بیا بمدد ای شفای هر بیمار — بیا بیا بمدد بهرِ مجُرم بدکار[2]
منم غلام تو یا سیّدا بیا بمدد

کند بدرگه پاکت فقیر نُور الدّین[3] — بحل مشکل کونین عرضداشت چنین

---

[1] بیا بیا بمدد حالیا نگویم غد ـ نسخهٔ خطی الف ص ۲۱۲ ـ
[2] مجرم و بدکار نسخهٔ خطی ج جلد دوم دیوان ص ۶۶۵ ـ
[3] نورالدین اسمِ خود شاعر و فقیر اسمِ خانوادگیٔ وی ـ

بصد ہزار تضرّع نہادہ سر بزمین　　که الغیاث و مدد یا جناب محی الدّین

منم غلام تو یا سیّدا بیا بمدد

۳

السّلام ای بلبل گلزار حق　　السّلام ای طوطی گفتار حق

السّلام ای مطلع انوار حق　　السّلام ای مطمح انظار حق

السّلام ای یار حق مختار حق

السّلام ای سیّد ابرار حق　　السّلام ای احمد مختار حق

السّلام ای ساقی و خمار حق　　السّلام ای مست حق سرشار حق

السّلام ای یار حق مختار حق

السلام ای عزت دربار حق　　السلام ای رونق بازارِ حق

السلام ای زیب کاروبار حق　　السلام ای لائق گفتار حق

السلام ای یار حق مختار حق

السلام ای نائب سرکار حق　　السلام ای بانیٔ ہر کار حق

السلام ای مرکز پرکار حق　　السلام ای یار و صاحب کار حق

السلام ای یار حق مختار حق

السلام ای مخبر اخبار حق　　السلام ای واقف اسرار حق

السلام ای محرم اسرار حق　　السلام ای دلبر و دلدار حق

السلام ای یار حق مختار حق

السلام ای سیّد و سردار حق　　السلام ای سرور سالارِ حق

السلام ای دوستدار و یار حق　　السلام ای مظہرِ آثارِ حق

السلام ای یار حق مختار حق

السلام ای تیغ جوہردار حق　　السلام ای میغ گوہربار حق

السلام ای اختر سیار حق　　السلام ای مخزن ذخّارِ حق

السلام ای یار حق مختار حق

۴

مخمّس عربیّہ

الٰهی بالنّبی المصطفاء　　علی بالعلّی المرتضاء[۱]

وبالزهرا وحسن المُجتباء　　الٰهی بالحسین الکربلاء

تقبّل توبتی واجب دعاءٍ

الٰهی بالنبّی شمس الضحاء　　الٰهی بالعلّی المُجتباء

الٰهی بالحسن نُورالهدا　　وبالشبیر مع الخیر النّساء[۲]

تقبل توبتی واجب دعاءٍ

الٰهی بالرّسول وکُلّ آلِ　　وآخ المصطفیٰ اهل الکمالِ

بالزهرا مع الحسن الخصالِ　　وبالسبطین لاتردد سوال

تقبل توبتی واجب دعاءً

---

[۱] الٰهی بالعلی المرتضا۔ نسخہ خطی ج جلد دوم دیوان ص ۲۳۱

[۲] چوتھا مصراع مطابق نسخہ خطی الف ص ۱۳۵۔

الهی بالنبی وحُسن حاله   واولاده واحفاده و آله

ورُوح البوتراب وحسن قاله   علی منه الشبیر اکثر نواله[1]

تقبل توبتی واجب دُعاءِ

الهی بالنبی مع البتول   ورُوح المرتضیٰ اخ الرسول[2]

وبالحسنین سبطین الرسول   ....[3] سمع القبول

تقبل توبتی واجب دعاءِ

۵

الٰہی بشبّیر و اولادِ او   الٰہی باحفاد و اکباد او

الٰہی بآبا و امجادِ او   الٰہی بدخت و بدامادِ او

طلب میکنم ہر دم امدادِ او

الٰہی بشبیر و فریادِ او   باندوہ[4] و زاریٔ بیدادِ او

الٰہی بقلب غم آباد او   بحزن دغم قلب ناشاد او

طلب میکنم ہر دم امداد او

الٰہی بقدّ چو شمشاد او   بخوش قامت سروِ آزاد او

بکُن مشکلم حل بامداد او   فرامش مبادا مرا یادِ او

طلب میکنم ہر دم امدادِ او

[1] تا [3] دونو نسخوں (نسخہ خطی الف و ب) میں یہ جگہیں خالی ہیں۔ نسخہ خطی ج میں ص ۶۳۲ پر [2] اور [3] کی جگہیں اس طرح پُر ہیں۔ لیکن چوتھی جگہ وہاں بھی خالی ہے۔

[4] ع: باندوہ وزاری و بیداد او۔ نسخہ خطی ج جلد دوم دیوانِ ص ۶۳۳

الٰہی بخوش قد و بالای او   بخوش قامتِ سرو رعنای او

الٰہی بشبیر و ابنای او   الٰہی بجُملہ احبّای او

طلب میکنم ہر دم امدادِ او

الٰہی بحق شہِ کربلا   جگر گوشۂ احمدِ مُجتبیٰ

شفیع قیامت مہ دوسرا   بعرضِ درودو بعرض ثنا

طلب میکنم ہر دم امدادِ او

۶

(حاشیہ نسخہ خطی ب صفحہ ۳۵۱)

امشب از فضل خدائی فلک و عرش مجید   بچنان حین بہین و بچنین وقتِ سعید

کہ شد آثارِ سعادت نمودار و پدید   از عنایاتِ عمیم و ز کرمہای مزید

شاہ بغداد ز بغداد بامداد رسید

چون صبای کرمش صبحدم از غیب[1] وزید   گل مقصود من از گلشن اُمید وزید

روی خود شاہد مقصود خوش از پردہ کشید   گوشم امروز چہ آواز خوش از غیب شنید

شاہ بغداد ز بغداد بامداد رسید

بخدای کہ رحیم است و کریم است و مجید   خالق و رازق و ستار عیوب است و حمید

کہ ز حکمش شدہ چون موم بداؤدِ حدید[2]   از رہِ لُطف پیٔ صحت این پیر مرید

شاہ بغداد ز بغداد بامداد رسید

[1] از باغ وزید۔ نسخہ خطی ج جلد دوم دیوان ص ۶۶۵   [2] تلمیح سورہ الحدید۔ حضرت داؤد علیہ السّلام لوہے کی زرہیں بناتے تھے۔ اور لوہا اُن کے ہاتھ میں موم کی طرح مڑ جاتا تھا۔

چون صبا گشت ازین بندهٔ درگاه بُرید   سوئی بغداد بیک لحظه به بغداد رسید[1]

عرض حال من پرجرم خوش آن شاه شنید   به نبی و بعلی و شبر و شاهِ شهید

شاه بغداد ز بغداد بامداد رسید

بیخ و شاخ و شجر وسوسهٔ دیو مرید   باغبان دل این بنده چو کندید و برید

زاغ[2] غم از شجر باغ دل بنده پرید   سرفراز است منوّر چه خوش از بختِ سعید

شاه بغداد ز بغداد بامداد رسید

۷

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۳۵۹)

ای پادشاهِ بحر و بر   وی گمرهان را راهبر

وی بیشهٔ دین را ببر   شاه شبیر اخ شبر

امدد لنا امدد لنا

ای روئی خُوبت چون قمر   ای رو قمر وی مُو قمر[3]

وی باغِ ایمان را ثمر   شاه شبیر اخ شبر

امدد لنا امدد لنا

وی بهر امن ما سپر   شاهِ علی را وی پسر

وی جدّ تو خیر البشر   شاه شبیرٌ اخ شبر

امدد لنا امدد لنا

---

[1] نسخهٔ خطی ج جلد دوم دیوان ص ۲۲۲

[2] زاغ غم واز شجر ...... حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۲۲۹ (واؤ) مرتجاً اشتباه سهو کاتب ہے۔

ای شافع جن و بشر   وی مُطفئ[1] نارِ سقر

من بنده ام عیبم بخر   شاه شبیر اخ شبر

امدد لنا امدد لنا

وی حکم رانِ خیر و شر   وی باعث فتح و ظفر

کُن دشمنم زیر و زبر   شاه شبیر اخ شبر

امدد لنا امدد لنا

ای دافع رنج و ضرر   خاک درت کحل البصر

فرخنده خونیکو سیَر   شاه شبیرِ اخ شبر

امدد لنا امدد لنا

گوید منوّر خاک در   با صد ادب شام و سحر

سوئی منِ عاجز نگر   شاه شبیر اخ شبر

امدد لنا امدد لنا

۸

ایدل ملکی گهی و گه خناّسی   گه اشرف خلقی و گهی کنّاسی

سنگ سیهی گهی و گه الماسی   گه فاسقی و گهی مسیح انفاسی

خُود را بشناس تا خدا بشناسی[2]

---

[1] بمعنی کشندهٔ آتش دوزخ -

[2] ع : تا خود را نشناسند، خدا را نشناسند -
(خواجو کرمانی)

ایدل تو گہی فاسق وگہ دینداری گہ صوفی وقتی و گہی خماری
گہ ہمچو گلی و[1] ہان گہی چون خاری گہ محسن خلقی و گہی بدکاری

خودُ را بشناس تا خدا بشناسی

ایدل مستی گہی وگہ ہشیاری گاہی در خواب ہاں گہی بیداری
گاہی در کار وہان گہی بیکاری گہ صاحب دولتی وگہ ناداری

خود را بشناس تا خدا بشناسی

ایدل تو شب و روز بلہو و بازی اوقات چرا ہمیشہ ضائع سازی
بر دولت چند روزہ تا کی نازی خوشتر آنست با خُدا پردازی

خود را بشناس تا خدا بشناسی

ایدل ماری گہی و گہ تریاقی گہ مفلسی و گاہ شہ آفاقی[2]
گہ بنیم دہری و گہی عشاقی گاہی[3] بدخوئی وگہ کریم اخلاقی

خودُ را بشناس تا خدا بشناسی

ایدل مگسی گہی وگہ شہبازی گاہی بی طمعی و گہی پر آزی
افسوس گذشت عمرت اندر بازی تا کی در آز ہمچو سگ می تازی

خودُ را بشناس تا خدا بشناسی

ایدل تو گہی چو صبر و گاہی چون قند گاہی رسد از تو نفع گاہ از تو گزند

---

[1] ع: گہ ہمچو گلی وگاہ ہمچو خاری (نسخہ خطی ج) جلد دوم دیوان ص ۶۳۰
[2] گہی شہ آفاقی ۔ نسخہ خطی الف ص ۱۳۵ [3] (الف) گاہی بدخو وگہ کریم اخلاقی ۔ نسخہ خطی الف ص ۱۳۵ (ب) گاہی بدخوئی و گہی کریم الاخلاقی ۔ نسخہ خطی ج جلد دوم دیوان ص ۶۳۰

مستی[1] بگذار باش ہان دانشمند بشنو بشنو منوّر[2] گویدت پند[3]

خودُ را بشناس تا خدا بشناسی

۹

ای شہ تخت و بخت و تاج و نگین وی مہ آسمان و عرش برین
از تو خواہم بحرمت یٰسین جامِ کوثر بہ نزع و روزِ پسین

المدد یا جناب محی الدّین

ای کہ نامت مراست حبل متین چون ندارم بجزت ممدّ و معین
از پئی فتح باب دُنیا و دین عرض در حضرتت ہمین است ہمین

المدد یا جناب محی الدّین

ای شہ و پادشاہِ کشورِ دین ملک دلہا تراست زیر نگین
قرۃ العین حیدری بیقین محیٔ دینی و قطب شرع مبین

المدد یا جناب محی الدّین

بطواف تو در یسار و یمین بہزاران نیاز سُودہ جبین
بخشوع و خضوع و عرضِ چنین مینماید فقیر نُور الدّین

المدد یا جناب محی الدّین

بامید جناب سرورِ دین بندۂ عاصئی فقیر کمین

---

[1] بگذار و باش .... نسخہ خطی ج جلد دوم دیوان ص ۶۳۱
[2] منوّرت گوید پند .... " " " " " ۶۳۰
[3] اسم خود شاعر و اسم خانوادگی (فقیر)

با دلِ بیقرار و قلبِ حزین عرض دارد شها بچشمِ نمین

المدد یا جنابِ محی الدّین

المدد یا شهاب چرخِ برین المدد ای سحاب رُوی زمین

المدد دُرّ ناب بحرِ یقین المدد فتح باب هر غمگین

المدد یا جناب محی الدّین

المدد آفتاب رُوی زمین المدد ماهتاب چرخِ برین

المدد پنجه تاب دیو لعین المدد پیرِ شیخ و شابِ جنین

المدد یا جناب محی الدّین

۱۰

ای شه عالیجناب حیدرِ صفدر خطاب حیدرِ صفدر خطاب ای شهِ عالیجناب

شافع یوم حساب دافع رنج و عذاب دافع رنج و عذاب شافع یومِ حساب

شاه علی بوتراب رض

باد بسان حباب خانهٔ دُشمن خراب خانهٔ دُشمن خراب باد بسانِ حباب

کُن ز کرم فتح باب تاکه شوم فتحیاب تاکه شوم فتحیاب کُن ز کرم فتح باب

شاه علی بوتراب رض

مالک ملک رقاب ساقیٔ حوضِ شراب ساقیٔ حوضِ شراب مالک ملک رقاب

انجم و مه آفتاب بحر ترا چون حباب بحر ترا چون حباب انجم و مه آفتاب

شاه علی بوتراب رض

زلف پریشان سحاب بر رُخ چون آفتاب بر رُخ چون آفتاب زلف پریشان سحاب

بهر مدد آشتاب رُخ بنما بی حجاب رُخ بنما بیحجاب بهر مدد آشتاب

شاه علی بوتراب رض

ای ز درت فیض یاب بچه و هم شیخ و شاب بچه و هم شیخ و شاب ای ز درت فیضیاب

[1] ....

شاه علی بوتراب رض

حال دلم ز اضطراب هست چو ماهی بتاب هست چو ماهی بتاب حالِ دلم ز اضطراب

پنجهٔ دُشمن تباب زهر دهش جای آب زهر دهش جای آب پنجهٔ دُشمن تباب

شاه علی بوتراب رض

عرض منوّر شتاب باد قبول جناب باد قبول جناب عرض منوّر شتاب

لُطف کند بیحساب ساغر چون آفتاب ساغر چون آفتاب لُطف کند بیحساب

شاه علی بوتراب رض

عنبر و مشک و گلاب پاش براهِ جناب پاش براه جناب عنبر و مشک و گلاب

کاش بیاید بخواب پاش بگیرم شتاب پاش بگیرم شتاب کاش بیاید بخواب

شاه علی بوتراب رض

۱۱*

ای شهنشاه زمن امدنی شافع یَوْم[2] لِمَنْ امدنی

---

[1] ہر سہ متون نسخہ خطی الف، ب، ج خالی ہیں۔ * یہ مخمس خط الف میں موجود نہیں۔ [2] روز جزا: روز قیامت

حامیٔ سرّ و علن امددنی دافع رنج و محن امددنی

یا حسین اخِ حسن امددنی

یا شہ تاج بسر امددنی وی رُخت ہمچو قمر امددنی

شافعِ جنّ و بشر امددنی دافعِ رنج و ضرر امددنی

یا حسین اخِ حسن امددنی

ای رخت شمس الضحیٰ امددنی وی خدت[1] بدرِ دوجا امددنی

سیّدِ ہر دو سرا امددنی قبلہ و کعبۂ ما امددنی

یا حسین اخِ حسن امددنی

ای سرِ سرورِ ما امددنی پسرِ شیرِ خُدا امددنی

صاحبِ جُود و سخا امددنی واہبِ لُطف و عطا امددنی

یا حسین اخِ حسن امددنی

وای شہنشاہِ زمین امددنی وی تُوئی حبلِ متین امددنی

وی شہِ زہرا جبین امددنی وی منوّر کُنِ دین امددنی

یا حسین اخِ حسن امددنی

۱۲[2]

ای شہنشاہِ شیخ و شاب و صبی وی خداوند ہر ذہین و غبی

---

[1] خد بمعنی رخسار "رخسارہای تو"

[2] یہ مخمس نسخۂ خطی ب میں موجود نہیں - اور نسخۂ خطی الف ص ۱۲۸ کے حاشیہ میں صرف یہی ایک بند درج ہے۔

وی فدایتو جدّ و ام و ابی عرض دارم غُلام آلِ نبی

مرحبا یا محمّد عربی

۱۳

ای شہِ والا گہر جدِّ شبیر و ہم شبّر سیرگاہت فوقِ عرش و قاب قوسینت[1] مقر

مطبخ خاص ترا از غیب ہر شام و سحر دانۂ انجم آسیا چرخ است و نان شمس و قمر

سائلم بر درگہت یا حضرتِ خیر البشر

ای شہِ دُنیا و دین وی حضرتِ خیر البشر ہادی و مہدیٔ[2] عالم گمرہان را راہبر

خاکِ درگاہِ شریفت دیدہ را کحل البصر عاصیانِ امتت را درگہِ پاکت مقر

سائلم بر درگہت یا حضرتِ خیر البشر

ای شہِ روی زمین و وی مہ چرخِ برین ذاتِ پاکِ تست شاہ رحمۃ اللعالمین[3]

زیں جہت بر درگہ پاک تو سائیدہ جبین با ہزاران عجز و زاری عرض میدارم چنین

سائلم بر درگہت یا حضرتِ خیر البشر

ای کفیلِ جُملہ اُمت شافعِ جُملہ امم صاحبِ تختِ نبوّت واہبِ لُطف و کرم

سالکِ راہِ طریقت مالکِ تیغ و علم دافعِ درد و عنا و شدّت رنج و الم

سائلم بر درگہت یا حضرتِ خیر البشر

ای قسیمِ حوضِ کوثر شافعِ یومِ المحن وی شفیعِ روزِ محشر دافعِ رنج و محن

---

[1] رجوع بہ اشارہ غزل شمارہ ۸۲ - [2] ہادی و مہدی عالم........ نسخہ خطی الف ص ۱۶۶

" " " " .... نسخہ خطی ج جلد دوم دیوان ص ۲۴۲

[3] تلمیح بہ آیت کریمہ : وَمَا أَرْسَلْنٰكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعٰلَمِيْنَ دیپارہ ۱۷ - سورۃ الانبیا - آیت شمارہ ۱۰۷ -

بر در ایستاده[1] منوّر با همه فرزند و زن   گویدت ای بنده پرور از برائی پنجتن

سائلم بر درگهت یا حضرت خیر البشر

۱۴

ای صاحبِ تیغ و علم   ای[2] واهب لطف و کرم

ای دافع هر درد و غم   اعنی نبی المحترم

زود آ بحلِّ مشکلم

ای اُمّتت خیر الامم   ای واقفِ[3] لوح و قلم

شاهِ عرب ماهِ عجم   کانِ کرم بحرِ نعم

زود آ بحلِّ مشکلم

ای شافعِ روزِ جزا   ای دافع رنج و عنا

ای قا[4]مع بیخ جفا   ای حیدر مشکل کشا

زود آ بحلِّ مشکلم

ای واقف هر خیر و شر   ای درگهت ما را مقر

ایصاحب تیغ دو سر   بهر مدد بسته قمر

زود آ بحلِّ مشکلم

ای حضرت خیر النساءٔ   ای زوجهٔ شیرِ خُدا

---

[1] بر در ایستاده ...... (ایستاده وزن سے گرتا ہے)، نیز نسخہ خطی ج جلد دوم ص ۲۴۳

[2]، [3] وی واهب..... نسخہ خطی ج جلد دوم دیوان ص ۲۳۴

وی واقف..... ″ ″ ″ ″ ″ ″ ″

[4] بمعنی قطع کنند

بنت نبی المصطفیٰ   بهرِ خدا بهر خدا

زود آ بحلِّ مشکلم

ای گمرهان را راهبر   ای سروران را تاج سر

خاک درت کُحل البصر   نامِ شریف تو شبر

زود آ بحلِّ مشکلم

ای کُشتهٔ تیغِ جفا   ای تشنهٔ کرب بلا

ای نُورِ چشمِ مُصطفاؐ   صد مرحبا صد مرحبا

زود آ بحلِّ مشکلم

ای سیّد دُنیا و دین   ای رهبرِ راهِ یقین

شاهنشهِ دُنیا و دین   یا شاهِ زین العابدین[1]

زود آ بحلِّ مشکلم

ای مطفیٔ نار غضب   ای دافع رنج و تعب

ای سیّد والا حسب   ای باقر عالی نسب

زود آ بحلِّ مشکلم

ای مالک ملک عطا   ای صاحب تاج و لوا

ای گمرهان را رهنما   ای جعفرِ حاجت روا

زود آ بحلِّ مشکلم

---

[1] ع وی فیض بخشِ مومنین نسخہ خطی ج جلد دوم دیوان ص ۲۳۶

ای واقف سرّ و عیان   ای سرور هر دو جهان
ای مالک کون و مکان   ای کاظم شیرین زبان
زود آ بحلّ مشکلم

ای دُرّ درج مصطفیٰ   ای ماه بُرج مرتضیٰ
ابن حسین کربلا   اعنی شه موسیٰ رضا
زود آ بحلّ مشکلم

ای مالک قدر و رضا   ای صاحب مجد و علا
ای سیّد هر دو سرا   اعنی تقیؑ مهتداء
زود آ بحلّ مشکلم

ای قامع بیخ ستم   ای دافع رنج و الم
ای سیّد عالی همم   یا عسکریؑ محترم
زود آ بحلّ مشکلم

ای راحت جانِ نبی   ای سرو بستانِ علی
ابن شه سیّد تقی   یا حضرت شاه علی
زود آ بحلّ مشکلم

ای چارهٔ بیچارگان   ای هادیٔ آوارگان
ای رهنمائی گمرهان   ای مهدیٔ آخر زمان
زود آ بحلّ مشکلم

ای نُور چشمِ مُصطفیٰ   ای شمع بزم ارتقیٰ
ای دستگیرِ دوسرا   ای شیخ عبدالقادرا
زود آ بحلِّ مشکلم

گوید مریدِ کرم   عبدِ خریدِ بی درم
یعنی **منوّر** دمبدم   از بهر دفع درد و غم
زود آ بحلِّ مشکلم

من عاصئی ناکاره ام   من عاجز بیچاره ام
رحمی بکُن درباره م   از لطف خود کُن چاره ام
زود آ بحلِّ مشکلم

۱۵

ای کریم و اکرم و پرودگار[1]   وی رحیم و ارحم و آمرزگار
من اگر شرمنده ام وز شرمسار   ور نمودم جرمهای بیشمار
ارحم ارحم یا نبی و چار یار

ای خداوند[2] کریمی کارساز   وی خداوند رحیم بی نیاز
گر نکردم هیچ از صوم و صلوٰة   ور گذشته عُمر من جُمله بآز
ارحم ارحم یانبی و چار یار

---

[1] ای کریم اکرم پرودگار ۔ نسخهٔ خطی دیوان دوم ص ۶۲۵
وی رحیم ارحم آمرزگار
[2] کریم کارساز " " " " " " "

ای خداوندِ زمین و آسمان عالم و دانائی هر ستر و عیان
زیر حکمت چون منی است و زمان عرض دارد بندهٔ عاصی چنیان[1]

ارحم ارحم یا نبی و چار یار

ای خداوند من ناکارهٔ دستگیرِ عاجزِ بیچارهٔ
عرض دارد بندهٔ بدکارهٔ بندهٔ بیچاره‌ام کن چارهٔ

ارحم ارحم یا نبی و چار یار

ای خداوند کریمی ذوالمنن جرم ما را بخش بهرِ پنجتن
یعنی احمد شافع یوم لمن حیدر و زهرا و حسنین و حسن[2]

ارحم ارحم یا نبی و چار یار

ایکه نام تُست حیّ لا یزال زیر حکم تو بحار است و جبال
شرق و غرب و[3] هم جنوب و هم شمال از برای اہلِ بیت و جمله آل

ارحم ارحم یا نبی و چار یار

ای خدای مالکِ یوم جزا آمر صوم و صلوات و هم غزا[4]
دهر زاید هرچه میگوئی بزا مالک عفوی و مختار سزا

ارحم ارحم یا نبی و چار یار

---

[1] بندہ مسکین چنان۔ نسخہ خطی دیوان دوم ص ۶۲۵
[2] ع حیدر و زہرا حسین و ہم حسن۔ نسخہ خطی الف ص ۱۲۸
[3] ع شرق و ہم غرب و جنوب و ہم شمال۔ نسخہ خطی الف ص ۱۲۸۔
[4] آمر صوم و صلوٰۃ و ہم نغزا۔ نسخہ خطی دیوان دوم ص ۶۲۶۔

ای خدای خالق هر بیش و کم ای خدائی صانع لوح و قلم
ای خدای دافع هر رنج و غم ای خدائی دافع درد و الم

ارحم ارحم یا نبی و چار یار

ای خدائی جرم بخش و عیب پوش من بدم بدکرده‌ام عذرم نیوش
در فجورم چون گذشت امروز و دوش بار جرمم بر سر است و پشت و دوش

ارحم ارحم یا نبی و چار یار

ایکه نام تُست ستّار العیوب ایکه نام تُست غفّار الذنوب
ایکه نام تُست کشّاف الکروب عالم دلها و علّام الغیوب

ارحم ارحم یا نبی و چار یار

عرض میدارد هنوّر نوّر دین با هزاران عجز با سوده جبین
در جنابت یا اِلٰه العالمین شافع آورده جناب محی دین

ارحم ارحم یا نبی و چار یار

۱۶

(حاشیہ نسخہ خطی الف صفحہ ۱۷۷ — غرہ رمضان المبارک ۱۲۵۳ سنہ ہجری)

ای که شاهی و شاهِ شاهانی جسم و دین را روحی و جانی[1]
کعبهٔ انس و قبلهٔ جانی انت دینی و انت ایمانی[2]

بوترابی و شاه مردانی

---

[1] نسخہ خطی ب میں بھی فقط یہی بند ص ۳۰۵ پر درج ہے۔
[2] اصل نسخہ میں انت دینی انت ایمانی ہے (واؤ) نہیں جو سہو کاتب معلوم ہوتا ہے۔

۱۷

بنام حضرت خیرالوریٰ شه جیلی — بنام سیّد[1] مشکل کشا شه جیلی

بنام حضرت خیرُ النسائے شه جیلی — بهر دو سبط رسُول خدا شه جیلی

بحلّ مشکل ما خوش بیا شه جیلی

تو سجده گاهی و من جبه سا شه جیلی — تو تکیه گاهی و ملجائے ما شه جیلی

تو بادشاهی و من چون گدا شه جیلی — تو خوش نگاهی و حاجت روا شه جیلی

بحلّ مشکل ما خوش بیا شه جیلی

توئی دلیل من و رهنما شه جیلی — توئی خلیل و حبیبِ خدا شه جیلی

توئی کفیل همه کارها شه جیلی — تو جمیل و جمالم نما شه جیلی

بحلّ مشکل ما خوش بیا شه جیلی

توئی شفائے همه دردها شه جیلی — توئی دوای همه دردها شه[2] جیلی

توئی کَنندّه بیخِ جفا شه جیلی — پذیر عرض فقیر و گدا شه[3] جیلی

بحلّ مشکل ما خوش بیا شه جیلی

توی رفیق من غمزدا شه جیلی — توی شفیق من پُر خطا شه جیلی

خداست عاشق روی شما شه جیلی — منم گدا و توئی پادشا شه جیلی

بحلّ مشکل ما خوش بیا شه جیلی

---

[1] بنام حیدر مشکل کشا ۔ نسخهٔ خطی ج جلد دوم دیوان ص ۶۶۷

[2] توئی دوای همه رنجها ..... نسخه خطی الف ص ۲۲۶

[3] شه جیلی مخفف شاه جیلان مراد شیخ عبدالقادر جیلانی رح

توئی توئی که شفیقی مرا شه جیلی — توئی توئی که رفیقی مرا شه جیلی

توئی توئی که حبیبی مرا شه جیلی — توئی توئی که طبیبی مرا شه جیلی

بحلّ مشکل ما خوش بیا شه جیلی

منم که مجرم و ناکاره ام شه جیلی — منم که عاصی و بدکاره ام شه جیلی

منم که عاجز و بیچاره ام شه جیلی — بساز بهر خدا چاره ام شه جیلی

بحلّ مشکل ما خوش بیا شه جیلی

بسوی خویشتنم ره نما شه جیلی — پذیر عرض ز بهر خدا شه جیلی

برای سایهٔ روز جزا شه جیلی — کشاده زلف بیا سوی ما شه جیلی

بحلّ مشکل ما خوش بیا شه جیلی

بیا بیا شه هر دو سرا شه جیلی — **منوّر** است غلام شما شه جیلی

بحلّ مشکل ما خوش بیا شه جیلی

۱۸

بنام مصطفیٰ و شاهِ جیلی — با حمد مجتبیٰ یا شاه جیلی[1]

بشاه دو سرا یا شاه جیلی — به محبُوبِ خدا یا شاه جیلی

شفا ده هان شفا ده شاه جیلی

بشاه مرتضیٰ یا شاه جیلی — علی خیبر کشا یا شاه جیلی

---

[1] هر سه متون نسخه خطی الف، ب، ج میں یہ جگہ خالی ہے۔

باُرخِ مصطفیٰ یا شاہ جیلی　　علیٔ رہنما یا شاہ جیلی

شفا دہ ہان شفا یا شاہ جیلی

بہ بنتِ مصطفیٰ یا شاہ جیلی　　بہ ینبوعِ حیا یا شاہ جیلی

بہ بحرِ اہتدا یا شاہ جیلی　　ببر رنج و عنا یا شاہ جیلی

شفا دہ ہان شفا یا شاہِ جیلی

بہ شبیر و شبر یا شاہ جیلی　　نما رُخ چون قمر یا شاہ جیلی

بیا بستہ کمر یا شاہ جیلی　　غم و حزنم ببر یا شاہ جیلی

شفا دہ ہان شفا یا شاہِ جیلی

منوّر پُرگنہ یا شاہ جیلی　　فقیرِ عذر خواہ یا شاہ جیلی

کند عرض نگہ یا شاہ جیلی　　بسویم یک نگہ یا شاہ جیلی

شفا دہ ہان شفا یا شاہ جیلی

۱۹

توئی چو ابرِ سخا یا علی ولی اللہ　　توئی چو بحرِ عطا یا علی ولی اللہ[۲]

توئی چو ساقئ ما یا علی ولی اللہ　　بنزع و حشر بما یا علی ولی اللہ

بیا بیا بمدد یا علی ولی اللہ

توئی بروزِ جزا یا علی ولی اللہ　　شفیع و شافع ما یا علی ولی اللہ

---

[۱] بمعنی پانی کا بڑا چشمہ

[۲] از حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۳۵۹

[۳] یہ بند نسخہ خطی ج جلد دوم میں نہیں ہے۔

توئی بہر دو سرا یا علی ولی اللہ　　شفیق و مشفق ما یا علی ولی اللہ

بیا بیا بمدد یا علی ولی اللہ

توئی چو کعبۂ ما یا علی ولی اللہ　　بہ تست سجدۂ ما یا علی ولی اللہ

بگیر دست مرا یا علی ولی اللہ　　منم فتادہ ز پا یا علی ولی اللہ

بیا بیا بمدد یا علی ولی اللہ

ز تست لطف و عطا یا علی ولی اللہ　　نیاز و عجز ز ما یا علی ولی اللہ

غبار کوئی شما یا علی ولی اللہ　　مراست خاک شفا یا علی ولی اللہ

بیا بیا بمدد یا علی ولی اللہ

توئی چو رہبر ما یا علی ولی اللہ　　بخود رہم بنما یا علی ولی اللہ

ستادہ پیش شما یا علی ولی اللہ　　**منوّر** است گدا یا علی ولی اللہ

بیا بیا بمدد یا علی ولی اللہ

منم محب شما یا علی ولی اللہ　　توئی شفیع مرا یا علی ولی اللہ

بحلّ مشکلِ ما یا علی ولی اللہ　　بیا ز بہر خدا یا علی ولی اللہ

بیا بیا بمدد یا علی ولی اللہ

توئی چو قبلۂ ما یا علی ولی اللہ　　دلم چو قبلہ نما یا علی ولی اللہ

زمن سلام و ثنا یا علی ولی اللہ　　ترا بصبح و مسا یا علی ولی اللہ

بیا بیا بمدد یا علی ولی اللہ

۲۰

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۲۵۶)

شها، پادشاها، سرا، سرورا　　توئی قوّت بازوے مصطفا[۱]
توئی مقتدا، مهتدا، مرتضا　　توئی دافع درد و رنج و عنا
علیؑ ولی شاه مشکلکشا

الا ایکه شاهی بهر دوسرا　　تو شاهی و ماهئی ارض و سما[۱]
تو شمس الضحائی[۲] و بدر الدجیٰ　　تو شافع بنده بروز جزا
علیؑ ولی شاه مشکلکشا

توئی گمرهان راچه خوش رهنما　　چه خوش غم زدائی ز شاه و گدا
توئی صاحب تاج و تخت و لوا　　توئی راحت افزا توئی غم زدا
علیؑ ولی شاه مشکلکشا

تو کان حیائی و حاجت روا　　تو ابر عطائی و بحر سخا
توئی غنچهٔ خاطرم را صبا　　بامداد این بندهٔ خود بیا
علیؑ ولی شاه مشکلکشا

پس از بندگیها شده جبه سا　　مراد من و مقصد و مدعا
همین است شاها بصبح و مسا　　بامداد این بندهٔ خود بیا
علیؑ ولی شاه مشکلکشا

---

[۱] بارض و سما ..... نسخهٔ خطی نسخهٔ دوم دیوان ص ۴۸ ۶ [۲] رجوع به اشاره [۱] غزل شماره ۱۳۴ -

توئی معطی الخیر چون بهرِ ما　　منوّر بگوید بصد التجا
بنام شهنشاه موسیٰ رضا　　بیا و بیا و بیا و بیا
علیؑ ولی شاه مشکلکشا

۲۱

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب ص ۳۶۰)

من ترا از جان و دل خاک در استم یاعلی　　بندهٔ درگاهت از روز الستم یاعلی
بلکه غلمان جنابت را سگستم یاعلی　　از تو بودم از تو هستم از تو باشم یاعلی
گر نگیری دست من گیرد که دستم یاعلی

گرچه من ترسا و گبر و بت پرستم یاعلی　　من اگر هشیارم و هر چند مستم یاعلی
خار و خاشاکم وگر، ور من خس استم یاعلی　　از تو بودم از تو هستم از تو باشم یاعلی
گر نگیری دست من گیرد که دستم یاعلی

صد هزاران بار عصیان گر به بستم یاعلی　　توبه ها ور کردم و بازش شکستم یاعلی
چونکه اکنون بر درِ پاکت نشستم یاعلی　　از تو بودم از تو هستم از تو باشم یاعلی
گر نگیری دست من گیرد که دستم یاعلی

گر کسم از لطف تو ورنا کس استم یاعلی　　ور ز اکرامت بلندم ور چه پستم یاعلی
چونکه پر حزن و پر از همّ و غمستم یاعلی　　از تو بودم از تو هستم از تو باشم یاعلی
گر نگیری دست من گیرد که دستم یاعلی

کهترم از کهتر و در مهتر ستم یا علی　　چون منوّر یادحت روز و شبستم[1] یا علی
زان ز درد و رنج و غم خوش من برستم یا علی　　از تو بودم از تو هستم از تو باشم یا علی
گر نگیری دست من گیرد که دستم یا علی

من نه باد و آبم و نی آتشستم یا علی　　من غلامان ترا خاک درستم یا علی
بلکه گر از زیر دستان زیر دستم یا علی　　از تو بودم از تو هستم از تو باشم یا علی
گر نگیری دست من گیرد که دستم یا علی

من نمیگویم که جمشید و کی استم یا علی　　من نگویم حاکم روم و ری استم یا علی
من نمیگویم که سیمم یا زر استم یا علی　　از تو بودم از تو هستم از تو باشم یا علی
گر نگیری دست من گیرد که دستم یا علی

من ز جان[2] و دل چو مدّاح تو هستم یا علی　　خوش بگلزار تو گویا بلبل استم یا علی
من نمیگویم که سیمم[3] یا زر استم یا علی　　از تو بودم از تو هستم از تو باشم یا علی
گر نگیری دست من گیرد که دستم یا علی

در ازل چون ناتوان و زیر دستم یا علی　　غیر امدادت ازان گاهی ترستم یا علی
عرض حال اکنون چه سازم تنگدستم یا علی　　از تو بودم از تو باشم از تو هستم یا علی
گر نگیری دست من گیرد که دستم یا علی

مادح آل محمدؐ هر دمستم یا علی　　طالب امداد آنش هر دمستم یا علی

[1] نسخهٔ خطی ب فقط "روز و شب" دارد۔ بدون (واو) که اشتباه کاتب است
[2] ع: من ز جان و دل هواخواه تو هستم یا علی - حاشیهٔ نسخهٔ خطی الف ص ۱۹۱ - و نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۷۸۲-
[3] ": طالب خیر و امان خواه از شر استم یا علی - " " " " " " " " "
" " " " " " " "

فاجیم من فاجیم من فاجیستم یا علی　　از تو بودم از تو باشم از تو هستم یا علی
گر نگیری دست من گیرد که دستم یا علی

۲۲

(حاشیهٔ نسخهٔ خطی ب صفحه ۱۴)

من نه اسکندر[1] و دارا نه جمشید و کیم　　من ز ایران و نه توران و ریم[2]
من نه ناقوسم و نی چنگ و ربابم نه نیم　　من نیم مطرب و نی ساقی و ساغر نه میم
بندهٔ حضرت شبیر و ز غلمان ویم

۲۳

یا رب بحق چهار فرزند رسول　　یا رب بجناب اقدس پاک بتول
عرض من مسکین گنه گار جهول　　از فضل و عنایت و کرم ساز قبول
مگذار مرا بفکر محزون و ملول

یا رب بحق احمد و شاه حیدر　　یا رب بحق بتول و شبیر و شبر
جمعیت خاطر فقیر احقر　　از غیب ده بده امانم ز سقر
مگذار مرا بفکر محزون و ملول

یا رب بحق حضرت صدیق و عمرؓ　　هم حضرت عثمان و علیؓ حیدر
خواهم ز تو جمعیت خاطر یکسر　　هم دفع غم و هم و مرض رنج و ضرر[3]

[1] ع: من نه اسکندر و دارا و کیم۔ نسخهٔ خطی ب میں یہ مصراع یوں ہے جو صریحًا بے وزن ہے۔ مصراع بالا حاشیہ نسخهٔ خطی الف ص ۸۰ سے ماخوذ ہے [2] ع: من نه ز ایران نه توران نه از روم و ریم۔ حاشیہ نسخهٔ خطی الف ص ۸۰ [3] مرض و رنج و ضرر۔ نسخهٔ خطی الف ص ۱۲۶۔

مگذار مرا بفکر محزون و ملول

یارب بحق حضرت شاه جیلی   تا شاه علی ابن ولی ابن ولی
معطئ مرادها و مقصود دلی   روح حسنین و نور عینین علی

مگذار مرا بفکر محزون و ملول

یارب بدرت هنوّر زار و حزین   در سجده نهاده جبه و سوده جبین
گوید بطفیل حضرت محی الدّین   ده امن و امان و صحت و عزت و دین

مگذار مرا بفکر محزون و ملول

۲۴

یا علی شیر خدا شیر خدا   به نبی و بحسنین و بجناب زهرا رض
عرض[1] دارد بدرت بندهٔ مسکین و گدا   چون جناب تو بود ملجأ ما و ماوا

بخدا شیر خدا عقدهٔ کارم بکشا

یا علی اخ نبی زوج جناب زهرا   یا اب شبر و شبیر شه کرب[2] بلا
آمدم بر در تو رحم بحالم فرما   بکشا عقدهٔ کار من مسکین گدا

بخدا شیر خدا عقدهٔ کارم بکشا

یا علی لحمک[3] لحمی چو ترا گفت نبی   خویش خود کرد ترا چونکه نبی عربی
پس بوصف تو چگویم من مسکین غبی   یا علی خوش حسبی خوش نسبی خوش لقبی

---

[1] ع: عرض دارد بدرت ..... نسخهٔ خطی الف ص ۱۷۸ - و نسخهٔ خطی ج جلد دوم ص ۶۵۲
[2] کرب و بلا " " " "
[3] رجوع به غزل شماره ۹۶ اشاره ۶

بخدا شیر خدا عقدهٔ کارم بکشا

یا علی سیّد کونین اب شاه حسن   شافع روز جزا مشفق من یوم لمن[1]
یا علی هادی و مهدی من و رهبر من   زیر حکم تو بود گرچه زمین است و زمن

بخدا شیر خدا عقدهٔ کارم بکشا

یا علی حیدر کرار اب شاه حسین   یافته دین نبی از تو عجب زینت و زین
حل کن مشکل ما چونکه توئی بی شک و شین   پس بکن مشکل من حل به نبی و حسنین

بخدا شیر خدا عقدهٔ کارم بکشا

یا علی چونکه توئی ابن عم احمد پاک   جن و انسان و ملک از در تو روبد خاک
بحق سیّد کونین رسول لولاک[2]   شاد کن خاطر مسکین حزین غمناک

بخدا شیر خدا عقدهٔ کارم بکشا

یا علی قلعهٔ خیبر تو کشادی در دم   چشم دارم که بگیری بدمی هان دردم
هم رهانی ز همه فکر و غم و رنج و الم   زین جهت ورد نمایم من مسکین هردم

بخدا شیر خدا عقدهٔ کارم بکشا

یا علی نیست کسی غیر تو همنام خدا   زنگ غم ز آئینهٔ خاطر مسکین بزدا
از کمال کرم و لطف بخود راهنما   دل من غنچه و یاد تو بود باد صبا

بخدا شیر خدا عقدهٔ کارم بکشا

یا علی بهر نبی و حسنین و زهرا   عرض مسکین هنوّر بشنو بهر خدا

---

[1] یعنی روز قیامت   [2] رجوع به اشاره ۲ غزل شماره ۸۶

یا علی حیدر کرار توئی مشفقِ ما — یعنی از لطف و کرم عقدهٔ کارم بگشا
بخدا شیر خدا عقدهٔ کارم بگشا

۲۵

یا علی مرتضیٰ اخ نبی مصطفیٰ — راهبرِ راه هدا و شوهر خیر النساء
شافع روز جزا و حضرت شیرِ خدا — حیدر خیبر کشا کهف الوریٰ صدالعلاء
یا علی مشکلکشا، مشکلکشا، مشکلکشا

یا شه هر دو سرا یا صاحب تاج و لوا — عالم قدر و قضا و واهب لطف و عطا
مظهر[1] نور خدا و مظهرِ صدق و صفا — دافع رنج و عنا و سامع عرض گدا
یا علی مشکلکشا، مشکلکشا، مشکلکشا

از برای مصطفیٰ الشمس الضحیٰ بدر الدجا — از برای حضرت خیر النساء کنز الهدا
وز برای شبر ابن مرتضیٰ خیبر کشا — از برای سیّد الشهداء شهید کربلا
یا علی مشکلکشا، مشکلکشا، مشکلکشا

از برای عابد و باقر امام باصفا — از برای جعفر صادق امام باصفا
از برای موسئ کاظم شفیع جرمِ ما — وز برای حضرت موسیٰ رضا بهر خدا
یا علی مشکلکشا، مشکلکشا، مشکلکشا

از برای حضرت شاه نقی مقتدا — از برای حضرت شاه نقیؑ غمزدا
از برای عسکری و مهدی راهِ هدا — عرض میدارد **منوّر** یا وصئ مصطفیٰ
یا علی مشکلکشا، مشکلکشا، مشکلکشا

---

[1] مظهر سرّ خدا . . . . نسخهٔ خطی الف ص ۱۹۱

دوبیتی ها
و
رُباعیات

١

صلوا علیٰ اسلافہٖ   کُلّہ وعبد منافہٖ
صلوا علیٰ اخلافہٖ   صلوا الروح المصطفیٰ

٢

صلوا علیٰ امرایہ   صلوا علیٰ رفقایہ
صلوا علیٰ اعضایہ   صلوا الروح المصطفیٰ

٣

صلوا علیٰ عینی نبی   صلوا علیٰ جفنی نبی
صلوا علیٰ صُدغی نبی   صلوا الروح المصطفیٰ

٤

صلوا علیٰ اذنی نبی   صلوا علیٰ خدی نبی
صلوا علیٰ جفنی نبی   صلوا الروح المصطفیٰ

٥

صلوا لوجہ المنورہ   صلوا لشعر معطرّہ
صلوا بانف مطہرہ   صلوا الروح المصطفیٰ

٦

صلوا علیٰ کشفی نبی   صلوا علیٰ ابطی نبی
صلوا علیٰ عضدی نبی   صلوا الروح المصطفیٰ

٧

صلوا علیٰ الغی نبی   صلوا بظہر یدی نبی
صلوا علیٰ کفی نبی   صلوا الروح المصطفیٰ

٨

صلّوا علیٰ شمس الضحیٰ   صلوا علیٰ بدر الدّجیٰ
صلوا علیٰ خیر الہدیٰ   صلوا الروح المصطفیٰ

٩

صلوا علیٰ خیر الوریٰ   صلوا علیٰ صدر العلیٰ
صلوا علیٰ کنز التقیٰ   صلوا الروح المصطفیٰ

١٠

صلوا علیٰ مطر الکرم   صلوا علیٰ بحر النعم
صلوا علیٰ کہف الامم   صلوا الروح المصطفیٰ

۱۱

صلوا بحسن جمالہٖ صلوا بحسن خصالہٖ
مع آلہ وعیالہٖ صلوا الروح المصطفیٰ

۱۲

صلوا علی اجدادہٖ صلوا علی اولادہٖ
صلوا علی احفادہٖ صلوا لروح المصطفیٰ

۱۳

صلوا علی اصحابہٖ صلوا علی احبابہٖ
وحضورہٖ وجنابہٖ صلوا الروح المصطفیٰ

۱۴

صلوا علی آبایہٖ صلوا علی ابنایہٖ
صلوا علی خلفایہٖ صلوا الروح المصطفیٰ

۱۵

صلوا لصدر شریفہ صلوا بمظہر عفیفہ
صلوا بہ بطن لطیفہ صلوا الروح المصطفیٰ

سلہ ظاہر ہے کہ شیخ سعدیؒ کی اس شہرہ آفاق رباعی سے متاثر ہو کر لکھی گئی ہے۔
سہ بلغ العلیٰ بکمالہٖ کشف الدجیٰ بجمالہٖ
حسنت جمیع خصالہٖ صلوا علیہ و آلہٖ
سعدیؒ

۱۵

صلوا علی فخذی نبی صلوا علی ساقی نبی
صلوا علی قدمی نبی صلوا الروح المُصطفیٰ

۱۶

صلوا علی اسلامہ صلوا علی اعلامہ
صلوا علی اکرامہ صلوا لروح المُصطفیٰ

۱۷

صلوا علی احوالہ صلوا علی افعالہ
صلوا علی اقوالہ صلوا لروح المُصطفیٰ

۱۸

صلوا علی استارہ صلوا علی اسرارہ
صلوا علی آثارہ صلوا الروح المُصطفیٰ

۱۹

وادعو لمغفرۃ[1] الحقیر ابن الفقیر ابن الفقیر
عند النّبی جد الشّبیر صلوا لروح المُصطفیٰ

۲۰

احد ما خلقت بمثالہٖ یعلم خالقہ بکمالہٖ
انی مشتاق بجمالہٖ صلی اللہ علیہ و آلہٖ

لہ لمغفرۃ الفقیر نسخہ خطی ج جلد دوم دیوان ص ۲۵۰

۲۱

احمد و فاطمه است چون عینین — چاریار اند همچو مردم عین
بنگر ای جان‌نثار پنج و چهار — نور چشم است در میان حسنین

۲۲

از ازل هست چون دل احقر — خانهٔ ماتم و شبیر و شبر
یا الٰهی بآل پاک نبی — ره نیابد در آن غم دیگر

۲۳

از بندهٔ عاصئ گنهگار — فریاد ز سحرِ ساحران است
در حضرت خمسهٔ مطهر — که او شافع جملهٔ عاصیان است

۲۴

از عین علی کُن شد و از کن کونین — کونین ازان سزد نیاز حسنین
حسنین که بر روان شان باد سلام — از من بزمین سوده جبین و علنین

۲۵

اگر بهر سر مویم سری و در هر سر — دهن هزار و بهر یک دهن هزار زبان
پدید گردد و با هر زبان کنم صد شکر — ز صد هزار یکی هم نیایدم به بیان

۲۶

الها پادشاها لطف فرما — بما امن و امان و خیر کونین
بنام احمدِ مختار و حیدر — بنام حضرت زهرا و حسنین

۲۷

الها شاه را مهر و وفا بخش — دلم را از کرم صدق و صفا بخش
بنام پنجتن بالخیر پس زود — ظهور الدین را یا رب شفا بخش

۲۸

آنچه آید بکار دو کونین — فضل حق است بی شک و بی شین
پس دلا میطلب بسر و علن — فضل حق را بسید الثقلین[1]

۲۹

آنکه پروردهٔ بقدرت خویش — موسٰی اندر کنار فرعونی
چه عجب گر ز روی لطف عمیم — گر رسی بهر عون بیعونی

۳۰

آنکه حامیم خفی و هم جلی است — وانکه ابن الولی ابن الولی است
سید عالی نسب والا حسب — شاه زین العابدین ابن علی است

۳۱

ای آنکه ترا احمد مختار پدر — وی والدهٔ حضرت شبیر و شبر
از بهر خدا عقدهٔ کارم بکشا — آمد بدر تو این فقیر احقر

۳۲

ای آنکه تو مومنی و دیندار — دیوار و درش نگاه میدار

---

[1] فضل حق را بحرمت حسنین. نسخهٔ خطی الف ص ۲۵۴

اصحاب چهار یار دیوار   اثنا عشرش دراند بشمار

۳۳

ای آنکه مرا نه جز تو کس یار   وز حکم تو آمدیم برکار
دریاب که نفس رہزن از راه   مزدور ترا گرفت بیکار

۳۴

ای بخت چه خوش رہنمونی کردی   آگاہم از اسرار درونی کردی
ہر چیز که خواستم من از خیر دو کون   صد شکر که اندران فزونی کردی

۳۵

ای بنت نبی زوجۂ شاه حیدر   وی والدۂ حضرت شبیر و شبر
آمد بدرِ تو این فقیرِ سائل   یا سیّدة النسأ بخوان تنهر[1]

۳۶

ای حل کن مشکلات عالم   بپذیر ز لطف خود سوالم
یعنی که بیا و ده جمالم   اُنظر اُنظر شها بحالم[2]

۳۷

ای حیدر کرار خدا را مددی   وی مطلع انوار خدا را مددی
از درد و غم سرّ و عیانم برہان   ای محرم اسرار خدا را مددی

---

[1] تلمیح به آیت کریمه: وَاَمَّا السَّآئِلَ فَلَا تَنْهَرْ - سیپاره عم ۳۰ - سورة الضحیٰ - آیت ۱۰
[2] یَا رَسُوْلَ اللهِ اِسْمَع قَالَنَا - یَا حَبِیْبَ اللهِ اُنْظُرْ حَالَنَا -

۳۸

ای خداوند بهتر از همه به   خالق و رازق همه که و مه[1]
از تو خواهم بنام آل نبی   که مرا آنچه به بود آن ده

۳۹

ای خداوند زمین و زمن و عرش عظیم   وی که ستار عیوبی و کریمی و رحیم
سبزه و سایۂ اشجار و سر آب روان   ده بجمعیت خاطر که بدنیاست نعیم

۴۰

ای خداوند کریم ذوالمنن   وی خدای دافع رنج و محن
از تو میدارم امید مغفرت   یا نبیٔ مصطفےٰ یوم لمن

۴۱

ای خداوند کریم کردگار   بر جنابت آمدم امیدوار
با نبی و با علی و با بتول   با دو سبط مرتضیٰ شرمم بدار

۴۲

ای خداوند کهین و ہم مهین   خالق مهر و مه و چرخ برین
گرچه پر جرمم ولی در دست ماست   رائت لا تقنطوا حبل المتین[2]

---

[1] یه رباعی نسخه خطی میں نہیں ہے - منقول حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۳۷۰
[2] تلمیح به آیه کریمه: لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللهِ - اِنَّ اللهَ یَغْفِرُ الذُّنُوْبَ جَمِیْعًا ط اِنَّهٗ هُوَ الْغَفُوْرُ الرَّحِیْم (سیپاره ۲۴ - فمن اظلم - سوره الزمر - آیت شماره ۵۳)

۴۳

ای خدای دافع هر همّ و غم — وی خدای خالق لوح و قلم
چشم دارم از تو خیر هردو کون — تا نه بینم بعد ازین رنج و الم[1]

۴۴

ای درت قبلهٔ حاجات همه شاه و گدا — نام پاک تو بود شاه علی شیر خدا
جبه میسائیم و خدّین[2] بعتبات شریف — تا کنی مشکل کونین مراحل بخدا

۴۵

ایدل چو نه دینار و درم می ماند — این بار معاصی بسرم می ماند
بشنو سخنم که خوش دُراست و گهراست — برخیز و کرم کن که همین می ماند

۴۶

ای رفته بخواب باش بیدار — بیکارهٔ و ماندی از کار
در تست روان نفس چو آرّه — ای کنده نا تراش هشدار

۴۷

ای روی تو کعبه و لبت زمزمه صاف — زلفین تو بر کعبه کشیده ست غلاف
خواهم که کنم ز صدق دل لیل و نهار — گرد قدمت سرمه و گرد تو طواف

۴۸

ای زیب دهِ مسند لولاک مدد کن — وی باعث پیدائش افلاک مدد کن

---

[1] منقول از نسخهٔ خطی الف - نسخهٔ خطی ب میں ذیح و محن درج ہے [2] بمعنی هر دو رخسار

تا آنکه نه بینم پس ازین روی غم دهر — ای شاد کن خاطر غمناک مدد کن

۴۹

ای سلاطین جهان را پادشاه — چون من بیدستگاه را دستگاه
قافله سالار ما هر گه توئی[1] — غم ندارم که ندارم زاد راه

۵۰

ای سیّد ابرار خدا را مددی — وی احمد مختار خدا را مددی
من آمده ام بهر شفا بر درِ تو — ای شافی بیمار خدا را مددی

۵۱

ای شافع یوم جزا و حساب — ای دافع رنج و عنا درد و عذاب
زود آی و زود آ هیچکس بلتو نیست — ای فاتحهٔ خیر و شفا فتح الباب[2]

۵۲

ای فخر رسل باعثِ آبادیٔ کونین — بپذیر ز من عرض بزهرا و بحسنین
یعنی رُخ خود را بنما با من عاصی — تا خاک کف پات کنم سرمهٔ عینین

۵۳

ای محبّ اهل بیت مُصطفیٰ — وی غُلام ابن شاه مرتضیٰ
مرحبا زود آ سعادت یار تست — کُن زیارت زُلف شاه دوسرا

۵۴

ای مربّع نشین مسند دین — نام پاک تو طاها و یٰسین[3]

---

[1] هر گه توئی [2] بمعنی در را کشا [3] اسمای گرامی حضور سرور کائنات

چشم دارد شفاعت اندر حشر　　بندهٔ پُر گناه نُورالدّین[1]

۵۵

ای مقامت فائق از عرش برین　　ذات پاکت رحمۃ للعالمین[2]
من شفاعت از تو اندر روز حشر　　چشم دارم یا شفیع المذنبین

۵۶

ای والده حضرت شاه حسنین　　سبطین نبی تراست نُور عینین
بر درگه تو فتاده ام بهر مدد　　زود آ به نبی و هم علی و سبطین

۵۷

ای والدهٔ حضرت شبیر و شبر　　ای زوجهٔ مرتضیٰ علی حیدر
در باب مراد و چارهٔ کارم کُن　　در دین و دُنیا بروز محشر

۵۸

ای وجود تو بدو کون چو گوهر بصدف　　نام تو حیدر و خیبر شکن و شاه نجف
ز ز قلب دل ما را شُده جنت اکسیر[3]　　زان مرّوج شده از مین تو دو چار طرف

۵۹

ای وجودت کشت ما را همچو میغ　　وی کج ابرویت عدو را چو تیغ
دشمنت را آب اندر کربلا　　آب تیغ آل عبا را ای دریغ

---

[1] اسم خود شاعر
[2] تلمیح به آیت کریمه : وَمَآ اَرْسَلْنٰكَ اِلَّا رَحْمَةً لِّلْعٰلَمِيْنَ ۔ سیپارہ ۱۷۔ سُورہ الانبیاء۔ آیت ۱۰۷
[3] اصل نسخہ میں اکثیر لکھا ہے۔ جو سہو کاتب ہے۔

۶۰

با دل بشکسته می آید بامید شریف　　یا حسین ابن علی این بندهٔ زار و نحیف
بهر حلِ مشکل خود از رهِ عجز و نیاز　　حل مشکلهاش کن از لُطف با طرز لطیف

۶۱

بجناب مقدس شبیر　　عرض دارد فقیر پر تقصیر
که گناه مرا به بخش شها　　بشهنشاه لیل خم غدیر

۶۲

بدست قدرت خود خالق پاک　　مخمّر کرد چون آب و گلم را
ز بهر حبّ آل احمد پاک　　مرتب کرد این کاخ دلم را

۶۳

برای دفع ظلمتهای کونین　　برای حل مشکلهای دارین
مرا کافی است در مفتاح و مصباح　　ز شاه کربلا عینین و زلفین

۶۴

بر بساط دهر چون نرد عنایت باختی　　قرعهٔ فال نکو بر نام من انداختی
بعد از لُطف خودم جا دادیم بر عرش　　ایکه از خُون مشک و از سرگین عنبر ساختی

۶۵

بر بزم مقدس شریف اطهر　　یعنی نبی علی و شبیر و شبر
با بنت نبی رحمت حق باد دگر　　عجز است و سلام است و نیاز از احقر

۶۶

بکیل چرخ عصیانم نمیگنجد نمیگنجد   ترازوے عمل جرمم نمی سنجد نمی سنجد[1]

ولی نازم بافضال عمیم حق که درعفوش   نمیرنجد نمیرنجد نمیرنجد نمیرنجد

۶۷

بنام احمد و شبیر و زہرا   بنام حیدر و شبر خدایا

برای خیر و آرام خلائق   زغیب ابر کرم بفرست ما را

۶۸

بندۂ پر جرم و پُر عصیان و پر فسق و فجور   خادم باب مقدس نور دین کلب حضور

آمده شرمنده از بسیاریٔ جرم و گناه   بردرت میگوید اِنّی مذنبٌ انت الغفور

۶۹

بهردو دست خدا پنجه اند بشبک و شین   که هر دو راست ازانها قوام زینت و زین

یکی محمّد مختار با چهار کبار   دوم بتول و نبی است و حیدر و حسنین

۷۰

بهر سو سجده کردم بر رُخ یار   چو کعبه دیدمش با چار دیوار

کدامین هر دو زلف و ریش و ابرو   که بر هر موی شان صلوات صدبار

۷۰

بیا بیا سوی این بنده چون صبا در باغ   بیا بیا چو مئی عیش بهرما بایاغ

---

[1] حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۲۵۲ پر دُوسرے مصراع میں بھی نمی گنجد نمی گنجد۔ جو تکرار ہے اور نامناسب ہے۔

توئی چو دود ز بهر عدوی ما بدماغ   توئی بدشمن من همچو باد بهر چراغ

۷۲

پرسید دل از عقل که در دیدۂ مردم   این مردم مستور سیه پوش کیانند

فرمود محبّان بصد افسوس کنان آه   در ماتم حسنین بغم پرد گیانند

۷۳

پی بشکسته دل چندانکه جستم   ندیدم غیر فضلش مومیائی[1]

مرادعوای چو غیر بندگی نیست   خداوندا ترا زیبد خدائی

۷۴

تاریخ ولادت فقیر مداح   خوش گفت بجان جان محب دانا

کز غیث کرم بزرع آل نبی   قَدْ انبته الله نباتاً حسنا[2]

۷۵

تازنده ز روی شوق یاریم   تا زنده براه انکساریم

بازنده بیازیٔ نگاریم   تا زنده بفضل کردگاریم

۷۶

تعالی الله چه خوش عالی وجودی   سحاب بخشش و دریای جودی

منوّر از تو دارد چشم دیدار   ولیکن یا رسول الله بزودی

---

[1] منقول از حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۳۸۵۔

[2] تلمیح بہ آیت کریمہ، فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَّ اَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَّ كَفَّلَهَا زَكَرِيَّا۔ (تلک الرسول سیپارہ ۳۔ سورہ آل عمران۔ آیت ۳۷)

۷۷

تلاوت میکنم از روی خوبش پنجسوره را — شنو از من مفصل نام یک یک گر نمیدانی
ز لب کوثر ز زلفش لیل والنور از دو چشمانش — ز یک رخساره اش شمس و قمر از جانب ثانی[1]

۷۸

تو آن شهی که نگهداشتی هزاران سال — در آسیای فلک دانه های انجم را
کنون ز بهر امان از حوادث دوران — شفیع پیش تو آرم امام پنجم را

۷۹

توئی چو بهر من آمرزگار جرمم بخش — توئی چو شاه من و شهریار جرمم بخش
بگوئیت که خدایا عبادتم بپذیر — مگر ز پنجتن و چار یار جرمم بخش

۸۰

جویای تو هر یکی برنگی — دیدم چو نکو ز جزو تا کُل
در سوز و گداز و نوحه و ناز — پروانه و شمع و بُلبل و گل[2]

۸۱

چون ز احوال دل خود در خیالش گفته اند — از خس و خاشاک غم صحن دلم خوش رفته شد
وز برای سبحه ورد سلام ......[3] — دانهٔ لولوی اشک از نوک مژگان سُفته شُد

۸۲

چون نگردند گرد مرکز خاک — مهر و ماه و ثوابت و افلاک

---

[1] اشاره به: سوره ‌های قرآنی: سُوره کوثر - سورهٔ واللیل - سُوره النّور - سوره الشمس - سُوره القمر -
[2] صنعت لف و نشر و مرتب" [3] اصل نسخہ میں مٹا ہوا ہے (وز برای سبحه وردِ سلام صبح و شام)

خاک را بجُود شرف دارد — بوتراب اخِ سیّد لولاک

۸۳

چو دیدم روی خوبش را مه بدر — دو زلفش یافتم خوش لیلة القدر[1]
بروی حضرت شبیر گفتم — سَلامٌ هِیَ حَتّٰی مَطلَعِ الفَجر[2]

۸۴

خالی از هر نیکوئی و عاری از جمله هنر — بار عصیان فجور و فسق بگرفته بسر
آدم بر در گه پاک تو هان بسته کمر — بر اُمید فضل عامت ای خدای بحر و بر

۸۵

خداوندا بنام شاه لولاک — بزهرا و بنام حیدر پاک
بنام شبر و شبیر غمناک — نزول آب کن از غیب بر خاک

۸۶

خداوندا خلاف اہل دربار — بحق اہل بیت شاه ابرار[3]
بخیر ما و خیر جمله عالم — خلافِ ما ستی بردار بردار

۸۷

خدائی با خدا پیغمبری با مُصطفیٰ زیبد — شهی دین و دُنیا با علیؑ مرتضیٰ زیبد
بود زہرا سریر آرائی بزم عفت و عصمت — شهادت با دو سبط حضرت خیر الوریٰ زیبد

---

[1] تلمیح به آیت کریمه: اِنَّآ اَنزَلنٰهُ فِی لَیلَةِ القَدرِ - سیپاره عم ۳۰ - سوره القدر - آیت شماره ۱
[2] " " " تَنَزَّلُ المَلٰٓئِکَةُ وَالرُّوحُ فِیهَا بِاِذنِ رَبِّهِم مِّن کُلِّ اَمرٍ سَلٰمٌ هِیَ حَتّٰی مَطلَعِ الفَجرِ - " سیپاره ۳۰ - عم - سوره القدر آیت شماره ۵

۸۸

خوش گفت پری پگاه در سیر — مرغ سحرم که بود در طیر
گر در حرمی اگرچه در دیر — از غیر خدا طلب مکن غیر

۸۹

در انتظار قدوم تو ای شه بغداد — بحل مشکل کونین از پیٔ امداد
منوّر است که گوید بحضرتت دلشاد — برآ بمطلع امید ای هلالِ مراد

۹۰

در بحر محیط حق دو کون است صدف — وندر صدفش گهر بود شاه نجف
صد شکر که بهر ما محبّان علی — خوش تیر دعاست راست باید هدف

۹۱

در حشر نجات گر باعمال بود — فردوس برین دگر بافعال بود
ما بی هنران[1] بیعمل را بخدا — والله باالله نظر بافضال بود

۹۲

در عشا و صبح و ظهر و عصر و شام — با نیازی بی شمار ازاین غلام
بر روان پاک تو یا اهل بیت — یا رسول الله درود است سلام

۹۳

دلا اگر طلبی حلِّ مشکلِ کونین — بروب خاک درِ پاک حضرت حسنین

[1] حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۳۷۹ پر پہلا مصراع یوں بھی ہے- ع: "ما پُر گنہان بیعمل را بخدا"

غبار عتبهٔ شان را بروفتم بمژه — بچشم آنکه کشم جای سرمهٔ عینین

۹۴

راه گم کردم و بی راه روانم چکنم — چارهٔ کار خود ای آه ندانم چکنم
یا علی شیر خدا چونکه تو مولای منی — بمدد نام تو هرگاه نخوانم چکنم

۹۵

راه ما را هر طرف بگرفته تنگ — شیر و مار و اژدر و دیو و پلنگ
لیک برهاند از کمال لطف خویش — بندهٔ خود را شبیر از روی ننگ

۹۶

ربّ لا تسئل لنا مما مضیٰ — ربّ لا تسئل لنا مما قضیٰ
بالنّبی المصطفیٰ والمرتضیٰ — والامام الثامن الموسیٰ رضا

۹۷

روز نو روز است بهر ما محبّان روز عید[1] — بنیم آثار سعادت شکر حق هر سو پدید[2]
گویم اکنون از رهِ صدق و صفا — رحمت حق بر حسین و لعنت حق بر یزید

۹۸

روز نو روز چو شد بهرِ محبّان روز عید — بنیم آثار سعادت شکر حق هر سو پدید
خواهم اکنون یا الٰهی از طفیل پنجتن — حشمت و اقبال و صحت دولت و نعمت مزید

[1] ...... چون بهر محبّان روز عید - حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۲۵۴
[2] ...... شکر حق هر سو که دید - " " " " " " -

۹۹

زہر سو مشکلم گر رہ نمودہ ‌‌ ‌ ہجوم غم وگر ہوشم ربودہ
ولی ز امداد شبیر ابن حیدر[رض] ‌ بحمداللہ زغیبم در کشودہ

۱۰۰

سُرمۂ چشم گدا و شہ غبار کوی تُست ‌ روشن از خورشید و مہ ہر دو عذار روشنست
وصف گیسویت چگویم یا شبیر ابن علی ‌ در حجاب نافہ مشک چین تار موی تُست

۱۰۱

شُد سیہ نامۂ من، من چکنم من چکنم ‌ ہمہ از روی و قفا من چکنم من چکنم
چشم دارم کہ بشوئی بنمی ز ابر کرم ‌ ور رسانی بسزا من، چکنم من چکنم

۱۰۲

عرضیست بصد عجز ز من آلِ عبا را ‌ کہ از لُطف عنایاتِ خُود نام خُدا را
ہر چند کہ جُرم من عاصی ز حد افزون است ‌ بخشش کُن و بخشا ز خُدا جُرمِ گدا را

۱۰۳

عرضی است ز بندہ فقیر مسکین ‌ پر جُرم و گناہ عاصی نُور الدّین
در حضرت آن شہی کہ نامش باشد ‌ محبُوب الٰہ سیّد محی الدّین

۱۰۴

علی الصّباح چو رفتم بعزم گام نکو ‌ مزاج شبیر شد چہ خوش بنام نکو

مرا نگہ چو بلطف خواست جرم تو نیست ‌ ہمیشہ بہر تو باشد رفاہ و نام نکو[1]

۱۰۵

عمر خود گرچہ نمودیم ہمہ صرف گناہ ‌ پشت و رُو ہر دو نمودیم دراز نامہ سیاہ
با چنین لطف عمیمت بہ محبان یا شاہ ‌ نا امید از تو شوم آہ عیاذاً باللہ

۱۰۶

گر بچشم من درآئی ای محب پنجتن ‌ ننگری جز پنج در روی مرحبا کن نیز ظن
احمد و حیدر دو چشم و مجمع النّور ش بتول ‌ ہر دو نُور العین آن بنگر حسین است و حسن

۱۰۷

گر بد عملم و گرچہ ہستم نا کس ‌ گر خارم و خاشاک و گر ہستم کس
تا نیک کنی مرا و سازی گل گل ‌ یا رب ز کرم یک نگہی ما را بس

۱۰۸

گرچہ بودم کہتر از کہتر بقدر ‌ ور بعمر خُود نکردم غیر غدر
در شب تاریک عصیانم ز لطف ‌ روی خُوب خویشتن بنما چو بدر

۱۰۹

گر ز حسناتم مغرّا و ز نیکی عاریم ‌ ور چہ من نی عالمم نہ فاضلم نہ حاکم[2]
نسبت اجداد والا سیّد عالی نسب ‌ نسبت اجداد ما در ہمچنان الصایم

---

[1] اس رباعی کے محاذ میں حاشیہ پر مندرجہ ذیل الفاظ درج ہیں :-
(۱۲- کاتک ماہ ۱۹۰۳ بکرمی) از حضور پر نور جناب پاک سیّد الشہدا امر شد کہ براین حاشیہ نوشتم۔
[2] منقول از حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۳۹۴ (در نسخہ خطی الف نیست)

۱۱۰

گویم نه مرا روم وری ویاچین بخش　　یامصروحبش یاحلب ویاچین بخش[۱]
یارب بجناب سیّد محیُ الدّین　　جرم وگنه منوّر مسکین بخش

۱۱۱

لیلی کفری دخان ناری　　ابر سیهی سیاه ماری
نه نه غلطم ازین نهٔ هیچ　　زلف یاری ونافهٔ تاتاری

۱۱۲

محمّد است چواز بهرِ ما شفاعت خواه　　برای عفو معاصی وجرم پیش اله
سزد بجنّت فردوس جای ما درحشر　　بحقّ "اَشْهَدُاَن لَااِلٰهَ اِلَّا اللّٰه"

۱۱۳

من از جناب خدای کریم بی انباز　　بنام احمد مختار با هزار نیاز
بسوده سجده جبین صحت ظهُورالدین[۲]　　طلب همیکنم از تو بده بعمر دراز

۱۱۴

من اگرچه رُوسیاهم یاعلی　　ورچه من پُر ازگناهم یاعلی
غم ندارم هیچک ازجُرم وگناه　　چون توئی جای پناهم یاعلی

۱۱۵

من پُر گنهم گنهگارم　　من روسیهم سیاه کارم

---

۱ تکرار موجود لیکن هردو نسخوں میں یونهی درج ہے　۲ رجوع کریں صفحه ۴۴۶ اشاره ۱

لطفی کُن ودستگیر من شو　　ای خالق ما وکردگارم

۱۱۶

منوّر دل ایمان بود چراغ ایمان　　ولی چراغ که اجزاش آورم به بیان
نبی وحیدر وزهرا وهردو نُورالعین　　چراغ وروغن ومحلوج ونار ونُوردران

۱۱۷

نام علی ازپیٔ دردم دواست　　خاک درش سرمهٔ شاه وگداست
درصفت حضرت مشکل کشای　　بعدنبی هرچه بگویم بجاست

۱۱۸

نامه ام گشت سیه من چکنم من چکنم　　بنده ام چشم بره من چه کنم من چکنم
بخش جرم وگنه وفسق وفجورم شاها　　وربگیری بگنه من چکنم من چکنم

۱۱۹

نُوری ناری خزانه اسراری　　سروی سمنی حدیقه گلزاری
نی نی غلطم ازین نهٔ هیچ　　گل بی خاری و یار بی اغیاری

۱۲۰

یا الهی بسیّدِ ابرار　　یا الهی بحیدرِ کرّار
بشبیر و بحضرت شبر　　پرده ازچشم های من بردار

۱۲۱

یا الهی بسیّد الشهدا　　که شفیع من است روزجزا

از تو خواهم که زود تر بخشی   صحتِ تن بما همه فقرا

۱۲۳

یا الٰهی بسیّد الکونین   به بتول و بجید و حسنین
از تو خواهم امان ز ظلمت چشم   از تو خواهم چه نور در عینین

۱۲۴

یا الٰهی بشاه جیلانی   قطب اقطاب غوث صمدانی
صحتِ عاجلم کرم فرمائی   که شفا بخش جنّ و انسانی

۱۲۵

یا الٰهی[1] ز تو خواهم برسول ثقلین   وز تو خواهم به بتول و بعلی و حسنین
عزت و عظمت و جمعیت و خیر کونین   صحت جان و تن و روح و روان و عینین

۱۲۶

یا امیر[2] المومنین اخ نبی   انت حامیٌ بامر الله لی
فاقض لله کل حاجاتی بلطف   فادفع الآفات منی یا علی

۱۲۷

یا حضرت پیر غوث اعظم رح   یا شیخ کبیر غوث اعظم رح
زود آ از برای حل مشکل   از بهرِ شبیر غوث اعظم رح

---

[1] منقول از حاشیه نسخهٔ خطی ب ص ۳۸۰
[2] " " " " " " " ۳۷۹

۱۲۸

یا حضرت شبیر خدا را مددی   ای واقف تقدیر خدا را مددی
چون پیر شدم ز رنج آزادم کن   ای مالک تقدیر خدا را مددی[1]

۱۲۹

یا دختر مصطفیٰ خدا را مددی   یا زوجهٔ مرتضیٰ خدا را مددی
از فضل و کرم عقدهٔ کارم بکشا   یا سیّدة النسا خدا را مددی

۱۳۰

یارب اگرم بجز گنه کار نبود   چون من دگری دگر گنهگار نبود
آیم بدرت ز بهر عفو عصیان   لابد که جز تو هیچ غفار نبود

۱۳۱

یا ربّ بحق سیّد کونین شفا ده   یا ربّ بحق والدِ حسنین شفا ده
یارب به بتول و شبر و حضرت شبیر   بردار ز ما رنج و ز آزار شفا ده

۱۳۲

یا ربّ برسول پاکؐ ایمانم بخش   یا ربّ بعلی عزّت دیوانم بخش
واز رنج دو کون بهر سبطین نبی   از خاک در بتول درمانم بخش

۱۳۳

یارب برسولؐ صحت جانم بخش   یارب بعلی عزّت و هم شانم بخش
اندر دو جهان بنام سبطین و بتول   خیر دو جهان و امن و ایمانم بخش

---

[1] ع: ای مالک تحریر خدا را مددی - حاشیه نسخهٔ خطی الف ص ۲۶۲

۱۳۴

یا رب گنهم با حمد و حیدر بخش — عصیان مرا بفاطم و شبر بخش
گر فسق و فجور من زحد بیشتر است — مارا بحسین شافع محشر بخش

۱۳۵

یا رب گنهی مرا شماری نبود — لیکن چو مرا بجز تو یاری نبود
پس از کرم و عنایت خویش مرا — دریاب که جز تو کردگاری نبود

۱۳۶

یا رب نگهی ز لطف سویم کن — ابواب طرب کشاده بر رویم کن
کردی چو بحمد خود زبانم گویا — گویای ثنای خویش هر مویم کن

۱۳۷

یا رب مرا مگیر بعقبات طیبات — عذر مرا بگیر بعقبات طیبات
از بار جرم خویش چو بس عاجزم شها — دست مرا بگیر بعقبات طیبات

۱۳۸

یا سیّد مسموم خدا را مددی — یا شبر مظلوم خدا را مددی
من آمده ام بهر شفا بر در تو — یا سیّد معصوم خدا را مددی

۱۳۹

یا شبیر ابن بتول ادرکنی — نور عینین رسول ادرکنی
آمدم بر در تو طالب خیر — عرض من ساز قبول ادرکنی

۱۴۰

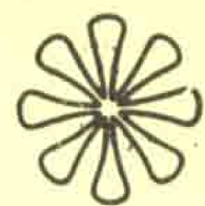
یا شفیع الحشر بالطف الاعم — انت لله عدای کاّ سیف العلم
انت نور النور فی عین النبی — انت للاحباب شمسٌ فی الظلم

۱۴۱

یا علی انت ولی لا غیر — وز تو آباد بود کعبه و دیر
از تو من نام نبی میطلبم — صحت و عزت و جمعیت و خیر[1]

۱۴۲

یا ولی ابن ولی ادرکنی — نور عینین نبی ادرکنی
آمدم بر در تو بهر شفا — یا حسین ابن علی ادرکنی



[1] اصل نسخہ میں جمعیت خیر (بدون واؤ) ہے جو سہو کاتب ہے۔

مثلّث

(حاشیہ نسخہ خطی ب ص ۳۴۳)

ای مہ اوج صفا وی شہ فوج وفا   زوج بنت مصطفیٰ و موج دریائے ہدیٰ

چون توئی مشکلکشا بہر خدا مشکل کشا

چون توئی زحمت زدا و معطئ خیر و شفا   چون توئی سردار ما اعنی علیٔ مرتضیٰ

چون توئی مشکلکشا بہرِ خدا مشکل کشا

چون توئی شمس الضحیٰ و چون توئی بدر الدجیٰ   چون توئی ابر عطا و چون توئی بحرِ سخا

چون توئی مشکلکشا بہرِ خدا مشکل کشا

رافع اعلامہا و[1] دافع آلام ہا   شافع روز جزا و نافع خلق خدا

چون توئی مشکلکشا بہرا خدا مشکل کشا

شُد ھنوز جبہ سا اکنون ز بہرِ مدعا   ایشہ ہر دو سرا ای سیّد حاجت روا

چون توئی مشکلکشا بہرِ خدا مشکل کشا

---

[1] دافع اسقامہا۔ نسخہ خطی الف حاشیہ ص ۲۱۵۔

مُفرداتؒ

ابر مطّار و بحر ذخاری — سیّدا ستاری و غفاری

اداے شکر تو از من کجا تواند شد — که از تو فضل ز من شکر حسب مقدور است

از پریشانی ز دریا قطره گر دیدی دلا — جمع شو با آب دریا تا دگر دریا شوی

از پیٔ حل مشکل کونین — هست مفتاحِ ما دو زلف حسین

اسدالله شاهِ ثقلین است — اسدالله ماهِ کونین است

آسیاے چرخ گردد گرچه هر شام و سحر — در امان از قدرت حق دانهٔ انجم نگر

اصل ایمان هیچ میدانی که چیست — حبّ اهلِ بیت ایمان است و بس

از فضل خدا ز کار هائیت — آغاز چو شد نکو، نکو است انجام

از مقدم تو گشت جهانی چو معطّر — اے باد صبا نکهت گیسوی که داری

اگر چشم تو پرنم از معاصی است — ز بهر شست و شوی نامه‌ات بس.

اگرچه پر گنه هستم به بخش یا شبیر — اگر گناه صغیر است ور گناهِ کبیر

اگرچه جرم و گناه مرا نماند حدی — جناب حضرت شبیر بهر حق مددی

اگرچه رو سیهم یا شبیر اخ شبر — بشو بشو ز کرم بهرِ احمد و حیدر رض

اگر کمال نبوده. بچارده موقوف — چرا کمال نبوت. بچارده می بود

آنجا که وصف طرهٔ جانان من کنند — از مشک گر کنند حدیثی خطا کنند

اندر شب زلف روزِ رویش — شمس و قمر اند هر دو عینین

ای بنام اقدس تو کلّ هم سینجلی[1] — از تو خواهم از تو خواهم حل مشکل یا علی

[1] اشاره: سَیَنجَلِیٰ بِنُبُوَّتِكَ یَا مُحَمَّدُ وَ بِوَلَایَتِكَ یَا عَلِیُّ یَا عَلِیُّ اَدرِکْنِی

ای خجل از پرتو روئیتو مهر — سرنگون در طوف درگاهت سپهر

ای خوش فلک بحکمت بر فرق ما است خیمه — بر آتش غم ما کن حکم مانه همیه

ای دل آن به که سپاریم امور خود را — به نبی و بعلی و بحسین و زهرا

ای رخت بدر و زلف تو شب قدر — نی در این شبه و نه شک است و نه عذر

ای شه کربلا نور نبی پور بتول رض — مصحف روی ترا زلف بود شان نزول

ای صبا گر باریاب حضرات میران شوی — بندگی من رسانی سیّد بغداد را

ای که در کشورِ دل بهرِ نظام آمدهٔ — خوش بیا بادهٔ عیشی و بجام آمدهٔ

ای که کردی هر دو کون از لفظ "کن" — هر چه باشد نیک بهرِ ما کن

ایکه می خواهی مراد دل بیا — کن طواف زلف شاه پیر را

ایمان چو درخت و پنج تن زان شجر — اصل و فرع است و شگوفه و برگ

ای مطلع انوار الهی رویت — نازل شده واللّیل بشاه مویت[1]

این همه نیک از تو خواهم ای خدائے ذو الجلال — فال و قال و حال و مال اقبال و اطفال و عیال

ای وجودت دُرّ و دو کونت صدف — حکم تو تیر است و بالای هدف

باد در سجدهٔ عتبات شریفت تا حشر — سرِ ما دیدهٔ ما، بینیٔ ما، عارض ما

ببزم گلعذاران باده گلرنگ می باید — وگرنه جام و مینا را زدن بر سنگ میباید

ببخشم لطف عمیم تو شه شبیر — گناه کردم و امیدوار اکرامم

[1] تلمیح به آیت کریمه: وَاللَّیْلِ اِذَا یَغْشٰی (سیپاره عم ۳۰ - سوره اللیل - آیت ۱)



بخدمت تو بندگیست موروثی / که مادر و پدر و جدّ من غلام تو بود

بده بدست من آن قرعهٔ که نیکو هست / بنام احمد و زهرا و حیدر و حسنین

بدین احمدی کاین چار یاراند / چراغ و روغن و محلوج و نار اند

بر چهرهٔ هر کسی که بینی / پیداست علی سلام بروی

بر حمد فزا سرّ محبّت / بر راه بخاتم النبوّة

بُرده از آئینهٔ چشمان من زنگی که بود / خاک نعل پای پاک حضرت دلدل سوار

بر رُوی خوش تو ابروی کج / بدر است و هلال این چه جادوست

برگ سبز و کاه خشک و خار و گُل / بنگری گر نیک هر یک دفتر است

بر سر دهر تاج چرخ زرین / خوش مرصّع به طرّهٔ پروین

بر من از لطف خویش شاه علی / مشکلات دو کون آسان کرد[۱]

بر همه انگشتهای پای پاکت یا علی / می سزد گر چرخ سازد گوهر و انجم نثار[۲]

بزاهدان اگر از زهد بر تو صد نازاست / هزار چشم اُمیدم بفضل تو باز است

بزندگی و پس از مرگ جز خُدا ما را / نبوده است و نباشد کسی رفیق و شفیق[۳]

بزیر سایهٔ زلفین حضرت شبیر / بیا که بهر قبول دعا شب قدر است

بعد کسب فیض پای احمد و پای علی / نور بر پای حسین افتاد تا شد نور دین

بفضل بی حسابش یافتم بر وصل او دستی / بهر گامی اسف از من لغزش پای او دستی

۱ یہ فرد نسخہ خطی الف میں نہیں ہے۔
۲ " " " " " " ۔
۳ ع: نباشد کسی رفیق و شفیق" نسخہ خطی الف ص ۲۶۳۔

بگیر از من مرض یا شاه جیلی / پذیر از من عرض یا شاهِ علی

بلبل گلشن اقبال چو کردی ما را / هان نشانم ندهی هیچ گهی روی خزان را

بنده را ورد زبان از دل و جان پنجتن است / می تراود چکنم آنچه در آوندِ من است

بو ترابی مهر و ماه و فلک / هاله و گرد باد ظاهر کرد

بلند ره ترا شب و روز / در منظر دیده مردم چشم

پیٔ امن و امان شرّ زمان / حرز نام علی مرا کافی است

تو آن شهی که ملقب به بوتراب شدی / ز آفتاب نبوت چو ماهتاب شدی

تسبیح خوان حضرت تو نیست گر سپهر / تسبیح کهکشان بگلوی فلک چرا است

جان من تا که درمیان تن است / به نبی و علی سلام من است

جای پناه خاصان بهر عوام مامن / عتبات طیبات آثار پاک دامن

جائیکه جبرئیل امین سرنگون بود / ما را سزد که سجده بهر یک قدم کنیم[۱]

جستم چو هلال نامش از طالع نیک / بر مطلع حمد خوش برآمد سر ماه

چار یار و پنج تن را اتحاد کلی است / گر شکی داری برو از حیدر کرار پرس

چرخ برین که طوف بگرد زمین کند / از همین نسبتی است که دارد به بوتراب

چرخ می بیند رهت در لیل بدر ز انتظار / با دو چشم مهر و ماه ای حیدر دلدل سوار

چشم اعدایت ز عکس هر دو زلفت تیره شد / وز جمال با کمالت دیدهٔ خور خیره شد

چشم بر چارده چو دارم وا / عید هر روز زان بخانهٔ ماست

۱ نسخہ خطی الف، ب دونوں میں سہو کاتب ہے۔ ع: ما را سزد کہ سجدہ بہر یک قدم کنم (فعل و فاعل)

چشم دارم که خاکپات شود   سرمهٔ چشمِ مردم چشم

چو پُشت اد نگین مهر نبوت راست می زیبد   بانگشت یدالله خاتَم پیغمبران زیبد

چو دیدم فکر خود عاجز ز تدبیر   سپردم کارهای خود به تقدیر

چو می بینم مقابل سرنوشت نامهٔ خود را   عجب نبود که پیشِ حق بمحشر سرخرو باشم

چون براین سنگ نقش پای شریف   هست پارس همین است دیگر نیست

چو نکته گر شنوی نکته البیت دین اساس   نبی تن است علی رُوح و پنج پنج حواس[1]

چونکه فریاد رسی جز تو ندارم بدو کون   یاحسین ابن علی سیّد مردان مددی

چونکه فضل تو شده باعث من بهر گناه   باز تقصیر من از جُرم عیاذاً بالله

چون نه گل گل باشم و خندان ز بخت خویشتن   جیب و دامانم چو پر گل از گلستان علیست

چه حاجت با جواهر دارد آن مه رو در آرایش   لبش یاقوت و دُر دندان و چشمانش سُلیمانی

حیران چو به کار و بار خویشم   یا شاه بیار خیر پیشم

خار از آن پای گل همی خارد   تا کند خنده گل بهستی خویش

خاک را با خود شرف چون داد شاه بوتراب   گفت باحسرت فلک یَا لَیْتَنِیْ کُنْتُ تُرَابْ[2]

خاک روب بارگاه هردو زلف شاه پیر   هست نُورالدّین بخاری فقیر ابن الفقیر

خیزم ز لحد دست زنم بان بدامنش   معشوق گر مزار کند بر مزارِ ما

دادخواه آمدم بدادم رس   یا شه کربلا کس بیکس

---

[1] مراد ـ از پنج تن و حواس خمسہ

[2] تلمیح بہ آیت کریمہ: وَ يَقُوْلُ الْكٰفِرُ يٰلَيْتَنِيْ كُنْتُ تُرٰبًا ـ سیپارہ عم ۳۰ ـ سورہ النبا ـ آیت ۴۰

در بیان شکر نعمتهای بی پایان تو   هر بُن مویم دهان و هر سر مویم زبان

در جناب پاک شاه بوتراب   گفت مه یَا لَیْتَنِیْ کُنْتُ تُرَاب

در حضرتت شها که تو مولای بندهٔ   فریاد و الغیاث من از سحر ساحران

دست و پا میزنم ز بیتابی   یاعلی تا مرا تو دریابی

در ترازوی فلک از بهر وزن حسن تو   سبعه سیاره و انجم بود اوزان تو

در شب گیسوی او اندر تبسم رُخ چو ماه   سرخی لبها شفق دندان کواکب بود و بس

در کرب بلا ز گرمی و سختی عطش   داد حسین با حسن گشت قرین

در گلشن محمد از خاک پاک زهرا   از گلبن حسینی زلفین خوش دو سنبل

دهانست و عذارش غنچه و گل   دو چشمش نرگس و زلفش دو سنبل

دین است چو بدر ای محبّان   زین است بچهارده کمالش

ذرّه ام لیک آفتابیم   خاکیم لیک بو ترابیم

ربِّ یَسِّرْ عَلٰی کُلِّ عَسِیْرٍ   به نبیّ و به شبّر و شبیر[1]

روز جزا از پئ خلق خدا   دین نادِ نبی نادِ علی ناخداست

روز نو روزت مبارکباد با اقبال و جاه   ای شه و استاد والا خواجه و آقا ما

روی خوبت دیدنم چون میفزاید نورِ عین   سجدهٔ درگاه تو گردید بر ما فرض عین

ز اصغای جفای شاه شبر چون در غم شد   بحمدالله برو ئے من منفعل خوش در غم شد

ز بارگاهِ حکیم کریم جلّ جلال   شکسته دل طلبد مو میای افضال

---

[1] ہر دو نسخہ میں یہ مصراع یوں ہے ـ "بہ نبی و شبر و شبیر" جو اشتباہ کاتب ہے۔

زلف شه کربلا عروهٔ وثقیٔ ما　　عروهٔ وثقیٔ ما زلف شه کربلا

زمین سایهٔ زلفین حضرت شه پیر　　بیا که بهر قبول دعا شب قدر است

زیر زلفین سیه خوش روی رخشان کردهٔ　　بارک الله زیر ظلمت آب حیوان کردهٔ

سجدهٔ عتبات آثار شریف　　فرض شد بر هر قوی هر ضعیف

سراپا هوش باید بود اینجا　　سراپا گوش باید بود اینجا

سر بزیر پائیت ار دشمن نهد　　چون سر خاریست اندر زیر پات[1]

سیاهیٔ رخ بختم بشو برای خدا　　بآب رحمت خود یا شهید کرب بلا

سیاهیٔ رخ بختم بشو بچارده معصوم　　شهید کرب بلا از کرم بکن معدوم

سیاهیٔ رخ بختم بشو بشیر خدا　　بآب رحمت خود یا حسین بن زهراؑ

سیاهیٔ رخ بختم بشو بشه شبیر　　شهید کرب بلا سیّد صغیر و کبیر

سیاهیٔ رخ بختم بشو بلطف عمیم　　شهید کرب بلا یا کریم ابن کریم

سیاهیٔ رخ بختم بشو بنام بتول　　شهید کرب بلا نور هر دو چشم بتول

سیاهیٔ رخ بختم بشو بنام رسول　　بآب رحمت خود یا حسین پور بتول

شد بست و کشاد کار کونین　　موقوف بتار زلف حسنین[2]

شکر لله با من شرّ زمان　　حرز نام علی مرا کافی است

شها چو مردم چشمم ره تو می بینند　　بیا بدیدهٔ ما کین غلام خانهٔ تست

---

[1] ع: چون سر خاریست اندر زیر پا۔ حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۲۲۸

[2] ع: موقوف بتار گیسوی تو۔ حاشیہ نسخہ خطی الف ص ۲۲۷

صدف دو کون وجود تو در در آن صدف است　　هر آنچه حکم بکن جمله تیر بر هدف است

طوطیم گفت وی چه نکتهٔ خوش　　سبز می پوش و سرخرو می باش

عرض دارم ز بهر استمداد　　المدد یا امام زین عباد

عظمت و شان غبار کوی شاه　　دیده در چشم گدا و پادشاه

علی دانم یقین مهر سپهر است　　بلی بر چرخ چارم جای مهر است

غیر علت شد چو جان جان من　　شد عیان از وی علی سر علّن

فارغ از رنج و عنا شد هر که خود را ساخت　　حرفهای خاتم از رنج سیاهی فارغ است

قران ماه و خورشید است زهرا　　رخت وین هر دو خدّ جبهٔ ایماه[1]

قطره گر خواهد شود دریا بدریا در شود　　در بگوش شاه خواهد جا سزد گوهر شود

گرد ماه روئی تو با نامهٔ اعمال من　　آنچه با رخت کتانی می نماید ماهتاب

کشتیٔ ما حب اهل بیت و کشتیبان ما　　احمد است و حیدر و زهرا و شبیر و شبر

کی آیم باز از باز آمدن چو باز می بینم[2]　　در رحمت بروی عاصیان لیل و نهار اینجا

گدای خمسه ام میخواهم این پنج　　چه صحت آبرو ایمان امان خیر

گر بچشم و ببینی وابروش بینی ای نگار　　خاتم نام علی بینی مکرر روی یار

گر جرم و گناه من نبودی　　عفو گنهم که می نمودی

گرچه از اعمال باطل نامه ام شد باطله　　لیکن از دیوان فیضت صاد میخواهم مدام

---

[1] نسخہ خطی ب میں "رخت و این" ہے جو وزن سے گرتا ہے۔

[2] نسخہ خطی الف میں یہ مصرع یوں درج ہے "که آیم باز، باز آمده چون باز می بینم" صریحاً غلط کتابت ہے۔

گرچه اندر شکر احسانت مرا در روز و شب هر بُن مویم دهان و هر سو مویم زبانست
گر طالب مطلبی محبّا مطلَب مَطلَب مگر ز شبیر
گر کُشائی روزِ محشر طُرّهٔ پرچین را سایه باشد صد هزاران همچو نُور الدّین را
گرنه هر شاه و گدا محتاج درگاهت بود کاسهٔ گرداب اندر دست دریا بهرِ چیست؟
لب لعل و رُخ و دندان و زُلفش شفق بود و مه و انجم شب بدر
مدام تا که بود آب و خاک و آتش و باد ازین فقیر برُوح نبی سلام رساد
مدام تا که بود عرش و کرسی و افلاک رسد سلام برُوح شهنشهِ لولاک
مدام تا که رکوع و قیام میباشد ز من برُوح محمدؐ سلام میباشد
مجسم است ز حبّ دوازده ایمان بود ضرور که این نکته آورم به بیان
مدام تا که صلوٰة و نماز می باشد ز من برُوح محمّدؐ نیاز می باشد
مدام تا که قعود و سجُود می باشد ز من برُوح محمّدؐ درود می باشد
مرا چون در غم شبیر یاران چشم پُرنم شُد ازان بر رُوی من یاران منفعل خوش در غم شُد
مرا مگیر بجرم ای خُدای من به نبی که از تو ایم و نداریم جز تو هیچ کسی
مردم چشم محبّان به نیاز شبیر گوهر اشک پیِ سبحه بمژگان سفتند
معنی شمس و قمر رفت سوالم از یار رو بمن کرده عیان ساخت که اینک بینی
ملائک دیده در بیت خدا پور بعین حق علی نورٌ علی نُور
منتظر بود نبی بهرِ نبوت تا چل که پس از چل بکشد میم بر ادیان دگر
من ز افعال بد خود گرچه نومیدم فقط لیک بر امید فضلت چشم میدارم هنوز

من فوهك يا ابوتراب يكفي لشفائنا لعابٌ
منك يا اخ نبی شاه علی فتح باب الخير فی الدّارين لی
منم که مصرف عمر خُودم بسُوی عمل منم که مصرف فضل توام ز روز ازل
مهر آویزه بود کاهکشان رشتهٔ او مهره بردار تو خوش چرخ برین باشد و بس[1]
مه چرخِ برین در پیش رویت* ندارد آبرو کابرو ندارد
میگذارم همچو بُلبل روز و شب با درد و آه در گلستان جهان ای گلعذاری همتی
نثار هر سر مُوی دو گیسوی شبیر گلاب و عنبر و مشک و گل است عطر و عبیر
ندیدم هیچ جا جُز مظهرِ یار اگر سنگ است و گوهر ور گُل و خار
نسبت دست سخائیتو بدریا چکنم زانکه هر خط کف دستِ تو دیدم دریا
نماند هیچکس صُوفی بعالم بحق سوگند گر میخانه این است
نمود جان و دل و دیده ام پُر از انوار غبار عتبهٔ آثار سیّد ابرار
نُور از[2] سر ارادت دارد شفیع کونین پای بتول و احمد و شاه علی حسینؑ
وضو را با تیمّم بوترابی کرده می آیم که تا بادی ادا سازم نماز بوترابی را[3]
وضوی خویشتن را بوترابی میکنم جانان کنم بعد از وضوی خویشتن لابد تیمّم را
هر سبزه ترا تسبیح هر بنده ز تو بخشش میروید و می گوید و می پوید و می جوید

---

[1] مهر بردار تو ...... نسخہ خطی ب میں یوں درج ہے۔
[2] ع : نور از سر ارادت بگرفت خوش بکونین ۔ نسخہ خطی الف ص ۲۶۶
[3] نمازی بوترابی را نسخہ خطی الف حاشیہ ص ۲۶۶ ۔ جو سہو کاتب ہے۔
* رُخ تو دخلی به مه ندارد ۔ که مه دو زلف سیه ندارد (ملک الشعراء بہار)

یارب برسان سلام بجد — بر ثمرهٔ شجرهٔ محمدؐ

یادستگیر عالم محبوب کردگار — دستم اگر نگیری گیرد کہ دستِ ما را[1]

یاشیر خُدا ، شیر خُدا ، شبیر خُدا — تقصیر مرا بہ بخش از بہرِ خُدا

یافت شرف از کمر بوتراب — تیغ ہلال و سپر آفتاب

یاقوت لبا بگو کہ چُونی — یعنی زچہ رُو غریقِ خُونی

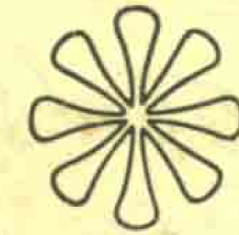
یک نگاہی حضرت شبیر پاک — سُنبلستان کرد خارستان ما



تاریخ ختم دیوان

زبعد ختم دیوان مناقب — بگفتا ہاتفم تاریخ ویرا

کہ بیعلّت شنو تاریخ اتمام — جزاک اللہ فی الدّارین خیرا



کتبہٗ
سید ثقلین زیدی

---

[1] یہ فرد نسخہ خطی الف میں نہیں ہے ۔